

МАЗМУНУ

ТЕХНИКА ИЛИМДЕРИ ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ TECHNICAL SCIENCES

Атаканова Н.Э., Бойматов Абубакир Ахроржанович

КАЙТАРЫМДУУ ГИДРАВЛИКАЛЫК БАЙЛАНЫШЫ БАР ТОКАРДЫК СТАНОКТУН
ГИДРОСУПОРТУНУН КҮЧТҮК ЦИЛИНДИРИНИН МЕХАНИКАЛЫК ЖАНА
ДИНАМИКАЛЫК МҮНӨЗДӨМӨЛӨРҮ.....7

Кожоярова Нестан Жакыпбековна

ТООЛУКТАРДЫН ЖАШОО ШАРТЫНА СЕЛДИН ТААСИРИ ИЗИЛДӨӨ.....17

ТАРЫХ ИЛИМДЕРИ ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ HISTORICAL SCIENCES

Авазов Эрнис Абдыманапович

САНАРИПТЕШТИРҮҮНҮН ШАРТТАРЫНДАГЫ ТАРЫХ ИЛИМИНИН АЙРЫМ
МАСЕЛЕЛЕРИНЕ КАРАТА ТАРЫХНААМАЛЫК СЕРЕП.....29

Авазов Эрнис Абдыманапович

ТАРЫХ ИЛИМИНДЕ МОДЕЛДЕШТИРҮҮНҮН КАЛЫПТАНЫШЫНА ТАРЫХЫЙ
СЕРЕП.....35

Айдаркулов Кадыркул Айдаркулович

КӨК-АРТ ӨРӨӨНҮНДӨГҮ ПЕТРОГЛИФТЕРДИН СЫРЛАРЫ.....40

Исраилова Чолпонай Абдиганаровна

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ПОМОЩИ В РАЗЛИЧНЫЕ ПЕРИОДЫ ИСТОРИИ
ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА (НА ПРИМЕРЕ КЫРГЫЗСТАНА).....44

Каратаев Олжобай Кубатбекович Жаныбекова Кайырман Расуловна

МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮК ҮЧҮН КҮРӨШ: ТООЛУУ КЫРГЫЗ ОБЛУСУНУН ТҮЗҮҮ
АРАКЕТТЕРИ (1917-1922 жж.).....49

ЭКОНОМИКАЛЫК ИЛИМДЕР ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ ECONOMIC SCIENCES

*Абдрахманова Гулчехра Батырбековна, Аскарова Айнура Каныбековна, Мурзалиева
Эльнура Идирибековна*

ОБЯЗАТЕЛЬНОЕ СТРАХОВАНИЕ ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ
ВЛАДЕЛЬЦЕВ ТРАНСПОРТНЫХ СРЕДСТВ В КЫРГЫЗСТАНЕ – ПРЕИМУЩЕСТВО
ИЛИ НЕДОСТАТОК.....58

**БИОЛОГИЯЛЫК ИЛИМДЕР
БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
BIOLOGICAL SCIENCES**

<i>Калаева Гүлүм Садыбакасовна, Сакбаева Зулфия Ибраиловна, Асанова Майрамкан Жаманкуловна, Мамырбаева Алтынай Эргешалиевна</i>	
САРЫ-ЧЕЛЕК БИОСФЕРАЛЫК КОРУГУНУН ЭКОЛОГИЯЛЫК АБАЛЫНА.....	64
<i>Кудайбердиева Г., Сакбаева З. И., Нурдинов Ш. Ш.</i>	
КАЛИФОРНИЯ СӨӨЛЖАНЫНЫН БИОГУМУСТУ ДАЯРДООДО МААНИСИ.....	69
<i>Нурдинов Ш.Ш., Сакбаева З. И., Кудайбердиева Г.А.</i>	
САРЫ-ЧЕЛЕК БИОСФЕРАЛЫК КОРУГУНДАГЫ ЖАНЫБАРЛАРДЫ БАЙКОО ЖАНА ТҮРЛӨРҮН ИЗИЛДӨӨ.....	73
<i>Темирбаева Сонунбу Тороновна</i>	
КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮГҮНДӨГҮ ФУНДУК (CORYLUS).....	78

**ПЕДАГОГИКА ИЛИМДЕРИ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES**

<i>Гапарова Гулаим Икрамовна</i>	
ЖОГОРКУ БИЛИМ БЕРҮҮ ТАРМАГЫНДА ЧЕТ ТИЛИН ОКУТУУДА САНАРИПТИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫН РОЛУ ЖАНА ОРДУ.....	83
<i>Нишанбаева Жанылай Манасовна</i>	
БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН КРИТИКАЛЫК ОЙ ЖҮГҮРТҮҮСҮН ӨНҮКТҮРҮҮ МЕТОДИКАСЫ.....	88
<i>Рысбаева Жамила Төлөновна</i>	
ТҮШТҮК КЫРГЫЗСТАНДА БИЛИМ БЕРҮҮНҮН ПРОЦЕССИНИН АБАЛЫ (XIX к. экин. жар. – XX к. башы).....	92
<i>Сакиева С.С., Асаналиева М.М.</i>	
БАРПЫ АЛЫКУЛОВ – САНАТ-НАСЫЯТ ЫРЛАРЫНЫН УСТАТЫ (“АДАБИЙ ОКУУ” КИТЕПТЕРИНИН МИСАЛЫНДА).....	101
<i>Таникулова Айзада Мокушевна</i>	
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ КОЛЛЕДЖА.....	107
<i>Саттарова А.Т.</i>	
БАРПЫ АПЫЗДЫН ЫРЛАРЫН ИНТЕРПЕРИТАЦИЯЛАП ОКУТУУНУН ЖОЛДОРУ.....	111
<i>Усенов Кеңешбек Жумабекович, Токоева Гулдана Самидиновна</i>	
БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫН РЕФОРМАЛОО МАСЕЛЕСИНЕ КАРАТА.....	118
<i>Топчубай уулу З., Шатай кызы Н.</i>	
“ДОСТУКТУН ФОРМУЛАСЫ” МЕНЕН МАСЕЛЕНИ ЧЫГАРУУНУ ЖӨНӨКӨЙЛӨТҮҮ.....	125
<i>Байсеркеев А.Э., Топчубай уулу З., Шатай кызы Н.</i>	
“БУМЕРАНГ” ЫКМАСЫ АРКЫЛУУ САБАК ӨТҮҮ МЕНЕН СТУДЕНТТЕРДИН АКТИВДҮҮЛҮГҮН ЖОГОРУЛАТУУ.....	129

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

Ажыбаев Артур Шарапидинович

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДАГЫ ЭПИСТОЛЯРДЫК ФОРМАНЫН
 ТИПТЕРИ.....134

Омошев Төлөгөн Теңирович, Алтаева Динара Исаковна

БАРПЫ АЛЫКУЛОВ – ЭТНОПЕДАГОГ.....139

Жумаева Гүлгаакы Зулумбаевна

БАРПЫ- ФИЛОСОФ АКЫН.....145

Кожоназарова Ырыскүл Мырзалиевна

БАРПЫ АЛЫКУЛОВ – ЖАШТАРДЫН НАСААТЧЫСЫ.....150

Көлбаева Мээрим Курманбековна

АЙТЫШ ӨНӨРҮНДӨГҮ САЛТТУУ МОТИВДЕР.....156

Мурзакметов Абдымиталип Камытович

БАРПЫ АЛЫКУЛОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ.....163

Надырбаева Кутбү Озубековна

Т. КАСЫМБЕКОВДУН «СЫНГАН КЫЛЫЧ» РОМАНЫНДАГЫ КААРМАНДАРДЫН
 ОБРАЗЫН АЧУУДА ЛЕКСИКАЛЫК КОННОТАЦИЯНЫН РОЛУ.....171

Сопонова Айнура

ЧЕКТЕЛГЕН ЛЕКСИКАНЫН ЛИРИКАЛЫК ЧЫГАРМАЛАРДА КОЛДОНУЛУШУ
 (Б.Алыкуловдун чыгармаларынын мисалында).....177

СыдыковаТолгонай Көчкөнбаевна

БАРПЫ АКЫН ЖАШАГАН МЕЗГИЛ ЖАНА АНЫН ПОЭТИКАЛЫК ТИЛИНИН
 КАЛЫПТАНЫШЫ.....183

Темирова Гулмира Алибековна

ЫР, БАРПЫ АЛЫКУЛОВ ЖАНА ЧЫГЫШ ПОЭЗИЯСЫ.....190

Турганбаев Нурмамат Орозович

БАРПЫНЫН ЫРЛАРЫНДАГЫ ИРАНИЗМДЕРДИН КОДОНУЛУШУ.....197

Турдубаева Аида Мамажунусовна

“МАНАС” ЭПОСУ – КӨП ВАРИАНТТУУ ЭПОС.....202

Эшиев А. М.,

БАРПЫ АПЫЗДЫН ТӨРТ ТАКЫЛЕТИ.....209

Kalmuratova Aishahan Orozbaevna,

Kalmurzaeva Aichurok Abdrashidovna, Toktogulova Aigul Azizbekovna

OLIVER TWIST IS NOT ONLY THE MAIN CHARACTER BUT ALSO THE LIFE OF THE
 AUTHOR.....216

Алибаев Умуджон Хайбатиллаевич, Мирзахидова Муяссар Иномжанов

ОНОМАСТИЧЕСКИЕ КОМПОНЕНТЫВ ПЬЕСЕ УИЛЬЯМА ШЕКСПИРА “РОМЕО И
 ДЖУЛЬЕТТА”220

Калчакеев Кубанычбек Бекболотович , Калчакеев Нурбек Бекболотович, Калчакеева

Айдай Кубанычбековна

КӨРҮНҮКТҮҮ АКЫН ТҮМӨНБАЙ БАЙЗАКОВ ЖАНА БАРПЫ АПЫЗ.....225

Калчакеева Айдай Кубанычбековна

“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ ЭНЧИЛҮҮ АТАЛЫШТАРДЫН ТАРЫХЫЙ ДООРЛОРДУН
ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ.....230

Келдибаева Розакан Төрөевна

БАРПЫНЫН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА ТУУРАНДЫ СӨЗДӨРДҮН БЕРИЛИШИ.....234

Айталиева Толкун Кундузбековна

“СЕМЕТЕЙ” ЭПОСУНУН СЮЖЕТТИК-КОМПОЗИЦИЯЛЫК ТҮЗҮЛҮШҮ.....241

ЮРИДИКАЛЫК ИЛИМДЕРИ
ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ
LEGAL SCIENCES

Сариев Чынгыз Акимович

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АЙЫЛ ӨКМӨТҮНҮН КОМПЕТЕНЦИЯЛАРЫ.....245

Оморова Г.С., Кошмамат уулу Ж.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫК МЕНЧИК ОБЪЕКТИЛЕРИНЕ БОЛГОН УКУКТАРДЫ ЭСЕПKE
АЛУУНУН ЖАНА БААЛООНУН АКТУАЛДУУ МАСЕЛЕЛЕРИ (КЫРГЫЗСТАН).....250

Пазылов Н.А., Оморова Г.С., Карасартова Р.

ОСОБЕННОСТИ РЕАЛИЗАЦИИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИМИ РОДИТЕЛЯМИ
ИМУЩЕСТВЕННЫХ ОБЯЗАННОСТЕЙ (КЫРГЫЗСТАН)..... 254

АВТОРЛОР ЖӨНҮНДӨ МААЛЫМАТ.....259

**ТЕХНИКА ИЛИМДЕРИ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
TECHNICAL SCIENCES**

**Атаканова Назира Эмилкановна, Бойматов Абубакир Ахроржанович
КАЙТАРЫМДУУ ГИДРАВЛИКАЛЫК БАЙЛАНЫШЫ БАР ТОКАРДЫК
СТАНОКТУН ГИДРОСУППОРТУНУН КҮЧТҮК ЦИЛИНДИРИНИН
МЕХАНИКАЛЫК ЖАНА ДИНАМИКАЛЫК МҮНӨЗДӨМӨЛӨРҮ**

**Атаканова Назира Эмилкановна, Бойматов Абубакир Ахроржанович
МЕХАНИЧЕСКАЯ И ДИНАМИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКИ СИЛОВОГО
ЦИЛИНДРА ГИДРОСУППОРТА ТОКАРНОГО СТАНКА С ОБРАТНОЙ
ГИДРАВЛИЧЕСКОЙ СВЯЗЬЮ**

**Atakanova Nazira Emilkanovna, Boimatov Abubakir Akhmetzhanovich
MECHANICAL AND DYNAMIC CHARACTERISTICS OF THE POWER
CYLINDER OF THE HYDRAULIC SUPPORT OF A REVERSE HYDRAULIC LATHE**

УДК: 621.941:621.373.121

Аннотация: Макалa кайтарымдуу гидравликалык байланышы бар токардык станоктун гидросуппортунун күчтүк цилиндринин механикалык жана динамикалык мүнөздөмөлөрүн изилдөөгө арналган. Мурда изилденген гидромотордун механикалык мүнөздөмөлөрү келтирилген. Күчтүк цилиндрдин статикасы жана динамикасы изилденген. Күчтүк цилиндрдин түзүлүшүн иштеп чыгуу үчүн эсептик схема жана күчтүк поршеньдин тең салмактуулук шарты үчүн эсептик схемасы түзүлгөн. Токардык станоктун гидромоторунун статикалык жана динамикалык процесстерин изилдөө төмөнкүлөргө мүмкүндүк берет: күчтүк цилиндрдин диаметрин эсептөөгө, статика тендемеси боюнча соркыскычтын басымын аныктоого, системанын массалык-геометриялык параметрлеринен турган күчтүк цилиндрдин динамикасынын теңдемесиндеги T_m жана ε өзгөрүлмөлөрдүн коэффициенттери системанын динамикалык сапаттарын: өткөөл процесстин түрүн жана анын узактыгын аныктоого мүмкүндүк берет. Алынган жыйынтыктар жалпысынан токардук станогунун гидросуппортун берилген мүнөздөмөлөр менен долбоорлоо маселелерин чечет.

Негизги сөздөр. гидросуппорт, күчтүк гидроцилиндр, күч цилиндринин статикасы жана динамикасы, кайтарымдуу гидравликалык байланыш.

Аннотация: Статья посвящена исследованиям механических и динамических характеристик силового цилиндра гидросуппорта токарного станка с обратной гидравлической связью. Приведена ранее исследованная механическая характеристика гидромотора. Исследованы статика и динамика силового цилиндра. Для разработки конструкции силового цилиндра составлена расчетная схема силового цилиндра и расчетная схема для цилиндров при силовом равновесии поршня. Расчетная схема силового цилиндра для случая равновесия позволяет провести исследование статических и динамических процессов гидромотора токарного станка. Это позволяет определить диаметр силового цилиндра и давление насоса с помощью уравнения статики, а также коэффициенты в уравнении динамики силового цилиндра, которые зависят от

переменных T и ε , включая массо-геометрические параметры системы. Это позволяет определить динамические характеристики системы, такие как вид переходного процесса и его длительность. Полученные данные в общем решают задачи разработки гидравлического устройства для токарного станка с определенными характеристиками.

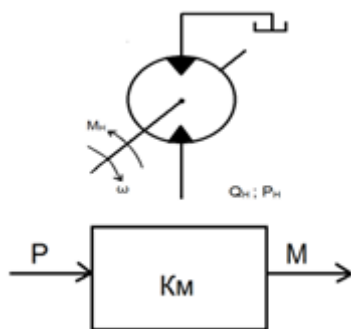
Ключевые слова. гидросуппорт, силовой гидроцилиндр, статика и динамика силового цилиндра, обратная гидравлическая связь.

Annotation: The article is devoted to the research of the mechanical and dynamic characteristics of the power cylinder of the hydraulic support of a reverse hydraulic lathe. The previously studied mechanical characteristic of the hydraulic motor is given. The statics and dynamics of the power cylinder are investigated. To develop the design of the power cylinder, a design diagram of the power cylinder and a design diagram of the cylinder for the case of equilibrium of the power piston have been compiled. The study of static and dynamic processes of the hydraulic motor of a lathe allows you to: calculate the diameter of the power cylinder, determine the pump pressure according to the static equation, in the equation of dynamics of the power cylinder, the coefficients for variables T_m and ε , consisting of mass-geometric parameters of the system, allows you to determine the dynamic qualities of the system: the type of transition process and its duration. The results obtained generally solve the issues of designing a hydraulic support for a lathe with specified characteristics.

Keywords: hydraulic support, power hydraulic cylinder, statics and dynamics of the power cylinder, hydraulic feedback.

Гидромотордун механикалык мүнөздөмөсү катары анын чыгуучу валынын айлануу ылдамдыгынын жүктөмдүн – ийинкүчкө берилүүчү агымдын туруктуу мааниси менен көз карандылыгы саналат [1]:

Кайтарым байланышы жок гидромотордун эсеп сөлөкөтү 1-сүрөттө көрсөтүлгөн.

1-сүрөт. - Гидромотордун эсеп сөлөкөтү

Тажрыйбада белгилүү болгондой [1] чыгуучу валдын бурчтук ылдамдыгы төмөнкү формула менен аныкталат:

$$\omega = K_r Q - (r_g + r_c) \frac{M_H}{K_M} K_r, \quad (1)$$

где K_r – ылдамдыкты жогорулатуу коэффициенти, $K_r = \frac{\omega}{Q}$;

Q – жөндөгүчтөн алынган сарптоо;

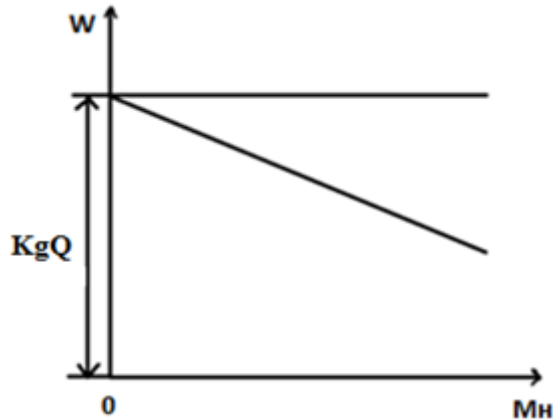
r_g и r_c гидрокыймылдаткычтагы жана системадагы сарптардын коэффициенти;

M_H – жүктөмдүн – ийинкүчү;

K_M – ийинкүчтүн коэффициенти; $K_M = \frac{M_H}{P}$ p – гидромотордун жумушчу

көңдөйүндөгү басым.

Гидромотордун механикалык мүнөздөмөсү 2-сүрөттө көрсөтүлгөн.

2-сүрөт. - Гидромотордун механикалык мүнөздөмөсү

Гидромотордогу сарптоо жөндөгүчтөн туруктуу түрдө болрун эске алуу менен (1) туюнтманын көрүнүшү төмөндөгүчө:

$$\omega = K_r \mu \pi h \sqrt{\frac{2g}{\gamma} \left(P_H - \frac{M_H}{K_H} \right) - (r_g + r_c) \frac{M_H}{K_M} K_r}, \quad (2)$$

где μ – дросселдин сарптоосунун коэффициенти: $\mu = 0,65$

d – жөндөгүчтүн золотнигинин диаметри;

h – жөндөгүчтүн жумушчу жылчыгынын ачылышынын чоңдугу;

g – эркин түшүүнүн ылдамдануусу;

γ – жумушчу суюктуктун салыштырмалуу салмагы

$$K_r = \frac{M}{p}$$

K_r – бурчтук ылдамдык боюнча күчтөндүрүү коэффициенти; $K_r = \frac{W}{g}$

Басаңдатуу клапаны жарыш туташтырылгандыктан сарптоонун жөндөгүчү сызыктуу мүнөздөмөгө ээ болот байланыштуу, демек туюнтма (2) төмөнкү түрдө көрсөтүлүшү мүмкүн:

$$\omega = K_s h - (r_g - r_c) \frac{M_H}{K_M} K_r, \quad (3)$$

где $K_s = \mu \pi d \sqrt{\frac{2g}{\gamma} \left(P_H - \frac{M_H}{K_H} \right)}$ – жөндөгүчтүн сарптоосу боюнча аракеттин коэффициенти.

Гидроиштеткичте кайтарымдуу гидравликалык байланыш бар болгодуктан туюнтма (3) төмөнкүдөй корунушкө ээ:

$$\omega = K_3(h \pm \Delta h)K_r - (r_g + r_c) \frac{M_H \pm \Delta M}{K_M} K_r, \quad (4)$$

где ΔM – жүктөм ийинкүчүнүн өсүшү;

Δh – сарптоону жөгөгүчтүн жумушчу жылчыгынын ачылуу чоңдугунун өсүшү;

Жүктөмдүн ийинкүчүнүн өсүү учурунда аспапты берүүсүн турукташтыруусуна арналган жөндөгүч үчүн туюнтмадагы (4) биринчи кошулуучуда Δh плюс менен жана ΔM дагы плюс менен алынаарын айтып кетүү керек.

Жүктөмдүн ийинкүчүнүн азайуу учурунда баардык процесстер тескери жүрөт жана параметрлердин өсүшүн минус белигси менен алуу керек.

Тутумда колдонулган кесүү күчтөрүн көбөйтүүдө аспаптын айлануу ылдамдыгын азайтууну камсыз кылган экинчи жөндөгүчтү кароодо туюнтмадагы (4) биринчи кошулуучуну Δh минус белгиси менен, ал эми экинчи кошулуучуну ΔM плюс белгиси менен алуу керек.

Туюнтмадагы (4) аспапты берүү ылдамдыгын турукташтырууда төмөндөгү катыштык сакталуусу мүмкүн:

$$K_3 K_r \Delta h = (r_g + r_c) \frac{\Delta M}{K_M} K_r \quad \text{же} \quad K_3 \Delta h = (r_g + r_c) \frac{\Delta M}{K_M}, \quad (5)$$

Толгоочу ийинкүчтүн ΔM чоңдугуна өсүшүндө кайтарымдуу гидравликалык байланыштын каналындагы басым $\Delta p = \frac{\Delta M}{K_M}$ чоңдугуна чоңоет ал жөндөгүчтүн золотнигинин уч бетинин аянтына таасир этет жана ушундан келип чыккан күч аны Δh чоңдугуна жылдырат.

$$\Delta h = \frac{\Delta p f_3}{c}, \quad (6)$$

где $f_3 = \frac{\pi d^2}{4}$ – золотнигинин уч бетинин аянты;

d – жөндөгүчтүн золотнигинин диаметри;

c – серпилменин ийкемсиздик коэффициентин.

Туюнтма (6) жөндөгүчтүн параметрлери: золотниктин диаметрин, серпилменин ийкемсиздик коэффициентин эсептөөгө мүмкүндүк берет.

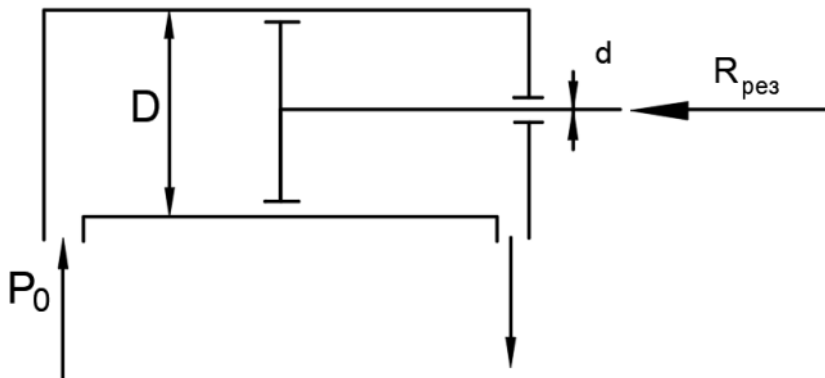
Сарптоону жөндөгүчтүн динамикалык мүнөздөмөлөрү: өткөөл процесстин түрүн, узактыгын, ошондой эле туруктуу жумушун аныктоо математикалык моделди чыгаруу менен аныкталат.

Гидроцилиндрдин конструкциясын иштеп чыгуусун гидрофикацияланган түйүндүн конструкциясынын өзгөчүлүгүнө шайкеш схемасын тандап алуу менен баштайт. Андан соң

төмөнкү ырааттуулукта гидроцилиндрдин параметрлерин жана анын конструкциясын эсептөөгө өтүшөт.

Гидроцилиндрдин жумушчу аянтын, негизги диаметрин жана саптын бышкегин аныктоо. Адатта гидроцилиндр көтөрө алган пайдалуу жүктөм (кам-белен менен алынат) жана соркыскычтын P_o алгылыктуу жумушчу басымы менен аныкталган гидротутумдагы басым берилет.

Эки тараптуу бир тутумдуу гидравликалык цилиндрлер эң көп кездешкендиктен, мисал катары дал ушундай гидравликалык цилиндрдин эсеп сөлөкөтүн карап көрөлү (сүрөт.3)

3-сүрөт. Күчтүк цилиндрди эсептөө схемасы

Жумушчу көңдөй сапсыз болгон учурда

$$F = \frac{P_{рез}}{P_o}; F_{раб} = \frac{\pi D^2}{4}; D = \sqrt{\frac{4P_{рез}}{\pi P_o}} \quad (7)$$

Мында

$P_{рез}$ - кесүү күчү;

F – бышкектин аянты;

D – бышкектин диаметри;

P_o – цилиндрдин жумушчу көңдөйүндөгү басым.

Андан кийин бул диаметрди жакынкы стандарттык мааниге чейин бүтүндөө керек.

Эгерде жумушчу көңдөй саптуу болсо, анда:

$$F = \frac{P_{рез}}{P_o} = \frac{\pi(D^2 - d^2)}{4} = \frac{\pi D^2(1 - \frac{d^2}{D^2})}{4};$$

$$D = \sqrt{\frac{4P_{рез}}{\pi P_o(1 - \frac{d^2}{D^2})}}, \quad (8)$$

где d -саптын диаметри

Саптын диаметри менен гидроцилиндрдин ички диаметринин катышы жумушчу басымга жараша тандалат (1-табл.)

1-таблица

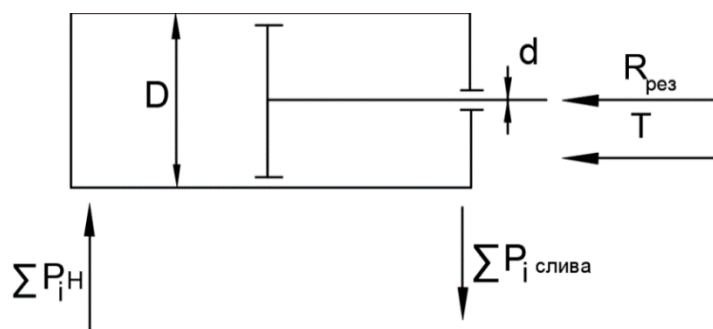
$P, \text{ кг/см}^2$	20 чейин	20-50	50-100
$\frac{d}{D}$	0,2-0,3	0,5	0,7

Саптын акыркы диаметри да стандартка ылайык белгиленет.

Күчтүк цилиндринин статикасы

Цилиндрдин диаметри жана сабы ар кандай жоготууларды эске албаган жөнөкөйлөтүлгөн эсептөө аркылуу тандалгандыктан, кээ бир учурларда соркыскычтын жумушчу басымын тууралоо (кээ бир көбөйтүү) зарыл болуп калат. Соркыскычтын такталган жумушчу басымы бышкектин статикасын талдоодо аныкталат. Жумуштун ушул баскычында гидрофикацияланган түйүндүн принципалдык жана монтаждык схемасы бар, тактап айтканда, гидравликалык шаймандарынын саны жана түрү аныкталган, станоктун өткөргүч түтүктөрүнүн таратмасы бар.

Күчтүк бышкектин теңсалмактуулук абалындагы цилиндрдин эсеп сөлөкөтүн түзөбүз (4-сүрөт):

4-сүрөт. Эсеп сөлөкөтү

$T = T1 + T2 + T3$ – сүрүлүүнүн суммардык күчү

$T1$ – бышекке менен цилиндрдин ортосундагы сүрүлүү күчү, тыгыздоо мүнөзүнө жараша, туюнтмалар [2] же таблицалар [3] боюнча эсептелиши мүмкүн

$T2$ – саптын тыгыздоосундагы сүрүлүү күчү, ошондой эле тыгыздоонун түрүнө жараша туюнтмалар жана таблицалар боюнча аныкталышы мүмкүн.

$T3$ – станоктун багытоочторундагы сүрүлүү күчү. Багытоочтордогу сүрүлүү коэффициенти ордунан жылуу учурунда адатта $0,17 \div 0,18$ ал эми кыймыл учурунда $0,07 \div 0,08$ барабар кылып алынат.

ΣP_i – кысуунун жолундагы кысымдын жоготуусу, түтүктөрдө жана жергиликтүү гана эмес, гидравликалык аппаратурада дагы май гидроцилиндрдин басымы көндөйүнө киргенге чейин өтөт. Түтүктөрдөгү жана жергиликтүү каршылыктардагы жоготуулар жана аппаратурадагы жоготуулар маалымдама же каталог маалыматтары менен аныкталат.

$\Sigma P_{i \text{ слива}}$ агызма жолундагы окшош жоготуулар

Күчтүк бышкектин тең салмактуулук теңдемеси:

$$(P_o - \Sigma P_i) = P_{рез} + r + \Sigma P_{i слива} \frac{\pi(D^2 - d^2)}{4} \quad (9)$$

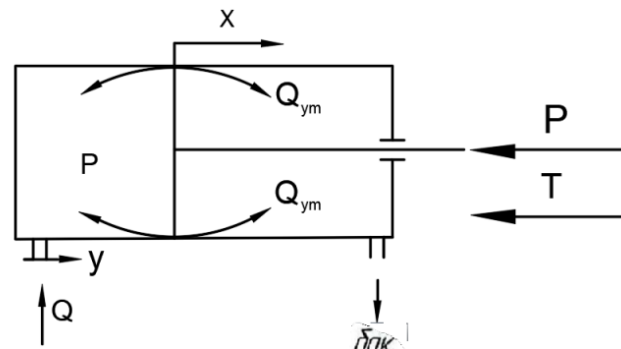
Бул теңдемеден соркыскычтын түзөтүлгөн жумушчу басымын табууга болот.

Гидроцилиндрдин динамикасы

Биринчиден, гидроцилиндрдин динамикасы көп учурларда изилденбээрин белгилеп кетуу керек, негизинен төмөнкү учурларда изилденет:

•күүлөнүү, токтотуу, багытты өзгөртүү процесстеринде системанын ыкчамдыгын изилдөөдө;

- аныкталган мыйзам боюнча гидроцилиндрдин кыймылын башкарууда;
 - ар кандай гидроиштеткичтүү жана сүмбөлүү көчүргүч түзүлмөлөрдү эсептөөдө,
 - ар кандай гидроцилиндрлүү автоматтык жөнгө салуучу тутумдарды эсептөөдө.
- 5-сүрөттө гидроцилиндрдин эсеп сөлөкөтү берилген

5-сүрөт. Гидроцилиндрдин эсеп сөлөкөтү

Мында:

x – бышкектин жылышы;

y – күчтүк гидроцилиндрдин четки сол дубалына жакын жайгашкан жумушчу суюктуктун кыйындысынын жылышы;

Q – гидроцилиндрдин кысым көңдөйүнө кирген суюктуктун сарптоосу.

Q_{yt} – аккычтын көңдөйүндөгү агуулар.

P – кысым көңдөйүндөгү басым;

T – сүрүлүү түрүндөгү жүктөм (туруктуу катары эсептелинет);

P – гидроцилиндрге негизги жумушчу жүктөм. Ал үч түрдүү болушу мүмкүн:

а) P – кесүү күчү. Бул учурда $P = const$ деп алынат;

б) серпилме жүктөм $P = P_0 + cx$; P_0 – серпилменин алдын ала кысуу күчү.

в) Гидравликалык жүктөм – агызуу сабырланткыч аркылуу жүргүзүлөт

$$P = K \frac{dx}{dt},$$

мында

K – сабырлантуу коэффициенти

M – гидроцилиндрге келтирилген кыймылдуу бөлүктөрдүн массасы.

Гидроцилиндрлүү станоктордун гидравликалык иштеткичтеринде адатта айлануучу элементтер жок болот. Андыктан, бышкектин өзүнүн массасын аны менен байланышкан аткаруу мүчөсүнүн (мисалы, суппорт) массасы менен бирге, ошондой эле кысым жана агызма түтүктөрдү толтуруучу суюктуктардын келтирилген массалары эсептелинет.

Эми күчтүк бышкектин кыймылын сүрөттөгөн дифференциалдык теңдемелер тутумун түзүүгө өтөбүз. Мындай теңдемелерден үчөө, алар бирге каралышы керек.

Биринчи теңдеме-Даламбер принцибине ылайык түзүлгөн күчтөрдүн теңдемеси, тактап айтканда, тутумдагы Активдүү күчтөр, реактивдүү күчтөр жана инерция күчтөрү өз ара тең салмактанган.

P, T - активдүү күчтөр

F_p - реактивдүү күчтөр;

$M \frac{d_2 x}{dt^2}$ - инерция күчтөрү.

$$pF = M \frac{d_2 x}{dt^2} + P + T \quad (10)$$

Экинчи теңдеме-жумушчу суюктук менен күч бышкегини байланыш теңдемеси. Бул байланыш ийкемдүү чөйрө аркылуу ишке ашат, ошондуктан байланыш теңдемеси гидравликалык серпилменин теңдемеси катары көрсөтүлөт

$$\frac{pF}{K_{ж}} = (y - x) \quad (11)$$

$K_{ж}$ чоңдугу – гидравликалык серпилменин ийкемсиздик коэффициенти-туруктуу эмес, цилиндрдин ичиндеги бышкектин абалына жараша болот. Бирок, ийкемсиздик орто жолдо минималдуу болуп саналат, бул учурда көп учурда эсептик катары кабыл алынат. Эгер өзгөрүлмө ийкемсиздигин эске алуу зарыл болсо, анда x координаты аркылуу берилет.

Майдын агымынын үзгүлтүксүздүк принцибин үчүнчү теңдеме көрсөт. Гидроцилиндрге карата колдонулганда, бул принцип ага берилген жумушчу суюктуктун агымы:

- 1) бышкекти жылдырат;
- 2) жарым-жартылай агып кетет;
- 3) жарым-жартылай майдын кысуу ордун толтурат.

Муну теңдеме катары төмөнкүчө жазса болот:

$$Q = \frac{dx}{dt} F + \frac{d(y - x)}{dt} F + K_{ym} P \quad (12)$$

(4, 5, 6) теңдемелерин бирге чыгарабыз:

$$Q = \frac{dx}{dt} F + \frac{dp}{dt} \cdot \frac{F^2}{K_{\text{жс}}} + K_{\text{ум}} P$$

$$Q = \frac{dx}{dt} F + \frac{MF}{K_{\text{жс}}} \cdot \frac{d^3 x}{dt^3} + \frac{F^2}{K_{\text{жс}}} \cdot \frac{dp}{dt} + \frac{K_{\text{ум}} P}{F} + \frac{TK_{\text{ум}}}{F};$$

$$\frac{M}{K_{\text{жс}}} \cdot \frac{d^3 x}{dt^3} + \frac{K_{\text{ум}} M}{F^2} \cdot \frac{d^2 x}{dt^2} + \frac{dx}{dt} + \frac{1}{K_{\text{жс}}} \cdot \frac{dp}{dt} + \frac{K_{\text{ум}} (P + R_{\text{мр}})}{F^2} = \frac{Q}{F}$$

Белгилейбиз

$$T_M = \sqrt{\frac{M}{K_{\text{жс}}}}; \quad a_0 = \frac{P + T}{M}$$

$$\varepsilon = \frac{K_{\text{ум}} \sqrt{M + K_{\text{жс}}}}{2F^2}; \quad V_0 = \frac{Q}{F}$$

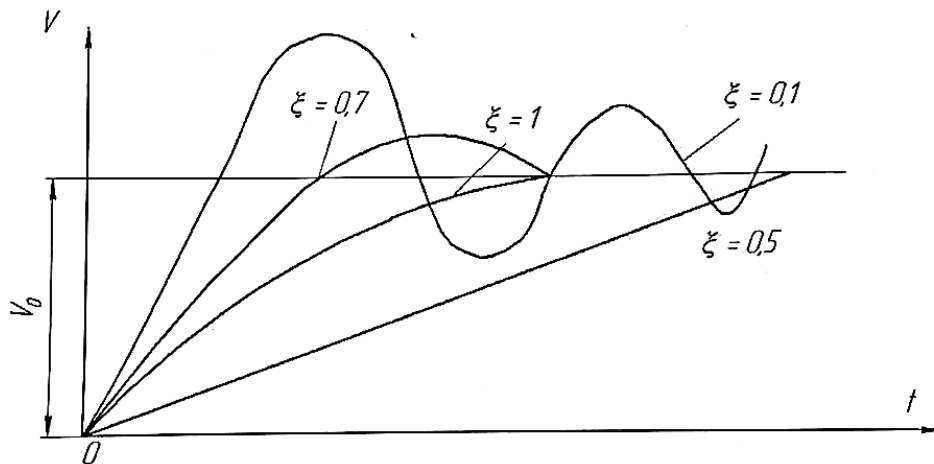
T_M - күчтүк цилиндринин убакыт турактуусу

ε - салыштырмалуу майышуу коэффициентини.

Теңдеме автоматтык жөнгө салуу теориясында кеңири таралган формада чыгат

$$T_M^2 \frac{d^3 x}{dt^3} + 2\varepsilon T_M \frac{d^2 x}{dt^2} + \frac{dx}{dt} + 2\varepsilon T_M a_0 = V_0 \quad (13)$$

Бул сызыктуу дифференциалдык теңдемени күүлөнүү учуру үчүн, кээде гидравликалык цилиндрдин бышкектин токтоткучу үчүн чыгаруу кыйын эмес. Мисалы, гидравликалык цилиндрдин басым көндөйүнө агымдын ылдамдыгын кескин, заматта күүлөнтүү учурунда бышкектин ылдамдануу ийри сызыгы 6-сүрөттө көрсөтүлгөндөй болот.

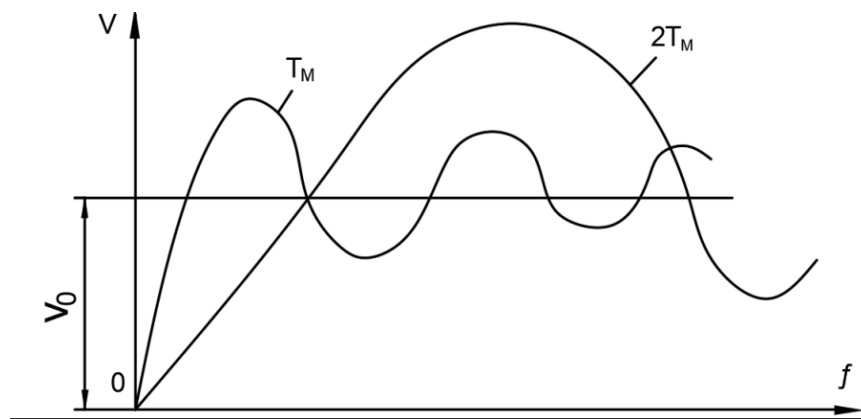

6-сүрөт. Күчтүк цилиндрдин күүлөнүсүнүн графиги

Бул графиктен көрүнүп тургандай, адатта тутумдун сабырлантуу коэффициентини деп аталган ε чоңдугу өткөөл процесстин ийри сызыгынын формасын толук аныктайт.

$\varepsilon = 0,7$ чоңдугу, кооптуу басандоо деп аталат, анткени $\varepsilon \geq 0,7$ карабастан, өткөөл процесси монотондуу болот. Бирок, сабырлантуу коэффициентинин чоң маанилери максат баптуу эмес, анткени алар өткөөл процессти өз убагында кечендетишет.

Эгерде ε турактуу чоңдук болсо, ал эми T_M чоңдугу гидравликалык цилиндрдин убакыт турактуусу деп аталса, чоңдук өзгөрсө, анда өткөөл процесстин ийри формасы

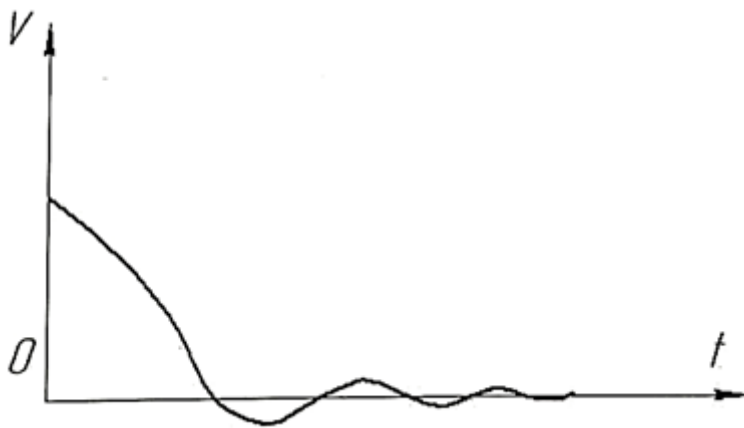

өзгөрбөйт, убакыт масштабы гана өзгөрөт. T_M канча чоң болсо, өткөөл процесс ошончолук узакка созулат (7-сүрөт).

7-сүрөт. T_M жараша күчтүк цилиндрдин күүлөнү графиги

Өткөөл процесстердеги бышкектин кыймылынын теңдемеси биз тарабынан жетишерлик жалпы формада түзүлгөн жана электр бышкегинин ылдамдануусунун бардык учурларында колдонулушу мүмкүн.

Токтотууда бул теңдемени T сүрүлүү күчүнүн өзгөрүшүнө көңүл бурбай коюуга мүмкүн болгон учурларда же токтотуу монотондуу болгондо гана колдонууга болот. Эгерде токтотуу бышкектин ылдамдыгы алдыга жана арткы багытта нөлдөн бир нече жолу өтсө (8-сүрөт), анда секирүү менен сүрүлүү күчү ар бир өтүү учурунда $+T$ дан $-T$ га жана тескери менен маанисин өзгөртөт

8-сүрөт. Токтотуу учурунда күч цилиндринин ылдамдыгын өзгөртүү графиги

Бул жагдай дифференциалдык теңдемелердин баштапкы системасын сызыктуу кылат. Аны чечүү үчүн компьютердик программаларды колдонуу менен болжолдуу ыкмалары бар.

Тыянактар:

Токардык станоктун гидромоторун статикалык жана динамикалык процесстерин изилдөө төмөнкүлөргө мүмкүндүк берет:

- 1) күчтүк цилиндринин диаметрин эсептөө (1);
- 2) статикалык теңдемеден соркыскычтын басымын аныктоо (3);

3) күчтүк цилиндринин динамикасынын теңдемесиндеги (7) системанын массалык-геометриялык параметрлери кирген T_M жана ε өзгөрмөлөрүндөгү коэффициенттер системанын динамикалык сапаттарын аныктоого мүмкүндүк берет: өткөөл процесстин түрү жана анын узактыгы.

Алынган жыйынтыктар жалпысынан токардык станоктун гидросуппортун берилген мүнөздөмөр менен долбоорлоо маселелерин чечет.

Адабияттар

1. Муслимов, А.П., Механическая характеристика гидромотора без обратной и с обратной гидравлической связью камнеобрабатывающих станков [Текст] / А.П. Муслимов, Э.Т. Кадыров, Н.Э. Атаканова – Ош: Наука. Образование. Техника, №3, 2021. – С. 24-28
2. Хаймович, Е.М., Гидроприводы и гидроавтоматика станков [Текст] / Е. М. Хаймович, проф., д-р техн. наук. - 2-е изд., перераб. и доп. - Москва; Киев: Машгиз. [Юж. отд-ние], 1959. - 555 с.
3. Усенов, К. Ж. Пути интеграции обеспечения связей между предметами математика и информатика в образовательном процессе / К. Ж. Усенов, Б. Э. Тойчыева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 1(59). – С. 47-52. – EDN GPEGGX.
4. Осмонова, Н. Т. Отработка подкарьерных запасов при комбинированной разработке месторождения Тереккан / Н. Т. Осмонова, А. П. Алибаев, К. Ж. Усенов // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2014. – № 2(29). – С. 251-254. – EDN YUWBRJ.
5. Гидромотор. Автору: Харитонов Е.Д. [Электрондук ресурс] – кирүү режими: <http://engcrafts.com/item/428-gidromotor>
6. Башта, Т.М. Гидравлика, гидромашины и гидроприводы: [Текст]/Учебник для машиностроительных вузов /Т. М. Башта, С. С. Руднев, Б. Б. Некрасов и др. - М: Альянс, 2010. - 423 с.

Кожоярова Нестан Жакыпбековна

**ТООЛУКТАРДЫН ЖАШОО ШАРТЫНА СЕЛДИН ТААСИРИН
ИЗИЛДӨӨ**

Кожоярова Нестан Жакыпбековна

**ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ СЕЛЕВЫХ ПОТОКОВ НА ЖИЛИЩНЫЕ
УСЛОВИЯ ГОРНЫХ НАРОДОВ**

Kozhoiarova Nestan Zhakypbekovna

**STUDY OF THE INFLUENCE OF MUSDFLOWS ON THE HOUSING
CONDITIONS OF MOUNTAIN PEOPLES**

УДК:632.123.1

Аннотация: Бул макалада сел жүргөн мезгилде, селдин таасиринде пайда болгон күчтөрдү эсептеп чыгуу, ошондой эле канткенде үйдөгү малдар, жандыктар жана аарылар селден аман калгандыгы көрсөтүлөт. Мында тоолуктардын жашоо шартында

селдин таасирин изилдөө максатында мал жайыттар жана жайлоолор маалымдалган. Малчылар, аарычылар жай мезгилинде жайлоолорго чыгып, жумуш менен камсыз болуп, үй-бүлөлөрүн багышат. Андыктан жайыттарды жакшыртуу керектиги белгиленет. Жайлоолор, жайыттар, мал чарбачылыгы сүрөттөрдө чагылдырылып, пайдалуулугу тууралуу кеңири түшүндүрүлгөн. Малдар, жандыктар, аарылар үчүн жайлоолорго селге туруштук берүүчү жайкы короо жасаса боло тургандыгы сунушталган. Мал короонун чиймелери чийилип, математикалык так эсептөөлөр жүргүзүлгөн. Эсептөөдө мал короонун оордук күчү, Архимед күчү эсептелинип, салыштырылган. Салыштырууда Архимед күчү, оордук күчүнөн чоң экендиги такталган.

Түйүндүү сөздөр: Малдар, жандыктар жана аарылар үчүн короо, сел, чөгүп кетүү, бетке чыгуу, Архимеддин күчү, сүрүлүү күчү, көтөрүү күчү, салмак, оордук күчү, көлөм, масса, тыгыздык, түртүү күчү.

Аннотация: В этой статье показано, как рассчитать силы, создаваемые наводнением во время наводнения, и как домашние животные, животные и пчелы пережили наводнение. Здесь представлены данные о пастбищах и летних кочевьях с целью исследования воздействия на них сел в условиях жизни горных районов. Пастухи и пчеловоды в летний период выходят на кочевья, обеспечивая себя работой и поддерживая свои семьи. Поэтому подчеркивается необходимость улучшения пастбищ. На изображениях показаны летние кочевья, пастбища и животноводство, с подробным объяснением их полезности. Предложено создание летних загонов, устойчивых к селям, для скота, животных и пчел на кочевьях. Чертежи коровников были составлены, и проведены точные математические расчеты. В расчетах были учтены сила тяжести коровника и сила Архимеда, и произведено их сравнение. В сравнении было установлено, что сила Архимеда больше силы тяжести.

Ключевые слова: Для животных, существ и пчел: ограждение, затопление, погружение, всплытие, сила Архимеда, сила трения, подъемная сила, вес, гравитация, объем, масса, плотность, сила тяги.

Annotation: This article shows how to calculate the forces generated by flood waters during a flood and how pets, animals and bees survived the flood. Here, pastures and summer pastures are presented with the aim of studying the impact of floods in the living conditions of mountain dwellers. During the summer, herders and beekeepers move to the summer pastures, providing work and supporting their families. Therefore, the need to improve pastures is emphasized. Summer pastures, grazing lands, and livestock farming are depicted in the images, with a detailed explanation of their usefulness. It is suggested to create flood-resistant summer enclosures on the pastures for livestock, animals, and bees. Drawings of the livestock enclosure have been made, and precise mathematical calculations have been carried out. In the calculations, the gravitational force of the livestock enclosure and the Archimedean force were calculated and compared. It was determined in the comparison that the Archimedean force is greater than the gravitational force.

Keywords: For animals, creatures and bees: fencing, flooding, immersion, ascent, Archimedes' force, frictional force, lifting force, weight, gravity, volume, mass, density, traction force.

Взаимосвязь пастбище жилищным условием животноводов, пчеловодов. С начала 2024 года в стране произошло 331 наводнение. Наводнение затронуло 3752 дома и 84 социальных учреждения. В результате стихийного бедствия было повреждено 411 километров дорог и 29 километров каналов. 99 единиц жилья полностью непригодны для использования. В результате наводнения погибли 22 человека. Ущерб от аварии оценивается в 1 млрд. 255 миллионов сомов. Он сообщил, что в 2024 году количество наводнений в Кыргызстане достигло рекордного уровня и превысило 300, а ущерб от природных и техногенных катастроф за шесть месяцев составил 1 миллиард 900 миллионов сомов. Поэтому важно, чтобы дома, где живут люди, животные дворы и места, где установлены ульи, могли противостоять наводнениям. Кыргызстан горный, водный, пастбища хороши для скота, здесь много естественно растущих травяных пастбищ.

По окончании весеннего сезона, до лета и осени или поздней осени, на пастбищах работают животноводы и скотоводы, а также пчеловоды. Люди выходят на пастбища, чтобы улучшить свои жилищные условия и запастись зимними продуктами. Сначала они отправляются на близлежащие пастбища, а с наступлением лета некоторые из них выходят на большие пастбища, чтобы ухаживать за пчелами. Пастухи работают за зарплату, собирая скот у жителей деревни, рассчитывая ежемесячную заработную плату и деньги на копыта. Зарботную плату пастухам платят владельцы крупного рогатого скота и животных. У пчеловодов есть свои ульи. Каждый пчеловод обеспечивает пчел всем необходимым. В сезон он покупает мед из ульев и получает за это деньги. Они заботятся о своих семьях. Животноводы используют масло, каймак, курут, сүзмө и т. д. они продают и выдают зарплату. Кроме того, некоторые конники зарабатывают на жизнь продажей кумыза.

Рисунок1. Джайлоо Көлдүкского пастбища в Алайском районе Ошской области.

Для таких животных удобно строить устойчивые к наводнениям домики на благоустроенных пастбищах. Из-за проливных дождей в некоторых районах Ошской области произошли сильные наводнения, а местные жители понесли огромные потери. В Оше разлилась река Ак-Буура и произошло сильное наводнение, рынок был затоплен, люди понесли большой материальный ущерб.

В Оше разлилась река Ак-Буура и произошло сильное наводнение, рынок был накрыт, люди понесли большой материальный ущерб. 14 июля 2024 года Мады Датки в результате наводнения были уничтожены четыре школы и один ребенок. и Баш-Булак в некоторых

сельских районах Кара-Сууйского района Ошской области повреждены сад, две больницы, один музей, одна резиденция

14 июля 2024 года в новостях КР на 7 канале сообщалось, что в Оше затоплен рынок, в Оше затоплены один социальный объект, один детский сад, 146 жилых домов. При этом те, кто зарабатывает на жизнь ошским рынком, понесли большие потери. Люди, которых смыло наводнением, погибли. **Пастбище** – кострище, используемое для выпаса скота. Пастбища делятся на естественные и культивируемые (искусственные). Поскольку естественные пастбища в Кыргызстане расположены в горных, холмистых, степных и полупустынных районах, климатические условия различны, и, как следствие, различна привлекательность трав. На пастбище растут преимущественно многолетние травы, кустарники и кустарники. Пахотные земли засеяны смесью многолетних и однолетних бобовых и зерновых культур, а на лугах люди сажают люцерну. Его избивали дважды в год. В некоторых случаях в годы, когда весна наступает ранняя, а осень продолжительная, можно скосить клевер трижды. Пастбище является основным источником корма. Скот выпасают после уборки травы. С целью хорошего роста травы на пастбище проводят такие мероприятия, как опрыскивание специальными удобрениями, полив, посев семян трав, например, севооборот и т. д. Пастбища, засеянные травой, привлекательны для скота и приносят много экономических выгод. Во-вторых, готовится много молока. Коровы, телята, ягнята, козлята растут быстро и хорошо. Особенно молочных коров и молочных кобыл можно выпасать на пастбищах Кыргызстана с ранней весны до поздней осени. При правильном использовании пастбищ от животноводства можно получать высококачественную мясную продукцию и пищевые продукты (масло, сливки, молоко, сүзмө, творог, кефир).

Рисунок 2. Джайлоо Бозбу.

Джайлоо – летнее поселение, пастбище для скота [2]. Для выпаса выбирают места с прохладным воздухом, обильной травой и обильной водой. Релаксация делится на внутреннюю и внешнюю. К внутренним пастбищам относятся пастбища в низинах, а внешние – в отдаленных высокогорьях (за пределами озера Иссык) на территории, удаленной от населенного села. Поскольку трава джайлоо привлекательна и легкоусвояема, животное будет быстро набирать вес, а тело животного будет крепким. В джайлоо растут преимущественно овсяница, осока, осока, осока и другие разнообразные травы. Джайлоо Кыргызстана расположены на высоте 2500-3000 м над уровнем моря, например, Турдук,

Бозбу, Ак-Сай, Арпа, Кара-Төр, Көлтөр, Ашуу-Төр и другие. Между высокими горами төр, и назват конь төр. Из-за разной высоты джайлоо рекомендуется выпасать овец на высокогорных пастбищах, а коров и лошадей на низинных.

Рисунок 3. Коровы.

Корова – млекопитающее. Жвачное домашнее животное (крупный рогатый скот). Коровы делятся на 4 типа:

1. Европейские коровы полевой и степной зоны - с длинными (шаа) рогами (Холмогор, Ярославль, Голландия, Абердин-Ангус, Украина каша ую и др.); 2. Европейские коровы, выращенные в горно-степной зоне - короткорогие (коровы костромской, швейцарской, ерсийской, ангельнской и др.) пород; 3. Среднеазиатские коровы (калмакские, монгольские, киргизские, казахские коровы и др.);

4. Корова-горбатая (зебу), выведенная в Южной Азии и Северной Африке. У молочной коровы длинное тело, тонкая и мягкая кожа, длинная шея и большее вымя. У мясной коровы толстое строение тела, короткие ноги и шея, маленькое вымя, мускулистое, толстая кожа. Молочные коровы дают молоко 9-12 лет. Обычно корова рождает. Близнецы встречаются редко. Коров выращивают ради молока и мяса. Мясные коровы дают меньше молока.

Специально выращенные мясные коровы дают больше мяса. Жируют быстро, жиреют хорошо, мясо качественное. Кроме молока и мяса, от коров получают кожевенное сырье, из костей готовят кормовую костную муку и т. д. Коров выращивают во всех странах мира. В Кыргызстане разводят в основном коров ала-то, святого отца. Основные болезни крупного рогатого скота: бруцеллез, туберкулез, сибирская язва, бешенство и др.

Рисунок 4. Животноводство.

Животноводство – это вид хозяйства, основанный на выращивании и выращивании домашних животных. Сначала одомашненных животных разводили ради мяса, причем сырьем для производства помимо мяса служили их кожа, кости, рога и волосы. Позже

появилось использование коровьего молока. Научившись делать из молока различные продукты, оно приобрело большое хозяйственное значение. Зародилось и распространилось ткачество шерстяных изделий. Появились ткани, сотканые из козьей шерсти. Силу животных сначала использовали для вытаптывания семян и закапывания их в почву, для перевозки зерна, перевозки грузов и лишь немного позже-для буксировки саней. После появления землеройных инструментов использование силы животных стало более распространенным.

В зависимости от вида домашних животных, способов их содержания и использования в разных частях света сложилось различное животноводство. 1.Овцеводство и козоводство; 2. Скотоводство; 3.Коневодство; 4.Верблюдоводство; 5.Разведение яков; 6,Оленеводство;

Большую часть времени мужчины пасли скот, а женщины заботились о скоте, оставшемся в деревне. Если скота было несколько видов, то за крупными животными (верблюдами, лошадьми, коровами) ухаживали мужчины, а за мелкими животными (овцами, козами) - женщины. Доеение и изготовление молочных продуктов - преимущественно женский труд, но у ряда народов (тогда в Индии, динка в Южном Судане и др.) коров доят мужчины. У кочевых народов женщины доят мелких животных, а мужчины - коров и верблюдов. В некоторых местах мужчины доят только верблюдов, а женщины доят коров и овец. Определенным шагом в развитии техники животноводства стало появление скотоводства. В Европе он известен еще с бронзового века. К стаду добавляли крупный рогатый скот, скотом платили зарплату, мясо было ценным продуктом питания и широко использовалось при проведении различных свадеб, а также торжеств, посвященных призракам и богам. Поэтому животноводство было более престижной профессией, чем земледелие. Даже у народов, где земледелие имело большое экономическое значение, с уважением относились к профессии скотовода.

Пастбище – травянистая земля, используемая людьми, на которой пасется скот. При переходе на пастбища пастухам необходимо иметь мосты, дороги,тропы для перегона скота, ручьи или пруды, собираемые из источников для стоянки и водопоя скота, а также ограды для выпаса скота. Для улучшения пастбищ для удобства животноводства можно сеять семена трав, которые можно есть в пищу скоту. За использование пастбищ в районах животноводства взимается копытная плата за каждое животное. Выровняв землю, установите трубы в четырех местах, установите круглое железо, которое является основой вырезанной конусообразной фигуры, на вытянутые из установленных труб трубы сделайте на круглом железе сетку с верхней стороны, и сделайте летний двор, пригодный для пастухов, чтобы они могли держать своих животных. Пчеловоды могут разместить ульи во дворе. Во время паводка трубы внутри труб поднимаются вертикально вверх, а когда паводок прекращается, возвращаются на свое место. Не течет паводками. Это будет качественный двор с высокой полезностью. Безопасное место для животных и пчел – это место, где животные и пчелы живут летом. Общий вид выглядит следующим образом (рисунок 5):

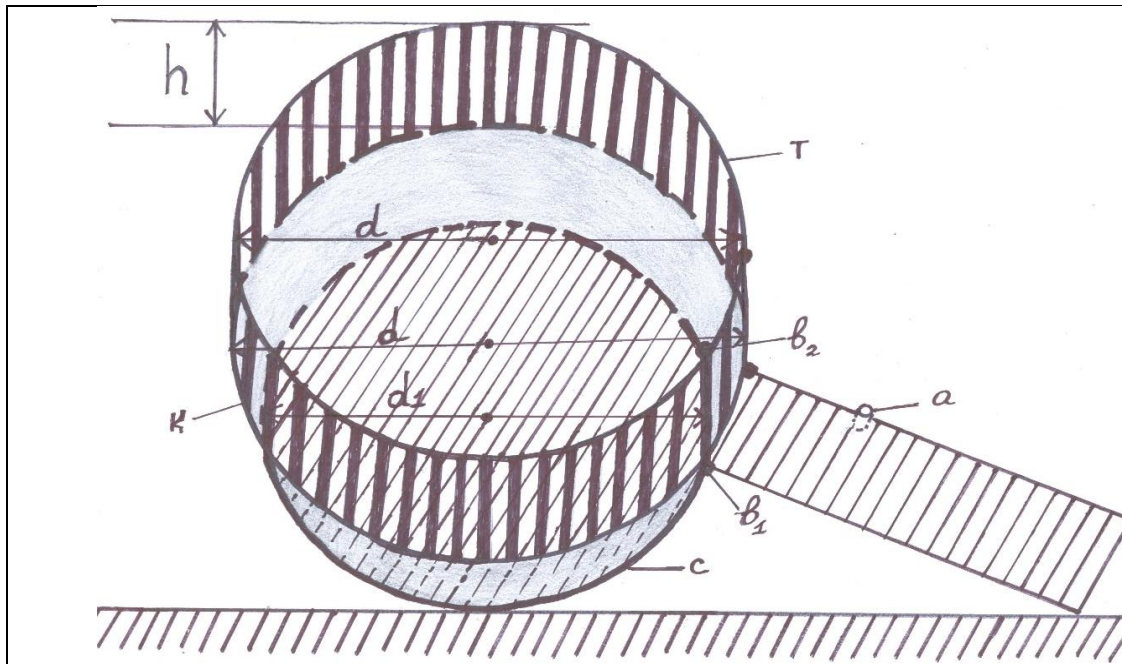

Рисунок 5а. Вид на сарай с закрытой дверью.

Расположение отмеченных букв на рисунке 5а.

а-небольшая трубка, которая удерживает защелку, когда дверь открыта.

б1- ключ, надежно запирающий низ при закрытой двери.

б2- ключ, плотно запирающий верхнюю сторону при закрытой двери.

С- это круг, образующий объединение краевых линий круга, являющегося полом двора.

К- круг, образующий верхнюю сторону усеченной конусообразной фигуры, соединяющей нижнюю сторону сетки клетки с кругом, образующим край пола. **К=Т**

Т – круг, соединяющий верх ограды животного двора. **К=Т**

h-высота ограждения животного двора.

d1 – диаметр пола животного двора.

d- диаметр верхнего и нижнего кругов, соединяющих сетку животного двора.

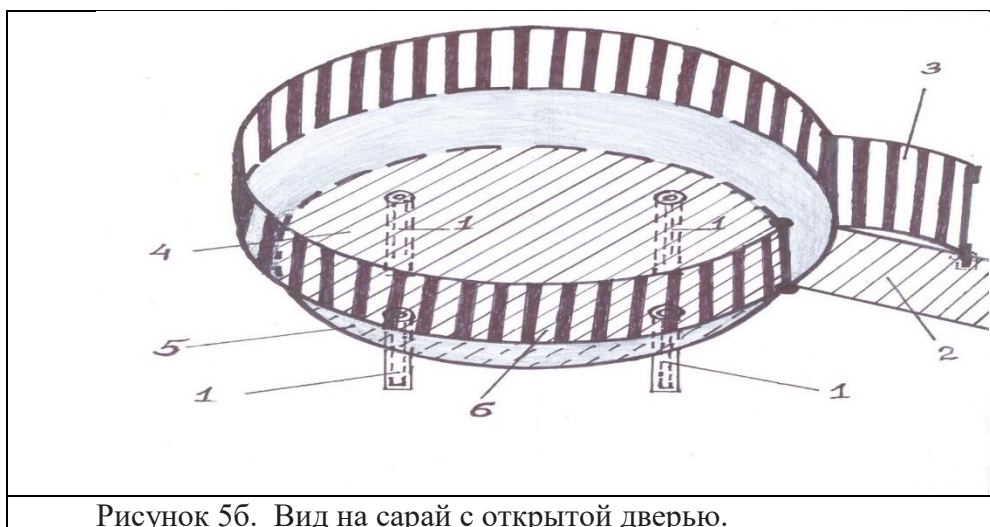
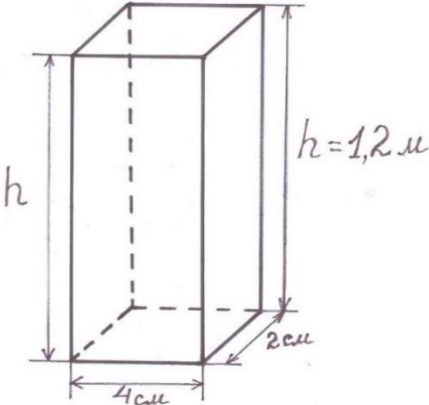
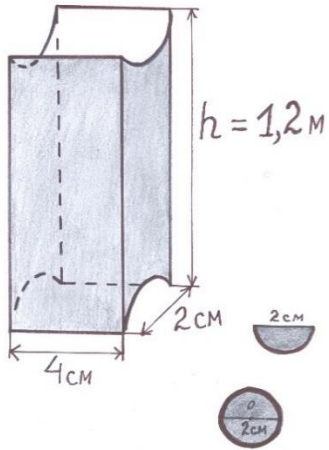

Рисунок 5б. Вид на сарай с открытой дверью.

1) Цилиндрические внутренние и внешние трубы, поднимающие животный двор во время паводков. 2) Укладка деревянных досок, расположенных перед входной дверью на

животный двор. 3) Дверь животного двора (ворота из железной решётки). 4) Деревянный пол животного двора, где можно стоять и спать. 5) Усеченная конусообразная фигура, образованная кругом, соединяющим краевые линии пола животного двора, и нижними кругами, соединяющими решётку животного двора. 6) Железная решетка животного двора.

Расчет численного моделирования животноводства.

	
Рисунок 5в. Размер участка сетки животного двора.	Рисунок 5г. Внешний вид ячеек, когда они удалены и готовы к размещению на сетке.

Суммарная длина сторон равна общей длине:

$$L = (L_1 + L_2) \cdot 2 = (4 \text{ см} + 2 \text{ см}) \cdot 2 = 12 \text{ см} = 0,12 \text{ м}$$

Высота: $h = 1,2 \text{ м}$

Толщина: $D = 1,5 \text{ мм} = 0,0015 \text{ м}$

$$V_1 = L \cdot h \cdot D = 0,12 \text{ м} \cdot 1,2 \text{ м} \cdot 0,0015 \text{ м} = 0,000216 \text{ м}^3 = 21,6 \cdot 10^{-5} \text{ м}^3$$

Чтобы найти объёма железа, израсходованного на один кусок животной решётки, из площади прямоугольной формы вычитаем площадь пазов и умножаем разницу на толщину:

$$V_1 = ((L \cdot h) - 0,000628) \cdot D$$

$$V_1 = ((L \cdot h) - 0,000628 \text{ м}^2) \cdot D = ((0,12 \text{ м} \cdot 1,2 \text{ м}) - 0,000628 \text{ м}^2) \cdot 0,0015 \text{ м} =$$

$$= (0,144 \text{ м}^2 - 0,000628 \text{ м}^2) \cdot 0,0015 \text{ м} = 0,143372 \text{ м}^2 \cdot 0,0015 \text{ м} = 21,5 \cdot 10^{-5} \text{ м}^3$$

Масса железа, израсходованная на один кусок решетки для животного двора:

$$m_1 = \rho_{\text{г}} \cdot V_1 \quad \rho_{\text{г}} = 7,8 \cdot 10^3 \text{ кг/м}^3$$

$$m_1 = \rho_{\text{г}} \cdot V_1 = 7,8 \cdot 10^3 \text{ кг/м}^3 \cdot 21,5 \cdot 10^{-5} \text{ м}^3 = 167,7 \cdot 10^{-2} \text{ кг} = 1,68 \text{ кг}$$

$$m_1 = 1,68 \text{ кг}$$

Если общее количество решеток животного двора равно 135, то общая масса решеток

$$M_1 = 135 \cdot m_1$$

$$M_1 = 135 \cdot m_1 = 135 \cdot 1,68 \text{ кг} = 226,8 \text{ кг}$$

$$M_1 = 226,8 \text{ кг}$$

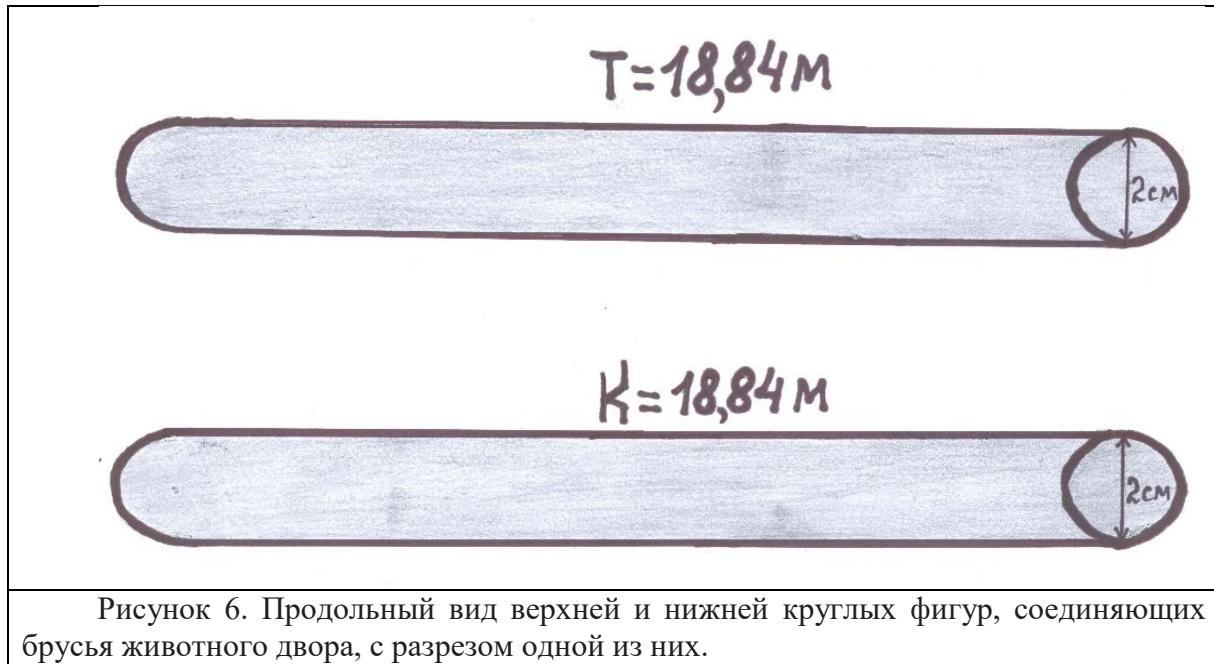

Рисунок 6. Продольный вид верхней и нижней круглых фигур, соединяющих брусья животного двора, с разрезом одной из них.

$$K=T$$

$$K=\pi \cdot d$$

$$\pi=3,14=\frac{22}{7}$$

$$d=6\text{м}$$

$$d_1=5,6\text{м}$$

$$K=\pi \cdot d=3,14 \cdot 6\text{м}=18,84\text{м}$$

$$K=T=18,84\text{м}$$

Если мы разрежем фигуры окружностями K и T в одном месте и напишем их вдоль, то получится длинная цилиндрическая форма. Тогда длины цилиндрических фигур составляют $K=T=18,84\text{м}$. Если диаметр 2 см , то объем и масса будут следующими. $V_2=S \cdot H=\pi \cdot R^2 H$

$$R=1\text{см}=0,01\text{м}$$

$$H=18,84\text{м}$$

$$V_2=\pi \cdot R^2 H=3,14 \cdot 0,0001\text{м}^2 \cdot 18,84\text{м}=59,1576 \cdot 10^{-4}\text{м}^3=6 \cdot 10^{-3}\text{м}^3$$

$$m_2=\rho \cdot V$$

$$m_2=\rho \cdot V=7,8 \cdot 10^3 \text{ кг/м}^3 \cdot 6 \cdot 10^{-3}\text{м}^3=46,8\text{кг}$$

$$M_2=2 \cdot m_2 \text{ будет.}$$

$$M_2=2 \cdot 46,8\text{кг}=93,6\text{кг}$$

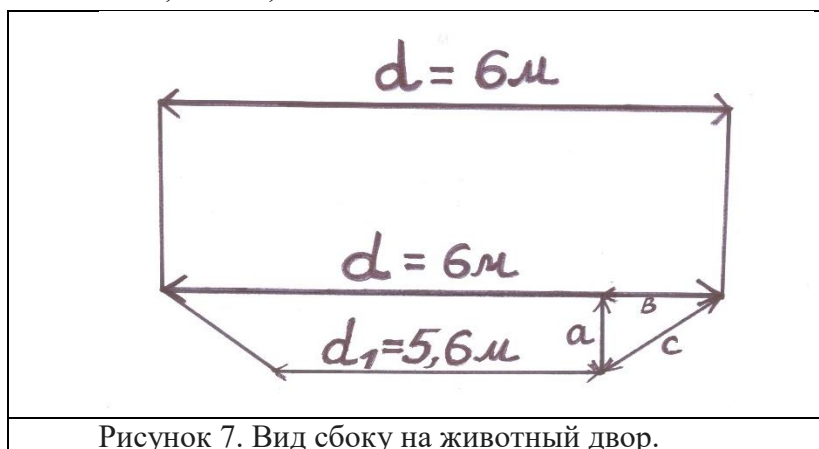

Рисунок 7. Вид сбоку на животный двор.

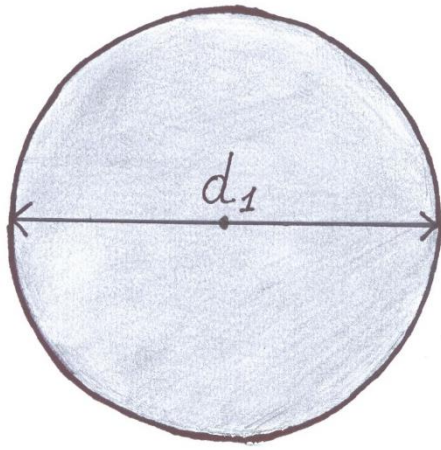
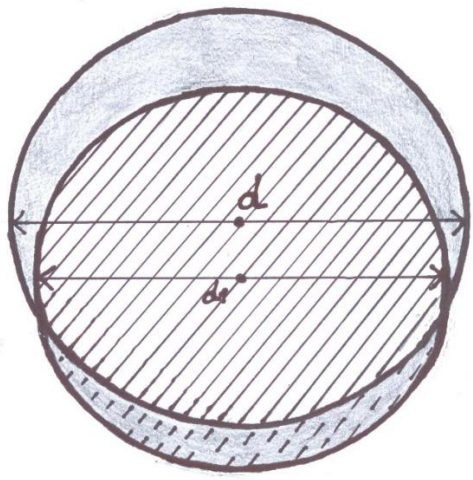
Из треугольной формы авс на рисунке 7 интервал с можно найти с помощью теоремы Пифагора. $a^2+b^2=c^2$

$$a=15\text{см}=0,15\text{м}$$

$$b=20\text{см}=0,2\text{м}$$

$$c = \sqrt{a^2 + b^2} = \sqrt{(15\text{см})^2 + (20\text{см})^2} = 25\text{см}$$

$$c = 25\text{см} = 0,25\text{м}$$

	
Рисунок 8а. Вид на круг в нижней части пола животного двора.	Рисунок 8б. Представлен вид на усеченную конусообразную фигуру внизу амбарной решетки.

Площадь, объем и масса круглого железа внизу пола скотного двора:

$$S_{\text{тег.}} = \pi \cdot R^2$$

$$R = d_1/2 = 5,6\text{м}/2 = 2,8\text{м}$$

$$V_{\text{тег.}} = S_{\text{тег.}} \cdot D_{\text{тег.}}$$

$$m_{\text{тег.}} = \rho \cdot V_{\text{тег.}}$$

$$S_{\text{тег.}} = \pi \cdot R^2 = 3,14 \cdot (2,8\text{м})^2 = 3,14 \cdot 7,84\text{м}^2 = 24,6176\text{м}^2$$

$$V_{\text{тег.}} = S_{\text{тег.}} \cdot D_{\text{тег.}} = 24,6176\text{м}^2 \cdot 0,0015\text{м} = 0,0369264\text{м}^3 = 36,9 \cdot 10^{-3}\text{м}^3$$

$$m_{\text{тег.}} = \rho \cdot V_{\text{тег.}} = 7,8 \cdot 10^3 \text{кг/м}^3 \cdot 36,9 \cdot 10^{-3}\text{м}^3 = 287,82\text{кг}$$

$$m_{\text{тег.}} = 287,82\text{кг}$$

Площадь, объем и масса пола животного двора:

$$S_{\text{пол.}} = \pi \cdot R^2$$

$$R = d_1/2 = 5,6\text{м}/2 = 2,8\text{м}$$

$$V_{\text{пол.}} = S_{\text{пол.}} \cdot D_{\text{пол.}}$$

$$D_{\text{пол.}} = 3\text{см} = 0,03\text{м}$$

$$m_{\text{пол.}} = \rho_{\text{жыгач}} \cdot V_{\text{пол.}}$$

$$\rho_{\text{жыгач}} = 0,6 \cdot 10^3 \text{кг/м}^3$$

$$S_{\text{пол.}} = \pi \cdot R^2 = 3,14 \cdot (2,8\text{м})^2 = 3,14 \cdot 7,84\text{м}^2 = 24,6176\text{м}^2$$

$$V_{\text{пол.}} = S_{\text{пол.}} \cdot D_{\text{пол.}} = 24,6176\text{м}^2 \cdot 0,03\text{м} = 0,738528\text{м}^3 = 738,528 \cdot 10^{-3}\text{м}^3$$

$$m_{\text{пол.}} = \rho \cdot V_{\text{пол.}} = 0,6 \cdot 10^3 \text{кг/м}^3 \cdot 738,528 \cdot 10^{-3}\text{м}^3 = 443,1168\text{кг}$$

$$m_{\text{пол.}} = 443,1168\text{кг}$$

Найдите площадь, объем и массу железной фигуры усеченного конуса от периферии круглого железа внизу пола сарая до круглой фигуры под решетками сарая. Записываем то, что дано, по рисунку на рисунке 7.

$$R = d/2 = 6\text{м}/2 = 3\text{м}$$

$$R_1 = d_1/2 = 5,6\text{м}/2 = 2,8\text{м}$$

$$S_{\text{кес.конус}} = \pi \cdot (R + R_1) \cdot c$$

$$V_{\text{кес.конус}} = S_{\text{кес.конус}} \cdot D$$

$$m_{\text{кес.конус}} = \rho_{\text{г}} \cdot V_{\text{кес.конус}}$$

$$S_{\text{кес.конус}} = \pi \cdot (R + R_1) \cdot c = 3,14 \cdot (3\text{м} + 2,8\text{м}) \cdot 0,25\text{м} = 3,14 \cdot 5,8\text{м} \cdot 0,25\text{м} = 18,212\text{м} \cdot 0,25\text{м} = 4,553\text{м}^2$$

$$V_{\text{кес.конус}} = S_{\text{кес.конус}} \cdot D = 4,553\text{м}^2 \cdot 0,0015\text{м} = 0,0068295\text{м}^3 = 6,8295 \cdot 10^{-3}\text{м}^3$$

$$m_{\text{кес.конус}} = \rho_{\text{г}} \cdot V_{\text{кес.конус}} = 7,8 \cdot 10^3 \text{ кг/м}^3 \cdot 6,8295 \cdot 10^{-3} \text{ м}^3 = 53,2701 \text{ кг}$$

$$m_{\text{кес.конус}} = 53,2701 \text{ кг}$$

Общая масса сарая равна массе решеток, массе круглого железа, соединяющего концы решетки, массе круглого железа внизу пола, массе пола и массе железа в форме усеченного конуса.

$$M_{\text{ж}} = M_1 + M_2 + m_{\text{рег}} + m_{\text{пол}} + m_{\text{кес.конус}}$$

$$M_{\text{ж}} = 226,8 \text{ кг} + 93,6 \text{ кг} + 287,82 \text{ кг} + 443,1168 \text{ кг} + 53,2701 \text{ кг} = 1,1 \cdot 10^3 \text{ кг}$$

$$M_{\text{ж}} = 1,1 \cdot 10^3 \text{ кг} = 1,1 \text{ т}$$

Количество стержней длиной 106 мм, обозначенных (1) на рисунке 9, равно 4. Количество стержней длиной 84 мм, отмеченных (2), равно 2. И через центр круга будет проходить столб длиной 112 мм, определяемый (3). Тогда общая длина всех полюсов.

$$a = 4 \cdot 106 \text{ мм} + 2 \cdot 84 \text{ мм} + 112 \text{ мм} = 424 \text{ мм} + 168 \text{ мм} + 112 \text{ мм} = 704 \text{ мм} = 70,4 \text{ см}.$$

Итак, поскольку масштаб 1:50, то

$$a = 70,4 \text{ см} \cdot 50 = 3520 \text{ см} = 35 \text{ м } 20 \text{ см} = 35,2 \text{ м}$$

Поскольку существуют полые балки толщиной 1,5 мм и сторонами 50 мм, общая ширина при разрезании на прямоугольник составит $4 \cdot 50 \text{ мм} = 200 \text{ мм} = 0,2 \text{ м}$.

Расчет площади, объема и массы железных навесов для скота, установленных поверх труб.

$$\text{Общая длина } a = 35,2 \text{ м}$$

$$\text{Общая ширина } b = 4 \cdot 0,05 \text{ м} = 0,2 \text{ м}$$

$$\text{Толщина } D = 1,5 \text{ мм} = 0,0015 \text{ м}$$

$$V = a \cdot b \cdot D = 35,2 \text{ м} \cdot 0,2 \text{ м} \cdot 0,0015 \text{ м} = 0,01056 \text{ м}^3 = 10,56 \cdot 10^{-3} \text{ м}^3$$

$$m_{\text{тозун}} = \rho_{\text{г}} \cdot V = 7,8 \cdot 10^3 \text{ кг/м}^3 \cdot 10,56 \cdot 10^{-3} \text{ м}^3 = 82,368 \text{ кг}$$

$$m_{\text{тозун}} = 82,368 \text{ кг}$$

Прибавление массы конюшен к общей массе животного двора составит:

$$M = M_{\text{ж}} + m_{\text{тозун}} = 1,1 \cdot 10^3 \text{ кг} + 82,368 \text{ кг} = 1100 \text{ кг} + 82,368 \text{ кг} = 1182,368 \text{ кг}$$

$$M = 1182,368 \text{ кг}$$

Сила тяжести животного двора следующая:

$$F_0 = M \cdot g \quad F_0 = M \cdot g = 1182,368 \text{ кг} \cdot 10 \text{ м/с}^2 = 11823,68 \text{ Н}$$

$$V = (1/3) \cdot \pi \cdot h \cdot (R_1^2 + R_1 \cdot R_2 + R_2^2) = (1/3) \cdot 3,14 \cdot 0,15 \text{ м} \cdot ((2,8 \text{ м})^2 + 2,8 \text{ м} \cdot 3 \text{ м} + (3 \text{ м})^2) = 0,157 \text{ м} \cdot (7,84 \text{ м}^2 + 8,4 \text{ м}^2 + 9 \text{ м}^2) = 0,157 \text{ м} \cdot 25,24 \text{ м}^2 = 3,96268 \text{ м}^3$$

Мы рассчитываем архимедову силу по следующей формуле.

$$F_a = \rho_{\text{сел}} \cdot g \cdot V$$

$$\rho_{\text{сел}} = 1080 \text{ кг/м}^3$$

$$g = 10 \text{ м/с}^2$$

$$V = 3,96268 \text{ м}^3$$

Архимедова сила равна силе подъема дома:

$$F_a = \rho_{\text{сел}} \cdot g \cdot V = (1080 \text{ кг/м}^3) \cdot (10 \text{ м/с}^2) \cdot 3,96268 \text{ м}^3 = 42796,944 \text{ Н} = 42,797 \text{ кН}$$

$$F_a = 42,797 \text{ кН}$$

Следовательно, поскольку архимедова сила больше веса амбара, амбар поднимается и снова встает на ноги, когда происходит наводнение. $F_0 = M \cdot g = 1182,368 \text{ кг} \cdot 10 \text{ м/с}^2 = 11823,68 \text{ Н}$

Поскольку $F_0 = P = 11,8 \text{ кН}$, общая масса составляет от одной до двух тонна можно содержать животных, животных и ульи с пчелами. Если масса животных, содержащихся в хлеву, равна одной тонне, то их вес составит 10 кН. Если добавить его к весу ного двора, $F_0 = P = 11,8 \text{ кН} + 10 \text{ кН} = 21,8 \text{ кН}$.

Следовательно, эта сила гравитации меньше архимедовой силы. $F_0 < F_a$

$$21,8 \text{ кН} < 42,797 \text{ кН}$$

$$F_0 = P = 21,8 \text{ кН}$$

$$F_a = 42,797 \text{ кН}$$

Выводы.

1. Когда светит солнце, сверкает молния и начинается дождь, в сарай заводят животных и закрывают дверь.
2. Во время дождя и паводка животные, животные и ульи на скотном дворе поднимаются над двором, чтобы они не страдали и не протекали.
3. Человек не несет материальных потерь. поголовье будет целое, ульи целы. Никаких повреждений.
4. Животноводство может использоваться пчеловодами для ульев.

Использованные литературы:

2. Кыргызстан”. Улуттук энциклопедия: 3-том. Башкы ред. Асанов Ү. А., Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2011. ISBN 978–9967–14–074–5
3. “Кыргызстан”. Улуттук энциклопедия: 1-том. Башкы ред. Асанов Ү. А., Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2006. ISBN 9967—14—046—1 (Бул барак соңку жолу 17 январь 2021, саат 11:18 өзгөртүлгөн.)
4. «Кыргызстан». Улуттук энциклопедия: 7-том / Башкы ред. Ү. А. Асанов. К 97. Б.: «Кыргыз энциклопедиясы» башкы редакциясы, 2015. - 832 б., илл. ISBN 978-9967-14-125-4 (Бул барак соңку жолу 17 май 2017, саат 05:48 өзгөртүлгөн)
5. “Кыргызстан” улуттук энциклопедиясы: 5-том. Башкы редактору Асанов Ү. А. К 97. Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2014. илл. ISBN 9789967-14-111-7. Бул барак соңку жолу 14 май 2023, саат 09:08 өзгөртүлгөн.
6. “Кыргызстан”. Улуттук энциклопедия: 1-том. Башкы ред. Асанов Ү. А., Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2006. ISBN 9967—14—046—1 (Бул барак соңку жолу 17 январь 2021, саат 11:18 өзгөртүлгөн.)

**ТАРЫХ ИЛИМДЕРИ
ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ
HISTORICAL SCIENCES**

Авазов Эрнис Абдыманович

**САНАРИПТЕШТИРҮҮНҮН ШАРТТАРЫНДАГЫ ТАРЫХ ИЛИМИНИН
АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИНЕ КАРАТА ТАРЫХНААМАЛЫК СЕРЕП**

Авазов Эрнис Абдыманович

**ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБЗОР НЕКОТОРЫХ ВОПРОСОВ ИСТОРИЧЕСКОЙ
НАУКИ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ**

Avazov Ernis Abdymanovich

**HISTORICAL REVIEW OF SOME ISSUES IN HISTORICAL SCIENCE IN
CONDITIONS OF DIGITALIZATION**

УДК: 947, 083 (043.3).

Аннотация. Азыркы учурдагы илимдин жана коомдук практиканын керектөөлөрү жана прикладдык математиканы, кибернетиканы жана компьютердик техниканы өнүктүрүүдөгү ийгиликтер санариптештирүүнү, анын ичинде моделдөөнүн кеңири колдонулушун шарттап, экономикалык процесстерди пландаштырууда, социалдык прогноздоодо жана чечимдерди кабыл алууда практикаланууда. Анын маңызы ХХ кылымдын экинчи жарымында башталган маалыматтык-коммуникациялык технологияларды кеңири жайылтуу менен учурда уланып жаткан аналогдук технологиялардан санариптик технологияларга өтүүдө жатат. Коомдук өнүгүүнүн учурдагы мындай этабы “санариптик революция”, “санариптик төнкөрүш” же “бурулуш” деп сыпатталууда. Натыйжада коомдун санариптик трансформация доорунда илимий чөйрөдө жана тарых илиминин инфраструктурасында олуттуу өзгөрүүлөр болуп, тарыхый изилдөөнүн жаңы өзгөчөлүктөрү ачылууда. Макалада учурдагы санариптештирүү шарттарындагы тарых илиминин абалына жана келечегине байланышкан маселелердин айланасында тарыхнаамалык сереп салууга аркеттер жасалды.

Ачкыч сөздөр: санариптештирүү, тарых илими айрым маселелер, тарыхнаама, сереп.

Аннотация. Потребности современной науки и общественной практики и успехи в развитии прикладной математики, кибернетики и компьютерных технологий привели к цифровизации, привели к цифровизации, в том числе к широкому использованию моделирования, применяемого при планировании экономических процессов, социальном прогнозировании и принятии решений. Ее суть заключается в переходе от аналоговых технологий к цифровым, который продолжается и сегодня с широким распространением информационно-коммуникационных технологий, начавшимся во второй половине ХХ века. Современный этап общественного развития описывается как «цифровая революция», «цифровая революция» или «поворот». В результате в эпоху цифровой трансформации общества происходят существенные изменения в научной среде и инфраструктуре исторической науки, открываются новые возможности исторических исследований. В статье сделан историографический обзор вопросов связанных с состоянием и будущим исторической науки в современных условиях цифровизации.

Ключевые слова: цифровизация, историческая наука, некоторые проблемы, историография, обзор.

Annotation. The needs of modern science and social practice and advances in the development of applied mathematics, cybernetics and computer technologies have led to digitalization, , including the widespread use of modeling used in planning economic processes, social forecasting and decision making. Its essence lies in the transition from analogue to digital technologies, which continues today with the widespread use of information and communication technologies that began in the second half of the 20th century. The current stage of social development is described as a “digital revolution”, “digital revolution” or “turn”. As a result, in the era of digital transformation of society, significant changes are taking place in the scientific environment and the infrastructure of historical science, and new opportunities for historical research are opening up. The article provides a historiographical review of issues related to the state and future of historical science in modern conditions of digitalization.

Keywords: digitization, historical science, some issues, historiography, review .

Коомдук өнүгүүнүн учурдагы этабы “санариптик революция”, “санариптик төнкөрүш” же “бурулуш” деп сыпатталууда. Мындай көрүнүш 1980-жылдары башталып, өз кезегинде глобалдашуу процесстерин алдын ала аныктаган жана постиндустриалдык өнөр жай экономикасын, маалыматтык революциянын өбөлгөлөрүн шарттаган. Анын трансформациялык масштабын изилдөөчүлөр кээде неолит доорундагы агрардык революция жана XVIII—XIX кылымдардагы өнөр жай революциясы менен салыштырып келишет. Алардын арасында өнөр жай революциясы жөнүндөгү идеялардын контекстинде, кээде ” үчүнчү өнөр жай революциясы” (кийин төртүнчү) деген баа берүүлөр да кездешет. Бул көрүнүштөр коомдук жашоодогу принципалдуу өзгөрүүлөргө алып келди. Макалада учурдагы санариптештирүү шарттарындагы тарых илиминин абалына жана келечегине байланышкан маселелердин айланасында тарыхнаамалык сереп салуу максаты коюлду. Бул багытта милдеттер катары төмөнкүлөр белгиленди:

-“Санариптик коом,” “санариптик тарых“, “санариптик бурулуш” түшүнүктөрүнүн маанисин ачып берүү;

-Тарых илими жаатындагы санариптештирүү маселесинин изилденүү денгээлине сереп салуу.

Изилдөөнүн объектиси болуп тарых илиминде маалыматтык технологиялардын жайылуу процессин чагылдырган изилдөөлөр саналат. Изилдөөнүн предмети санариптештирүү шарттарындагы тарых илиминин өнүгүүсүнүн тарыхнамасы саналат.

Максатка жетүүдө жана алдыга коюлган милдеттерди чечүү үчүн изилдөө учурунда ата мекендик тарых илиминин методологиялык принциптерине таяндык. Эмгектерди талдоодо белгилүү бир гносеологиялык жана историософиялык парадигмага ылайык илимий тарыхый билимдин ыкмалары колдонулду. Изилдөөдө тарыхчы изилдөөчүлөрдүн макалалары пайдаланылды.

Санариптик гуманитардык илимдердин жана санариптик тарыхтын предметтик багыттары, орду жана ролу жана алардын тарыхый информатика менен болгон байланышы жөнүндө бир топ жылдар аралыгында изилдөөлөр колго алынып келүүдө. Тарыхчылар арасында да «тарыхый информатика» жана «санариптик тарых» жөнүндө изилдөөлөр орун алууда. Албетте ата мекендик тарыхнаамада бул жагдайлар жаңыдан гана колго алынууда

десек болот. “Санариптик көндүмдөрдү өздөштүрүү айрыкча гуманитардык илимдерге жасалма интеллект жана түрдүү инструменттерди (ChatGPT жана нейрон тармактары) киргизүүнү эске алганда тарыхчылар үчүн зарылчылыкка айланып баратат, Санариптик тарых, санариптик доордун контекстинде, илимий чөйрөнүн жана инфраструктуранын спецификалык өзгөчөлүктөрү менен мүнөздөлөт. Тарыхый маалымат илими жана тарыхый изилдөөлөрдөгү сандык методдор, өзгөчө тарыхый билим берүү жана илимдеги маалыматтык-коммуникациялык технологиялар тармагында, бири-бирин толуктап, параллелдүү өнүгүп жатат”[1,22-37]. Бул багытта чет өлкөлүк изилдөөчүлөр, алардын арасында бир катар орусиялык авторлор бараандуу изилдөөлөрдү жаратышкан.

Алгач 60-жылдардын ортосунан тартып тарых илиминдеги математикалык ыкмаларга карата И.Д.Ковальченко, Б.Н.Миронов В.А.Устинов, Э.В.Степанов сыяктуу авторлордун изилдөөлөрү жаралган. Тарыхый изилдөөлөрдөгү классикалык статистикалык ыкмаларды колдонуу маселеси кийинчерээк Т.И.Славко тарабынан колго алынып, мында ал тарыхты изилдөөнүн методдорунун методологиялык аспектилерин алдыга койгон. К.В.Хвостованын орто кылымдык изилдөөлөрдүн маселелери боюнча монографиясында тарых илиминен математикалык анализдин методдорунун жаңы мүмкүнчүлүктөрүнө чейин каралган. Бул саамалыктар соңку кездери улантылууда жана жаңы нукка түшүүдө. Алсак, Л.И.Бородкин 2015-жылы санариптик революциянын тарых илимине тийгизген таасиринин негизги методологиялык, ресурстук-маалыматтык, тематикалык жана теориялык-концептуалдык багыттарын аныктаган[4, 56-57]. Биринчи багыт тарых үчүн салттуу эмес жаңы ыкмаларды киргизүү аркылуу тарыхчынын методологиялык арсеналын кеңейтүүгө байланыштуу. Мында сандык методдорду колдонуу жөнүндө гана эмес, тарыхый кубулуштарды жана процесстерди компьютердик моделдөө, визуалдаштыруу, реконструкциялоо ыкмаларын колдонуу менен изилдөө назарга алынган. Орусиялык изилдөөчү А.А Фролов санариптик бурулуш жаатындагы макаласында тарыхтын мейкиндик аспектилерин изилдөөдө колдонулган “ГИС” технологиялары(географиялык маалымат системасы- А.Э.) менен гуманитардык илимдерде “санариптик бурулуш” деп аталган феномендин ортосундагы байланышты караган. Анын пикиринде негизинен тарыхый геоинформатиканын өнүгүшү мейкиндик аспектилерин изилдеген изилдөө чөйрөсү үчүн “санариптик бурулуштун” маңызын түзөт. Аталган автор «Санариптик бурулушту» «санариптик өткөөлдөн» айырмалоону сунуштап, “бул графикалык программалык камсыздоону колдонуу менен электрондук карталарды түзүүнүн пайдасына «аналогдук» көркөм каражаттарды колдонуу менен карта схемаларды түзүүдөн баш тартууну билдирет»[9,115-123], -деп белгилеген. Ал эми маалыматтык коомдук тарыхый изилдөөлөргө тийгизген таасири тууралуу ойлор Ю.Ю Юмашеванын макаласында чагылдырылган. Макалада кеңири таралган санариптик трансформация (санариптештирүү), тарыхый булактардын жана тарыхнаамалардын санариптик формага өтүшү, дисциплиналар аралык мамилелердин, методдордун санынын көбөйүшү менен мүнөздөлгөн маалыматтык коомдун шарттарында тарыхый изилдөөлөрдү жүргүзүүнүн өзгөчөлүктөрү жөнүндө ой жүгүртүүлөр, ошондой эле тарыхый изилдөөлөрдү ишке ашыруу процессинде тарыхый булактарды талдоо жана синтездөө үчүн ар кандай компьютердик методдорду колдонуу маселеси чагылдырылган[10, 124-149]. Автор тарабынан тарыхый информатика, санариптик гуманитардык илимдер жана санарип тарыхынын алкагында жүргүзүлүп жаткан заманбап тарыхый изилдөөлөрдө активдүү колдонулган терминдер менен түшүнүктөрдүн этимологиясы жана мазмуну талдоого

алынган. Интернетте буга чейин ишке ашырылган изилдөөлөрдү, жарыяланган макалаларды, монографияларды жана маалыматтык ресурстарды карап чыгуунун тарыхнаамалык методун сунуштангандыгын автордун изилдөөсүнүн жаңылыгы катары кароого болот. Автор тарыхый информатиканын эң олуттуу багыттарын өнүктүрүүнүн, ошондой эле диапазонун кеңейтүүнүн жана анын методдору менен ыкмаларын өркүндөтүүнүн перспективалары жөнүндө өзүнүн көз карашын белгилеген.

Санариптик бурулуш учурундагы тарыхчынын орду жана келечеги тууралуу көз караштар В.Л. Носевичтин изилдөөсүндө чагылдырылган. Мында тарыхый булактарды массалык санариптештирүүнүн мүмкүн болуучу кесепеттери жана булактардын жаңы түрлөрү: интеграцияланган маалыматтык ресурстар, интернет басылмалардын архивдери жана чоң маалыматтардын пайда болушу изилдөөнүн объектисин түзгөн. Аны менен катар санариптик маалыматтын өзгөчөлүгүнө ылайык келген изилдөөнүн жаңы ыкмаларын колдонуу мисалдары да каралган. Бул факторлордун тарых илимине байланыштуу адамдардын үч тобуна: кесипкөй тарыхчыларга, булактаанучу адистерге жана тарыхый билимди жайылтуучуларга тийгизген таасирлери талдоого алынган. Автордун негизги тыянактары тарых илиминдеги басымдын сөзсүз түрдө өзгөрүшү: профессионал тарыхчылардын жана популяризаторлордун ролунун төмөндөшү, ошол эле учурда булактарды талдап, аларды басмага даярдоодо адистердин мааниси өсүп жаткандыгын белгилгендигинде турат[8,90-98]. "Ошондой эле социалдык тармактарда дискуссиялык коомчулуктар пайда болуп, алардын катышуучулары түздөн-түз тарыхый фактыларга кайрылып, өздөрүнүн жоромолдорун сунуштап, профессионал тарыхчылардын корутундуларына анчалык кызыкдар эмес" [8,90-98],- деген тыянак чыгарган.

Дагы бир Л.Н. Мазур аттуу автордун XX кылымдагы дыйкан чарбаларынын бюджеттин изилдөө мисалында караган изилдөөлөрүндө «санариптик бурулуштун» шарттарындагы тарых илиминин көйгөйлөрү чагылдырылган. Макалада орусиялык тарых илиминдеги санариптик бурулуштун теориялык жана методологиялык маселелери талдоого алынган. «Санариптик бурулуш» түшүнүгүнө аныктама берилип, анын санариптик революция менен байланышы белгиленген. Ал мезгилдерге бөлүштүрүүдө «даярдык – математикалаштыруу, баштапкы – компьютерлештирүү жана акыркы – тарыхты маалыматташтыруу»[7,76-89], -этаптарын белгилеген. Изилдөөдө талдоого алынган дыйкандардын бюджеттерин изилдөөнүн тарыхнаамасынын мисалында изилдөөнүн темасына жараша санариптик бурулуштун өзгөчөлүктөрү каралган. Тарыхый-агрардык багыт биринчилерден болуп математикалаштыруу жана компьютерлештирүү процесстеринде чагылдырылган жана аны аралыктан пайдалануу үчүн ресурстарды түзүү колго алынган. Ушундай эле жагдайлар И.М Гарскованын изилдөөсүндө каралган. Автор тарыхый информатика, анын түзүмү жана мазмуну өнүккөндүгүн бул дисциплиналар аралык чөйрөнүн ата мекендик моделиндеги жана анын Европалык "тарыхый эсептөө" (Historical Computing / Historical Information Science) моделиндеги өзгөчөлүктөрдү ачып берүүгө аракеттенген. Мында Батышта көбүрөөк популярдуу болгон «Digital Humanities и Digital History», тагыраак айтканда санариптик гуманитардык илимдер жана санариптик тарыхка токтолгон. Ал: «Акыркы жылдары илимде, билимде, күнүмдүк турмушта мурда «маалымат» деген негизги сөздөн келип чыккан терминдер «санариптик» сөзүнөн алынган терминдер "санариптик революция", "санариптик коом", "санариптик технологиялар" ж.б. менен алмаштырыла баштады. "Санарип" жана "санариптик" терминдери "дискреттик

маанилерге ээ" дегенди билдирет. Ал "бул терминдер «аналогдук», үзгүлтүксүз, маанилик чагылдырууга ээ түшүнүктөрүнө карама-каршы коюлат. "Санариптик" термини дискреттик маанилер менен алектенген ар кандай объект үчүн колдонулушу мүмкүн. Компьютер санариптик (дискреттик) сигналдар менен гана иштейт»[6,57-75],- деп жазган. Автор орусиялык жана чет өлкөлүк тарыхнаамаларды талдоонун негизинде бул багыттарды калыптандыруунун жана өнүктүрүүнүн методологиялык жана технологиялык маселелерине, эволюциянын этаптарына жана келечектеги мүмкүн болуучу перспективаларына сереп салган.

Ал эми В.Н. Владимиров аттуу автор тарыхый илимге санариптик бурулуштун таасирине, санариптик гуманитардык жана санариптик тарых сыяктуу багыттардын пайда болушуна кайрылган. Ал санариптешүүнүн таасири жөнүндө: «Эгерде санариптик бурулуштун салттуу тарых илимине тийгизген таасири жөнүндө айта турган болсок, анда бул жерде чоң толкундоолор жок экенин белгилей кетсек болот. Электрондук ресурстарга жана тарыхый маалыматтарды визуалдаштырууга, ошондой эле маалымат базаларын түзүүгө байланыштуу айрым "жеңил" санариптик технологияларга кызыгуу байкалаарлык өстү»[5,31-42],- деп баа берген.

Кыргызстанда профессор Ш.Д. Батырбаеванын[2,19-22] изилдөөлөрүндө коомду санариптештирүү шартында тарых илиминин азыркы абалы, илимий тарыхый жамааттар туш болгон көйгөйлөр каралып, топтолгон тажрыйбанын негизинде өнүгүү багыттары аныкталган. Кыргызстандын аймагындагы орто кылымдардагы архитектуралык эстеликтерди виртуалдык реконструкциялоонун булак таануу проблемалары изилденген. Ал «тарыхый информатика» жана «санариптик тарых» бири-биринен олуттуу айырмаланып, тарых илиминде эки башка багытты билдирет деген пикирлер айтылат. Ошол эле учурда санариптик тарых тарыхый информатиканы же тарых илиминин башка тармактарын алмаштыра албайт же сиңире албайт. Келечекте «сандык тарых» сыяктуу багыт тарыхый информатикада басымдуу позицияны ээлейт»[3,6-13], -деген тыянакка келген.

Соңку учурлардагы тажрыйба көрсөткөндөй, "санариптик бурулуш" учурунда изилдөө практикасынын трансформациясы бир нече этаптардан компьютердик технологиянын эсептөө мүмкүнчүлүктөрүн колдонуудан жаңы маалыматтык чөйрөнү түзүүгө чейинки этаптарды камтыйт. Ал салттуу китепкана жана архивдик системалар менен катар изилдөө технологияларына гана эмес, маалыматты издөөнү тездетүү жана жеңилдетүү, аны жеткиликтүү кылуу үчүн гана эмес, илимий иштин максаттарын коюу үчүн да таасир этээри шексиз. Санариптештерүүдөн улам бир жагынан региондор аралык жана өлкөлөр аралык деңгээлдеги салыштырмалык изилдөө мүмкүнчүлүктөрү кеңейүүдө. Экинчи тараптан тарых илиминин санариптик маалыматтык инфраструктурасын калыптандыруу процесстерин камтыйт. Ал салттуу - архивдик жана китепканалык тарыхый маалыматтарды документтештирүү менен гана чектелбестен, ошондой эле маалымат базаларында, географиялык маалымат системаларында берилген маалыматтардын жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу менен компьютердик маалыматтык моделдерин сунуштап жатат. Жазуу жана оозеки булактарды изилдөөнүн артыкчылыктуулугуна карабастан, тарых үчүн жаңы технологиялар изилденүүчү предметтердин жаңы аспектилерин, булактарды деталдуу талдоо жана алардын ишинин натыйжаларын ар кандай формада көрсөтүү мүмкүнчүлүгүн ачып жатат. Аталган маселеге тарыхнаамалык сереп салуунун

жыйынтыгында санариптештирүү шарттарындагы тарыхый изилдөөнүн жаңы ыкмаларын жалпы изилдөөнүн деңгээлине баа берүүдө маселе профессионал тарыхчылардын көңүлүн жаңыдан тарта баштаганын жана андан ары өнүктүрүүнү талап кылгандыгын белгилөөгө болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Батырбаева Ш.Д. Историческая наука в эпоху цифровой трансформации: анализ состояния, вызовы и будущие направления // *Россия: общество, политика, история*. 2023;(2(7)):22-37.
2. Батырбаева Ш.Д. Источниковедческие проблемы виртуальной реконструкции средневековых архитектурных памятников на территории Кыргызстана // Журнал «Вестник КРСУ», 2015 год, Том 15, № 12, Стр. 19-22.
3. Батырбаева Ш.Д. Цифровой поворот и историческая наука // Историческая информатика. 2019. № 3. С. 6-13.
4. Бородкин Л. И. «Цифровой поворот» в дискуссиях на XXII Международном конгрессе исторических наук (Китай, 2015 г.) // Историческая информатика. № 3–4. 2015. С. 56–67.
5. Владимиров В.Н. За цифровым поворотом: история продолжается // Историческая информатика. 2019. № 3. С. 31-42.
6. Гарскова И.М. «Цифровой поворот» в исторических исследованиях: долговременные тренды // Историческая информатика. 2019. № 3. С. 57-75.
7. Мазур Л.Н. Историческая наука в условиях «цифрового поворота»: этапы и проблемы (на примере изучения бюджетных обследований крестьянских хозяйств в XX веке) // Историческая информатика. 2019. № 3. С. 76-89.
8. Носевич В.Л. Будущее профессии историка в условиях «цифрового поворота» // Историческая информатика. 2019. № 3. С. 90-98
9. Токоева Г С. Генезис и эволюция миропонимания Барпы Алыкулова / Токоева Г С // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2015. – № 2(31). – С. 63-66. – EDN XYOZBZ.
10. Токоева, Г. С. Жалал-Абад областындагы тарыхый-маданий жайларды моделдөөнүн учурдагы маселелери / Г. С. Токоева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2024. – No. 4. – P. 342-346. – DOI 10.26104/NNTIK.2024.83.38.081. – EDN JBCUKF.

Авазов Эрнис Абдыманович

**ТАРЫХ ИЛИМИНДЕ МОДЕЛДЕШТИРҮҮНҮН КАЛЫПТАНЫШЫНА
ТАРЫХЫЙ СЕРЕП**

Авазов Эрнис Абдыманович

**ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБЗОР СТАНОВЛЕНИЯ МОДЕЛИРОВАНИЯ В
ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКЕ**

Avazov Ernis Abdymanapovich

**HISTORICAL REVIEW OF THE FORMATION OF MODELING IN
HISTORICAL SCIENCE**

УДК: 947, 083 (043.3).

Аннотация. Азыркы учурда тарых илиминин методологиялык концепциясы өзгөрүп жаткандыгы жана тарыхчы-изилдөөчүнүн технологиясы менен куралдары жаңыланып жаткандыгы маалым. Тарых илиминдеги учурда колдонулуп жаткан тарых изилдөөнүн жана үйрөнүүнүн салттуу эмес усулдарынын бири тарыхый моделдештирүү болуп саналат. Макалада азыркы маалыматтык технологиялардын тарых илиминде колдонуу маселесинин алкагында моделдештирүүнү практикага кийрүүнүн тарыхына жана абалына сереп салынды. Ага ылайык Кыргызстандын мисалында аткарылып жаткан айрым иштер чагылдырылды. Изилдөөдө тарыхый моделдөөнүн статистикалык, имитациялык жана аналитикалык түрлөрүнүн мазмунун ачып берүүгө аракет жасалды. Тарыхый маданий мурастарды изилдөө жаатында моделдештирүүнүн тарыхый билим берүү үчүн маанилүүлүгү жана орду көрсөтүлдү. Жыйынтыгында салттуу билим берүү процессине маалыматтык-коммуникациялык технологияларды киргизүү жана моделдештирүү усулдарын колдонууну жакшыртуу боюнча сунуштар берилди.

Ачкыч сөздөр: тарых илими, тарыхый тааным, моделдештирүү, калыптанышы, тарыхый сереп.

Аннотация. Известно, что в настоящее время методологическая концепция исторической науки меняется, обновляются технологии и инструментарий историка-исследователя. Историческое моделирование – один из нетрадиционных методов исторического исследования и познания, используемых в настоящее время в исторической науке. В статье рассмотрена история и состояние внедрения моделирования в практику в рамках вопроса использования современных информационных технологий в исторической науке. В соответствии с ним отражены некоторые проводимые работы на примере Кыргызстана. В исследовании предпринята попытка раскрыть содержание статистического, имитационного и аналитического типов исторического моделирования. Показана важность и место моделирования для исторического образования в области исследования историко-культурного наследия. В результате были даны рекомендации по внедрению информационно-коммуникационных технологий в традиционный образовательный процесс и совершенствованию применения методов моделирования.

Ключевые слова: историческая наука, историческое познание, моделирование, становление, исторический обзор.

Annotation. It is known that at present the methodological concept of historical science is changing, the technologies and tools of the historian-researcher are being updated. Historical

modeling is one of the non-traditional methods of historical research and knowledge currently used in historical science. The article examines the history and state of introducing modeling into practice within the framework of the issue of using modern information technologies in historical science. According to it, some of the works carried out on the example of Kyrgyzstan were reflected. The study attempts to reveal the content of statistical, simulation and analytical types of historical modeling. The importance and place of modeling for historical education in the field of research of historical and cultural heritage is shown. As a result, recommendations were given for the introduction of information and communication technologies into the traditional educational process and for improving the use of modeling methods.

Key words: historical science, historical knowledge, modeling, formation, historical review.

Азыркы учурда тарых илиминин методологиялык концепциясы өзгөрүп жаткандыгы жана тарыхчы-изилдөөчүнүн технологиясы менен куралдары жаңыланып жаткандыгы маалым. Ал жалпысынан гуманитардык илимдердин жана анын ичинде тарыхтын өнүгүшү кыйла активдүү маалыматташтырылуусу жана санариптешүүсү менен мүнөздөлөт. Бул процесстер информатиканын жана математиканын методдорун жана куралдарын тарыхый изилдөөлөргө барган сайын кеңири жайылтуудан көрүнүп турат. Андыктан сунушталып жаткан макалада ата мекендик жана чет элдик тарыхчылардын изилдөөлөрүнүн негизинде тарыхты моделдештирүү маселесине сереп салуу максаты коюлду. Ал үчүн тарых илиминдеги моделдештирүүнүн маңызын жана учурдагы зарылчылыктарын ачып берүү милдети белгиленди.

Жалпы илимдерге мүнөздүү болгондой эле тарых илими да өз методологиясына тактап айтканда изилдөө ыкмасына, таанып билүүнүн жол-жоболоруна ээ. Эгемендик алган ар бир постсоветтик республикалар өз тарыхын жеке кызыкчылыктарына ылайык жазышып, орток мүнөздөгү тарыхый мурастарды, уникалдуу эстеликтерди жана чыгармаларды, чыгаан инсандарды ыйгарып алуу тенденциялары орун алгандыгы жашыруун эмес. Демейки(кадимки) тарых, популярдуу илимий тарыхый билим, публицистикалык тарыхый билим калктын кеңири катмарына жеткиликтүү да, түшүнүктүү болуп да популярдуулукка жетти десек болот. “Азыркы этапта окуу-тарбия процессинин, анын ичинде тарыхый процесстин маңызы түп-тамырынан бери өзгөрүүдө. Бул бир жагынан тарых илиминин теориясынын жана методологиясынын өзгөрүшүнө, экинчи жагынан коомдун цивилизациялык өнүгүүнүн жаңы этабына – маалыматтык коомго өтүшүнө байланыштуу. Жаңы маалыматтык чөйрөнүн калыптанышы бир катар прикладдык гана эмес, теориялык маселелерди да чечүү зарылдыгын жаратат”[1, с.12].

Ушундай шартта илимий тарыхый билимдер жаатында бир катар жаңылануулар жүрүп жатат. Анын бири азыркы маалыматтык технологиялардын тарых илиминде колдонуу маселеси болуп саналат. Маалым болгондой бул багытта алгачкы кадам катары чет өлкөлөрдө өткөн кылымдын 50-жылдарынын аягында жана Россияда 60-70-жылдары. клиометрия (сандык тарых) пайда болгондугун жана анын натыйжасында тарых илиминде математикалык усулдарды системалуу түрдө колдонууну камтыган багыт учурда өнүгүүдө. Ал эми ата мекендик тарых илиминде бул жаата жакшы саамалыктар эми гана колго алынып жаткандыгын белгилөөгө болот. Ошентип тарых илиминде тарыхый информатика түшүнүгү жана математикалык тарых термини колдонула баштады. Бул багытта тарыхый информатика төмөнкүлөр менен алектенет: “Маалыматтарды иштетүү алгоритмдери жана

эсептөө формулалары түрүндөгү тарыхый мыйзам ченемдүүлүктөрдү аныктоо жана көрсөтүү; тарыхый булактардан жана тарыхый баяндардан алынган тексттердин мазмундук анализин колдонуу менен семантикалык структураларды изилдөө; тарыхый окуялардын жана кубулуштардын образын түзүүдө таблицаларды, графикалык схемаларды, видео жана аудио маалыматтарды колдонуу»[5, с.128-129]. Аталган илимдин тармактары көбүнчө моделдөө, атап айтканда математикалык моделдөө менен алектенет. “Моделдөө – бул чектөөнүн, акыл-эстин таанып билүү мүмкүнчүлүктөрүнүн чексиздигинин жана таанымал дүйнөнүн чексиздигинин ортосундагы түпкү карама-каршылыктын чечилиши”[5, с.107]. Моделдөө коомдук жана гуманитардык илимдерде кеңири колдонулат. Айрыкча социологдор, экономисттер, саясат таануучулар активдүү колдонуучу болуп саналышат. Бул багытта Москва мамлекеттик университетинин тарыхый информатика кафедрасынын башчысы, тарых илимдеринин доктору, профессор Л.И.Бородкиндин[3,4] салымы зор. Ал Кыргызстанга болгон иш сапары учурунда КРСУдагы жумушчу жолугушуунун алкагында жаңы маалыматтык технологияларды тарыхый изилдөөдө жана билим берүүдө колдонуу боюнча кесиптик сунуштарды бергендиги маалым. Ушундай тариздеги изилдөөлөр Г.Г.Малинецкий[9, с.7-20], С.Ю.Малков[10, с.41-73], Н.А.Митюков[11,с.119-146], А.Ф.Оськин[12, с.56-57] сыяктуу орусиялык авторлордун эмгектеринде учурайт. Орусиялык изилдөөчүлөрдүн арасында концептуалдык аппараттын моделдерин түзүү аракети Д.А. Гагаринанын [6, с.59-50], тарыхый мезгил жөнүндөгү билимдердин моделдери – А.А.Калмыковдун[8, с. 113-123], эмгектеринде каралган. Концепциялардын моделдерин жасоо, ошондой эле жеке тарыхчылардын концепцияларынын моделдерин, жалпысынан тарыхнаамалык билимдердин моделдерин түзүүгө жана алардын негизинде айрым илимий мектептердин, концепциялардын, парадигмалардын башкалары менен алмаштыруунун мыйзамдарын жана мыйзам ченемдүүлүктөрүнө жана мезгилдештирүү маселесине Н.А.Полевойдун эмгектери арналган [13, с.82-91]. Бул багытта орусиялык тарыхчылар алда канча алдыда экендиктери маалым.

Кыргызстандын мисалында Б.Ельцин атындагы КРСУда тарыхый информатика лабораториясынын жетекчиси профессор Ш.Дж. Батырбаеваны кыргыз тарых илиминдеги "тарыхый информатика" багытынын негиздөөчүсү катары кароого болот. Анын бул багытта бир катар изилдөөлөрү бар. Аталган автордун «Тарыхый объектилерди 3D-реконструкциялоонун натыйжаларын билим берүү процессинде колдонуу» атуу макаласында “маданий эстеликтерди сактоо проблемасын чечүүнүн кокреттүү чараларынын бири жазуу, визуалдык, видео материалдарды бир графикалык ресурска, бул үчүн абдан ыңгайлуу визуализациялоого айкалыштырууга мүмкүндүк берген 3D технологияларды колдонуу болуп калды”[2, с. 84],-деп баса белгилеп, аталган технологиянын колдонуунун артыкчылыктарына токтолгон. Аталган лабораториянын ишмердүүлүгүнүн жемиши катары 30дай илимий макалалар жарыяланып, диссертациялар корголгон. “2008-жылы С.А. Щербакова Развитие исторической информатики в странах СНГ – основа становления нового междисциплинарного направления в Кыргызстане» аттуу кандидаттык диссертациясын коргогон. Иштин негизги максаты тарыхый информатиканы заманбап илим менен билим берүүнүн жаңы, популярдуу багыты катары көрсөтүү болгон.2010-жылы Р.Ш.Зайнулин «Историко-культурное наследие Кыргызстана: методы изучения и сохранения в условиях информатизации общества» деген темада кандидаттык диссертациясын коргогон. Иштин максаты тарыхый-маданий мурастарды сактоо жана

изилдөө менен байланышкан көйгөйлөрдү чечүү үчүн өзгөчө маалыматтык технологияларды жана жалпысынан тарыхый информация илимин колдонуу мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтүү болгон”[1, с.14].

Учурда изилдөөлөрдө тарыхый моделдөөнүн негизинен үч тобу белгиленип келет. Алар:1).Статистикалык, 2)Имитациялык 3). Аналитикалык. Заманбап моделдөөдө көбүнчө компьютер колдонулаары айкын. “Бул үчүн моделдөөнүн биринчи этабында ой жүгүртүүнүн маалыматтык моделдери маалыматтык моделдер түрүндө ажыратылат. Маалымат модели – процесстерди жана маалыматтарды иштетүү системаларын сүрөттөгөн символикалык модель. Экинчи этапта компьютердик модель түзүлөт - компьютердик программанын формалдуу тилинде маалымат моделдерин алгоритмдик көрсөтүү жана колдонуучунун интерфейсин колдонуу менен бул программаны аткаруу”[5, с.128].

Тарыхый теориялык билимдерди моделдөө жана формалдаштыруу окуу материалын жакшыраак түшүнүү көз карашынан да, аларды башкаруунун автоматташтырылган системаларында колдонуу мүмкүнчүлүгү катары да тарыхый билим берүү үчүн маанилүү. “Тарыхый же тарыхнаамалык булактын семантикалык тармакка негизделген модели булактын маалыматтарын гана камтыбастан, анын изилдөөчү же ал тургай изилдөөчүлөр тобу тарабынан чечмеленишин камтышы мүмкүн. мамилелердин ар кандай түрлөрүн колдонуу мүмкүнчүлүгү, алардын салмагын көрсөтүү ж.б. изилдөөчүлөргө булак аркылуу кызматташууга мүмкүндүк берет Интернет аркылуу семантикалык тармак моделдерин колдонуунун дагы бир потенциалдуу мүмкүнчүлүгү - окшош моделдер менен берилген тарыхый теорияларды, парадигмаларды, концепцияларды салыштыруу жана талдоодо турат”[7,с 31].

Билимди көрсөтүүнүн дагы бир модели – Фреймдер эсептелет Бул термин англис тилинен алынган "рамка" же "калып" дегенди билдирет. Алар - тарыхта, мисалы, бир объекттин мисалдарын сүрөттөө үчүн колдонулушу мүмкүн. Демек, тарыхый мезгилди сүрөттөө үчүн калып модели бар[8, с.113-123]. Рамка – кабылдоонун белгилүү бир стереотипин көрсөтүүчү абстракттуу сүрөт. Ал 70-жылдары жасалма интеллекттин пионерлеринин бири, Массачусетс технологиялык институтунун жасалма интеллект лабораториясынын негиздөөчүлөрүнүн бири Марен Минский(1927-2016) тарабынан сунуш кылынган. Бул модель семантикалык тармак сыяктуу терең психологиялык негизге ээ.

Жыйынтыктап айтканда моделдештирүү тарых илиминдеги салттык эмес ыкма катары колдонулуп келүүдө жана анын өр алышы күтүлүүдө. Кыргызстандын мисалында археология жана тарыхый маданий мурастарды реконструкциялоо, сактоо жаатында гана бирин-экин мисалдарды келтирүүгө болот. Башкача айтканда бул кыргыз тарыхнаамасынын эртеңи деп бааласак болот. Салттуу билим берүү процессине маалыматтык-коммуникациялык технологияларды киргизүү тармактык ресурстарды пайдалануу жана адистиктин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен компьютердик технологиялардын негизинде комплекстүү билим берүү программаларын түзүү аркылуу мүмкүн болот. Андыктан аны колго алуу максатында төмөнкү сунуштарды сунуштайбыз:

-Тарыхчыларды даярдоо боюнча окуу планынын тийиштүү циклине тарыхты изилдөөнүн жана билим берүүдө математикалык методдорду жана маалыматтык технологияларды колдонуунун концептуалдык маселелерин караган “Тарыхый билим берүү жана изилдөөдөгү маалыматтык технологиялары”, “Тарыхый информатика” сыяктуу атайын же тандоо курстарын кийрүү;

-Окуу планындагы “Тарыхый иизилдөөнүн усулдары” же болбосо “Илимий иизилдөөнүн методологиясы” дисциплиналарын окутууда тарых илиминдеги моделдөө маселесине арналган моделдердин негизги түрлөрү жана аларды тарыхчынын колдонуусунун өзгөчөлүктөрү, тарыхый процесстерди моделдөө,тарыхый өнүгүү альтернативаларын моделдөө,тарыхый өнүгүү потенциалын контрафактылык моделдөө боюнча темаларды кийрүү;

-“Педагогика”, “Тарыхты окутуунун усулдары” курстарында студенттерде окутуу процессинде моделдөө продукцияларын колдонуунун усулдарын, ыктарын жана ыкмаларын пайдалана билүү көндүмдөрүн калыптандыруу;

-Моделдөө багытындагы долбоорлорду колдоого алуу жана мындай саамалыкты өркүндөтүү багытында тийиштүү окуу инфраструктураларын түзүүнү колго алуу максатка ылайык келет.

Колдонулган адабияттар:

1. Батырбаева Ш. Д., Щербакова С. А. Зайнулин, Р. Ш., Плоских В. В. Историческая информатика в Кыргызстане : опыт внедрения и перспективы развития 2011 // Вестник Пермского университета. Серия «История». – Пермь, 2011. Выпуск 2 (16) С.12-14
2. Батырбаева Ш.Дж.. Турсунова Э.Т. Применение результатов 3D-реконструкции исторических объектов в образовательном процессе // Вестник Кыргызского национального университета имени Жусупа Баласагына 2016/2(86), С. 83-84.
3. Л.И.Бородкин. История и математика: Анализ и моделирование социально-исторических процессов. М., 2007. С.8–48.
4. Бородкин Л.И. "Порядок из хаоса": концепции синергетики в методологии исторических исследований [Электронный ресурс] // Новая и новейшая история. 2003. №2. URL:<http://www.hist.msu>
5. Бочаров А.В. Алгоритмы использования основных научных методов в конкретно-историческом исследовании. Учебное пособие. Томск. 2007 С.128-129, 107.
6. Гагарина Д.А. Разработка дистанционных тестирующих систем для гуманитарного образования // Интернет и современное общество: тр. IX Всерос. объединенной конф. СПб., 2006. С.59–60.
7. Д. А. Г а г а р и н а Моделирование в истории: подходы, методы, исследования //Вестник Пермского университета 2009. Вып.7(33) с.31
8. Калмыков А.А. Фреймовая модель системы знаний по истории и ее тестирование /Пед. тесты. Пермь: Изд-во ПОИПКРО, 1997. С.113–123.
9. Малинецкий Г.Г. Теоретическая история и математика // История и математика: Проблемы периодизации исторических макропроцессов. М. 2006. С.7–20.
10. Малков С.Ю. История и синергетика: математическое моделирование социальной самоорганизации // Круг идей: алгоритмы и технологии исторической информатики. М.; Барнаул, 2005.С.41–73.
11. Митюков Н.В. О типологии математических моделей военно-исторических процессов // История и математика: Анализ и моделирование социально -исторических процессов. М.: -,2007. С.119–146.

12. Токоева Г.С. Генезис и эволюция миропонимания Барпы Алыкулова / Токоева Г.С. // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2015. – № 2(31). – С. 63-66. – EDN XYOZBZ.
13. Токоева, Г. С. Жалал-Абад областындагы тарыхый-маданий жайларды моделдөөнүн учурдагы маселелери / Г. С. Токоева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2024. – No. 4. – P. 342-346. – DOI 10.26104/NNTIK.2024.83.38.081. – EDN JBCUKF.

Айдаркулов Кадыркул Айдаркулович
КӨК-АРТ ӨРӨӨНҮНДӨГҮ ПЕТРОГЛИФТЕРДИН СЫРЛАРЫ
Айдаркулов Кадыркул Айдаркулович
ТАЙНЫ ПЕТРОГЛИФОВ В КӨК-АРТСКОЙ ДОЛИНЕ
Aidarkulov Kadyrkyl Aidarkulovich
SECRETS OF PETROGLYPHS IN THE KOK-ART VALLEY

УДК 947(575.2):39:398

Аннотация: Биз бул макалабызда таш бетине тартылган байыркы сүрөт-эстеликтердин каерден орун алгандыгы, алардын сакталышы жана сүрөттөрдүн маани-маңызын чечмелеп, окурмандарга түшүндүрүүгө аракеттенебиз.

Ачкыч сөздөр: петроглиф, эстеликтердин тарыхый мааниси, Көк-Арт өрөөнү, заттык мурас, коло доору.

Аннотация: В этой статье мы пытаемся объяснить читателям местонахождение древних памятников, написанных на камне (тепроглиф), их сохранность и значение изображений.

Ключевые слова: петроглифы, историческое значение памятников, долина Көк-Арт, материальное наследие, бронзовый век.

Annotation: In this article we try to explain to readers the location of ancient monuments written on stone (teproglyph), their preservation and the meaning of the images.

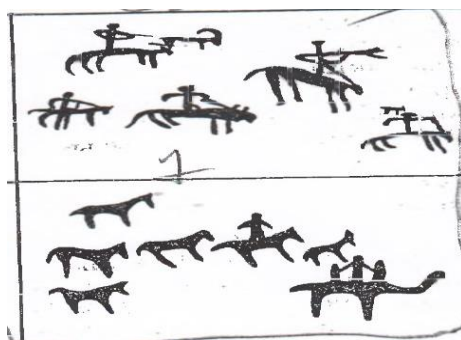
Key words: petroglyphs, historical significance of monuments, Kok-Art valley, material heritage, Bronze Age.

Жергиликтүү элдин айтуусунда эстеликтер ээлеген ордуна карата “Үңкүр-Таш” жана “Чийин-Таш” деп аталат. Петроглифтерге алып баруучу жол бир топ татаалыраак. Жалал-Абад шаарынан Көк-Жаңгак шаарына кеткен чоң жолдун түштүк тарабындагы адырлардын ичиндеги чоң коктунун күңгөй бетиндеги борчук таштардын беттерине чегилип тартылган. Байыркы сүрөттөр сырттан караган адамдарга көрүнбөйт, байкалбайт. Анткени, алар чубалган узун жондун ички бетинде, көмкөрүңкү жагында. “Алчалуу булак” деп аталган булактын жанынан өткөн бир таман жол “Кара Жыгачтын сайы” деп аталган өрөөнгө алып барат. Биз сөз кылмакчы болгон эстеликтер да ушул жерден орун алган. Көпчүлүк сүрөттөр коктунун аска таштарына жана жогору жактагы үңкүрдүн да ички беттерине топ-тобу менен чогуу тартылган. Ал сүрөттөрдөн топтолушкан жылкыларды, жайылган жандык малдарды, өгүз, топоз, төөлөрдү көрө алабыз. Ушул көп сүрөттөрдүн жандарынан адамдардын да өз

алдынча иш аракеттери менен жүрүшкөндүгүн байкоого болот. Көпчүлүк учурда жайылган малга көз салып бири-бири менен сүйлөшүп тургансышат. Бардык сүрөттөрдү талдап, ар бирине токтоп, түшүндүрмө берип олтурбай, айрым бир кызыктуу, сүрөттөр жөнүндө гана өз оюбузду айтып, окурмандар менен бирге талдоону туура көрдүк. Бул сүрөттөр тарыхчы окумуштуулардын айтуусу боюнча биздин заманга чейинки доорлорго - коло доорундагы көрүнүштөр чагылдырылат.

Жылкылар жана атчан адамдардын иш аракеттери

Жайылган жандыктардын жана жылкылардын жанынан жеке атчандарды, учкашкан адамдардын жүргөнүн көрсөк болот. Көпчүлүк учурда алардын мал менен бирге болгон көрүнүштөрү даана берилген. Алар малчылардын жашоо турмушун чагылдырган, байыртадан бери келе жаткан көнүмүш көрүнүштөр. Бул жердеги сүрөттөрдө жылкылар менен төөлөрдүн көп тартылгандыгы, алардын көчмөн турмушта, көчүп конгондо, жоокерчиликте, соода-сатыкта, алыска жүргөн жортуулдук жүрүштөрдө, – табылгыс унаа экендигин далилдегендиги талашсыз. Ар кандай зарылчылыкта, жакшылык-жамандыкта зарыл кабарларды айттырууда ат токулуп, дайыма жүрүп кетүүгө даярдалып турат. Ошондуктан кыргыз эли айтат: “Ат адамдын канаты”, “Ат-аттан кийин жат” деген макалдар төгүн жерден чыкпаган.

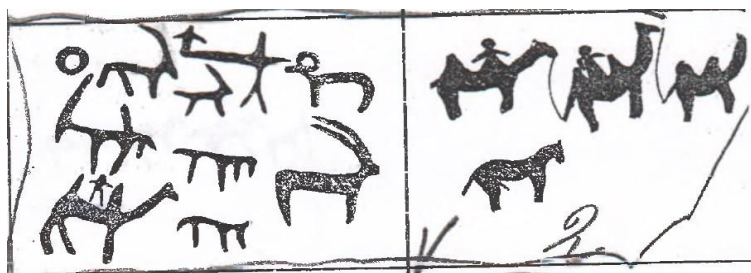

Адамдардын атка болгон сый-урматы тээ байыркы замандардан бери эле белгилүү. Кыргыз жергесинин түштүк аймактарында б.з.ч. 2500-жылдарга таандык болгон “Асман жылкылары”, “Күлүк жылкылар” деген ат менен дүйнө жүзүнө таркаган байыркы жылкылардын болгондугу белгилүү. Алардын сымбаттуу келбеттери тартылган сүрөттөрүн Аравандын Кара тоосунан, Оштун “Сулайман тоосунан”, Фергана Кырка тоосундагы, Саймалуу Таш эстеликтеринен көрүүгө болот. Биз сөз кылып жаткан “Чийим-Таш” эстеликтеринде алардын ар кандай көрүнүштөгү сүрөттөрдүн тартылгандыгын биз жогоруда айтып өттүк. Үйүр-үйүр жылкыларды айдаган, аларды кайтарып турган жылкычылардын салабаттуу көрүнүштөрү турмуштагыдай эле чагылдырылган.

Сүрөттөрдүн дагы бир жеринде атчан адамдын жаа тартып тоо текелерди аткылап, кууп бараткандыгы тартылган. Бул сүрөттөрдү ошол мезгилдеги турмуш чындыгынын бир көрүнүшү деп түшүнүүгө болот. Анткени илгерки замандардан бери карай аң уулоочулук, мергенчилик кылуу жашоо тиричиликтин негизги булагы болгондугун далилдейт. Ат үстүндө атчан адамдын кош колдоп алдына карата бир нерсени сунган көрүнүшүнөн колундагы курал менен бирөөнү чабууга умтулуп ат чаап бара жаткан сүрөттүн каршысындагы бирөөнү чабууга даярданып, же найза менен жыга сайууга шашкан жоокерди, же мергенди көрүүгө болот. Мүмкүн ушул сүрөттөр менен байыркы сүрөткер ат үстүндө комуз чертип, үн созуп ыр ырдап, жар салып же күпүлдөтүп “Манас” айтып

байыркылардын көңүлүн көтөрүп жаткан, бир элести чагылдыргандай болот. Мүмкүн, эл-жерди коргоп, жанын берип кан майдандан кайтпай калган эр азаматтарды жоктоп, алардын ыйык аттарын сөз менен айта албай, күйүткө баткан оор жоготууну муң-зарлуу комуз үнү менен аны ого бетер муңканта, сыздата чертип таш боор өлүмдү өз бир тууган жакындарына, ата-энесине, угузуп турган жоктоонун кышкы болушу мүмкүн.

Таштагы сүрөттөрдүн дагы бир жеринде атчан адамдын ат үстүндө тикесинен тике туруп, эки колун эки жакка сунуп, аба жиреп, ат чаап бара жаткандыгын көрүүгө болот. Аны карап туруп кубанычы койнуна батпай, сүйүнүчүн башкаларга айтууга ашып-ташып жетине албай бараткандагы көрүнүш деп тикешчөйүз. Мүмкүн ал тоолорду, кокуларды жаңыртып, үнүн бийик созуп ыр ырдап көтөрүңкү көңүл менен ээн талаалардын тынч уйкусун бузуп шамаал менен жарышып, ат дүбүртүнө жуурулушуп андан бөлүп алгыз бир бүтүндүктүн дал өзүн түзгөндөй да көрүнөт. Сүрөттү карап туруп дагы бир ойду айта кетүүнү туура көрдүк. Тиги атчан адамдын аттын баскан жүрүшүнө маашыркап, аттын кыймылына термелип, эрээркеп уюган денесин жазып ат үстүндө тикесинен тик туруп кулачын керип, колдорун жаңсаган кыймыл аракеттери байыртадан бери унутулбай келе жаткан элибиздин “Кара жорго” бийин бийлеп бара жаткандыгына окшоп кетет. Албетте ушундай атчандардын ат үстүндө созолонткон үндөрүнөн, минген атынын жол жүрүшүнөн, теребелди бузуп, шамал жиреген ат дүбүртүнөн элибиздин ушундай шандуу бийи жаралбай калышы мүмкүн эмес эле.

Айры өркөчтүү төөлөр жана комуз күүлөрү

Таш бетине тартылган көп сүрөттөрдүн ичинен дагы бир өзгөчө сүрөттөргө токтолуп, алар жөнүндө окурмандарга айтпай койсок болбойт. Бул жерде биринчи эле көзгө урунган көрүнүш ал айры өркөчтүү төөлөр. Алар жайылган жандык малдардын арасында, же топтолгон жылкылардын четинде өзгөчө салабаттуу көрүнүштөрдө тартылган. Тоолуу аймакта айрыкча көчүп, конууда алыскы аралыктарга каттап, соода-сатык кылууда төөлөрдүн турмуштагы орду өтө баа жеткиз экендиги те байыртадан бери эле белгилүү. Сүрөттөргө тартылган төөлөрдүн бардыгы дээрлик айры өркөчтүү төөлөр. Төөлөрдүн чуудалуу жана калың жүндүүдө болгондуктан тоолуу аймактын суугуна чыдамдуу болот. Чуудасы жок жука жүндүү төөлөргө караганда айры өркөчтүү төөлөрдү турмуш тиричиликте пайдаланууда өтө ыңгайлуу. Буйлаланган төөнү токубай эле жайдак минип жүрүүгө болот. Эки өркөчүндөгү сөнсөлгөн чуудаларын шамаалга сапырылтып минген адамга жумшак төшөк болуп, арткы өркөчү сүйөнгөндө жөлөк, ал эңкейгенде алдыңкы өркөчү өбөк болуп жүргүзүшкө ээ керектүү ыңгайлуулукту жаратат. Сүрөткө тартылган адамдардын бардыгы дээрлик айры өркөчтүү төөлөрдү пайдаланып өздөрүнүн иш аракеттери менен жүрүшкөндүктөрүн байкаса болот. Айрым бир сүрөттөрдө төөнүн эки өркөчүнүн так ортосуна туруп алып, эки колун эки жакка жайып өзгөчө бир кыймылдарды

жасап, бир туруп алдыңкы өркөчкө өтүп кайрадан арткы өркөчкө сүйөнүп эки өркөчтүн ортосунда тикесинен тик туруп эки колун эки жакка жайып табышмактуу бир кыймыл аракеттерди жасап жаткандыгы көрөрмандын көңүлүн өзүнө бурбай койбойт.

Жүргүнчүнүн төөлөр дүйнөсүнө аралашып, алардын ар бирине таандык кыймылдарды кайталап бий бийлеп бара жаткандай көрүнөт. Анткени төөлөр жөнүндөгү бир окуя эске түшөт. Биздин айылда бир карыя комуз чертчү. Айылдыктар чогулушуп, ал кишиге комуз черттиришчү. Биз жаш балдар байыркы уламыштарды айттырып, тунжурап отуруп угаар элек. Айылдыктар, айылдын ортосуна көлдөлөң, кийиздерин жая салып тегерек тартып отурушуп тигил кишиден көздөрүн албай карап ал карыянын керемет сөздөрүн угушчу. Айылдын жаш балдары, өзүбүздүн аталарыбыздын жанында, же алдыларында отуруп, элге кошулуп биз да комуз күүсүн укчубуз. Эсимде “Боз ингендин боздоосу” деген күүнү чертип, ал күүнү кыңылдаган үн менен коштоп ырдап, аягында мундуу үнүн созолонтуп, комузду сыздатып чертип “эми жоксуң ов ботом, эми келбейсиң ов ботом” деп комузун ого бетер сыздатканда биздин ата, агаларыбыз кабактарын бүркөп, үшкүрүнүп отуруп калышаар эле. Бул күүнүн мундуу экендигин энесинин баласын жоктоп боздогондугун биз мадыра баш жаш балдар кайдан билебиз, кайра эле ал карыя комузунун кулагын бурап “Ак тайлактын тайтаң күү” - деп экинчи күүнү черткенде баарынын көздөрү күлүндөп, жаш тайлактын там-туң баскан жумшак желип чуркаганын так секирип бирин-бири кубалашкан козу-улактарды, кулун-тайларды көрүшкөндөй болуп жүздөрүндө күлкү ойноктоп, чыйралышып дагы башка күүнү кийинки күүнү угууну эңсеп калышаар эле. Алардын оюн туура түшүнгөн карыя комузун күүлөп бүтүп, башындагы кара такыясын артына карап түртүп коюп кабагын чытып күңгүрөнүп, оозуна жел толтуруп, тилин булдуруктатып кирген бууранын үнүн туурап, анын жулкунуп умтулганын алгалактап жүгүргөнүн, өзүнүн олбурлуу дене түзүлүшүнүн кыймылдары менен көрсөтүп, комуз үнү коштоп турар эле.

Ушул күүлөрдүн коштоосу менен биздинда балалыгыбыз өтүп кете берди. Бизда эр жеттик. Өткөн балалык менен кошо ак сакалын жайкалтып чоң ата черткен күүлөрдө өттү. Экинчи алар кайталанбады. Ал күүлөр кийин угулбады. Өткөндүн керээзи, ыйык табериги деп күүлөрдү эч ким үйрөнүп калышпаган окшойт. Канчалаган жылдар бою бир жерден болбосо бир жерден ушул күүлөрдү угуп каламбы деп үмүттөнүп эңсеп келем. Бирок ал күүлөрдү аткарган адамдарды жолуктура албадым. Аттиң ай алыстаган закым болуп бул күүлөрдө менин алыста калган балалыгымдай болуп эми кайра кайрылбайбы? Эл кенч эмеспи. Мүмкүн бирөөлөр ал күүлөрдүн жаңы жаралуусунда жарыялап калаар. Бул үмүт. Бирок, аттиң ай, учкан мезгил, сен эч кимди, эч нерсени аябайсың ээ деп улутунуп кала беребиз. Жаратылыштын сулуулугун, көркүн адамдардын жаратмандуулугун азыркы таш боор мезгил талкалап жок кыла электе аларды сактай билели. “Кийинкилерге, келечектин муундарына өткөрүп, берүү биздин милдетибиз унутпайлы ээй адамдар” – деп кыйкыргың келет.

Ташка тартылган көп сүрөттөрдүн ичинен эки гана көрүнүшү жөнүндө сөз кыла алдык. Алдыды далай ташка чегилген сыйкырдуу сүрөттөр ата-бабаларыбыздын башынан өткөргөн жашоосу жөнүндө кызыктуу маалыматтарды алабыз деген ойдобуз. Калган петроглифтер боюнча дагы кийинки илимий макалаларда анализ берилип, чоң табылгалардын күбөсү болот деп ойлойбуз.

Колдонулган адабияттар:

1. Айдаркулов К.А. Вестник ЖАМУ. Жалал-Абад, 2004.
2. Айдаркулов К.А. Вестник НИМСИ. Жалал-Абад, 2021.
3. Джумагулов Ч. Эпиграфия Киргизии, кн. I, II, III – Ф, “Илим”, 1963, 1982, 1987 гг.
4. Бернштам А.Н. Археологический очерк Северной Киргизии. Фрунзе: Изд-во ком. Наук при СНК Кирг ССР, 1941.
5. Касеева Н. Саймалы-Таш – памятник культура Тянь-Шаня./Вестник Нарынского государственного университета №1. Нарын, 2000.
6. Токоева Г С. Генезис и эволюция миропонимания Барпы Алыкулова / Токоева Г С // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2015. – № 2(31). – С. 63-66. – EDN XYOZBZ.
7. Токоева, Г. С. Жалал-Абад областындагы тарыхый-маданий жайларды моделдөөнүн учурдагы маселелери / Г. С. Токоева // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2024. – No. 4. – P. 342-346. – DOI 10.26104/NNTIK.2024.83.38.081. – EDN JBCUKF.

Исраилова Чолпонай Абдиганаровна
ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ПОМОЩИ В РАЗЛИЧНЫЕ ПЕРИОДЫ
ИСТОРИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА (НА ПРИМЕРЕ КЫРГЫЗСТАНА)

Исраилова Чолпонай Абдиганаровна
АДАМЗАТ КООМУНУН ТАРЫХЫНЫН ТҮРДҮҮ МЕЗГИЛДЕРИНДЕГИ
СОЦИАЛДЫК ЖАРДАМДЫН ӨНҮГҮҮ ЭТАПТАРЫ (КЫРГЫЗСТАНДЫН
МИСАЛЫНДА)

Israilova Cholponai Abdigaparovna
STAGES OF DEVELOPMENT OF SOCIAL ASSISTANCE IN DIFFERENT PERIODS
OF THE HISTORY OF HUMAN SOCIETY (ON THE EXAMPLE OF KYRGYZSTAN)

УДК. 947.1 (084)(075.8).

Аннотация. В данной работе предметом исследования является становление и история развития социальной работы. Проведено исследования с целью обоснования необходимости преобразовании социальной помощи в социальной работе. В статье дан подробный обзор и анализ видов взаимопомощи в обществе в различные исторические эпохи. С научной позиции дан анализ динамики развития социальной помощи в традиционном обществе, социальной политики советского правительства. В статье используется исторический метод выявления социально-исторических фактов и событий, и на этой основе в котором воссоздается исторический процесс становления и развития социальной политики государства. Научная ценность от полученных результатов основанно на международном опыте, обосновывает значимость необходимости развития социальной политики государства как неотъемлемая часть существования цивилизованного общества. Рассмотрено становление социальной работы как профессиональной деятельности в Кыргызстане и предложены историографические рекомендации. Описание статьи позволяет дать оценку нынешнему состоянию и уровню

социальной помощи государства, для дальнейших рекомендации с целью совершенствованию социальной работы с практическим применением.

Ключевые слова. советская правительство, социальная работа, деятельность, история, социальная помощь, общество, периодизация, социальная политика, Кыргызстан.

Аннотация. Берилген макалада изилдөөнүн предмети болуп социалдык иштердин калыптанышы жана өнүгүү тарыхы болуп саналат. Социалдык иштерде социалдык жардамды кайра түзүү зарылдыгын негиздөө максатында изилдөөлөр жүргүзүлдү. Макалада ар кандай тарыхый доорлордо коомдогу өз ара жардамдашуунун түрлөрүнө кеңири сереп жана талдоо берилген. Илимий позициядан салттуу коомдогу социалдык жардамдын өнүгүү динамикасына, Совет өкмөтүнүн социалдык саясатына талдоо жүргүзүлдү. Макалада социалдык-тарыхый фактыларды жана окуяларды аныктоонун тарыхый ыкмасы колдонулат жана ошонун негизинде мамлекеттин социалдык саясатынын калыптанышынын жана өнүгүшүнүн тарыхый процесси каралган. Алынган натыйжалардын илимий баалуулугу эл аралык тажрыйбага негизденип, цивилизациялуу коомдун жашоосунун ажырагыс бөлүгү катары мамлекеттин социалдык саясатын өнүктүрүү зарылдыгынын маанилүүлүгүн негиздейт. Кыргызстанда социалдык иштин кесиптик ишмердүүлүк катары калыптанышы каралып, тарыхый сунуштар берилди. Макаланын сүрөттөлүшү социалдык ишти практикалык колдонуу менен өркүндөтүү максатында андан аркы сунуштар үчүн мамлекеттин социалдык жардамынын учурдагы абалына жана деңгээлине баа берүүгө мүмкүндүк берет.

Негизги сөздөр. Совет өкмөтү, социалдык иш, ишмердүүлүк, тарых, социалдык жардам, коом, кайрымдуулук, социалдык саясат, Кыргызстан

Annotation. In this paper, the subject of the study is the formation and history of the development of social work. Research has been conducted to substantiate the need to transform social assistance in social work. The article provides a detailed overview and analysis of the types of mutual assistance in society in various historical epochs. From a scientific point of view, the dynamics of the development of social assistance in traditional society and the social policy of the Soviet government are analyzed. The article uses the historical method of identifying socio-historical facts and events, and on this basis, which recreates the historical process of formation and development of the social policy of the state. The scientific value of the results obtained, based on international experience, substantiates the importance of the need to develop the social policy of the state as an integral part of the existence of a civilized society. The formation of social work as a professional activity in Kyrgyzstan is considered and historiographical recommendations are proposed. The description of the article allows us to assess the current state and level of social assistance from the state, for further recommendations in order to improve social work with practical application.

Key words. Soviet government, social work, activity, history, social assistance, society, periodization, social policy, Kyrgyzstan.

Социальная работа является важной составляющей частью социальной политики и социальной защиты. Социальные работники работают с людьми, которые сталкиваются с различными трудностями и проблемами, такими как бедность, бездомность, насилие, т.д. История социальной работы насчитывает множество вех и этапов развития. Она начала свое

развитие в конце XIX-начале XX века в Европе и США, в ответ на социальные проблемы и неравенство, вызванные индустриализацией и урбанизацией. Первые формы социальной работы возникли в виде благотворительных организаций и общественных движений, которые оказывали помощь нуждающимся [1.38-46]. Однако, со временем социальная работа стала профессиональной деятельностью, требующей специальных знаний и навыков. Большое значение на формирование современной социальной работы оказали принципы Эльберфельдской системы. Значение этих принципов основано на следующем. Во первых, самостоятельное принятие решений органом, осуществляющим социальную помощь в выборе средств, для максимального удовлетворения потребностей социально уязвимой части населения. Во вторых, полное обследование нуждающегося, для оказания конкретной помощи. В третьих, привлечение широких слоев населения к работе с нуждающимися в помощи людям.

В древние времена социальная помощь основывалась на принципах племенного родства, традициях взаимопомощи, и во многих случаях нуждающиеся в помощи люди из чужого племени или группы оставались снаружи. Деятельность опиралась на религиозно - нравственные воззрения и имела место распределительно-уравнилельная взаимосвязь. В этот период возникают новые виды социальной помощи, такие, как государственная социальная помощь и филантропия. В трудах философов Древней Греции рассматривалась роль государства в оказании социальной помощи. Платон рассматривал социальную помощь, как прерогативу государства, а не отдельного частного служения. Эпиктет считал, что стремление к помощи людям вытекает не из сострадания, а из познания прав и обязанностей. Позже на смену филантропии пришло понятие «агапе» или иначе «любовь к ближнему». Агапе отмечается в раннехристианских проповедях. В более поздние времена он был заменен понятием милосердия [2.41]. Таким образом, благотворительность окончательно перешла в руки церкви. Аналогичным образом в западных странах используется понятие «Каритас», то есть синоним высшего понятия, переводится как любовь к ближнему.

XVI в. Мартин Лютер критиковал форму и принципы благотворительности с протестантской точки зрения. Он жаловался на бессистемность пожертвований в качестве благотворительности. Выступая против схоластических взглядов на благотворительность, он рассматривал бесконтрольные раздачи милостыни как основную причину сохранения бедности. В 1523 году в своем труде «Устав общественных кружков» Лютер утверждал, что трудоспособные бедняки должны работать, помогать также не трудоспособным, чтобы их дети учились ремеслу, не следуя за родителями. В годы Реформации сформировались два пути регулирования профессиональной бедности: законодательная локализация указанного явления и налогообложение гражданского сообщества. В европейских странах не было единой налоговой системы. Но во всех странах условно их можно было разделить на косвенные и прямые налоги. Налоги для бедных включены в роскошные мероприятия, такие как: театр, бал, казино и ценные предметы. Так, во времена правления Людовика XVI от 1 до 6 билетов в оперу и другие представления были пожертвованы на благотворительность. Во Франции нетрудоспособные бедняки, внесенные в список духовенства во время правления Франциска II, получали благотворительную помощь от Пастора. С этой целью пастору было разрешено собирать целевые налоги с посетителей. На основании вердикта 1656 года был введен налог в пользу нетрудоспособных бедняков [3. 87]. В прусском

Имперском полицейском Уставе опека над госпитальными бедняками возлагалась на общинников. Если члены общины не могли позволить себе опеку над бедными, бедным выдавался специальный документ, чтобы просить милостыню. Легализация бедности и регулирование бедности широко варьировались в европейских государствах. Например, в Германии бедных попрошайек принудительно вербовали на военную службу и на каторжные работы. В Англии, однако, были введены штрафы не только для тех, кто просил милостыню, но и для тех, кто ее давал её нищим, пойманные в третий раз в соответствии с законом Ганновера 1714 года, подлежали смертной казни, даже если они не совершали преступления.

В XVIII веке церкви начали терять свое влияние как единственные благотворительные организации в европейских странах. То есть наряду с церковной благотворительностью поддерживалось существование государственного попечительства, то есть наряду с церковной благотворительностью поддерживалось существование государственной попечительства. Например, за время правления Петра I в России было выполнено немало работ. Забота о социально уязвимых слоях населения стала обязанностью государства. В это время начался переход от добровольной помощи к профессиональной помощи. Он стремился воспрепятствовать бедности как привычке, так и неконтролируемому попрошайничеству. По его мнению, религиозные общины должны были заботиться о “непригодных для работы на благо государства”. Уличные попрошайки задерживались и отправлялись в Монастырский приказ, где в первый раз были наказаны 5 рублями, а во второй-10 рублями. Основное внимание уделялось карательным мерам в отношении бедных. Основным средством воспитания были каторжные работы и наказания.

Ну а этапы развития социальной работы в Кыргызстане имеют свои особенности» [4.49]. Поскольку кыргызскому народу свойственны племенной строй и кочевой образ жизни, меры социальной поддержки развивались в рамках традиции вплоть до 1917 года. Со времен Средневековья, когда население исповедовало Ислам, благотворительные дела мусульманства также занимали важное место. Изменение государственного строя, в кыргызском обществе, сопровождается рядом трудностей, таких как голод, безработица. Для защиты интересов трудящихся в составе 3 декабря 1924 года был создан областной отдел труда. Данный отдел подчинялся наркомату труда РСФСР. При отделе были созданы комиссия по выдаче пособий по безработице, биржи труда. В общем говоря, были распространены следующие формы социального обеспечения как: Пенсионное обеспечение, Уход в домах инвалидов, Трудоустройство инвалидов и т.д.

После образования Киргизской АССР на базе указанного областного отдела были созданы комиссариаты труда и социального обеспечения, осуществлявшие социальную политику советского правительства. В 1920-1930-гг. широкую поддержку населения получил Комуч «друг детей». Созданы аналогичные организации с целью привлечения бездомных и безнадзорных детей, организации досуга, оказания конкретной помощи в оказании медицинской помощи».

"Основу социального обеспечения в СССР составляла материальная и трудовая помощь. Социальное обеспечение руководствуется следующим принципом: универсальность, независимость от происхождения, пола, этнической принадлежности, социального статуса и т. д. равное право на пенсию независимо от возраста;

гарантированное трудовое право; равенство в получении различных форм социальных услуг, финансируемых за счет государственного бюджета и общественных средств [5.72].

С 30-х по 80-е годы социальное обеспечение полностью перешло в руки государства. Общественности было заявлено, что ни одна страна не может сравниться с советским правительством по социальному обеспечению. После Второй мировой войны интенсивно развивались общественное образование, здравоохранение, социально-культурная среда, охрана труда, обеспечение технической безопасности, создание детских садов. Пособия для матерей и стипендии для студентов. Принятая в 1977 году Конституция СССР закрепила государственную административную модель социального обслуживания. Централизованное решение проблем инвалидов, пенсионеров. Государство взяло на себя гарантийное право нетрудоспособных. Во время перестройки уровень жизни населения начал снижаться. Вот почему в такой ситуации появился термин «социальная защита личности». В связи с этим была разработана концепция социальной защиты, социальная защита стала функцией трудовых коллективов и общественных организаций наряду с государственными органами. На них также возложена задача обеспечения жильем трудящихся, заботы об их здоровье, улучшения социальной инфраструктуры.

Разрыв социально-экономических связей с распадом СССР привел к обострению таких социальных проблем, как безработица, бедность, существенным изменениям в социальной структуре общества. Переход от командно-административной системы управления в экономике к рыночным отношениям вызвал глубокие изменения во всех сферах общественной жизни. В такой ситуации советская модель социальной защиты оказалась непригодной. Возникла необходимость обратиться к зарубежному опыту работы по решению таких проблем [6.50]. По этой причине деятельность по социальной работе, которая используется в мировой практике, стала практиковаться с первых лет независимости. В заключение можно под итожить что социальная помощь развивалась на основе традиции кочевого общества. Что как профессиональная социальная помощь появилось только в годы советской власти, которая направлена на помощь людям в трудных жизненных ситуациях и основывается она как деятельность на принципах справедливости, равенства и уважения к достоинству каждого человека.

СПИСОК ИСПОЛЬЗУЕМЫХ ЛИТЕРАТУР:

- 1.Авазов Э.А. Социалдык иштердин тарыхы жана теориясы. Ош, 2008. – С. 38-46.
2. Галаганов В.П. Права социального обеспечения. - М, 2010. – 41 с
- 3.Кравченко А.И. Социальная работа. М., 2018.- 87 с.
4. Авазов Э А. Некоторые мнение вокруг андижанского восстания / Авазов Э А // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2015. – № 2(31). – С. 3-8.
5. Авазов, Э. А. Тарыхый изилдөөлөрдөгү моделдештирүү усулдарынын мааниси жана ролу / Э. А. Авазов // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – No. 3-1(61). – P. 6-11.
6. Национальный статический комитет Кыргызской Республики. 1996-2000. Б, 2001. с -50.

Каратаев Олжобай Кубатбекович Жаныбекова Кайырган Расуловна
МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮК ҮЧҮН КҮРӨШ: ТООЛУУ КЫРГЫЗ ОБЛУСУНУН
ТҮЗҮҮ АРАКЕТТЕРИ (1917-1922 жж.)

Каратаев Олжобай Кубаатбекович Жаныбекова Кайрыкан Расуловна
БОРЬБА ЗА ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ: УСИЛЕ ЗА СОЗДАНИЯ ГОРНОЙ
ОБЛАСТИ (1917-1922 гг.)

Karatayev Olzhobay Kubaatbekovich, Zhanibekova Kayrykan Rasulovna
STRUGGLE FOR STATEHOOD: THE EFFORTS TO CREATE A MOUNTAINOUS
REDION (1917-1922)

УДК. 323

Аннотация: Макалада Кыргызстандын азаркы аймагында Тоолуу областы түзүү үчүн болгон партиялар, топтор ортосундагы жүргөн күрөш изилденет. 1922-ж. март айында Ж.Абдрахманов, Э.Арабаев, А.Сыдыков башында турган кыргыз интеллигенциясынын өкүлдөрү кыргыздар жашаган уездерди бириктирген Тоолуу Кыргыз облусун түзүү сунушу менен чыгышкан эле. 1922-ж. 25-мартында Туркестан Компартиясынын катчылыгы Туркестан Республикасынын курамында жогорудай аты аталган облусту түзүү чечимин кабыл алышкан. Кийинки күнү эле Туркестан АССРинин БАКтын кичи Президиуму Пишпек, Каракол, Нарын жана Аулие-Ата уездинин тоолуу райондорун бириктирген, борбору Кочкор кыштагы болгон облусу түзүү тууралуу чечим кабыл алат. Бүгүнкү Кыргызстандын түштүгү тууралуу маселе ачык бойдон калган. Тоолуу Облусту түзүү боюнча чечим кабыл алынгандан кийин, ар кыл топтордун ичинде өз ара күрөш күч ала баштаган. 1922-ж. 4-июнунда Жети-Суу облусук коммунисттик партиясы 425 делегат катышкан съезди чакырган эле. И.В.Сталин өз буйругу менен съездин ишинин жүрүшүн телеграф аркылуу токтоткон. РКП(б)нын Борбордук Комитети 1922-ж. декабрь айында Кыргыз Тоолуу облусун түзүү жөнүндөгү иурда кабыл алынган документтерди жокко чыгарган чечимин кабыл алган. Ал эми анын катышуучуларын, съездин демилгечилерин буржуазиялык улутчулдук жана революцияга каршы чыккандар деп күнөөлөп чыгышкан.

Ачкыч сөздөр: Тоолуу область, кыргыздар, Түркестан, Пишпек, съезд, Кара-Кыргыз автономиялуу облусу, кландар.

Аннотация: В статье рассматривается межпартийная борьба за создания Горной области на территории современного Кыргызстана. В марте 1922 г. киргизская интеллигенция в лице Ж. Абдрахманова, Э. Арабаева, А.Сыдыкова выдвинула предложение о выделении уездов с киргизским населением в Горную Киргизскую область. 25 марта 1922 г. секретариат ЦК Компартии Туркестана принял решение об образовании области с таким названием в составе Туркестанской Республики, а на следующий день малый Президиум ЦИК Туркестанской АССР утвердил постановление о создании области в составе Пишпекского, Каракольского, Нарынского и горных районов Аулие-Атинского уездов с административным центром в Кочкоре. Вопрос относительно киргизов, проживающих на юге, оставался открытым. После создания Горной Киргизской области начались разногласия между различными группировками националистического и родоплеменного толка. 4 июня 1922 г. Семиреченский областной комитет коммунистической партии созвал в Пишпекке организационный съезд с участием 425 делегатов, но съезд был распущен по прямому указанию И.В. Сталина ещё до начала своей работы. Центральный Комитет РКП(б)

в декабре 1922 года объявил незаконными все ранее принятые документы о создании Горной Киргизской области, а инициаторов созыва съезда обвинил в буржуазном национализме и контрреволюционной деятельности.

Ключевые слова: Горная область, кыргызы, Туркестан, Пишпек, съезд, Кара-Кыргызская автономная область, кланы

Annotation: The article examines the inter-party struggle for the creation of the Mountainous Region on the territory of modern Kyrgyzstan. In March 1922, the Kyrgyz intelligentsia, represented by Zh. Abdrakhmanov, E. Arabaev, A. Sydykov, put forward a proposal to allocate districts with a Kyrgyz population to the Mountainous Kyrgyz Region. On March 25, 1922, the Secretariat of the Central Committee of the Communist Party of Turkestan made a decision to form a region with this name as part of the Turkestan Republic, and the next day the small Presidium of the Central Executive Committee of the Turkestan ASSR approved a resolution to create a region as part of the Pishpek, Karakol, Naryn and mountainous regions of the Aulie-Ata districts with the administrative center in Kochkor. The question of the Kirghiz living in the south remained open. After the creation of the Mountainous Kirghiz Region, disagreements began between various nationalist and tribal groups. On June 4, 1922, the Semirechye Regional Committee of the Communist Party convened an organizational congress in Pishpek with the participation of 425 delegates, but the congress was dissolved on the direct orders of Stalin before it even began its work. In December 1922, the Central Committee of the RCP(b) declared all previously adopted documents on the creation of the Mountainous Kyrgyz Region illegal, and accused the initiators of the congress of bourgeois nationalism and counter-revolutionary activity.

Keywords: Mountainous Region, Kyrgyz, Turkestan, Pishpek, congress, Kara-Kyrgyz Autonomous Region, clans.

XX к. 20-жылдары Кыргызстандын саясий турмушунда кескин бурулуш доор болду. Россия империясындагы революциянын жаңырыгы чет-жакаларга жетти. Эски падышалык колониялдык бийлик кулатылып, анын ордуна жаңы мамлекеттик бийлик түзүлдү. Калктын жашоосунда, коомдук-саясий турмушта түп-тамырынан бери өзгөрүүлөр болуп өттү. Арийне, ар бир тарыхый кубулуш көп кырдуу болорун белгилей кетүү абзел. Демек, алардын тигил же бул тарыхый процеске, тигил же бул аймактын, элдин коомдук-саясий турмушуна тийгизген таасирин талдоодо аларда ар түрдүү позициялардан мамиле кылуу максатка ылайыктуу. Октябрь төңкөрүшү дүйнөлүк масштабдагы ири саясий окуя болду. Дүйнөлүк тарыхый жана саясий процесстердин жүрүшүнө өз таасирин тийгизди, андан кийин өзгөчө кыргыз эли үчүн тагдырлуу, чечүүчү мааниге ээ болгону жашыруун эмес. Октябрь төңкөрүшү кыргыздардын улуттук мамлекеттүүлүгүн кайра жаратуу үчүн реалдуу мүмкүнчүлүк түзүп берген эле.

Түркстан крайында Совет бийлигинин орношу (ноябрь, 1917-ж.) менен бирге, улуттук чек араларды аныктоо маселеси келип чыккан. Бүткүл Союздук БАКтын 1920-ж. 27-августта «Түркстанды администрациялык жактан бөлүштүрүү жөнүндө» кабыл алган токтомунун негизинде Орто Азиядагы жооптуу кызматкерлердин улут маселесине арналган атайын жыйыны (январь, 1924-ж.) өткөн. РСФСРдин чыгыштагы жана түштүк багытындагы чет-жакаларында большевиктердин жүргүзгөн улут саясаты бир катар өзгөчөлүктөргө ээ болгон.

Октябрь төңкөрүшүнөн кийин Советтердин өкмөтү улут маселеси боюнча лениндик программаны турмушка ашырууга киришти. Советтердин Бүткүл Россиялык II съездинин «Жумушчуларга, солдаттарга жана дыйкандарга!» аттуу Кайрылуусунда бүткүл бийлик Советтердин колуна өткөнүн жарыялаган, Совет өкмөтү Россия империясында жашаган бардык улуттардын тең укуктуу экендигин, алар өз тагдырларын өздөрү чече тургандарын жарыялашты (караңыз: Сб. документов, 1957:5-16).

Советтердин «Тынчтык жөнүндөгү» Декрети да мурдагы Россия империясынын аймактарында жашап жаткан улуттардын өз тагдырын өзү чечүү укуктарын тааныган. Бул Жоболор 1917-ж. 3-ноябрында жарыяланган «Россия элдеринин укуктарынын Декларациясында» андан ары өнүктүрүлгөн болучу. Анда улуттук маселе боюнча мамлекеттик программа жарыяланган, калкка чыныгы эркиндикти жана теңдикти камсыз кыла алган. Декларацияда мурдагы падышалык өкмөт жүргүзгөн улуттук саясатка кайтып келүү жок деп жарыяланган. Бул документте улуттук маселе боюнча Совет өкмөтүнүн практикалык ишинин негиздери чагылдырылганы белгилүү (Советский Киргизстан в документах (1917-1967). - Ф., 1983:21-23).

Бул декларациянын негизинде Совет өкмөтү кийинчерээк өлкөнүн мусулман калкына тиешелүү болгон бир катар документтерди кабыл алган. Россиянын чыгыш аймактарындагы большевиктер жүргүзгөн улуттук саясатын эки баскычтан турган. Аны ишке ашыруунун алгачкы этабында Советтик жетекчилик ар кыл популисттик ыкмалар менен мусулман калкын өз тарабына тартууга аракеттенгени чындык эле.

Совет өкмөтү «Россиянын жана Чыгыштын бардык эмгекчи мусулмандарына» аттуу атайын кайрылуу кабыл алган, анда орус пролетариатынын (жумушчу табынын) эзилген негизги калктын азаттыкка жетишүүсүнө жардам берүү каалоосу айтылган; дин, маданият, үрп-адат, тил, укуктардын эркиндиктери жарыяланган (ошол эле жерде, 34-26 беттер). Бул актылар тийиштүү уюштуруучулук жана пропагандалык чаралар менен колдоого алынган. Петрограддын мусулмандарына халиф Осмондун тушунда жазылган “Куран-и Карими» тартууланган.

1918-ж. баш чендеринде калыптана баштаган советтик бул саясаттын экинчи этабы ушул коогалаңдуу мезгилде пайда болгон «буржуазиялык-улутчул өкмөттөр» деп аталгандарга каршы күрөшкө Совет бийлигинин активдүү кийлигишүүсү менен байланышкан. Империянын чет жакаларында жашаган калктарга улуттук өз тагдырын өзү аныктоо жөнүндөгү большевиктердин ураандары жакты. Ириде, ал калыптана баштаган советтик системанын коркунучтары төмөнкүлөр болгон: жеке менчикти жок кылуудан, пролетариат диктатурасын орнотуу, таптык күрөштүн курчушу ж.б. мамлекетти жана аны башкаруудан баш тартуудан чочулашкан. Бирок, чет жакадагы жашаган калктар баарынан да мурдагы жүргүзүлүп келинген колонизаторлук саясаттан чочулап турушкан, «Орус бийлиги» каалаган эркиндикти алып келбейт деп чочулашкан. Ал эми бул кооптонууларга Кокон автономиясынын таркатылышы жана Зеки-Вэли Валидов жетектеген башкыр өкмөтүнүн тагдыры ж.б.мисал боло алган (Жуманалиев, 2002: 107).

Большевиктердин улуттук саясатынын бул этабы мусулман динине, анын каада-салттарына жана үрп-адаттарына каршы жасалган чечкиндүү чабуулу менен коштолгон, анткени ал идеологиялык максаттардан тышкары, көбүнчө «буржуазиялык-улутчул өкмөттөрдүн» жана басмачы атын алган мусулман куралдуу оппозициясына каршы айоосуз күрөшүү болгон эле.

Түркстан элдери үчүн 1918-1919-жж. негизинен Совет бийлигине каршылык көрсөтүү белгиси астында өттү. Бул оппозиция атуулдук согуштун фронтторундагы кырдаалга жана большевиктердин ислам динине болгон мамилесине жараша күчөгөн. Бул мезгилде большевиктер Түркстан калктарынын арасында ислам дининин ролун эске алышкан эмес. Ошондуктан, 1919-ж. бул кырдаал большевиктерди Түркстан калктарына карата улуттук саясатын түзөтүп оңдоого мажбурлады.

1920-ж. В.И. Лениндин түздөн-түз катышуусу менен большевиктердин аймактардагы жүргүзгөн улуттук саясаты турукташа баштаган эле. Бул саясат «жалпы түрк» же «жалпы мусулман» биримдигин кескин түрдө четке каккан большевиктердин платформасына шайкеш келтирилген. Аталган стратегиялык багыт большевиктердин Түркстандагы көп жылдар бою жүргүзгөн саясатын аныктап турган. Совет бийлигинин алгачкы жылдарында бүткүл өлкө боюнча жана анын чыгыш чет-жакаларында абал ушундайча калыптана баштаган эле.

Советтик автономиянын мазмуну 1921-ж. мартта РКП(б)нын X съезди тарабынан кабыл алынган «Улуттук маселе боюнча кечиктирилгис милдеттери жөнүндө» резолюциясында ачылып берилген. Съезд мындай деп чечим кабыл алган: «Партиянын негизги милдети — жумушчуларга жардам берүү. Чет жакадагы жашаган калктар социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүү жагынан Борбордук Россияны кууп жетүүсү тууралу кечиктирилгис иш-чараларды уюштуруу күн тартибине коюлган эле. Алар төмөнкүлөр болучу:

а) аз сандуу ж.б. элдердин улуттук турмуш шарттарына ылайык келген формаларда советтик мамлекеттүүлүктү өнүктүрүү жана чыңдоо;

б) жергиликтүү калктардын улуттук-маданий өзгөчөлүктөрүн жакшы билген, тажрыйбасы бар жергиликтүү улуттун өкүлдөрүнөн түзүлгөн, өз эне тилинде иштеген башкаруу жана бийлик органдарын өнүктүрүү жана чыңдоо;

в) жергиликтүү тилдердеги басма сөз кызматтарын, мектептерди, театрларды, клубдарды, билим берүү жана агартуу мекемелеринин иштерин чыңдоо, өнүктүрүү;

г) эне тилинде (биринчи кезекте кыргыздар, башкырлар, түркмөндөр, өзбектер, тажиктер, татарлар, дагестандыктар, азербайжандар үчүн) жалпы билим берүүчү жана кесиптик мүнөздөгү курстардын жана мектептердин кеңири тармагын түзүү жана өнүктүрүү. башкаруунун бардык участокторунда, баарыдан мурда агартуу тармагында ата мекендик квалификациялуу кадрларды жана советтик-партиялык кызматкерлерди даярдоону тездетүү (Советский Киргизстан в документах (1917-1967). - Ф., 1983:92-94)

Арийне, социалдык-экономикалык, саясий жана башка тармактардагы себептер Октябрь төңкөрүшүнөн кийин дароо эле Түркстан аймагында жашаган элдеринин улуттук-мамлекеттик чек арасын аныктоого мүмкүндүк берген жок.

Аталган доордогу Совет өкмөтүнүн эң маанилүү милдеттеринин бири болуп, аймактын элдеринин саясий, экономикалык жана маданий жактан өнүгүүсү, алардын улуттук консолидациясы үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүп берүү болгон. Түркстандын советтик жана партиялык уюмдарына практикалык жардам көрсөтүү максатында Бүткүл Россиялык Борбордук Аткаруу Комитетинин жана РСФСР Эл Комиссарлар Советинин декрети менен 1919-ж. 8-октябрында атайын комиссия (Түрккомиссия) түзүлгөн; Комиссиянын курамына мамлекеттик жана партиялык органдын полномочиелерине ээ болушкан М.В. Фрунзе, В. Куйбышев, Я. Рудзутак жана башкалар киришкен

эле. Түрккомиссия өлкөнүн көп улуттуу чет-жакаларында улуттук саясатты ишке ашырууга салым кошууга тийиш эле. Анын ишмердүүлүгү улуттук саясатты ишке ашырууда жана албетте, Түркстанда Совет бийлигин чыңдоодо чоң роль ойногон болучу (ошол эле жерди караңыз, 45-46 беттер).

Большевиктердин улуттук маселелер боюнча терең ойлонулган программасы чындыгында убадаларга, декларацияларга, акырында жаңы «империялык» эзүүгө айланып кеткендиги тууралуу илим чөйрөсүндө талаш-тартыштар жүрүп келет. Муну менен толук макул болуу күмөн жаратары ырас. Канткенде да, советтик система бир катар элдердин маданиятынын, тилинин, экономикасынын, социалдык абалынын кайра жаралуусуна түз таасирин бергенин жашыра албайбыз. Совет бийлиги улуттук республикалардын, автономиялардын түзүлүшүнө, өнүгүүсүнө шарт түзүп берди.

Кыргызстан Октябрь төңкөрүшүн административдик-территориялык жактан бытыранды болгон абалда тосуп алган: азыркы өлкөнүн (Кыргыз Республикасы – О.К.) аймактарынын түндүк бөлүгү Жети-Суу менен Сыр-Дарыя облустарына, түштүк бөлүгү Түркстан Республикасынын Фергана жана Самарканд облустарынын курамына кирген. Бул аймактарда кыргыздар улуттук жактан азчылыкты түзүшкөн, бул кырдаал кыргыздардын социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүүсүнүн консолидацияланышына тоскоолдук жараткан (История кыргызов и Кыргызстана, 1995:174). Аталган облустарда кыргыздар башка улуттарга караганда азчылыкты түзүп, көпчүлүк убакта алардын кызыкчылыктары этибарга алынбай калган. Кыргыздардын ассимиляцияга кириптер болуу коркунучу келип чыккан эле.

Совет бийлигинин Советтеринин II съездинде түзүлгөн курамда – СНК (Эл Комиссарлар Совети) башка комиссариаттар менен бирге Улуттар иштери боюнча комитет (Наркомнац) түзүлүп, ага азыркы Кыргызстандын аймагындагы улуттук саясатты практикалык түрдө ишке ашырууну башкаруу тапшырылган. РСФСРдин курамындагы бир катар калктар Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикалар (АССР) же Автономиялуу областтар (АО) формасында укук алышкан. Эң алгачкы автономиялык түзүлүш 1918-ж. 30-апрелинде Түркстан крайынын Советтеринин V съездинде жарыяланган Түркстан Автономиялык Советтик Социалисттик Республикасы (ТАССР) болгон. Түркстан Автономиялык Республикасынын курамына бүгүнкү Кыргызстандын бүткүл аймагы кирген. Ошентип, ТАССРдын түзүлүшү Орто Азиянын калктары үчүн советтик мамлекеттик курулуштун биринчи этабы болуп калды. (караңыз: Из положения о Туркестанской Советской федеративной республики от 30/IV – 1918 г. // Советский Киргизстан в документах (1917-1967). - Ф., 1983: 39-40).

Граждандык согуштун аягына карата өлкөдөгү жалпы саясий кырдаал бир топ турукташкан шарттарда Совет өкмөтү жана большевиктер партиясы өлкөнүн улуттук райондорунда автономиялуу түзүлүштөр куруу жөнүндөгү маселени койду. Мына ушундай жагымдуу жагдайда Кыргыз Тоолуу облусун түзүү демилгеси көтөрүлгөн эле.

Жусуп Абдрахмановдун белгилөөсүндө, Түркстан АССРинин курамында кыргыздардын өз алдынча административдик областын түзүү маселеси абалкы ирет 1922-ж. эмес, 1921-ж. эле көтөрүлгөн. Ушуга байланыштуу 1921-ж. Алматыда болгон кеңешмеде биринчи жолу Түркстан АССРинин курамында Тоолуу Кыргыз областын түзүү маселеси көтөрүлгөн. Бирок, анда бул маселе чечилбей, түзүлүп жаткан Казак АССРине Жети-Суу жана Сыр-Дарыя областтары берилмек болот. Бул чечим кыргыздардын саясий абалын бир

кыйла оордоткон эле. Анткени, кыргыздар мурда бир автономиялуу республиканын курамына кирсе эми эки автономиялуу республиканын курамдарына бөлүнүп калмак. Буга макул болбогон кыргыз интеллигенциясынын алдынкы өкүлдөрү Ж. Абдрахманов, И. Арабаев, А. Сыдыков 1922-ж. мартта кыргыз уезддерин бөлүп, өз алдынча Тоолуу Кыргыз областын түзүү сунушун кайрадан көтөрүшкөн. Бүткүл Россиялык Борбордук Аткаруу Комитетинин Түркстан комиссиясынын жооптуу кызматкерлери менен бирге Түркстандан Сафаров менен Ходжановдор Алма-Атага келишкен (Нурбеков, 1964: 86-87).

И.В. Сталиндин 1922-ж. 13-июнундагы белгилүү телеграммасын жөнөтөрдүн алдында Кыргыз Тоолуу областын түзүү идеясын Түркстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин катчысы, Түркстандын саясий лидерлеринин бири Төрөкул Жанузаков да колдоп чыккан (караңыз: Как промелькнувший метеор // Слово Кыргызстана. – Б., 28/I; 2001 г.).

1920-ж. жарыяланган Кыргыз (Казак) АССРинин жетекчилеринин өтүнүчү боюнча автономиялуу республиканын курамына Сыр-Дарыя, Жети-Суу областтарын кошуу маселеси каралган. Чындыгында, бул маселе 1922-ж. 4-апрелинде ТАССРдин улуттар Эл комиссариатынын заседаниесинин чечими менен чечилген. Ошентип, жогорудагы аты аталган эки аймакты мекендеген казак калкынын тагдыры чечилип, бирок кыргыз элинин улуттук суверенитетинин маселеси татаалдашып кеткен. Мындай кырдаалда эл, өзгөчө анын билимдүү бөлүгү бул саясий маанилүү процесстерге кайдыгер карай алган жок, натыйжада саясий чөйрөдө Кыргыз Тоолуу облусун түзүү маселеси көтөрүлүп чыкты.

РКП (б)нын X съездинен туура бир жыл өткөндөн кийин жана 1922-ж. 25-мартында Кыргыз Тоолуу областын түзүү тууралуу маселе коюлган, болжол менен тогуз ай өткөндөн кийин Түркстан Коммунисттик партиясынын Борбордук Комитетинин секретариаты төмөнкүдөй чечим кабыл алат:

«Угулду: 10. Жети-Суу областын райондоштуруу жөнүндө.

Чечим кылынды: Тоолуу областты Түркстан Автономиялык Республикасынын курамында уюштуруу жана уезддердин курамынан түзүлгөн Указы жарыялоо Түркстан БАКтын Президиумуна тапшырылсын: 1) Пишпек, 2) Пржевальск, 3) Нарын, 4) Аулие-Ата уездинин Тоолуу аймактары, Фергананын кара-кыргыздар жашаган тоолуу бөлүгү жөнүндөгү маселе Фергананын тынчтык абалына өткөнгө чейин ачык калтырылышы керек. Долбоорду Аткаруу бюросунун бекитүүсүнө тапшырылсын (Курманов, 1997: 125-126). Борбору Кочкор кыштагында жайгашкан Тоолуу Кыргыз областын түзүү жөнүндө чечим кабыл алынган. Так айтканда, бул областка Кыргызстандын түндүгү гана кирип, Түштүк Кыргызстандагы кыргыздардын тагдыры убактылуу ачык калтырылган. Ошондой болсо дагы кыргыз элинин алдында кыргыздар жашаган аймактын бир бөлүгүндө бирдиктүү, өз алдынча улуттук автономиялуу мамлекеттүүлүгүн түзүү үчүн реалдуу мүмкүнчүлүктөр ачылган. Мындай демилгелери менен көбүнесе европалыктар ээлеп калган Пишпектен обочо болууну жана автономиянын борбору кыргыздар жашаган жердин чордонуна орун алыш керек деген ойлорун билдиришкен.

1922-ж. 26-мартындагы ТАССР Борбордук Аткаруу Комитетинин Кичи Президиумунун 1922-жылдын 19-апрелиндеги Токтомун жетекчиликке алып, Жети-Суу областтык партиялык уюму менен областтык аткаруу комитетинин кошмо жыйыны Түркстан «Борбордук Аткаруу комитети Жети-Суу областтык партия комитети менен областтык аткаруу комитетинин кошмо заседаниеси «Борбордук Аткаруу Комитетинин

ТүркБАКтын 1922-ж. 26-мартындагы токтомуна ылайык Кыргыз Тоолуу областын түзүүгө багышталган съезди 1922-ж. июнь айынан кеч эмес мезгилинде өткөрүү пландаштырылган. Съезди чакыруу жана уюштуруу боюнча А. Сыдыков, С. Брюханов жана В. Удалов кирген уюштуруу комиссиясы түзүлгөн.

Бирок, Кыргыз Тоолуу облусун уюштуруу боюнча даярдык иштеринин башталышы менен курч «партиялык», чындыгында уруулук жана топтук күрөш башталып, карама-каршы эки топтун лидерлери – А. Сыдыков менен Р. Кудайкуловдорду колдогон топтордун күрөшү күч алган. Алар бийлик структураларында иштеген жергиликтүү калктын өкүлдөрүнүн арасында өз таасирлерин кеңейтүүгө аракет кылышкан. Ошол эле учурда Р. Кудайкулов жана анын тарапкерлери съездди чакырууга жана Тоолуу облустун түзүлүшүнө кескин түрдө каршы чыгышкан. А.Сыдыков болсо Тоолуу облусту өз алдынча административдик-аймактык бирдик катары түзүүнүн жигердүү демилгечиси болгон. А. Сыдыков ж.б. Тоолуу Кыргыз облусун түзүү, РСФСРдин курамына түз кошулуу демилгелери менен чыгышкан.

Кыргыз коомунун интеллигенция чөйрөсүндө күчтөрдү бөлүштүрүүдө тигил же бул саясатчынын социалдык тегине негизги көңүл бурулган. Маселен, белгилүү болгондой А.Сыдыков тектүү үй-бүлөдөн болгон жана бул маселе келип чыккан карама-каршылыкка да негизги шылтоолордун бири болгон. А.Сыдыков партиянын катарынан үч ирет чыгарылып, ТүркБАКтын жетекчилеринин ишенимине кире алган эмес. Р.Кудайкулов болсо теги жагынан кедей-кембагалдардан үй бүлөсүнөн чыккан (Политическая история Кыргызстана, 2001: 168). Кыргыз Тоолуу облусун түзүүнү ошол кездеги башка жетекчилер Ж. Абдрахманов, И. Айдарбеков, И. Арабаев жана башкалар да кызуу колдошкон эле.

Тоолуу облусту түзүү маселеси оң жагына чечилгенден кийин, кыргыздардын кайсыл республикага – РСФСРге же жаңы түзүлүп жаткан Казак АССРинин курамына кириши керек деген талаш-тартыш улам күчөй баштаган. Бирок, Ж.Абдрахманов жазгандай, Тоолуу облусу түзүү маселеси Р. Кудайкулов баш болгон кыргыз жетекчилеринин белгилүү тобунун каршылыгын пайда кылган.

Р. Кудайкулов Ташкенттеги, Алма-Атадагы казак жетекчилигинин бир бөлүгү тарабынан колдоого алынып турган, алар кыргыз калкын казактардын этностук бир бөлүгү катары эсептешкен. Кыргыздарды алашордочулар катары эсептешип: «биздин жалпы атабыз Алаш, ошондуктан кыргыз менен казактын ортосунда эч кандай этникалык жана маданий айырмачылыктар жок» - деген пикирлерди таратышкан.

Келечекте бул маселе боюнча Түркстан Компартиясынын Жети-Суу обкомунун Аткаруу бюросу жана Областтык Аткаруу комитетинин Президиуму 1922-ж. 22-майында Р. Кудайкуловдун позициясына таянуу менен өздөрү тарабынан атайын даярдалган документ-протоколго мындайча билдирүү жазышкан: «Жети-Суу облусунун экономикалык жана саясий абалына байланыштуу Тоолуу облустун бөлүнүп чыгышы, албетте, учурдун талабына жооп бербейт. Облустун бөлүнүп чыгышы Жети-Суу аймагынын жалпы саясий-экономикалык, маданий абалына терс таасирин тийгизбей койбойт деген билдирүүнү айтып чыгышкан. Ошентип, Тоолуу областты түзүү жөнүндө чечим кабыл алынгандан туура эки ай өткөндөн кийин Түркстандын партиялык жетекчилиги жана областтык аткаруу комитеттин мүчөлөрү өздөрүнүн көз караштарын, пикирлерин кескин өзгөртүп чыгышкан. Мындай чечим, Ж. Абдрахмановдун билдирүүсүндө: «Жети-Суу облусунун жетекчилери

кыргыз эмгекчилеринин арасындагы топтук күрөштү расмийлештирип, мыйзамдаштырышкан» (Курманов, 1997: 130-133).

1922-ж. 4-июнда Пишпекте Уюштуруу съездин чакырылып, ага 425 делегат катышкан. Бирок съезд өз ишин баштай электе эле Түркстандык жана Жети-Суулук бийликтердин макулдугу, И.В. Сталиндин түздөн-түз көрсөтмөсү менен таркатылган эле. И.Сталин бул съездин делегаттарынын социалдык жана таптык курамынан буржуазиялык-улутчул формациянын тобунун пайда болуу коркунучун көргөн экен. Мында уруулук-кландык принциптер боюнча бөлүнгөн делегаттардын топтук ич-ара күрөшү да чечүүчү роль ойногон эле. 1922-ж. декабрда РКП(б) Борбордук Комитети Тоолуу Кыргыз областын түзүү боюнча мурда кабыл алынган бардык документтерди мыйзамсыз деп жарыялап, съездди чакыруунун демилгечилерин буржуазиялык улутчулдар, контрреволюционерлер деп күнөөлөгөн. Ошентип, кыргыз элинин чектелген улуттук мамлекеттик бирикме түзүү жөнүндөгү алгачкы аракети ишке ашпай калган.

Р. Кудайкулов ж. б. тарапкерлери И.В. Сталинге атайын кат жазышып, анда Тоолуу Кыргыз облусу буржуазиячыл-улутчул түзүлүш катары көрсөтүлгөн. Жети-Суу облусу боюнча большевиктик өкүл Забировдун 1922-ж. 1-июнда Борборго (Москвага, Петроградка) жиберген кабарында: «Экономикалык жаңы саясаттын шарттарында манаптын уулу болгон жана падышанын маалында алтын погон тагынып жүргөн Абдыкерим Сыдыков деген неме Ташкенден өзү түзүп алган кара кыргыздардын өзүнчө Тоолуу облусу дегендин долбоорун алып келди. Бул долбоордун айынан калайыктын ышкысы кайнап, бейкут турмушу бузулду...»-деген айгак билдирүүнү жиберген. Оппозициячыл тараптын саясий каралоолорунун негизинде расмий Москва чукул чараларды көрүүгө ашыккан. Натыйжада өз алдынчалыгы автономиялык деңгээлде калыбына келтирилген алгачкы кыргыз Совет мамлекеттүүлүгү – Тоолуу Кыргыз облусу И.В. Сталиндин жиберген шашылыш телеграммасынын негизинде кайра жоюлган эле.

Съездеги түзүлгөн кырдаа чегине жетип, делегаттар бирин-бири ачык эле каралоого өтүшкөн. Көбүнчө бири экинчисин жектеп кемсинтүүгө, жада калса кол көтөргөнгө чейин барышкан экен. Негизги докладды даярдаган А. Сыдыков төртүнчү күнү гана трибунага жетип сүйлөй алды. Ырасында, дебатта чыгып сүйлөгөндөр автономиялуу облусту, ал тургай Кара-Кыргыз Автономиялуу республикасын түзүү идеясын жактап чыгышты. Съезд 13 пункттан турган резолюция кабыл алган, анда жалпысынан делегаттардын жана алардын шайлоочуларынын маанайы чагылдырылган эле. Съездин катышуучулары Тоолуу областты уюштурууну чечкиндүү түрдө колдошкон. Ал эми ошол кезде айрым жетекчилердин көз карашы башкача болчу. Ж. Абдрахманов Тоолуу аймакты түзүүнүн айланасындагы кырдаалды талдап, анын түзүлүшү советтик негизде ишке ашарын, анткени жетектөөчү жана багыт берүүчү роль большевиктер партиясынын колунда болорун белгилеген.

Тоолуу аймакты түзүү аракети кыргыз элинин, анын ичинде биринчи кезекте элдин турмуштук таламдарына толук жооп берген. 1924-ж. Кара-Кыргыз Автономиялуу областтын түзүлүшү элдин консолидацияланышына жол ачты, кечиктирилгис жана перспективалуу социалдык-экономикалык проблемаларды чечүүдө маанилүү өбөлгө түздү. Ошону менен бирге, партиянын улут саясатынын негизги принцибине – 1917-ж. октябрында Советтердин Бүткүлроссиялык II съезди тарабынан мыйзамдуу түрдө бекитилген улуттардын өз тагдырын өзү чечүүгө укугу менен толук дал келет (Жунушалиев, 2003: 28-29).

Ириде, И.В. Сталинге өз позициясын иш жүзүндө көрсөтүүгө шылтоо болгон топтук ич-ара күрөштөн улам кыргыз элинин автономиялуу мамлекет түзүү тилегинин ишке ашуусу белгисиз мөөнөткө кийинкиге калтырылган. Ошентип, улуттук маселенин негизги жоболорун реалдуу чечүүдө Совет бийлигинин алгачкы жылдарында большевиктердин ийгиликтери да, кемчиликтери да болгон. Ал эми Кыргыз Тоолуу облусун түзүү аракеттери кыргыз улуттук мамлекеттүүлүгүн кайра жаратуудагы маанилүү этап болуп калды.

1. Адабияттар жана булактардын тизмеси:
 2. Второй Всероссийский съезд Советов рабочих солдатских депутатов: Сб. документов. – М., 1957. – 398 с.
 3. Джуманалиев А. Политическая история Кыргызстана. - Б., 2002. – 347 с.
 4. Джунушалиев Дж. Время созидания и трагедий. 20-30-е годы XX века. - Б., 2003.
 5. Советский Киргизстан в документах (1917-1967). - Ф., 1983. – 467 с.
 6. Авазов Э А. Некоторые мнение вокруг андижанского восстания / Авазов Э А // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2015. – № 2(31). – С. 3-8.
 7. Авазов, Э. А. Тарыхый изилдөөлөрдөгү моделдештирүү усулдарынын мааниси жана ролу / Э. А. Авазов // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – No. 3-1(61). – P. 6-11.
 8. Как промелькнувший метеор // Слово Кыргызстана. – Б., 28/I; 2001 г.
 9. Курманов З. Политическая борьба в Кыргызстане в 20-е годы. - Б., 1997. – С.125-126.
 10. Нурбеков К. Возникновение Киргизской Советской Национальной Государственности. - Ф., 1964. – 298 с.
 11. Политическая история Кыргызстана. - Б., 2001. – 234 с.
-

*Абдрахманова Гулчехра Батырбековна, Аскарова Айнура Каныбековна,
Мурзалиева Эльнура Идирисбековна*

**ОБЯЗАТЕЛЬНОЕ СТРАХОВАНИЕ ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОЙ
ОТВЕТСТВЕННОСТИ ВЛАДЕЛЬЦЕВ ТРАНСПОРТНЫХ СРЕДСТВ В
КЫРГЫЗСТАНЕ – ПРЕИМУЩЕСТВО ИЛИ НЕДОСТАТОК**

*Абдрахманова Гулчехра Батырбековна, Аскарова Айнура Каныбековна,
Мурзалиева Эльнура Идирисбековна*

**КЫРГЫЗСТАНДА АВТОМОБИЛЬ ЭЭЛЕРИНИН ГРАЖДАНДЫК
ЖООПКЕРЧИЛИКТИ МИЛДЕТТҮҮ КАМСЫЗДАНДЫРУУ – АРТЫКЧЫЛЫГЫ
ЖЕ КЕМЧИЛИК**

*Abdrakhmanova Gulchekhra Batyrbekovna, Askarova Ainura Kanybekovna, Murzalieva
Elnura Idirisbekovna*

**MANDATORY CIVIL LIABILITY INSURANCE OF VEHICLE OWNERS IN
KYRGYZSTAN – ADVANTAGE OR DISADVANTAGE**

УДК 368 – 46:35

Аннотация: В настоящее время в Кыргызстане страхование автогражданской ответственности является обязательным, но на данный момент граждане республики страхуют свой автотранспорт на добровольной основе, так как принятый закон об обязательном страховании автогражданской ответственности, не вступил еще в силу. В данной статье была обоснована теоретическая и практическая значимость влияния этого вида страхования на экономическую ситуацию в стране, так как развитие обязательное страхование автогражданской ответственности в Кыргызстане должно быть нацелено на повышение роли страхования как такового в экономической и социальной жизни общества путем достижения уровня реализации функций страхования, соответствующего уровню социально-экономического развития страны.

Ключевые слова: страховой рынок, перестрахование, риск, обязательства, страховой резерв, страховая премия, обязательное страхование.

Негизги сөздөр: Азыркы учурда Кыргызстанда автотранспорттук жоопкерчиликти камсыздандыруу милдеттүү эмес, ошондуктан республикада бул түрдөгү камсыздандыруу келишимдери ыктыярдуу түрдө камсыздандырылган, ошондуктан автотранспорттук жоопкерчиликти милдеттүү камсыздандыруу мыйзамын кабыл алуу зарыл. Бул макалада камсыздандыруунун бул түрүнүн өлкөнүн экономикалык абалына тийгизген таасиринин теориялык жана практикалык мааниси негизделген, анткени Кыргызстанда автотранспорт каражаттарынын жоопкерчилигин милдеттүү камсыздандырууну өнүктүрүү камсыздандыруунун ролун жогорулатууга багытталышы керек мамлекеттин социалдык-экономика-лык енугушунун деңгээли-не ылайык келген камсыздандыруу функцияларын ишке ашыруунун деңгээлине жетишуу менен коомдун экономикалык жана социалдык турмушунда ушундай.

Өздүк сөздөр: камсыздандыруу рыногу, кайра камсыздандыруу, тобокелдик, милдеттенмелер, камсыздандыруу резерви, камсыздандыруу сыйлыгы, милдеттүү камсыздандыруу.

Currently, in Kyrgyzstan, motor third party liability insurance is not mandatory, therefore, insurance contracts of this type in the republic are insured on a voluntary basis, because of this, it is necessary to adopt a law on mandatory motor third party liability insurance. This article substantiated the theoretical and practical significance of the impact of this type of insurance on the economic situation in the country, since the development of compulsory motor third party liability insurance in Kyrgyzstan should be aimed at increasing the role of insurance as such in the economic and social life of society by achieving a level of implementation of insurance functions corresponding to the level of socio-economic development of the country.

Key words: insurance market, reinsurance, risk, obligations, insurance reserve, insurance premium, compulsory insurance

Формирование и развитие национального страхового рынка после обретения независимости КР проходили в сложнейших условиях. Однако за эти годы страховыми организациями республики приобретен определенный опыт в осуществлении страхования [4].

В Кыргызстане за последние 5 лет наблюдается улучшение экономической ситуации в стране. Одним из доказательств улучшения благосостояния граждан Кыргызстана является увеличение количества автомобилей на 100%. В связи с чем многократно увеличились дорожно-транспортные происшествия. Необходимо отметить и о систематических нарушениях Правил Дорожного Движения, которые влекут за собой дорожно-транспортные происшествия.

На основании сказанного Правительство КР укрепило решимость по внедрению и укреплению Закона «Об обязательном страховании гражданско-правовой ответственности владельцев транспортных средств» (ОСАГО), которое было введено ещё 7 февраля 2016 года. В Кыргызстане продажей страховых услуг является затруднительным делом, так как потенциальные клиенты не имеют достоверного представления, что «покупает», от чего «защищает». Для клиента покупка страхового полиса не имеет достоверного, правдивого материального вида и не представляет собой материального обогащения. Многим людям не понятно, за какие такие услуги необходимо платить? [4]

ОСАГО — это полис страхования ответственности водителя, который убережёт вас от серьёзных финансовых потерь при наступлении дорожно-транспортных происшествий. ОСАГО страхует гражданскую ответственность водителя перед другими, если по его вине произошла авария. Если владелец полиса ОСАГО стал виновником аварии, страховка защитит его финансовые интересы. Страховая компания возместит траты на лечение или ремонт ТС пострадавшего.

При любом ДТП возникают конфликтные ситуации прямо на дороге, которые оборачиваются крупными неприятностями. Бывают случаи в которых вы виноваты, в ДТП, а иногда пострадали вы и ваше транспортное средство от третьих лиц.

В таких случаях полис ОСАГО будет отличной защитой для обеих сторон. В случае нанесения ущерба вами, за причиненный ущерб будет нести страховая компания, а в случае принесения ущерба вам, страховой случай покроет страховая компания виновника ДТП.

Государство предоставляет возможность разрешения споров ДТП цивилизованным путем, за счет урегулирования конфликтов путем гарантированного возмещения при ДТП. В основу Закона легла гарантированная защита и решение споров пострадавших сторон при использовании транспортного средства.

Необходимо рассмотреть официальные данные от Министерства транспорта и коммуникации о том, что на 2022 год на территории Кыргызской Республике было зарегистрировано 1 миллион 387 тысяч 551 транспортного средства. Из них легковушек – 1 миллион 103,4 тысячи; грузовиков – 234,6 тысячи, а пассажирского транспорта 49,5 тысяч сом.

Национальным статистическим комитетом предоставлены страшные данные за 2023 год по дорожно-транспортным происшествиям, в которых погибло 783 человека находящихся в Кыргызстане. Сравним с данными, предоставленными Главным управлением безопасности дорожного движения, было зарегистрировано ДТП 6945 случаев.

Рассмотрим положительные стороны введения ОСАГА, к которым относятся сокращения числа ДТП, а связанные с аккуратным вождением и соблюдения ПДД. Необходимо отметить, в случае постоянного нарушения ПДД, виновник будет вынужден постоянно платить за полис страхования автомобиля (ОСАГО).

В Кыргызстане лимит ответственности страховой компании устанавливает Правительство КР, соответственно страховая сумма будет выплачиваться при наступлении страхового случая, а объем выплаты будет зависеть от реального причинения вреда.

Стоимость страхового полиса или тарифы, устанавливается Правительством КР.

Кыргызстан – единственная страна ЕАЭС, в которой отсутствовало обязательное автострахование. Вступление Республики в Евразийский экономический союз подтолкнуло на скорейшее введение условий автострахования.

Выезжающие автомобили за пределы территории КР подпадают под страхования данного вида в других государствах таких как Россия, Казахстан, Узбекистан, Таджикистан, Китай и платят за страховой полис, а владельцы автотранспортных средств этих стран при пересечении границы Кыргызстана не платили ничего из-за отсутствия закона об ОСАГО. В будущем думаю все измениться в лучшую сторону [1].

С 7.02.2016 года в Кыргызстане действует закон о введении ОСАГО. Соответствующий законопроект был принят в третьем чтении 24.06.2015 года. Правительство рассчитывает в этом году применения закона охватить ОСАГО 80% владельцев авто. В среднем ежегодный тариф по ОСАГО составил 2000 тысяч сомов. Заниматься этим будут частные страховые компании

Рассмотрим период. страхования, который заключается на 1 год, но по желанию сторон, он может заключиться на меньший срок, но не менее пяти дней.

Для заключения полиса страхования ОСАГА, необходимо подать: заявление о заключении договора страхования, удостоверяющие документы, технический паспорт страхуемого транспорта, документ, подтверждающий о праве владения транспортным средством или доверенности с правом на регистрацию на иное лицо, а также диагностическую карту транспортного средства.

Необходимо отметить в случае продажи застрахованного транспорта, полис страхования не передается новому хозяину транспортного средства. Он обязан застраховать купленный транспорт и свою ответственность перед третьими лицами. В полисе ОСАГА

имеется возможность вписать иностранного гражданина, который будет допущен к управлению застрахованного транспортного средства. Самостоятельно вписывать иностранных граждан нельзя, это необходимо выполнить в офисе страховой компании, так как сумма страхования будет меняться.

Страхователь имеет право, опираясь на свою информативность, выбирать предпочтительную страховую компанию имеющая лицензии на страховую деятельность. Можно доверять утвержденному списку от Службы регулирования и надзора за финансовым рынком КР: [7]

- ЗАО «СК «НСК»;
- ЗАО «СК «АЮ Гарант»;
- ОАО «Государственная страховая организация»;
- ЗАО «СК «Кыргызстан»;
- ЗАО «СК «АТН Полис»;
- ЗАО «СК «Алма Иншуренс»;
- ЗАО «СК «Арсеналь-Кыргызстан»;
- ЗАО «СК «Джубили Кыргызстан»;
- ЗАО «СК «А Плюс»;
- ЗАО «СК «САКБОЛ»;
- ЗАО «СК «Али-Гарант»;
- ЗАО «СК «Дордой Страхование»;
- ЗАО «СК «Здоровье»
- ЗАО «СК «Ингосстрах».

Рассмотрим стоимость страхового полиса ОСАГО, в которую входит базовый тариф – 1 680 сом, а также общая стоимость полиса ОСАГО, который будет учитывать модель и год транспорта, объем двигателя, страна регистрации транспортного средства, наличие диагностики транспортного средства. Объем страхования будет зависеть от типа транспорта – грузовой, пассажирский, легковой транспорт. Необходимо отметить, что будет учитываться и стаж вождения, чем меньше, тем дороже.

В Кыргызстане вводится технический осмотр транспортного средства, в следствие чего выдается диагностическая карта состояния транспорта. При наличии диагностической карты, полис страхования может выйти чуть дешевле. Стоимость технического осмотра транспорта производится в частных СТО, которая может достигать 850 сом и выше, которая будет зависеть от объема двигателя транспортного средства.

При наступлении страхового случая страхователь обязан донести в органы дорожного движения и страховую компанию о дорожно-транспортном происшествии.

Страховая выплата будет основываться от реального фактического вреда, например, около 150 000 тыс. выплатят каждому потерпевшему за причинения вреда имуществу, а также не больше 450 000 тысяч всем пострадавшим, сумма будет делиться на всех поровну.

Рассмотрим вариант, когда автовладелец не приобрёл полис ОСАГА. В этом случае при отсутствии полиса страхования ОСАГО будет составлен протокол дорожно-транспортными службами о наложении штрафа, который взимается с юридических лиц в объеме 13 000 тысяч сом и физических лиц в объеме 3 000 тысяч сом.

Необходимо отметить, что срок введения обязательного страхования ОСАГО переносили уже несколько раз, последнее решение о вводе обязательного страхования перенесли на 1 января 2025 года.

В страховании ОСАГО под страховые случаи относятся: провала транспорта под лед, полное или частичное повреждение автотранспорта при столкновении с другим автотранспортом, опрокидывание, попадание автотранспорта в воду (река, озеро, водохранилище), короткое замыкание, порча стекла или внешнего вида из-за выскочившего камня ли иного предмета из-под колес другой автомашины. Автомобильное страхование покрывает также риски, как ДТП, стихийные бедствия, ураганы. Наводнения или град, злоумышленные действия третьих лиц. Кражи со взломом, и конечно угоны автомобилей. Страхование ОСАГО не первый вид обязательного страхования в стране.

В Кыргызстане функционируют другие виды обязательного страхования с 01 июля 2010 года, согласно Постановлению № 113 от 26 февраля 2010 года, вступил в силу Закон КР «об обязательном страховании»:

1. «Об обязательном страховании гражданской ответственности работодателя за причинение вреда жизни и здоровью работника при исполнении им трудовых (служебных) обязанностей»;
2. «Об обязательном страховании гражданской ответственности перевозчика опасных грузов»;
3. «Об обязательном страховании гражданской ответственности организации, эксплуатирующих опасные производственные объекты»;
4. «Об обязательном страховании гражданской ответственности перевозчика перед пассажирами».

Тарифные ставки во-всех случаях – минимальные, потому что все эти виды обязательного страхования имеют социальную направленность и в конечном итоге оказываются важны и выгодны для населения.

Обязательное страхование автогражданской ответственности в Кыргызстане должна вводиться, прежде всего, как механизм защиты для социального слоя населения, как социальная мера, которая гарантирует финансово-материальное возмещение участникам ДТП. Такой вид страхования не новый вид страхования. В большинстве стран мира и СНГ давно существует ОСАГО. Например, в Европе зеленая карта, а в России ОСАГО имеет свои особенности: главная суть заключается в том, что привязка не к водителю, а к автомобилю. Правила автострахования устанавливаются на государственном уровне, им же устанавливаются и регулируются страховые тарифы. Полис ОСАГО разрешается продавать тем страховым компаниям, которые являются членами союза автостраховщиками России и имеют лицензию на этот вид страховки.

На основе изложенного Кыргызстан встал на путь по развитию политической активности и поддержки страхового рынка, предоставить государству быть стратегически ответственным по отношению к такому экономическому сектору как страхование, который оказывает социальную помощь гражданам Кыргызстана [3].

В заключение хочется надеется, что наш Кыргызстан станет безопасной страной для граждан Кыргызстана, а страхование будет нормой жизни и неотъемлемым элементом для обеспечения социальной защиты от внешних рисков и не предвиденных ситуаций на

дорогах. Всем гражданам и гостям нашей страны быть осторожными и в транспортных средствах, и на дорогах нашей страны, а также соблюдать все правила дорожного движения.

Список литературы

1. Об организации страхования в Кыргызской Республике [Текст]: закон Кырг. Респ. (В редакции Законов КР от 30 декабря 1998 года № 160, 17 октября 2008 года № 221, 15 июля 2009 года № 216): закон Кырг. Респ., от 23 июля 1998 г., № 96 // Норматив. акты Кырг. Респ. – 1998. – № 17. – С. 22-31.
2. Об обязательном страховании гражданской ответственности перевозчика перед пассажирами [Текст]: закон Кырг. Респ., от 4 авг. 2008г., № 189 // Норм. акты Кырг. Респ. – 2008. – № 33. – С. 19-26.
3. Аскарова А.К. Развитие страхового рынка в Кыргызской Республике // Новый взгляд. Международный научный вестник.- 2015. -№ 10. 218-227-б.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=25080966>
4. Аскарова А.К., Абдрахманова Г.Б. ОСОБЕННОСТИ СПЕЦИФИКИ СТРАХОВОГО МАРКЕТИНГА В КЫРГЫЗСТАНЕ //Вестник Жалал-Абадского государственного университета.- 2018. -№ 4 (39). -185-192.-б.
<https://elibrary.ru/item.asp?id=36814791>
5. Мурзалиева Э.И. Анализ деятельности страховых компаний в Кыргызской Республике// [Наука и новые технологии](#). 2009.- № 7. -С. 124-126.
6. <https://fsa.gov.kg/>
7. <http://www.science-journal.kg/ru/journal/1/about>
8. [http://agi.kg/about/financial-statements/;](http://agi.kg/about/financial-statements/)
9. <https://elibrary.ru/item.asp?id=60271576>
10. [https://www.insur-info.ru/press/50914/.](https://www.insur-info.ru/press/50914/)
11. Жороева, А. М. Экономический анализ современного инновационного состояния предприятий Кыргызской Республики / А. М. Жороева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 2(60). – С. 18-24.
12. Толонов, Э. Н. Безработница в Кыргызстане до и после вступление в ЕАЭС / Э. Н. Толонов, С. И. Номанжанов, К. Н. Кадырбек // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2019. – № 4(43). – С. 104-108. – EDN NTJULI.

**БИОЛОГИЯЛЫК ИЛИМДЕР
БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
BIOLOGICAL SCIENCES**

***Калаева Гүлүм Садыбакасовна, Сакбаева Зулфия Исраиловна
Асанова Майрамкан Жаманкуловна, Мамырбаева Алтынай Эргешалиевна***
**САРЫ-ЧЕЛЕК БИОСФЕРАЛЫК КОРУГУНУН ЭКОЛОГИЯЛЫК АБАЛЫНА
КЫСКАЧА МҮНӨЗДӨМӨ**

***Калаева Гүлүм Садыбакасовна, Сакбаева Зулфия Исраиловна, Асанова
Майрамкан Жаманкуловна, Мамырбаева Алтынай Эргешалиевна***
**КРАТКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НА ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ
САРЫ-ЧЕЛЕКСКОГО БИОСФЕРНОГО ЗАПОВЕДНИКА**
***Kalayeva Gulum Sadybakasovna, Sakbaeva Zulfiya Israilovna,
Asanova Mairamkan Jamankulovna, Mamyrbayeva Altynay Ergeshalievna***
**BRIEF CHARACTERISTICS OF THE ECOLOGICAL STATE OF THE SARY-
CHELEK BIOSPHERE RESERVE**

УДК 574.1

Аннотация. Сары-Челек мамлекеттик биосфералык коругу – Батыш Тянь-Шань аймагындагы уникалдуу жаратылыш объектиси, биологиялык ар түрдүүлүктүн жана эндемикалык түрлөрдүн табигый булагы. Жалал-Абад облусунун Аксы районунда жайгашкан корук 1959-жылы уюшулган жана ЮНЕСКОнун Дүйнөлүк мурастар тизмесине кирет. Аянты 23868 га, климаттык шарттары жана уникалдуу экосистемалары менен айырмаланат. Корукта Сары-Челек көлү сыяктуу ири көлдөр жана ар түрдүү флора, фауна кездешет. Эндемикалык жана коргоого алынган өсүмдүктөрдүн жана жаныбарлардын байлыгы менен даңазаланат. Сактоо жана туризмди өнүктүрүү үчүн коргоо чаралары талап кылынат. Бул макалада Сары-Челек коругунун жалпы геологиялык жана климаттык шарттары, гидрологиясы, андагы биоар түрдүүлүккө кыскача мүнөздөмө берилген. Коруктагы климаттык шарттардын жаратылыштын калыптанышына тийгизген таасири жөнүндө изилдөөлөр мисал кылып алынды. Сары-Челек коругун жакшыртуу үчүн сунуштар берилди.

Ачык сөздөр. Сары-Челек коругу, гидрологиялык режими, Кожо-Ата суусу, Сары-Челек, Кыла-Көл, Ири-Көл, Кыргыз Республикасынын Кызыл китеби, эндемик өсүмдүктөрү, Недзвецкий алмасы, коруктун фаунасы, зоопланктон, зообентос.

Аннотация. Сары-Челекский государственный биосферный заповедник — уникальный природный объект Западного Тянь-Шаня, природный источник биоразнообразия и эндемичных видов. Заповедник, расположенный в Аксыйском районе Джалал-Абадской области, был создан в 1959 году и внесен в Список Всемирного наследия ЮНЕСКО. Площадь 23868 га, она отличается климатическими условиями и уникальными экосистемами. На территории заповедника можно найти большие озера, такие как озеро Сары-Челек, а также разнообразную флору и фауну. Он славится богатством эндемичных и охраняемых растений и животных. Меры защиты необходимы для сохранения и развития туризма. В данной статье дана краткая характеристика общих геологических и климатических условий, гидрологии и биоразнообразия Сары-Челекского заповедника. В

качестве примера были взяты исследования влияния климатических условий заповедника на формирование природы. Внесены предложения по благоустройству Сары-Челекского заповедника.

Ключевые слова. Сары-Челекский заповедник, гидрологический режим, воды Кожо-Аты, Сары-Челек, Кыла-Куль, Ири-Куль, Красная книга КР, эндемичные растения, Недзвецкая яблоня, фауна заповедника, зоопланктон, зообентос.

Abstract. Sary-Chelek State Biosphere Reserve is a unique natural site of the Western Tien Shan, a natural source of biodiversity and endemic species. The reserve, located in the Aksy district of the Jalal-Abad region, was created in 1959 and is included in the UNESCO World Heritage List. The area of 23868 hectares, it is distinguished by its climatic conditions and unique ecosystems. On the territory of the reserve you can find large lakes, such as Lake Sary-Chelek, as well as diverse flora and fauna. It is famous for its wealth of endemic and protected plants and animals. Protection measures are necessary for the preservation and development of tourism. This article provides a brief description of the general geological and climatic conditions, hydrology and biodiversity of the Sary-Chelek Reserve. As an example, studies of the influence of climatic conditions of the reserve on the formation of nature were taken. Proposals for the improvement of the Sary-Chelek Reserve were made.

Keywords. Sary-Chelek Reserve, hydrological regime, waters of Kozho-Ata, Sary-Chelek, Kyla-Kul, Iri-Kul, Red Book of the Kyrgyz Republic, endemic plants, Nedvetskaya apple tree, reserve fauna, zooplankton, zoobenthos.

Уникалдуу климаты жана табигый ар түрдүүлүгү менен дүйнөлүк мааниге ээ болгон, Батыш Тянь-Шань аймагында эндемикалык жаныбарлардын жана маданий өсүмдүктөрдүн табигый булагы болгон Сары-Челек коругу жайгашкан. Сары-Челек мамлекеттик биосфералык коругу Кыргыз ССР Министрлер Советинин 1959-жыл 5-июндагы № 118 «Токой чарбачылыгын жакшыртуу жөнүндө» токтому менен уникалдуу жаратылыш объектилерин коргоо жана бүткүл жаратылыш комплексин табигый абалында сактоо максатында уюштурулган. Административдик аймагы боюнча Жалал-Абад облусунун Аксы районуна карап, коруктун аянты боюнча 23868 га жерди ээлеп жатат. 1979-жылы ЮНЕСКОнун «Адам жана биосфера» программасынын чечими боюнча Сары-Челек коругу биосфералык коруктардын эл аралык тармагына кирген. 2016-жылдын июнь айында ЮНЕСКО комиссиянын чечими менен Сары-Челек коругу Батыш Тянь-Шандын чек ара объектиси (Казакстан, Кыргызстан, Өзбекстан) ЮНЕСКОнун Дүйнөлүк мурастар тизмесине киргизилген [5].

Географиялык жайгашуусу боюнча корук Чаткал жана Атойнок тоо кыркаларынын кесилишинде түндүктөн түштүккө 25 км жана чыгыштан батышка 14 км, чейин 41°21' жана 41°58' түндүк кеңдикте жана 71°51' жана 72°02' чыгыш узундукта деңиз деңгээлинен 1200дөн 4480 метрге чейин жайгашкан [2].

Абанын жылдык орточо температурасы деңиз деңгээлинен 1000 – 2500 метр бийиктикте 0°дон 10°Сге чейин, ал эми 2500 метрден жогору аймакта 0°тан төмөн көрсөткүчкө ээ. Орточо айлык температура кышкысын -3,4 ° С ден 16°С, жайкысын +16°Сден +20,9°Сге чейин, жазгы жана күзгү орточо температура дээрлик бирдей, +10°Сден +12°С түзөт. Сары-Челек коругунун 2019-жылга карата метеостанциянын

маалыматы боюнча кышында минималдуу температура $-16,3^{\circ}\text{C}$ (декабрь), жайкы эң жогорку температура.

$+35,6^{\circ}\text{C}$ (август). Абанын суук температурасынын акыры апрель айына туура келсе, алгачкы сууктар сентябрь айында катталган. Вегетация мезгили 133-160 күнгө созулат. Жылына орточо эсеп менен 837 мм жаан чачын түшөт. Жылдык жаан-чачындын болжол менен 60-70% кыш жана жаз айларына туура келсе, 25-30% күз мезгилине туура келет [7].

Геологиясы. Сары-Челек участкасы түштүк Тянь-Шандын тектоникалык аймагына кирет. Аймактын тектоникалык өзгөчөлүктөрү болуп ортонку жана жогорку палеозойдогу геосинклиналдык түзүлүштөрдүн жакшы өөрчүшү; орто герциндик кең катмарлардын жакшы өөрчүшү, жакшы өрчүгөн жогорку палеозойдук молла жана флиш формацияларынын айкалышы; "калдык кызыл оюктарды" толтуруп турган перьмдик кызыл континенталдык молассанын болушу эсепелинет [7]. Палеозой катмарларынын регионалдык дал келишпестиктерин тоолор аралык жана тоо этектериндеги ойдуңдарды толтуруп турган кайнозой жана мезозойдук калдыктар толуктап турат.

Рельефи. Сары-Челек аймагы рельефи боюнча батыш Тянь-Шандын (Фергана, Чаткал, Пскем, Курамин) курамына кирет. Геоморфологиялык райондоштуруу боюнча бул Чаткал-Фергана (Батыш Тянь-Шань) облусу бассейнин оң жээк бөлүгүнүн Сырдарыя дарыя бассейнинин оң жагынан орун алган [3].

Мында тоо комплекси басымдуулук кылат да алар менен бирге тоо этектери жана тоо этектериндеги өрөөн жана жарым-жартылай тоо этектериндеги түздүк рельефтери менен туташып жатат.

Рельефтин түрлөрү тектоникалык-денудациялык, негизинен эрозиялык. Тоо кыркаларына 500дөн 1000ге чейин – 1500 жана ал тургай 2000мге чейинки бийиктик мүнөздүү. Капталдарда көчкүлөр мүнөздүү болгон терең V түрүндөгү капчыгайлар жана каньондор кенири өнүккөн. Пародалардын бузулушуна алып келүүчү кырдаалдар болуп калың гидрографиялык тармак, кескин континенталдуу климат, аяздуу бороондор эсепелинет. Тоо капталдары менен суу бөлгүчтөрүндө көбүнчө байыркы тегиздик калдыктары кездешет. Тоо геоморфологиялык комплексин түзгөн тоо кыркаларынын жана тоолордун рельефинин жашы, негизинен плеоцен, азыраак эрте төртүнчүлүк мезгилдерге туура келет.

Гидрологиясы. Сары-Челек коругунун гидрологиялык тармагын булактар, майда дарыялар жана көлдөр түзөт. Мында жайгашкан көлдөр жана аларга куюп туруучу дарыялардын башаты Чаткал жана Атойнок тоо кыркаларынын кесилишине туура келип, Кожо-Ата суусунун алабына куят. Өз кезегинде Кожо-Ата суусу Кара-Суу дарыясына куюп, андан ары Нарын дарыясына кошулат. Сары-Челек аймагынын фирналык сызыгынын орточо деңгээли деңиз деңгээлинен 3900 метрди түзөт [6].

Сары-Челек коругунун аймагында суу агымдарынан жана булактардан азыктанып турган 5 көл жайгашкан. Алардын эн ириси Сары-Челек көлү деңиз деңгээлинен 1858 м бийиктикте жайгашып, жалпысынан $4,52\text{ км}^2$ аянтты ээлеп, максималдуу тереңдиги 234 м, суунун көлөмү 483 млн м^3 түзөт. Кеңдиги боюнча 1.4 км, узундугу 7,5 км созулуп, жээк линиясы тегиз эмес, ар түрдүү кыркаланган, орчуктуу, кескин рельефтик мүнөзгө ээ. Көлдүн түбүнүн негизги аянтын кара ылай каптап жатат. Түндүк жана түштүк жээктеринде акиташ аралашкан ылай. кум байкалат. Сары-Челек көлүндө зообентостордун 54 түрү, зоопланктондун 36 түрү байыр алган.

Аянты боюнча 2- орунда турган Кыла-Көл көлүнүн жалпы аянты $0,357\text{ км}^2$ ге , узундугу 700 м, туурасы 400 метрге барабар. Жээк линиясы Сары-Челектен айырмаланып, жалпагыраак келет. Суунун тунуктугу 9м, жайкы максималдуу температурасы $20,8^{\circ}\text{C}$ түзөт. Кыла-Көл чымдуу келгендиги менен Сары-Челектен айырмаланат. Жалпысынан зообентостун 54 түрү мүнөздүү. Коруктун аймагындагы көлдөр боюнча кыскача маалымат 1-таблицада берилген.

Таблица №1.

Сары-Челек коругундагы көлдөрдүн гидрогеологиялык мүнөздөмөсү

	Көлдүн аталышы	Деңиз деңг. бийиктиги (м)	Аянт ы (км^2)	Узун дугу (м)	Кенд иги (м)	Макс. Теренд иги (м)	Макс темпер . ($^{\circ}\text{C}$)	Балыр лардын түрү	Зообент опланкт ондун түрү
	Сары-Челек	4,52	483	7500	1400	234	20,5	242	46
	Кыла-Көл	0,357	2,569	700	400	16,3	20,8	183	54
	Ири-Көл	0,22	1.7	1600	230	21.5	21,4	128	31
	Чачы-Көл	0,049	0.32			10.6	24,2	25	7
	Арам-Көл	0,04	0,28			15,0	24,2	66	13

Көлдөрдөгү гидробиоценздун таксономиялык ар түрдүүлүгүнүн саны 1967-жылкы, 1987-жылкы жана 2001-2003-жылкы жүргүзүлгөн экспедициялык изилдөөлөрдүн жыйынтыгы менен жазылган отчеттордон алынды [4,8].

Кара-Суу алабынын сууларынын минералдашуу деңгээли ар кандай болот. Изилдөөлөр боюнча [4] суу объектилеринин минералдашуу деңгээли орточо $238,4\text{ мг/л}$ дин айланасында болот. Суу объектилердин температуралык режими боюнча Сары-Челек жана андан чыккан суунун орточо жылдык температурасы $7,4^{\circ}\text{C}$ ны түзүп, жаан чачындын орточо суммасы 928 мм барабар. Максималдуу температурасы Сары-Челек көлүндө $20,4^{\circ}\text{C}$, Кыла-Көлдө $21,5^{\circ}\text{C}$, андан төмөндө Аркыт айыл аймагына жакын Кожо-Ата суусунун максималдуу температурасы $22,6^{\circ}\text{C}$, Кара-Суу дарыясында $24,2^{\circ}\text{C}$ ны түзүп, вертикалдык өзгөчөлүктөргө ээ [6].

Геоботаникалык аймакташуусу. Сары-Челектин аймагы ботаникалык-географиялык аймакташуусу боюнча Байыркы Жер Ортолук деңизинин Голарктика субпадышачылыгынын Орто Азия провинциясынын Чаткал районуна кирет. Өсүмдүк жабуусунун тибин Батыш Тянь-Шань вертикалдык зоналдуулук тибине кирет.

Республиканын аймагындагы жаңгак-мөмө токойлору эки чоң массивден туруп, (Арсланбоб-Көгарт жана Кожо-Ата), чыгыштан батышка созулуп жатат. Түштүк Кыргызстандын жаңгак токойлорунун баалуулугу, өзгөчөлүгү жана кооздугу боюнча дүйнөдө кайталангыс болушу, мындагы тоо системасына байланыштуу [1].

Оптималдуу климаттык шарт, орографиялык тармак, жылуулуктун жана нымдуулуктун жетиштүү болушу, күн нурунун узак убакытка чейин жеткиликтүү боюшу сыяктуу климаттык шарттардын ийгиликтүү айкалышы мындагы уникалдуу субтропикалык түрдөгү жаңгак -мөмө токоюнун топурак катмарынын, өсүмдүк жабуусунун Батыш Тянь-Шань тибинде калыптанышына алып келген. Аймактын тоолорунда тоо

этектериндеги түздүк-чөлдөн баштап бийик тоолордогу гляциалдык-нивалдарга чейинки алты бийиктик алкактары ирээти менен алмашып турат. Сары-Челек коругунда өзгөчө флора жана фаунасы бар реликттик жаңгак-мөмө токойлорунун эң жакшы сакталган аймагы бар. Өсүмдүк жабуусунун типтеринин кайсы бири формациялардын бир түрдүүлүгү менен мүнөздөлсө, башкалары бир же бир нече формациялардын түрлөрүнүн айкалышы менен мүнөздөлөт. Мисалы, тоо жалбырактуу токойлорунда жаңгак, алма, алмурут, кайың, долоно, тал жана бадалдардын айкалышы кеңири таралып, пейзаждуу келсе, бийик тоолорго бир өнчөй Шренк карагайынан турган өсүмдүк формациясы мүнөздүү [7].

Сары-Челек коругу Борбордук Азия аймагы боюнча биоартүрдүүлүккө бай аймактардын бири. Коруктун аймагы биологиялык ар түрдүүлүктүн өтө жогорку концентрациясы менен мүнөздөлөт. Мында өлкөбүздүн биоартүрдүүлүгүнүн 30 пайызын камтыйт. Өсүмдүктүүлүгү боюнча чөп өсүмдүктөрүнүн 800 түрү, дарак жана бадал өсүмдүктөрүнүн 113 түрү кирип, алардын 30 түрү Кыргызстандын кызыл китебине киргизилген. Мында козу карындардын – 43 түрү, эңилчектердин – 71 түрү, жогорку өсүмдүктөрдүн – 676 түрү, омурткасыздардын – 1,5 миң түрү, балыктар – 3 түрү, жерде-сууда жашоочулардын – 2 түрү, сойлоочулардын – 7 түрү, канаттуулардын – 157 түрү, сүт эмүүчүлөрдүн – 35 түрү байыр алган.

Сары-Челек коругу Семенов пихтасы, Грейг жоогазыны, Кауфмандын жоогазыны, кылчык мөмөлүү теңге баш, Недзвецкий алмасы, Коржинский алмуруту, перс рябинасы, Түркстан рябинасы, Узун ахмат жүзүм сыяктуу бул аймак үчүн эндемикалык жана жоголуп бара жаткан түрлөрдүн табигый буфери болуп саналат.

Коруктун фауналык курамынын ичинен курт-кумурскалардын 5 түрү, амфибиялардын 1 түрү, сойлоп жүрүүчүлөрдүн 1 түрү, канаттуулардын 10 түрү, сүт эмүүчүлөрдүн 5 түрү Кыргыз Республикасынын Кызыл китебине киргизилген [8].

Корутунду

1. Сары-Челек коругу бул жерди байырлаган уникалдуу жаратылыштын табигый булагы гана болуп калбастан, антропогендик жана техногендик басымдардан сырткары жашап жаткан, илимий жактан комплекстүү толук изилденген экосистеманын модели болуп калууга тийиш. Ал үчүн топурак, суу, микроорганизмдер, дары өсүмдүктөр сыяктуу экосистеманын толук изилденбеген компоненттерине илимий изилдөө иштерин жүргүзүүгө жаш окумуштуулардын көңүлүн буруу зарыл.

2. Окуучулар, студенттер, жаш окумуштуулар үчүн интернет айдыңындагы Сары-Челек коругу жөнүндөгү илимий маалыматтар жетишсиз, ошондуктан мындагы жаратылыш компоненттери жөнүндөгү илимий маалыматтар камтылган сайттарды, энциклопедияны иштеп чыгуу керек.

3. Сары-Челек коругун Батыш Тянь-Шань аймагындагы экосистеманын табигый модели катары сактап калуу менен бирге туризмди өнүктүрүү максатында экскурсиялык жолдордогу рекреациялык басымды азайтуу үчүн (айрыкча Сары-Челек көлүнүн айланасында) туристтик маршруттарды чектөөнү жана туристтер үчүн да, адистер үчүн да методикалык көрсөтмөлөрдү иштеп чыгууну сунуштайбыз.

4. Коруктагы өсүмдүктөрдү илдеттерден арылтуу үчүн биологиялык ыкмаларды иштеп чыгууга жана колдонууга чакырабыз.

6. Сары-Челек көлүндөгү гидробионттордун өнүгүүсүнө тоскоол болбоо үчүн моторлуу кайыктарды жүргүзбөө керек деген сунуш беребиз.

Колдонулган адабияттар:

1. Бечелова А., Дженбаев Б. Краткое информационное сообщение – “Орехоплодовые леса Кыргызстана”// Вестник ЖАГУ, №2, 2020.
2. Летопись природы Сары-Челекского государственного биосферного заповедника, с. Аркит, 2019 год.
3. Мурсалиев А. М., Козубаев Н.К. Биологическая оценка современного состояния орехово-плодовых лесов Центральной части Южных склонов Ферганского и Чаткальского хребтов. ЖАМУнун жарчысы, 2017, №1, 58-61б.
4. Отчет об экспедиционном обследовании бассейна оз.Сары-Челек в 1991-г. (Ответственный В.Н. Тальских) – Ташкент, 1992.
5. План управления Сары-Челекского государственного биосферного заповедника на 2009-2013 годы, с. Аркит, 2019 год.
6. Тальских В.И. Предварительные результаты комплексных экспедиционных исследований биогидроценозов озерно-речного комплекса Сары-Челекского заповедника и прилегающей территории.// Труды заповедников Кыргызстана-2005. 68-стр.
7. Турдуматова Н.К. Сары-Челек мамлекеттик биосфералык корутунун флорасындагы пияз тукуму МА.// Наука, новые технологии Кыргызстана, № 3, 2021
8. Шукуров Э.Дж. Западный Тянь-Шань как серийный объект всемирного природного наследия. // AUCA Academic Review 2009.

Кудайбердиева Г., Сакбаева З. И., Нурдинов Ш. Ш.

КАЛИФОРНИЯ СӨӨЛЖАНЫНЫН БИОГУМУСТУ ДАЯРДООДО МААНИСИ

Кудайбердиева Г., Сакбаева З. И., Нурдинов Ш. Ш.

ВАЖНОСТЬ КАЛИФОРНИЙСКОГО ДОЖДЕВОГО ЧЕРВЯ ПРИ ПРИГОТОВЛЕНИИ ГУМУСА

Khudaiberdieva G. A., Sakbaeva Z.I., Khudaiberdieva G. A.

Nurdinov Sh. Sh.

THE IMPORTANCE OF THE CALIFORNIA EARTHWORM IN THE PREPARATION OF VERICOMPOST

УДК 59 ББК 28.

Аннотация: Биогумус-экологиялык таза органикалык жер семирткич, көбүнчө ири мүйүздүү малдардын кыгынан алынат. Өзүндө өсүмдүктөр үчүн керектүү болгон азык заттын комплексин, микроэлементтерди, ферменттерди, топурак антибиотиктерин, витаминдерди жана өрчүп өсүүчү гормондорду алып жүрөт. Башкача айтканда сөөлжандын жашоо тиричилигиндеги өсүп-өрчүүсү чийки продуктыдан өсүмдүк үчүн керектүү азык даярдоосу, өзүнүн тифлозолинь безинен бөлүп чыгарган тифлозолинь ферменти чириндилерди кайра иштетип, топурактын структурасын макро-микроэлементтерге байытып өсүмдүктүн түшүмдүүлүгүн жогорулатат.

Ачкыч сөздөр: Биогумус, гумин, сөөлжан, өсүмдүк, топурак, тифлозолинь, градус, калифорния, грамм.

Аннотация: Биогумус это экологически чистое органическое удобрение, получаемое в основном из навоза крупного рогатого скота. Несет в себе необходимый для растений

комплекс питательных веществ, микро и макроэлементов, почвенных антибиотиков, витаминов и гормонов для развития. Другими словами, потребление дождевыми червями навоз, органических веществ и других отходов для пищи перерабатывается ферментом тифлозоль, выделяемый его железой тифлозолисом в конечном итоге обогащает структуру почвы макро-микроэлементами, повышая урожайность.

Ключевые слова: биогумус, гумус, дождевой червь, рост, почва, тифлозоль, калифорния, грамм.

Annotation: Vermicompost is an environmentally friendly organic fertilizer obtained mainly from cattle manure. It carries a complex of nutrients necessary for plants, micro and macroelements, soil antibiotics, vitamins and hormones for development. In other words, the consumption of manure, organic substances and other waste for food by earthworms is processed by the enzyme tiflozol, secreted by its gland tiflozolis ultimately enriches the soil structure with macro-microelements, increasing productivity.

Keywords: vermicompost, humin, earthworm, growth, soil, typhlozoli, degree, california, gram.

Киришүү. Биогумус-экологиялык таза органикалык жер семирткич, көбүнчө ири мүйүздүү малдардын кыгынан алынат. Өзүндө өсүмдүктөр үчүн керектүү болгон азык заттын комплексин, микроэлементтерди, ферменттерди, топурак антибиотиктерин, витаминдерди жана өрчүп өсүүчү гормондорду алып жүрөт. Азыркы учурдун талабына керек болгон уникалдуу микробиологиялык жер семирткич, анын курамында топурак микроорганизмдеринин болуусу жердин түшүмдүүлүгүн жогорулатат [4,5]. Зыяндуу патогендик микрофлораны, гельминттердин жумурткасын, отоо чөптөрдүн уругун жана оор темирлерди алып жүрбөйт. Жер семирткич өсүмдүктөр үчүн жеңил отурат, өсүмдүктүн өрчүү циклинин аягына чейин сиңип кетет. Биогумусту колдонгон убакта топурактын агрохимиялык касиети күчөйт, сапаты жогорулайт жана айыл чарба продукциясынын да түшүмдүүлүгүн өрчүтөт. Биогумус (гректин тилинен алынганда Биос-жашоо, тиричилик, ал эми гумус-латын тилинен топурак, кыртыш жана чиринди) дегенди түшүндүрөт. Органикалык жер семирткичтер өз алдынча өсүмдүктөр азыгы боло албайт, алардын топурак микрофлорасын сөөлжан иштетип өсүмдүктүн азыктануусуна ыңгайлуу формада даярдап берет. Башкача айтканда чийки продуктыдан өсүмдүк үчүн даяр гумус жасалат. Алдынкы өнүккөн өлкөлөр минералдык жер семирткичтерди колдонуп, жогорку түшүм алып жатат, алар минералдык жер семирткичтер менен катар компост, жашыл-сидерат, биогумус беришүүдө. Бирок минералдык жер семирткич гана берип, жогорку түшүм алган фермерлер да жок эмес, алар көбүнчө киреше алууну гана көздөшөт. Сөөлжандарга жай даярдоо менен, аларды ашыкча күндөн жаандан жана жырткычтардан сактоо сунушталат. Себеби бул жандык көптөгөн канаттууларга жем болгондуктан душмандары көп, ошондой эле назик болушат, эгерде көбүрөөк жаан-чачын болсо жердин астында кычкылтек жетишпей өлүп калышы мүмкүн [6]. Биогумус жасаганы малкананын жанындагы жөнөкөй топурак жер, бетондолгон аянтчалар, бош калган кырдандар, же мурдагы колдонулган парниктерди пайдаланса болот [1].

Изилдөө ыкмалары жана каражаттары. Биогумус - сөөлжандын тифлозоль безинен бөлүнүп чыккан шилекейиндеги тифлозол ферменти менен чиринди заттарды нымдаштырып. сиңдирип макро жана микроэлементтерге байытып, топуракты кара түскө

өткөрүп, жагымдуу жытты пайда кылат. Сөөлжанды колдонууда топурактын арасынан аба өтүп, топурактын аэрациясын күчөтөт. Сөөлжан аба жете турган топурак кыртышында жашайт, териси аркылуу дем алгандыктан, көп убакытка чейин суу чөйрөсүндө туруп калса өлүп калат [2]. Топурактын нымдуу жерин издеп, ошол тарапка карай миграция кылышат, көбүрөөк кургак топуракта калып кетсе да өлүп калышы мүмкүн. Өсүп-өрчүүсүнүн оптималдуу температурасы 20-25 градус жылуулук эсептелинет, 35 градустан ашып кетсе да өлүмгө дуушар болот. Топурактын температурасы 6 градустан төмөндөсө тамактануусун токтотот, 4 градустан төмөндөсө чээнге кирет. Кадимки шартта сөөлжан 3-4 жыл жашайт, ал эми калифорния сөөлжаны андан көп убакыт жашары белгилүү. Сөөлжандын чоңунун салмагы 0,5-1,5г болуп, узундугу 5-8 см, диаметри 3-5мм келет. Биологиялык өзгөчөлүгү бир суткада өзүнүн салмагы менен тең жана андан көбүрөөк өлчөмдөгү тамак аш жейт, анын 70% тин кайра сыртка чыгарат. Анын негизги азыгы катары саман, нымдуу кагаз жана клетчаткасы көп, майдаланган калдыктарды жакшы көрөт. Ага жаңы кыкты берүү туура эмес, себеби жаңы кыктын үймөгү ысыйт, ысыганда аммиак бөлүп чыгарат. Аммиак болсо сөөлжанды өлүмгө дуушар кылат. Топурак кыртышындагы 100 сөөлжандан турган популяция жайы бою 1 квадрат метр жер аянтында 1 километр узундукта ийин казат же болбосо 10 тонна топуракты кайра иштетүүгө үлгүрүшөт. Сөөлжандар ар бир айда жаңы муун берип турушат. Алар 7-жумада жетилип, 8-жумадан баштап жумуртка чыгара башташат. Жетилген сөөлжан бир жумада 2 пилла чыгара алат (кыргызча-пилла, орусча-кокон). Ар бир пилладан 5-10 күндөн кийин түрүнө, тоюттун сапатына жана кармоо шартына байланыштуу 3-7ге чейин сөөлжан чыгат. Бир жылдык сезондо сөөлжандын бир жубунан болжолу менен 1200-1500 сөөлжанга чейин көбөйөт. Ошондуктан сөөлжанга жай даярдоо үчүн аларды ашыкча күндөн, жаандан жана душмандарынан сактоону сунуш этебиз. Сөөлжанды кыштатуу үчүн күз мезгилинде (октябрь, ноябрь айлары) тоюттун аралашмасына суу чачууну токтотуу керек. Жердин бетин тоң каптагандан баштап сөөлжан жашап жаткан үймөк же чуңкурчага тоют материалынан тыгыздап көбүүрөк салып, үймөктү же чуңкурчанын үстүн камыш, чөп сыяктуу материалдар менен калың жабып, чекелерин бекитип коюу керек. Кар түшкөн аймактарда үймөктүн же чуңкурчанын үстүндөгү карды күрөбөш керек. Ал эми эрте жазда күн жылып, кар кетип калган кезде чуңкурчанын үстүнкү бетинде жабылган нерселерди алып салуу керек.

Биогумусту жасоодо тоют материалын даярдап, чала чириген кык, өсүмдүк калдыктарын, бак-дарак жалбырактарын, ашкана калдыктарын жана кагаз материалдарын, ошондой эле органикалык калдыктарды аралаштырып, сугарып андан кийин эки же үч жумага компосттоо керек. Ушул мезгил бою температураны төмөндөтүш жана чирүүнү бир формага келтириш үчүн тоют материалы 3-4 жолу коңтурулат. Органикалык аралашма жумшак болуп калганда тоют материалы даяр болду деп эсептелип, ал ящиктерге, парниктерге жана бурттарга көчүрүлөт. Биогумус жасоо үчүн 1 квадрат метр жерге 1500 даана өлчөмүндө сөөлжан коё берилет. Бул берилген нормадан тоют материалына көбүүрөк сөөлжан коё берилсе, ошончолук биогумус тезирээк даяр болот. Тоют материалынын нымдуулугу 60-70% болсо, мындай учурда тоютту мыкчыганда манжалардын арасынан 1-2 тамчы суу чыга баштайт. Нымдуулукту жана температураны сактоо үчүн биогумустун үстүн камыш жана башка окшош материалдар менен жабабыз. Ошондой эле убак-убактысы менен суу куюп туруу зарыл. Биз жасап жаткан материалдын көлөмү кичирейип, чиригени байкалып баратканда үстүнө жаңы материалдан кошуп коёбуз. Убактысы менен

аралаштырып көмүп коюу керек. Сөөлжандар материал кара күрөң, жыты жок массага айланганга чейин азыктанышат. Ошондо болжол менен 1 тонна тоют материалынан 600 кг дай сапаттуу биогумус алууга болот (таблица 1).

Таблица 1.

Жогорку эффективдүү, сапаты күчтүү деген биогумустун курамы:

1	Нымдуулугу	40-45%
2	Күлдүүлүгү	35-45%
3	Органиклык заттар	55-65
4	Гуминдик заттар	25-32
5	Азот	1-2
6	Фосфор	1.5-3.0
7	Калий	1.2-2
8	Кальций	4.0-6.0
9	Магний	0.6-2.3
10	Темир	0.6-2.5
11	Марганец	60-80 мг(1кга)

Бүгүнкү күндө айыл-чарбасында иштетилип жаткан жерлердин асылдуулугу бир топ төмөндөгөн, себеби минералдык жер семирткичтер тиешелүү нормада колдонулбай жатат, жерди которуштуруп айдоо системасы жок [3].

Жерди ар ким ижарага алып өзүнүн билгениндей иштетет, биринчи алган киши эмне каражат сепкенин, кандай көлөмдө сепкенин кийинкиси билбейт. Ошентип колдон колго өтүп жатып жердин күрдүүлүгү, топурактын сапаты андагы микроорганизмдер эмне болот деген маселе турат. Бузулган, булганган топуракты калыбына келтирүү чоң маселе, себеби жердин асылдуулугун 1 пайызга көбөйтүү үчүн жүз жыл убакыт кетет. Ошондуктан химиялык минералдык жер семирткичтерди туура колдонуу керек, андан башка органикалык жер семирткичтерди колдонуу өтө пайдалуу, башкача айтканда биогумусту пайдалануу учурдун талабы.

Корутунду:

- Биогумустагы гумустун өлчөмү кык менен компостогуга караганда 4-8 эсе көп. Биогумус өсүмдүккө жана топурака керектелген пайдалуу микроорганизмдерди, керектүү көп сандагы фермент, витамин, топурак антибиотиктерин, өсүмдүктүн өсүү гормондорун жана башка биологиялык активдүү заттарды камтыйт.

- Биогумус башка органикалык заттардан айырмаланып инерттүү эмес- өсүмдүккө берген учурдан баштап азыктана алат. Биогумусту колдонуу менен өсүмдүктүн вегетация мезгили 1,5-2 жумага кыскарат.

- Биогумус топурактын структурасын жакшыртып аны суу жана шамал эрозиясына туруктуу кылат. Талаага чачылган биогумус 5 жылга чейин сапатын жоготпой топуракка пайдасын тийгизе берет.

- Сөөлжан аба жете турган топурак кыртышында жашайт. Алар өздөрүнүн териси аркылуу дем алышат, ошондуктан көп убакытка чейин сууда туруп калса өлүп калат.

- Эгерде топурак абдан кургак болсо да өлүп калышат, ошондуктан нымдуу топуракка миграция кылып кетишет. Оптималдуу шартта (тамак, нымдуулук жана температура) сөөлжандын популяциясы ар бир 40 күндө эки эселенип турат.

Колдонулган адабияттар:

1. Кудайбердиева Г. А., Сакбаева З. И., Нурдинов Ш. Ш. “Органикалык айыл чарбасын өнүктүрүү” Вестник ЖАГУ №2 (56) 2023г. С.262-267.
2. Матвеева Б. С. «Курс зоологии» М. Высшая школа. 1997г.
3. Сакбаева З. И., Карабаев Н. А. Экологическое состояние почвенно-растительных компонентов биосферы вертикального пояса гор Южного Кыргызстана. //Известия ВУЗов Кыргызстана-Бишкек, 2022.- №6. –с.41-45.
4. Сакбаева З. И., Эрназарова А. Ж. Современное состояние земельных ресурсов Жалал-Абадской области. //Вестник Жалал-Абадского государственного университета-Жалал-Абад, 2023. -№ 2 (56). –с.285-289.
5. Ульрих Анзоре «Органикалык айыл чарбасы». Жалал-Абад, 2004ж.
6. Фабр Хан Анри «Жизнь насекомых» М. «ЭКМО» 2007г.

Нурдинов Ш.Ш., Сакбаева З. И., Кудайбердиева Г.А.
**САРЫ-ЧЕЛЕК БИОСФЕРАЛЫК КОРУГУНДАГЫ ЖАНЫБАРЛАРДЫ
 БАЙКОО ЖАНА ТҮРЛӨРҮН ИЗИЛДӨӨ**
Нурдинов Ш. Ш., Сакбаева З. И., Кудайбердиева Г. А.
**НАБЛЮДЕНИЕ ЗА ЖИВОТНЫМИ И ИЗУЧЕНИЕ ВИДОВ В САРЫ-
 ЧЕЛЕКСКОМ БИОСФЕРНОМ ЗАПОВЕДНИКЕ**
Nurdinov Sh. Sh., Sakbaeva Z.I., Khudaiberdieva G. A.
**ANIMAL OBSERVATION AND SPECIES STUDY IN THE SARY-CHELEK
 BIOSPHERE RESERVE**

УДК 59 ББК 28.6/ Н-90

Аннотация: Коруктук аймактар жаратылыштагы табигый экосистемаларды сактоого негизделет, себеби табигый экосистема экологиялык стабилдүүлүктү камсыздандырат жана ошондой эле адам баласынын жашоо шарты үчүн курчап турган чөйрөнү кайрадан калыбына келтирет. Азыркы учурда корукта жаныбарларды толуктоо жана сактап калуу боюнча жүргүзүлүп жаткан иш-чараларга токтолбоз жана студенттердин, егерлердин жардамы менен жаныбарлардын ар түрдүүлүгүнүн санын аныктайбыз. Ошондой эле жаныбарлардын азайып же жоголуп бараткандагы антропогендик себептерин айкындап өтүү.

Ачкыч сөздөр: Сары-Челек, экосистема, жаратылыш, айлана-чөйрө, сүт эмүүчү жаныбарлар, канаттуулар, курт-кумурскалар, егер, коруктары.

Аннотация: Заповедники основаны на сохранении естественных экосистем в природе, поскольку естественная экосистема обеспечивает экологическую стабильность, а также регенерирует окружающую среду для условий жизни человека. Остановимся на проводимых в настоящее время в заповеднике мероприятиях по пополнению и сохранению животных и с помощью студентов, егерей определим численность животного разнообразия. А также прояснить антропогенные причины сокращения или исчезновения животных.

Ключевые слова: желтоперый, экосистема, природа, окружающая среда, млекопитающие, птицы, насекомые, егеря, заповедники.

Annotation: Nature reserves are based on the preservation of natural ecosystems in nature, since the natural ecosystem provides ecological stability, as well as regenerates the environment for human living conditions. Let's focus on the activities currently being carried out in the reserve to replenish and preserve animals and, with the help of students and rangers, determine the number of animal diversity. And also to clarify the anthropogenic causes of the decline or disappearance of animals.

Keywords: yellowfin, ecosystem, nature, environment, mammals, birds, insects, rangers, nature reserves.

Сары-Челек биосфералык коругу: Чаткал жана Ат-Ойнок кырка тоолорунун тутумдашында, Кожо-Ата суусунун аймагында жайгашкан. 1959-жылы уюшулган, 1979-жылы ЮНЕСКО тарабынан биосфералык коруктардын эл аралык тизмесине киргизилген. Коруктун негизги милдети уникалдуу жаңгак токоюнун комплексин, кооз көлдүн тегерегиндеги кайталангыс ландшафты сактоо жана изилдөө. Аянты 23,8 миң га, анын ичинен көл ээлеген аянт-492 га, жаңгак токою ээлеген аянт-1600 га. Корукта өсүмдүктөрдүн 981 түрү, алардын ичинде жаңгактан башка көк карагай, кадимки тянь-шань карагайы, зараң, алма, алмурут, арча, долоно, алча жана башкалар кездешет. Жаныбарлардын 40тан ашык, канаттуулардын 150дөн ашык түрү мекендейт [5,6].

Коруктун илимий кызматкерлеринин айтуусу боюнча коруктун фаунасы байыркы жана эң бай болуп эсептелинет[3]. Азыркы учурда омурткасыз жаныбарлар толук изилденип бүтө элек, курт-кумурскалардын ичинен эң көп тараган түрү катуу канаттуулар отряды жана эбелек муруттуулардын 47 түрү жана жалбырак жечүүлөр түрүнөн 44 түрү аныкталган. Анын ичинен 14 түрү эндемик болуп саналат. Азыркы учурда жаргак канаттуулардын массалык түрдө тараганы маалым болду. Көпөлөктөрдүн арасынан махаон жана аполлон деген көлөмдүү түрлөрүн көрүп көз суктанды. Ал эми көлдүн өзүнөн абориген балыктардан маринка, түркстан жаяны жана тибет голеци көп кездешүүдө. Көлдүн айланасында жашыл бака менен көлмөк бакасынын көп кездешүүсү байкалган. Сойлоп жүрүүчүлөрдөн кескелдириктердин 2 түрү жана жыландын 5 түрү бар. Эми Кыргызстандын орнитафаунасында 365-390 канаттуу бар деп айтылса, ошонун 50% же болбосо 157 түрү Сары-Челек коругунда кездешет. Эң көп кездешкендерден чымчык сымалдуулар отряды болуп 85 түрдү түзүп, күндүзгү жырткыч канаттуулардан 18 түрү жана келгин куштардан 54 түрү аныкталган[3]. Көлгө сулуулукту, кооздукту берип турган илек-илек санынын катары көбөйүп калыптыр, себеби бул канаттуу эрте жазда, адамзат аз мезгилинде көбүрөөк кездешип, кийинчерээк көлдүн төр жагына өтүп кетет. Өрдөктөрдүн түрлөрүн негизинен көрө алган жокпуз, себеби алардын көбөйүү мезгилине туш келип калгандыктан, көлдүн жогору жагына өтүп кетиптир, бирок кечиндеси алардын үнү даана угулуп турду.

Сүт эмүүчүлөрдүн фаунасы 35 түрдү түзөт. Алардын кеңири тарагандары курт-кумурска жээчү кирпичер, узункулак кирпичи, кичинекей ак тиш. Коён сымалдуулардын өкүлдөрү көбүнчө токойдун субальпы бөлүктөрүндө көбүрөөк кездешет. Токойдогу көп кездешкен түрлөрүнөн Түркстан келемиши эсептелинет. Дарактардын тамырларында, оюктарында, ийиндеринде жашашып негизги азык-оокаты болуп жаңгак эсептелингендиктен көбүнчө кыш мезгилине 10-15кг запас кылып кышка даярдап алышат.

Коруктун ар кандай бөлүктөрүндө жашайт. Сүт эмүүчүлөрдүн ичиндеги аң уулоочулук жаныбарлардын (же канаттуулардын) түрдүк тизмеси: кийик, элик, каман, аюу, илбирс, сүлөөсүн, карышкыр, түлкү, суур, кашкулак, норка, кундуз, суусар, кекилик, чил, кыргоол, улар, көгүчкөн, бүркүт ж.б. Азыркы күндө айрым түрлөрдүн санынын бир катар азайуусу байкалууда. Мамлекеттин уруксаты менен аңчыларыбыз аң уулоону октябрь айынын 25-нен баштап, февралдын аяктарында токтотушат. Кээ бир учурларда карышкырлардын корукта кездешкени байкалат. Акыркы үч төрт жылда аюулардын көбөйгөнү байкалды. Алардын саны 25-30га жетип, анын 12син жергиликтүү жашаган калк чогуу жүргөн учурда көрүшкөн. Корукта кездешкен жергиликтүү жаныбарлардан кундуз, суусар ошондой эле акклиматизация болгондордон норканын тараганы айтылат. Бул жаныбарлар көбүнчө тоонун жогорку бөлүктөрүндө субальпы поясында кездешет. Бирок бул жандыктардын кескин түрдө азайып кетүүсү байкалган. Мындай көрүнүштү көбүнчө мыйзамсыз түрдө аңчылык кылган броконьерлердин жасаган ишинин негизинен дешет. Ошондуктан корукта сейрек кездешүүчү жандыктарды жана жырткыч жандыктарды коргоого алуу жана сактап калуу боюнча бир топ иштер жүргүзүлүп келет. Алардын арасынан ак илбирс, туркестан сүлөөсүнү, күрөң аюуларды айтсак болот. Алардын ичинен ак илбирс бийик тоолуу аймактарда жашап, кээ бир учурда токойлуу бөлүктөргө түшөт. Бул жырткычтын издерин кыштын күнү Сары-Челектин үстүнөн да көрүшкөн. Бул жаныбар өзүнүн жашаган ордун тез-тез алмаштырып турат. Бул орун которуу көбүнчө тоют базадан көз каранды болот. Абориген туяктуулардан 3 түрү жапайы чочко, тоо теке, эликтер байырлап келет.

Сары-Челек биосфера коругунун илимий кызматкери Иманкул Базаралиев менен маегибизде ири жаныбарлардын арасында байырлаштырылган түрлөрү-европа бугусу, елот, чөө сыяктуу жаныбарлар бар экендигинин жана зубрларды байырлаштырууда алардын акклиматизациясы ийгиликтүү болду деп айтууга болбой калгандыгын, анткени жаныбарлардын экологиялык орду Сары-Челек эмес экендиги, аныкталды, деп белгилеп кетти. Негизи 1962-жылы Россиядан, Приокско-Террас коругунан 4 баш зубр Сары-Челек коругуна алынып келинген, алар көбөйүшүп 1978-жылы 22-баш болгон. Бирок жаныбарлар азайып олтуруп, акыркысы 1991-жылы жок болгон. Корукту жаңы уюштурган мезгилде бул туяктуулардын санын көбөйтүү үчүн кеңири иштерди алып барышкан.

Атап айтсак 1962-1965-жылдары Калининград жана Ленинград зоопарктарынан 14 кадимки Европа Асыл бугусу (Европейский благородный олень) алынып келинген, колго үйрөнүп калган жаныбарлардын, алгач жергиликтүү жапайы ландшафтка байырлап калуусуна бир топ кыйынчылык жараткан, ошентсе да акырындап жапайы жаратылышка сүнгүп кетишкендиги, тилекке каршы браконьердик аңчылыктын айынан кескин түрдө дээрлик жоголуп, бирок коруктун адистеринин айтымында бирин-экин бул популяциянын особдору кездешип аткандыгы маалым болду.

Дагы бир кызыктуу маегибиз, биоартүрдүүлүктү коргоо боюнча жергиликтүү демилгечилерден түзүлгөн топтун “Алаң-Төш” жамаатынын жетекчиси Гамал Сооронкулов маалыматы менен бөлүшсөк: 2018-жылы июнь айында “Нарын коругунан Аксы районуна маралдарды реинтродукциялоо” долбоору аркылуу 9 баш марал Авлетим токой чарбасына алынып келинген, азыркы учурда, маралдар негизинен ийгиликтүү байырлашкан, былтыр алардын 1, быйыл 2 торпогун көрүшкөн (1-сүрөт). Сары-Челек коругунда Кыла-Көлдүн айланасына түшүп келип жүрүшөт. Ошол эле учурда 9 маралдын ичинен экөөсү Нарын коругунда вальерде жүрүп адамга байырлашып үйрөнүп калгандыктан, Аркыт айылына

түшүп турат, мектеп окуучуларынын колунан татууларды жеп жаткандыгын жергиликтүү жашоочулар да кубануу менен айтып беришти.

Коруктук аймактар жаратылыштагы табигый экосистемаларды сактоого негизделет, себеби табигый экосистема экологиялык стабилдүүлүктү камсыздандырат жана ошондой эле адам баласынын жашоо шарты үчүн курчап турган чөйрөнү кайрадан калыбына келтирет [2].

1-сүрөт. Нарын коругунан алып келинген маралдар.

Жергиликтүү тургундар арасында жогоруда аталган коруктардагы флора жана фаунанын биокөптүрдүүлүгүн сактоодогу маалыматтуулукту жогорулатуу максатында Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин окумуштуулары жана студенттери тартылган (2-сүрөт). Жогорку окуу жайынын окутуучулары эл арасында тренингдерди өткөрүштү, ал эми студенттер корук адистери менен окуу-практикалык иштерди алып барып, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсү жөнүндө маалыматтарды алышты.

2-сүрөт. Студенттер практика учурунда.

Биз студенттер үчүн коруктардын кооз жаратылышы, андагы биологиялык көп түрдүүлүк курамын түзгөн өсүмдүктөр, жаныбарлар дүйнөсү менен жакындан таанышуу практикасы менен тааныштырдык. Коруктун илимий иштери боюнча адистери, егерлери студенттерге биотүрдүүлүк боюнча практикалык кошумча маалыматтарды, андагы көйгөйлүү маселелер боюнча маалымат менен бөлүшүштү.

Курчап турган чөйрөнү көзөмөлгө алуунун жана мониторинг жүргүзүүнүн эң жөнөкөй жана эффективдүү методу болуп ал жердеги жашаган канаттууларга жана сүт эмүүчүлөргө көз салуу эсептелет [1]. Себеби бул канаттуу, жаныбарлар биринчилерден болуп

экологиялык өзгөрүүлөрдү сезишет. Мисалы: тынчсыздандыруучу факторлордун көбөйүүсүн жана башка ушундай сыяктуу климаттын өзгөрүүлөрүн сезишет. Акыркы жылдары Чаткал кырка тоолорундагы алтын тоо-кен казуу иштерине байланыштуу аюлардын коруктун аймагын ооп келүүсүнө түрткү болгондугун коруктун кызматкерлери белгилешти. Токой тилкесинин проценттик катышынын төмөндөшү жаратылыш кубулуштарына байланыштуу, экологиянын бузулуусунун натыйжасында жыл сайын 30% төмөндөп турат[4].

КОРУТУНДУ

Акыркы убакытта аң уулоого ыңгайлуу аянттардын азайышына өзгөчө көңүл бурулууда. Анткени жаныбарлардын, канатуулардын жылдан жылга азайуусу бир түрдүүлүктүн глобалдуу көйгөйү болуп келүүдө. Токой чарбадагы көпчүлүк жаныбарлар менен канатуулардын жок болуп бараткандыгынан улам аларга аңчылык кылууга тыюу салынды.

Жергиликтүү ареалдагы жаныбарлардын өсүү динамикасы экологиялык шартка, чөйрөгө байланыштуу өсүү динамикасы начар экендиги байкалды. Коруктарды сактап калуу боюнча программаларды колдоп жана жергиликтүү калк арасында корукту сактап эле калуу эмес, өнүктүрүү максатында да тренингтерди өткөрүп туруу керек.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Воронцов А. И. Биологические основы защиты леса «Высшая школа», М., 2003 г.
2. Кудайбердиева Г. А., Сакбаева З. И., Нурдинов Ш. Ш. “Органикалык айыл чарбасын өнүктүрүү” Вестник ЖАГУ 2 (56), 2023г. 262-267б.
3. Летопись природы Сары-Челекского государственного биосферного заповедника, с. Аркит, 2019 год.
4. Мурсалиев А. М., Козубаев Н.К. Биологическая оценка современное состояние орехово-плодовых лесов Центральной части Южных склонов Ферганского и Чаткальского хребтов. ЖАМУнун жарчысы, 2017, №1, 58-61б.
5. Отчет об экспедиционном обследовании бассейна оз.Сары-Челек в 1991-г. (Ответственный В.Н. Тальских) – Ташкент, 1992.
6. Тальских В.И Предварительная результаты комплексных экспедиционных исследований биогидроценозов озерно-речного комплекса Сары-Челекского заповедника и прилегающей территории.// Труды заповедников Кыргызстана-2005. 68-стр.
7. Сакбаева, З. И. Современное состояние земельных ресурсов жалал-Абадской области / З. И. Сакбаева, А. Ж. Эрназарова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2023. – № 2(56). – С. 285-289.
8. Сакбаева, З. И. Мектеп окуучуларына экологиялык тарбия берүүнүн мааниси / З. И. Сакбаева, А. А. Рысбаева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2023. – No. S2(55). – Р. 195-198.

Темирбаева Сонунбу Тороновна
КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮГҮНДӨГҮ ФУНДУК (CORYLUS)
Темирбаева Сонунбу Тороновна
ФУНДУК (CORYLUS) НА ЮГЕ КЫРГЫЗСТАНА
Temirbaeva Sonunbu Toronovna
HAZELNUT (CORYLUS) IN THE SOUTH OF KYRGYZSTAN

УДК 634.551 630.181

Аннотация. Бул макалада Түштүк Кыргызстандын шартында фундуктун биоэкологиялык өзгөчөлүктөрү берилген. Ошондой эле, фундукту өстүрүү жана көбөйтүү ыкмалары келтирилген.

Ачкыч сөздөр: фундук, интродукция, размножение.

Аннотация. В данной статье приведены биоэкологические особенности фундука в условиях Южного Кыргызстана. А также, приведены методы выращивания и размножения фундука.

Ключевые слова: фундук, интродукция, көбөйтүү.

Abstract. This article presents the bioecological features of hazelnuts in the conditions of Southern Kyrgyzstan. And also, methods for growing and propagating hazelnuts are given.

Key words: hazelnut, introduction, reproduction.

Род Лещина (*Corylus* L.) относится к семейству Березовые (*Betulaceae* L) [1.262]. Дикорастущие растения этого рода часто называют лещиной или орешником, а культурные – **фундуком**. Фундук, по видимому, является естественным гибридом между видами лещины обыкновенной (*Corylus avellana* L), крупной (*Corylus maxima* Mill.) и понтийской (*Corylus pontica* C.Koch.).

Виды рода распространены в странах умеренного и субтропического поясов северного полушария. Мировое производство фундука составляет ежегодно около 200-250 тыс.т, из них около 50% производит Турция. Крупные плантации фундука имеются также в Италии, Испании, Франции и на Кипре.

В республиках СНГ ведущее место по выращиванию фундука занимают Азербайджан и Грузия, небольшие плантации фундука имеются на юге Украины, в России – на черноморском побережье Краснодарского края[5].

Рис. 1 Созревающие орехи фундука

Наряду с расширением площади под культурами ореха грецкого, фисташки и миндаля в Южном Кыргызстане большое значение приобретает разведение лещинного ореха (*Corylus*) – культурные сорта которого (фундук) имеют важное народнохозяйственное значение. Особую ценность для различных отраслей промышленности представляют плоды лещины-орехи, которые содержат до 72% жира, 21% белков, до 6% углеводов, многие витамины и микроэлементы. Ореховое масло используется в фармацевтической, парфюмерной и пищевой промышленности. Орехи удобны для транспортирования. Поэтому фундук можно выращивать даже в труднодоступных горных местах.

Потребность в орехах фундук очень большая. Для ее полного удовлетворения надо увеличить насаждения фундука в несколько раз. Решить эту задачу можно путем расширения площадей под культуры фундука в районах его произрастания и создания промышленных плантаций, в новых районах его возделывания.

Фундук (*Corylus*) произрастает в виде крупного многоствольного кустарника или небольшого дерева до 4 метров высоты (рис.2). Имеет гладкую серую кору и светлую с красноватым оттенком мелкослойную легкую и очень гибкую древесину, обильную облиственность, крупные и мягкие листья на коротких черешках. Цветки раздельнополые. Мужские цветки расположены в многоцветковых сережках (рис.3), а женские – пучками по 2-5 шт. Сережки закладываются летом, в июле, и ко времени цветения удлиняются и свешиваются вниз. Цветение происходит в зависимости от метеорологических условий года в первой или второй декаде апреля.

Рис.2. Общий вид куста фундука

Рис.3. Мужские цветки (сережки) фундука

На Лесоплодовую опытную станцию было завезено с черноморского побережья (Сочи). 140 трехлетних саженцев, 8 сортов фундука: Трапезундский – 45 шт., Кerasундский – 47 т., Абхазский – 13 шт., Профилин – 8 шт., Сиври – 3 шт., Лабе – 8 шт., Белл де Гвибилина – 4 шт., Кудрявчин – 12 т.

Происходят эти сорта фундука из стран Малой Азии, главным образом Турции, поэтому культура их в СССР оказалось возможной только в южных районах с мягкими и теплым климатов (Крым, Кавказ, Южная Украина).

Завезенные сортовые саженцы были высажены в различных лесорастительных условиях Южного Кыргызстана: все завезенные сорта фундука были высажены на открытом, пологом, южном склоне с неглубокой черно-бурой почвой; 40 экземпляров Керасундского сорта высажены на северо-западном пологом склоне, примыкающем с юга к опушке орехового леса, почва черна-бурая, глубокая, третья часть фундуков была высажена под пологом деревьев в ореховом лесу.

В первые годы произрастания в Кыргызстане сеянцы фундука перенесли зимние морозы вполне благополучно и ни одного случая повреждения их в различных лесорастительных условиях не наблюдалось.

Сохранения саженцев фундуков способствовало укрытие их снежным покровом, мощность которого доходила до 1 метра, в то время как максимальный рост саженцев достигал 80 см. Таким образом, вся надземная часть растений находилась под мощным слоем снега, являющимся надежным укрытием от низких температур. В последующие годы часто отмечалось отмирание верхней части надземных побегов и лишь в отдельные, исключительно благоприятные годы, наблюдалось плодоношение.

Таким образом, внедрение завезенных из Сочи сортов фундука в плодовые леса Кыргызстана оказалось неперспективным.

Наиболее перспективными для внедрения в условиях плодовых лесов являются фундуки поздно цветущие и морозостойкие.

Лесоплодовая станция стала заниматься поиском и завозом таких сортов. В 1974 году были завезены из Краснодара сорта селекции проф. Тхагушева: Панахесский, Адыгейский и Шахинский. Эти сорта при высокой агротехнике выращивания имели хороший рост и развитие.

По литературным данным привезенные саженцы фундука. В пятилетнем возрасте достигли диаметра кроны и высоты 2,3-3 м, диаметра штампа у корневой шейки 2-3 см общего прироста годичных побегов на растении 20-30 см. Все сорта фундука вступили в пору плодоношения на 4-5 год [2.38].

В процессе цветения главное опасность для фундука весенние заморозки. Наблюдения показывают, что фундуку наибольший вред приносит заморозки в момент образования завязей.

Фаза цветения наступает в апреле до распускания листьев. Когда температура воздуха достигает днем $+12^{\circ}\text{C}$, Фундук-однодомное раздельнополое ветроопыляемое (перекрестно-опыляемое) растение, а урожайность перекрестно-опыляемых растений в значительной степени зависит от климатических условий в период цветения и проведения мероприятий по опылению, а также мероприятий по сохранению цветков от повреждения весенними заморозками[6].

Лещина, фундук (*Corylus L.*) размножается семенами, отводками, делением куста, корневыми отпрысками и прививками. Орешник подобно культурных плодовым деревьям, принадлежит к таким растениям, которые при посеве не воспроизводят в точности культивируемых сортов поэтому при размножении фундука, разумея здесь, конечно культурные сорта и разновидности, пользуются обыкновенно не посевом, а размножение орешника прививкою. Однако и при размножении орешника семенами можно иногда не только получить хорошие и культурные экземпляры, но и добыть новые ценные сорта. В будущем же при прогрессе плодоводства в стране, несомненно путем посева будут

выводиться свои новые сорта, наиболее приспособленные к нашим климатическим условиям.

Рис.4 Измерение роста саженцев фундука

Для осеннего посева орешника с целью вывести сеянцы орешника, надо выбирать только крупные, хорошо развитые орехи. Высеваются на основательно перекопанную и удобренную грядку осенью или пескование орехов (стратификацию), т.е. смешивание орехов с небольшим количеством песка в конце осени или начале зимы, с последующим затем посевом раннею весною в грунт. Пескования орехов оказывается особенно уместным потому, что спасает их от нападения мышей, очень лакомых до орехов. При посеве орехов в грядку, на последней проводятся бороздки около 5 см глубиной, причем орехи раскладываются в бороздках на расстоянии 15 см друг от друга и, в случае надобности, покрываются перегнойною рыхлою землею. При осеннем некоторые рекомендуют засеянные орехами гряды слегка покрывать листьями, мелким хворостом, сечкою в проч. Когда появятся всходы, гряды, полятся, рыхлятся и поливаются [3.53].

2023 году нами произведено осенний посев семян фундука на опорном пункте Ак-Терек. В целях выращивания посадочного материала с последующим облагораживанием. В данное время появление всхожести фундука хорошее. На фото 3 видно всходы семян фундука ранней весной рос (35-40) см.

Весною следующего года сеянцы вынимаются из посевных гряд и пересаживаются на другое место на расстоянии 2-3 см, в шахматном порядке. Выращиваемые из орехов сеянцы начинают плодоносить через 6-10 лет. Сеянцы фундуков скорее приходят с плодами, нежели сеянцы цельского ореха. Раз к посеву орехов прибегали для получения новых сортов, то необходимо иметь постоянное наблюдение за урожаем выведенных сеянцев и качеством приносимых плодов.

Помимо получения новых сортов, сеянцы иногда выводят с целью получения подвоев для облагораживания. С этой целью прибегают в грунте к окулировке или, преимущественно, к прививке. В последнем случае сеянцы-подвой заблаговременно осенью выкапываются из грунта и сажаются в соответствующей величины горшки. В феврале они приостанавливаются и прививаются посредством копулировки[3.54].

Для условий Южной Киргизии наибольшее значение приобретают те сорта фундук, которые обладают, кроме урожайности, повышенной зимостойкостью, поздними сроками цветения, ранним плодоношением и скороплодностью. Необходимо провести испытание и апробацию в Южном Кыргызстане существующих сортов фундука, а также выведение

новых сортов, более приспособленных к местным условиям. Можно утверждать, что на территории ореховых лесов Кыргызстана культуре фундука может быть обеспечен успех в тех лесорастительных условиях, где имеется в достаточном количестве почвенная влага.

Культура фундука, теоретически весьма перспективной в ореховых лесах Кыргызстана, следует уделить серьезное внимание.

Список литературы

1. Род 363. Лещина -Corylus L. // Флора СССР = Flora URSS : в 30 т. / гл. ред. В. Л. Комаров. - М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1936.- Т. 5 / ред. тома В. Л. Комаров. - С. 262-265. -762, XXVI с.-5175 экз.
 2. Шевченко В.С. ИН ТПРРР // в книге Биоэкология орехоплодовых лесов и геодинамика в Южном Кыргызстане Жалал-Абад 1998 стр.38-40.
 3. Кичунов Н.И. проф. Орехи и их культура 1931.
 4. Садыгов А.Н., Рашидов Б.А. Урожайность фундука губа- хачмазском экономическом районе Азербайджанской республики.
 5. <https://ecosystema.ru/07referats/cultrast/169.htm>
 6. <https://xn--d1amhxcc.xn--p1ai/Book/4/>
 9. Сакбаева, З. И. Современное состояние земельных ресурсов жалал-Абадской области / З. И. Сакбаева, А. Ж. Эрназарова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2023. – № 2(56). – С. 285-289.
 10. Сакбаева, З. И. Мектеп окуучуларына экологиялык тарбия берүүнүн мааниси / З. И. Сакбаева, А. А. Рысбаева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2023. – No. S2(55). – Р. 195-198.
-

**ПЕДАГОГИКА ИЛИМДЕРИ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PEDAGOGICAL SCIENCES**

Гапарова Гулаим Икрамовна

**ЖОГОРКУ БИЛИМ БЕРҮҮ ТАРМАГЫНДА ЧЕТ ТИЛИН ОКУТУУДА
САНАРИПТИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫН РОЛУ ЖАНА ОРДУ**

Гапарова Гулаим Икрамовна

**РОЛЬ И МЕСТО ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ
ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В СФЕРЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ**

Gaparova G.I.

**THE ROLE AND PLACE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN TEACHING
FOREIGN LANGUAGES IN HIGHER EDUCATION**

УДК. 37.013.42

Аннотация. Макалада жогорку билим берүү системасында чет тилдерди окутууда санариптик технологиялардын ролу жана орду талданат. Коомду жана билим берүүнү санариптештирүү чет тилин окутуу процессинде санариптик технологиялардын активдүү колдонулушуна алып келди. Чет тили боюнча сабактарда маданий мейкиндикти моделдөө жана санариптик окутуу технологияларынын жардамы менен студенттердин окуп жаткан тилин кеп ишмердүүлүгүн өздөштүрүүнүн сапатын жогорулатууга жакшы таасирин тийгизет. Жогорку окуу жайында чет тилдүү билим берүүнү санариптештирүү студенттерге курчап турган дүйнөдө ориентациянын кеңдигинен маалымат берет. Башкача айтканда жалпыланган билим жана иш-аракет ыкмалары, мында студенттердин акыл-эс активдүүлүгүн жана өз алдынчалыгын өнүктүрүүнүн мыкты режими түзүлөт. Педагогдордун санариптик билим берүү контентин колдоно билүүсү студенттерге сапаттуу билим берүү санариптик контентине кеңири мүмкүнчүлүк берет, бул аларга башка тилдүү кеп материалдарын сапаттын жаңы деңгээлинде, башкача айтканда чыгармачылык деңгээлде өздөштүрүүгө мүмкүндүк берет. Чет тилин үйрөнүү процессинде санариптик ресурстарды колдонуу жана санариптик билим берүү чөйрөсүн өнүктүрүү билим берүү процессин динамикалуу кылат жана студенттерде көлөмдүү жана ачык түшүнүктөрдүн калыптанышына өбөлгө түзөт, чет тилдүү тил чөйрөсүндө биригүү иллюзиясын жаратат. Окуу материалын кызыктуу түрдө берүү жана окуу материалын видеоролик түрүндө кабыл алуу азыркы учурда заманбап билим берүү тенденцияларынын бири болуп калууда. Студенттерге аз-аздан берилип жаткан маалымат инсандын бүтүн өнүгүшүнө жана көп маданияттуу инсандын калыптанышына зыян келтирбей, керектүү маалыматты жаттоо процессин жеңилдетет. Эл аралык стандарттардын деңгээлинде өз кесибин эркин билген атаандаштыкка жөндөмдүү адисти даярдоо бүгүнкү күндө ЖОЖдорду даярдоонун көрсөткүчү болуп саналат. Көп маданияттуу чөйрөнүн шарттарында маданияттар аралык байланыштар чөйрөсүндө болочок адистерди чет тилдүү даярдоо алардын чет тилин жакшы билүүсүн жана окутуунун санариптик технологияларын колдонуу менен окутуунун сапатынын жаңы деңгээлине чыгууну камсыз кылат.

Негизги сөздөр. Санариптик технологиялар, сапатты жогорулатуу, чет тилдерге окутуу, атаандаштыкка жөндөмдүү адис, маданияттар аралык коммуникация, көп маданияттуу чөйрө.

Аннотация. В статье анализируется роль и место цифровых технологий в преподавании иностранных языков в системе высшего образования. Цифровизация общества и образования привела к активному использованию цифровых технологий в процессе обучения иностранному языку. На уроках иностранного языка моделирование культурного пространства и использование цифровых технологий обучения оказывают положительное влияние на улучшение качества овладения учащимися изучаемым языком в речевой деятельности. Цифровизация образования на иностранном языке в высшем учебном заведении предоставляет студентам информацию, которая обеспечивает широту ориентации в окружающем мире, т. е. обобщенные методы обучения и действий, при которых создается лучший способ развития умственной активности и самостоятельности учащихся. Способность преподавателей использовать цифровой образовательный контент дает учащимся более широкий доступ к качественному образовательному цифровому контенту, что позволяет им осваивать речевые материалы на других языках на совершенно новом уровне качества, то есть на творческом уровне. Использование цифровых ресурсов и развитие цифровой образовательной среды в процессе изучения иностранного языка делает образовательный процесс динамичным и способствует формированию у учащихся объемных и четких понятий, создавая иллюзию интеграции в среду иностранного языка. Представление учебного материала в увлекательной форме и восприятие учебного материала в виде видеороликов в настоящее время остается одной из современных образовательных тенденций. Информация, предоставляемая учащимся в небольших количествах, облегчает процесс запоминания необходимой информации, не нанося ущерба целостному развитию личности и формированию мультикультурной личности. Подготовка конкурентоспособного специалиста, свободно владеющего своей профессией на уровне международных стандартов, сегодня является показателем качества подготовки вузов. Иноязычная подготовка будущих специалистов в области межкультурных коммуникаций в условиях мультикультурной среды предполагает их хорошее владение иностранным языком, что обеспечивает выход на новый уровень качества обучения с применением цифровых технологий обучения.

Ключевые слова. цифровые технологии, повышение качества, обучение иностранным языкам, конкурентоспособный профессионал, межкультурная коммуникация, мультикультурная среда.

Annotation. The article analyzes the role and place of digital technologies in teaching foreign languages in the higher education system. The digitalization of society and education has led to the active use of digital technologies in the process of teaching a foreign language. In foreign language lessons, the modeling of cultural space and the use of digital learning technologies have a positive impact on improving the quality of students' mastery of the studied language in speech activity. Digitalization of foreign language education in higher education provides students with information that provides a breadth of orientation in the world around them, i.e. generalized teaching methods and actions that create the best way to develop students' mental activity and independence. The ability of teachers to use digital educational content gives students greater

access to high-quality educational digital content, which allows them to master speech materials in other languages at a completely new level of quality, that is, at a creative level. The use of digital resources and the development of a digital educational environment in the process of learning a foreign language makes the educational process dynamic and contributes to the formation of voluminous and clear concepts among students, creating the illusion of integration into the environment of a foreign language. The presentation of educational material in an exciting way and the perception of educational material in the form of videos currently remains one of the modern educational trends. Information provided to students in small quantities facilitates the process of memorizing the necessary information without compromising the holistic development of personality and the formation of a multicultural personality. The training of a competitive specialist who is fluent in his profession at the level of international standards is today an indicator of the quality of university training. The foreign language training of future specialists in the field of intercultural communications in a multicultural environment presupposes their good command of a foreign language, which provides access to a new level of learning quality using digital learning technologies.

Key words: digital technologies, quality improvement, foreign language teaching, competitive professional, intercultural communication, multicultural environment.

Киришүү Кандай гана улут, өлкө болбосун алардын келечеги биздин жаш муундарыбыз болот. Келечегибизди мыкты элестеткибиз келсе аны алгач өспүрүмдөрдүн тарбия жана билиминен баштообуз зарыл. Анткени алардын билимдүүлүгү, тарбиялуулугу эртенки коомдун күзгүсү [1.271]. Бүгүнкү күндө коомду жана билим берүүнү санариптештирүү шартында окутуунун сапаттуу деңгээли, анын ичинде чет тилдерин окутуу актуалдуу болуп калууда. Ошондой эле жогорку билим берүү тармагында чет тилдерин окутуу бүгүнкү күндө өзгөчө мааниге ээ болууда. Ааламдашуу жана эл аралык интеграция студенттерден чет тилдерин жогорку деңгээлде билүүнү талап кылат. Бул сапаттуу окутууну актуалдуу гана эмес, зарыл да кылат. Санариптик технологиялар интерактивдүү жана жекелештирилген билим берүү чөйрөсүн түзүү үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү берет. Бул тил көндүмдөрүн жакшыраак өздөштүрүүгө өбөлгө түзөт. Онлайн окутуу платформалары, мобилдик тиркемелер жана мультимедиялык ресурстар студенттерге каалаган убакта, каалаган жерден окууга мүмкүнчүлүк берген маанилүү платформага айланууда [2.50].

Мындан тышкары, чет тилдерди окутууда санариптик технологияларды колдонуу студенттердин өз алдынча окуу көндүмдөрүн, сынчыл ой жүгүртүүсүн жана маалыматтык сабаттуулугун жогорулатууга жардам берет. Бул заманбап билим берүүнүн маанилүү аспектиси болуп саналат. Пандемиядан кийинки мезгилдерде, көптөгөн окуу жайлар гибридик окутуу формаларын колдонууну улантууда, тилдерди окутууда санариптик технологиялардын ролун изилдөө өзгөчө мааниге ээ. Заманбап дүйнө тездик менен өнүгүп технология күнүмдүк жашоодо, анын ичинде билим берүүдө барган сайын маанилүү ролду ойноп жатат. Бул өзгөчө чет тилдерди окутууда айкын көрүнүп турат. Жогорку билим берүүдө санариптик платформалар окутуучулар жана студенттер тарабынан активдүү колдонулуп, окутуунун сапатын жакшыртууга, окуу материалдарына жетүүнү жеңилдетүүгө жана окутууну натыйжалуу жана интерактивдүү кылууга жардам берет. Чет тилдерди окутууда негизги санариптик технологиялар бүгүнкү күндө окутуучулардын жана

студенттердин арасында тил үйрөнүү үчүн колдонула турган көптөгөн ресурстар бар. Билим берүү платформаларын жана тиркемелерин карай турган болсок сурамжылоо, угуу сыяктуу платформалар чет тилин интерактивдүү түрдө үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк берет. Бул студенттердин сабакка болгон кызыгуусун жана тапшырмаларды үзгүлтүксүз аткарууга натыйжа берет.

Котормо жана тил практикасы үчүн мобилдик тиркемелер бар. Мисалы дүйнөнүн каалаган жеринде студенттер жаңы сөздөрдү которууга жана түшүнүүгө, сүйлөөгө жардам берген tran вебинарлар платформалар slate, reverso, deepl, тиркемелерин жана колдонмолорун пайдалана алышат. Ошондой эле видеоконференциялар жана вебинарларга да студенттерге туташтырууга мүмкүндүк берет. Бул, айрыкча, эне тилинде сүйлөгөндөр менен чет тилдерди үйрөнүүдө пайдасы эбегейсиз зор. Онлайн китепканалар жана ресурстар сыяктуу платформалар көптөгөн видео сабактарга, лекцияларга жана башка материалдарга мүмкүнчүлүк берет. Бул аркылуу студенттер тилдин лексикасын, грамматикасын жана маданийатын үйрөнө алышат. Алар видеолор, подкасттар жана макалалар сыяктуу анык материалдарга жетүүнү камсыздайт, интерактивдүү колдонмолор жана автоматташтырылган пикирлер аркылуу угуу жана айтуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө жардам берет.

Онлайн платформалар видеочаттар аркылуу эне тилинде жана чет тилинде сүйлөөгө мүмкүнчүлүк берет. ошондой эле студенттин деңгээлине жана муктаждыктарына ылайыкташтырылган адаптациялык курстарды сунуштайт [4,232]. Интерактивдүү колдонмолор студенттерди оюн элементтери, упайлары жана сыйлыктары аркылуу тил үйрөнүүгө түрткү берет. Материалдардын жеткиликтүүлүгү: заманбап технологиянын жардамы менен студенттер окуу материалдарын каалаган убакта жана каалаган жерден алышат. Окууну жекелештирүү: ошондой эле заманбап технологиялар окуу тажрыйбасын студенттердин жеке муктаждыктарына ылайыкташтырууга мүмкүнчүлүк берет. Кээ бир платформаларда окуу студенттин билим деңгээлине жана максаттарына жараша түзүлүшөт. Бул окуу процессин натыйжалуураак кылат. Угуу жана айтылыш көндүмдөрүн өркүндөтүү санарип платформалардын жардамы менен студенттер өз тилинде аудио жазууларды угуп, кайталай алышат, бул алардын түшүнүүсүн жана произношениесин жакшыртат. Көптөгөн колдонмолор жасалма интеллектти колдонуп, айтылышын талдап, жакшыртуу боюнча көрсөтмөлөрдү беришет. Өз алдынча иштөөнү стимулдаштырышат. Санариптик технологиялар студенттерге өз алдынча окуу процессине көбүрөөк катышууга мүмкүнчүлүк берет. Чет тилдерди окутууда санариптик технологиялар келечекте мындан да өсүп жогорулай берерин күн сайын өзүбүз күбө болуудабыз. Жасалма интеллект жана адаптивдүү окутуу жасалма интеллектке негизделген технологиялар студенттердин жетишкендиктерин талдап, окуу процессин алардын муктаждыктарына ылайыкташтыра жатат. Бул окутууну жекелештирилген жана адаптивдүү кылууга мүмкүндүк берет.

Виртуалдык тил чөйрөсүндө тилди өнүктүрүү түзүү үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Мисалы, студенттер виртуалдык экскурсияларды жасай алышат, башка өлкөлөрдө сабак өтүшөт, атүгүл ресторанда тамак-ашка заказ берүү сыяктуу симуляцияланган кырдаалдарга катыша алышат. Глобалдык кызматташуу жана өнөктөштүк санариптик технологиянын өнүгүшү менен студенттер виртуалдык жолугушууларды жана дискуссияларды уюштуруп, дүйнө жүзү боюнча эне тилинде сүйлөгөндөр жана теңтуштары

менен баарлашып, алардын маданий компетенттүүлүгүн жана тилди колдонууга болгон ишенимин арттыра алышат [3. 171].

Жыйынтык. Санариптик технологиялар жогорку билим берүүдө чет тилдерди окутууда барган сайын маанилүү болоору баарыбызга маалым. Алар окуу процессин жеткиликтүү, жана ыңгайлуу кылат. Ошондой эле өз ара аракеттенүү жана тил чөйрөсүнө кирүү үчүн жаңы мүмкүнчүлүктөрдү берет. Техникалык кыйынчылыктар жана жеке өз ара аракеттенүүнүн төмөндөшү сыяктуу бир катар кыйынчылыктарга карабастан, технологияны колдонуу чет тилин окутууну андан ары өнүктүрүү үчүн көптөгөн перспективаларды ачат. Келечекте санариптик технологиялардын ролу ар бир студенттин муктаждыктарын эске алуу менен барган сайын ийкемдүү болууда. Бирок, технология ийгиликтүү окутуунун ажырагыс бөлүгү бойдон калган жандуу инструкторду жана бетме-бет өз ара аракеттенүүнү толугу менен алмаштыра албасын эстен чыгарбоо керек. Акыраагы, салттуу методдор менен санариптик технологиялардын оптималдуу айкалышы студенттердин тил жана маданий көндүмдөрүн өнүктүрүүгө өбөлгө түзгөн натыйжалуу жана ар түрдүү билим берүү чөйрөсүн түзүүгө мүмкүндүк берет.

Глобализация шарттарында, дүйнө жүзүндө коомдук, экономика жана маданий байланыштардын өнүгүшү чет тилдерин үйрөнүүнүн зарылдыгын жаратат. Ошондой эле эл аралык мамилелердин артуусу жана жаш муундардын глобалдык маалыматка болгон кызыгуусу жогору болууда. Азыркы күндө экономика жана маданий байланыштардын кеңейиши менен чет тилдерин үйрөнүүнү талап кылууда. Бул көйгөй санариптик окутуу технологияларын чечүүдө ийгиликтүү жардам берип жатат. Андан тышкары пандемия учурунда онлайн окутуу системаларынын кириши билим берүү процессинде санариптик технологиялардын зарылдыгын дагы бир ирет көрсөткөн. Учурда ар кандай платформалар жана ресурстар аркылуу чет тилин үйрөнүү мүмкүнчүлүктөрү кенейди.

Бул студенттерге жогорку билим берүү тармагында чет тилин окутууда санариптик технологиялардын ролу азыркы мезгилде актуалдуулугун жоготпой келүүдө. Санариптик технологиялар окуу процессин уюштуруунун ачыкталбаган резервдеринин дагы бир булагы болуп саналат.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Окутуунун инновациялык технологиялары №23, 2024
2. Т.А.Дмитренко современные технологии обучения иностранного языка в системе высшего образования: учебное пособие М.,2022
3. Ө.Саалаев, Окутуу усулдары Бишкек 2024
4. А.Муратов К.Акматов Окутуунун жаңы технологиялары
5. Рыскулова Г У. Идеи воспитания детей в эпосе "Манас" / Рыскулова Г У, Сатыбалдыева Г Ш // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2015. – № 1(30). – С. 202-207.
6. Рыскулова Г У. Барпы Алыкулов - народный педагог, истинный воспитатель / Рыскулова Г У, Сатыбалдыева Г Ш // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2015. – № 1(30). – С. 207-212.

Нишанбаева Жанылай Манасовна
БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН КРИТИКАЛЫК ОЙ
ЖҮГҮРТҮҮСҮН ӨНҮКТҮРҮҮ МЕТОДИКАСЫ
Нишанбаева Жанылай Манасовна
О МЕТОДИКЕ ФОРМИРОВАНИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ
УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ СРЕДНИХ ШКОЛ
Nishanbaeva Zhanylay Manasovna
ON THE METHODOLOGY FOR DEVELOPING CRITICAL THINKING AMONG
PRIMARY SCHOOL STUDENTS OF MIDDLE SCHOOL

УДК: 37.013.3

Аннотация: Бул макалада кенже мектеп окуучуларынын критикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү боюнча эксперименталдык изилдөөнү уюштуруунун методологиялык негиздери көрсөтүлгөн. когнитивдик, эмоционалдык жана эффективдүү жүрүм-турум компоненттерин өнүктүрүү. Когнитивдик компонентти изилдөө субъект менен байланыш аркылуу ишке ашырылат. Жаңы билим берүү стандартында белгиленген артыкчылыктуу багыт билим берүү системасында инсанды ар тараптуу өнүктүрүү болуп саналат. Коомго мындан ары өз алдынча билим алууга, билимди кайталоого жана толуктоого, ишмердүүлүктүн жаңы багыттарын өздөштүргөнгө даяр бүтүрүүчүлөр керек.

Негизги сөздөр: Сынчыл ой жүгүртүү, окуучулар, коом, мектеп, класс, технология, билим берүү, жамаат, инсан, система, заманбап, муктаждык, жалпы маданий, ден соолук, жарандык, социалдык, маалымат, коммуникация.

Аннотация: В данной статье изложены методические основы организации экспериментального исследования по развитию критического мышления младших школьников. В исследовании необходимо создать модель изучения критического мышления младших школьников, что позволяет получить информацию об особенностях развития когнитивного, эмоционального и эффективного поведенческого компонентов. Исследование когнитивного компонента осуществляется посредством общения с испытуемым. Приоритетным направлением, установленным в новом образовательном стандарте, является всестороннее развитие личности в системе образования. Обществу нужны выпускники, готовые к дальнейшему самообразованию, повторению и дополнению знаний, овладению новыми сферами деятельности. Обучая детей по новому образовательному стандарту и учебной программе, ребенка можно подготовить к самостоятельному обучению в старших классах. Ключевые слова: Критическое мышление, учащиеся, общество, школа, класс, технология, образование, сообщество, человек, система, современный, потребность, общекультурная, здоровье, гражданственность, социальная, информация, общение.

Abstract: This article outlines the methodological basis for organizing an experimental study on the development of critical thinking in junior schoolchildren. In the study, it is necessary to create a model for studying the critical thinking of junior schoolchildren, which allows one to obtain information about the characteristics of the development of cognitive, emotional and effective behavioral components. The study of the cognitive component is carried out through

communication with the subject. The priority direction established in the new educational standard is the comprehensive development of the individual in the education system. Society needs graduates who are ready for further self-education, repetition and addition of knowledge, and mastery of new areas of activity. By teaching children according to the new educational standard and curriculum, the child can be prepared for independent learning in high school. Students have a desire to learn, innovate, think and learn in new ways.

Key words: *Critical thinking, students, society, school, class, technology, education, community, person, system, modern, need, general cultural, health, citizenship, social, information, communication.*

В исследовании необходимо создать модель изучения критического мышления учащихся начальных классов, что позволит получить информацию об особенностях развития когнитивного, эмоционального и эффективного поведенческого компонентов. «Изучение когнитивной составляющей осуществляется посредством общения с испытуемым. Приоритетным направлением, установленным в новом образовательном стандарте, является всестороннее развитие личности в системе образования. Обществу нужны выпускники, готовые к дальнейшему самообразованию, повторению и дополнению знаний, овладению новыми сферами деятельности. Обучая детей по новому образовательному стандарту и программе, можно подготовить ребенка к самостоятельному обучению в средней школе» [1. 19]. У учеников младших классов есть желание учиться, думать и учиться по-новому. Дети имеют возможность выбирать конкретные действия по приобретению недостающих знаний и способы действий по применению этих знаний. У школьников развивается способность контролировать свои действия и решать жизненные проблемы. В связи с этим возникает необходимость изменить подход к современному планированию уроков. В отличие от традиционного урока, современный урок должен включать больше активности учащихся. Он должен уметь самостоятельно планировать свою воспитательную работу и оценивать себя. Преподавателю отводится роль координатора деятельности ученика. Учитывая эти требования к процессу обучения, он активно использует современные образовательные технологии.

Необходимо использовать на уроках и во внеклассной деятельности технологию развития критического мышления, которая является одним из инновационных методов. Этот метод позволяет добиться хороших результатов в формировании мыслительной деятельности учащихся младших классов. Большое значение в настоящее время на протяжении многих лет имеет направление работы по технологии развития критического мышления вокруг педагогической проблемы «развитие речевых и творческих способностей учащихся на уроках литературы», поскольку это направление считается совершенно несформировавшимся направлением» [3,271с.]. Поэтому не подлежит сомнению, что проблеме развития технологии критического мышления у учащихся начальных классов уделяется большое внимание как на уроках, так и во внеклассной деятельности. Пришло время убедиться, что проектная деятельность является средством развития критического мышления как в классе, так и во внеклассной деятельности. Развитие навыков мышления учащихся необходимо в учебе и дальнейшей жизни: принятии обоснованных решений, работе с информацией, анализе различных сторон явлений. Также развитие критического мышления направлено на удовлетворение потребностей личности в уважении,

самоутверждении, общении, игре и творчестве. Данная технология мышления способствует реализации компетентностного подхода в обучении и воспитании школьников.

Несмотря на определенные достижения в изучении проблемы критического мышления, проблема развития критического мышления весьма актуальна и недостаточно изучена. «Анализ позволяет с помощью разработанной методики определить и построить собственную исследовательскую среду, включающую когнитивный, эмоциональный и эффективный поведенческий компоненты критического мышления, определить особенности критического мышления в младшем школьном возрасте и определить факторы, влияющие на него. Критическое мышление младших школьников В основном разделе экспериментального исследования развития излагаются логика и содержание экспериментального исследования, в котором устанавливаются и включаются исходные положения по выявлению и выбору необходимых методов изучения критического мышления младших школьников. школьников, раскрываются результаты воздействия различных педагогических технологий на критическое мышление» [3, 73 с.]. Ниже приведены основные позиции в создании методологии исследования критического мышления:

1. Использование культурно-исторической концепции. Использование критического мышления в исследованиях, в которых знания и навыки сначала рассматриваются в коллективно-распределенной форме;
2. Рассмотреть и принять идею критического мышления как личностного качества, характеризующего субъекта и включающего когнитивный, эмоциональный и эффективный поведенческий компоненты;
3. Выбор методов исследования критического мышления и учет возрастных особенностей учащихся младших классов.

Все новое приносит вызовы и проблемы. Ведь необходимо сделать урок интересным и увлекательным не только на основе учебного материала. Можно сделать вывод, что технология развития критического мышления актуальна практически на всех уроках в начальной школе, а ее использование делает урок живым, интересным и эмоциональным. Опыт прошлых лет разработки проблемы определяет новые пути развития способностей и познавательных процессов учащихся. Это разные типы памяти, мышления, внимания, восприятия. Особенностью технологии критического мышления является то, что в процессе обучения студент сам управляет этим процессом, следит за направлениями его развития, сам определяет конечный результат, тщательно работает с информацией. Работа в этом направлении ведется с 1 класса. Детские проекты расширяют кругозор учащихся, обогащают их духовно, учат наблюдать, обдумывать жизненные ситуации, связывать свой характер и поступки с собственными поступками. Очень важно уметь активно действовать на основе полученной информации и соотносить ее с полученными знаниями, умение внутренне мыслить, дискутировать и взаимодействовать с другими детьми. А технология критического мышления помогает овладеть такими знаниями и навыками и развивать их. [4]. «Развитие мышления – это развитие мыслительных способностей. Сложные проблемы решаются, совершаются открытия и появляются изобретения благодаря способности человека мыслить. Навыки мышления важны не только в школе, но и в дальнейшей жизни. Поэтому использование технологий развития критического мышления в начальной школе, несомненно, является актуальной проблемой» [5, с. 42]. Самое главное сейчас – научиться

самостоятельно. Таким образом, и новые стандарты, и технология развития критического мышления рассчитаны на личностно-ориентированное обучение. При работе с детьми младшего школьного возраста всегда определяются приемы и приемы, которые улучшат мыслительные способности учащихся и позволят им продуктивно мыслить. Данная технология важна для объединения методов обучения для всех видов учебной деятельности.

Разнообразие вербальных, наглядных и практических методов обучения технологии развития критического мышления делает методы обучения совершенно отличными от стандартных методов. Учащиеся начальной школы имеют возможность учиться самостоятельно, учатся слушать друг друга, делать выводы и обобщать. Причем преподаватель не навязывает свое мнение, а наблюдает, анализирует и умело корректирует действия учеников. Такая совместная работа сближает каждого ребенка, повышает уровень его самооценки, обеспечивает положительную динамику мыслительной деятельности учащихся[6]. Использование технологических методов критического мышления способствует формированию универсальной учебной деятельности:

- личностные (развитие коммуникативных навыков, культуры общения, умения грамотно отстаивать свою точку зрения);
- метапредметные (формирование умения использовать знаки и символы для дальнейшего моделирования, овладение навыками смыслового чтения, овладение логическими действиями сравнения, анализа, синтеза, обобщения);
- предметный (новые знания по конкретному предмету).

При работе с этой технологией ученик раскрывается и приобретает новые знания. Изучая и сравнивая государственный образовательный стандарт и технологию развития критического мышления, можно сделать вывод, что именно эта технология позволяет реализовать основные концепции нового стандарта. В этой технологии, в отличие от традиционной технологии, меняются роли учителя и учащихся. Учащиеся не сидят пассивно, слушая учителя, наоборот, они становятся главными героями урока. Они думают, запоминают, делятся друг с другом идеями, читают, пишут, обсуждают прочитанное, педагог координирует их работу.

Среди различных направлений новых педагогических технологий проектная деятельность занимает ведущее место. Работа над ним – эффективное средство сотрудничества детей и взрослых, способ реализации личностно-ориентированного подхода к обучению. В его основе лежит умение ориентироваться в информационном пространстве, самостоятельно учиться и работать на достижение результата. При этом у ребенка растет логика, он оценивает свою роль и активность в решении задачи. Он начинает понимать, что значит работать в группе, становится активным и самостоятельным.

Литература

1. Сартбекова Н.К. /Инновационные подходы в преподавании английского языка/ISSN 1694-7762. Жаңылыктар-Вести- News. Научный информационный журнал «Наука и инновационные технологии» №4/2018
2. Сартбекова Н.К., Таникулова А.М. /Проблемы формирования проектно-исследовательской компетенции студентов колледжа Кыргызстана /ISSN 1694-7762. Научный информационный журнал «Наука и инновационные технологии» №2/2019 (4).с.269-273.

3. Акматов К.К., Муратов А. Мектептин тарбиялык сабактары. 1-11-кл. жетекчилери үчүн колдонмо. (Муратов А. авторлош) .Б.: 2019ж. 284 б.
 4. Абакумова Н.Н. Диагностика и мониторинг инновационных изменений в образовании: учебное пособие /Абакумова Н. Н./ Учебники и учебные пособия для вузов: Томский государственный университет, 2011г. Объем: 202 стр.
 5. Рыскулова Г У. Идеи воспитания детей в эпосе "Манас" / Рыскулова Г У, Сатыбалдыева Г Ш // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2015. – № 1(30). – С. 202-207.
 6. Рыскулова Г У. Барпы Алыкулов - народный педагог, истинный воспитатель / Рыскулова Г У, Сатыбалдыева Г Ш // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2015. – № 1(30). – С. 207-212.
 - 7.
-

Рысбаева Жамила Төлөновна

**ТҮШТҮК КЫРГЫЗСТАНДА БИЛИМ БЕРҮҮНҮН ПРОЦЕССИНИН АБАЛЫ
(XIX к. экин. жар. – XX к. башы)**

Рысбаева Жамила Төлөновна

**ПОЛОЖЕНИЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА В ЮЖНОМ
КЫРГЫЗСТАНЕ (Втор. пол. XIX – нач. XX вв.)**

Rysbaeva Jamilla Tolonovna

**THE SITUATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN SOUTHERN
KYRGYZSTAN (Deut. XIX – beginning . XX centuries)**

УДК: 94(5752.2)

Аннотация: Кыргыз элинин көчмөн турмушу жана диний-маданий борборлордон алыс жашоосу жана дин кызматкерлеринин тоолуу аймактарга каттоосунун катаал шарттары билим берүү иштеринин жетиштүү деңгээлде калыптануусуна тоскоолдуктарды жараткан. Ошондуктан азыркы Кыргызстандын аймагында мектеп-медреселер жана билим берүү иштери XIX к. экинчи жарымынан -XX кылымдын орто чендеринен баштап жандана баштаган. Мугалим же молдолорду медреселер даярдашкан. Медреселер отурукташкан элдер жашаган шаар калааларды жайгашып, Орто Азиянын исламды жайылтуучу чоң-чоң шаарлары болуп эсептелген Бухара, Кокон, Хивададан алгачкы мугалимдер билим алышкандыгы жакшы маалым. Медересе-мектептер октябрь революциясына чейин түндүктө Пишпекте , Пржевальск уездеринде, ал эми көпчүлүгү Кыргызстандын түштүгүндө ачылышкан.

Негизги сөздөр: Билим берүү, система, мугалим, молдо, адис, маданият.

Аннотация: Кочевой образ жизни кыргызов, отдаленность от религиозных центров и трудность проникновения служителей ислама в горный Тянь-Шань не создавали достаточных условий развития светского образования и в итоге на территории современного Кыргызстана мектебы и медресе появились в начале XIX столетия. В медресе готовили служителей культа – мулл и учителей начальных мусульманских школ-мектебов. В основном медресе создавались в местах проживания оседлого населения. Первыми учителями в Кыргызстане были воспитанники мектебов и медресе таких крупных городов

Средней Азии, как Бухара, Коканд, Хива, являвшихся центрами пропаганды ислама. До Октябрьской революции в Пишпекском уезде, Пржевальском уезде и в основном Южном Кыргызстане было открыто много средних учебных заведений – медресе и мектебов.

Ключевые слова: образование, система, учитель, муллы, специалист, культура.

Annotation: The nomadic lifestyle of the Kyrgyz, remoteness from religious centers and the difficulty of penetration of the ministers of Islam into the mountainous Tien Shan did not create sufficient conditions for the development of secular education, and as a result, mektabs and madrassas appeared on the territory of modern Kyrgyzstan at the beginning of the 19th century. The madrasah trained clergy - mullahs and teachers of primary Muslim schools - mektebs. Mostly madrasahs were created in places where the settled population lived. The first teachers in Kyrgyzstan were students of mektebs and madrassas of such large cities of Central Asia as Bukhara, Kokand, Khiva, which were centers of propaganda of Islam. Before the October Revolution, many secondary educational institutions - madrasahs and mektebs - were opened in Pishpek district, Przhevalsky district and mainly in Southern Kyrgyzstan.

Key words: education, system, teacher, mullahs, specialist, culture.

Советтик доордогу тарыхнаамеде кыргыз эли совет бийлиги орногонго чейин толук сабатсыз, караңгы эл болгон деген идеология калыптанып, кыргыз тарыхчылары да бул маселеге объективдүү баа бере албай чоочулап келишкен. Совет доорунда кыргыз элинин колониялдык доордогу тарыхын изилдөөдө олуттуу кемчиликтер орун алгандыгын мезгил тастыктоодо. Орчундуу актуалдуу маселелерди изилдөөдө бир беткейлүүлүк өкүм сүрүп, кээ бир маселелер көз жаздымда кала берген. Мына ушундай чечүүнү талап кылган милдеттердин бири - XIX кылымдын экинчи жарымы XX кылымдын башындагы Кыргызстандын түштүгүндөгү агартуунун абалы. Бул макалада, Фергананын анын ичинде азыркы Түштүк Кыргызстандын негизги калкы кыргыздар, кыпчактар, өзбектер, сарттар, тажик элдеринен туруп, ошол элдердин балдарын окутуу үчүн диний мүнөздөгү жергиликтүү кадимий жана жадиддик мектептерде, ошондой эле келгин оторчу орустардын балдары үчүн орус мектептери, орус пансиондук, орус-туземдик мектептер жана гимназияларында окутуунун өзгөчөлүктөрүнө анализ берүүнү максат кылганбыз.

Кыргыз элинин сабаттуулу маселесине келсек, биздин элдин ыйык милдеттеринин бири баланы билимдүү кылып тарбиялоо улуу муундан кийинки муунга өтүп мурасталып келген. Кыргыз эли байыртадан илим-билимге умтулуп келген эл экендигин төмөнкү макалдардан көрсөк болот, мисалы, «Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү миңди жыгат», “ Билим алуу ийне менен кудук казгандай”, “Акылдуу элге тартат, акмак тууганга тартат» деген сыяктуу накыл сөздөрү көрсөтүп турат.

Кыргыз эли байыркы Энесай кагандыгынын доорунда эле өзүнүн жазмасы болуп, андан ары этномаданий өнүгүүнүн ар кандай этаптарында жаңы жазмаларды (чагатай, перс, араб жазмаларын) колдонуп, билим-илим алып, улуу тарыхый мурас болуп сакталып калган эмгектерди жараткан даанышман, илимдүү инсандары менен белгилүү элдерден болгондугу анык. Мисалы, X к. аягы –XI башында жашаган Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашгарилерди (Барскоони) мисал кыла алабыз. Жусуп Баласагын Карахандар кагандыгынын борбор шаары Баласагында туулуп өсүп, “Кудатгу билиг” же кыргызча “Куттуу билим” деген эмгегин жараткан, дастандын мазмунунда көрүнүп тургандай ал мезгилде эл илим-билимге өзгөчө маани берген. Ал эми Махмуд ибн Хусейн Кашгари 1029-

1038 жж. Барскоон шаарында туулуп, Багдад жана Бухарадан билим алып заманынын эң илилимдүү инсандарынын бири болгон. Анын бизге чейин жеткен эмгектеринин бири «Китаб диван лугат ат-түрк» («Түрк тилдеринин сөз түркүмдөрү») деп аталып, түрк элдеринин тилдери, алардын ооз эки чыгармалары, уруулардын этникалык курамы, философиясы, тарыхый географиялык маалыматтар камтылган.

XVI к. башында Кыргызстандан чыккан дагы бир илимдүү адамдардын бири Сайф ад-Дин Аксыкенти. Анын «Мадж му ат-таварих» («Тарых боюнча жыйнак») аттуу чыгармасында Фергана жана Теңир-Тоода жашаган кыргыз жана кыпчак уруулары жөнүндө, ошондой эле «Манас» эпосунан прозалык үзүндүлөр сакталган калган.

XVIIIк. экинчи жарымы жана XIX к. биринчи жарымында Кыргызстан өнүгүүнүн жаңы тарыхый жолуна түшкөн, анткени жунгарлар талкалангандан кийин бир кылымга тете мезгилде калмактардын тынымсыз кол салууларынан кыргыз эли биротоло бошотулган. XIXк. Кокон хандыгынын мусулман дин кызматкерлери жеткинчек балдарды окутуу үчүн мечит медреселерде куруп, билим берүү иштерин жандандыра башташкан. XIXк. 70 - жылдарында Ошто 150 мечит, 6 медресе, алардын катарында Алайдын манабы Алымбекадатканын медресеси болгон.

XIXк. билимдүү инсандары Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Нурмолдо, Молдо Нияз, Жеңижок, Токтогул, Тоголок Молдолор эскиче диний билим алып, жазганды жана окуганды билишип, өз чыгармаларында элди билим алууга үгүттөшкөн. Ошондуктан аларды алгачкы эң алгачкы ойчулдар жана агартуучулар деп атоого толук негиз бар.

1855-1876 жылдардан кийин Кыргызстандын тарыхында колониялык доор башталды. Кыргызстандын социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүүсүнө орус маданиятынын таасири катуу тийип, мусулман мектептери менен катар жаңы келгин орустардын балдары үчүн да мектептер ачыла баштаган.

Фергана өрөөнүн аймагында окуу жайлардын бир нече түрлөрү болгон. Алар эски ыкма (усулу кадим) менен окуткан мектеп, медреселер, жаңы ыкма (усулу жадид) менен окуткан татар жана кыргыз мектептери, медреселери, орус-мектептери жана гимназиялары болгон.

Кыргыздарда колунда бар журт башчылары, ири ак сөөк манаптар Кашкардан, Үрүмчүдөн, Бухарадан, Кокондон, Казандан, Уфадан жалдап татар, ногой молдолорун алдырышып, балдарына арип таанытып, окуганды, жазганды үйрөтүшүп, билимдүү жаштар көбөйө баштаган. Жергиликтүү мектептерден сабатсыздыгын жоюп, билим алган жаштар андан ары билимин өркүндөтүү үчүн Бухара, Баку, Казан, Уфа шаарларына барышып жогорку мектептерден билим алышкан. Мисалы, XIX кылымдын акыркы чейрегинде, 1870-жылдарда Азербайжандын Шемаха шаарында Ысык-Көлдөн Касымаалы, Сарыташтан Ибрагим, Кызыл-Кыядан Искендер аттуу кыргыз жигиттери жогорку мектептен дин илими менен кошо адабият, логика, тарых, философия, араб, фарс тилдерин терең окуп билимдүү болуп кайтышкандыгы белгилүү[1:56].

Мусулман мектептерде окуу программасы араб арибинде - тамгаларды жаттап бүткөндөн кийин, аларды муунга кошуп окуганга үйрөтүшкөн. Башкача айтканда курандын мазмунунан кыскартылып алынган анчалык чоң эмес китеп «аптиеки» окушкан. «Аптиеки» деген сөз кыргыздардын тилинде айтылышы, ал эми тура айтылышы фарс тилинде Хафтиек (хафт – жети, як - бир) курандын жетиден бир бөлүгү дегенди билдирген [2:38]. 1800-жылы

Казанда ачылган басмаканадан биринчи жолу татар тилинде башталгыч мектептин окуу куралы «Хафтиек» басылып чыгат. [3: 16]

Кийинчерээк XX к. башында Уфа, Оренбург, Ташкент, Верный шаарларында пайда болгон мамлекеттик жана жеке менчик басмаканалардан миңдеген тираж менен татар, казак, кыргыз, өзбек тилдеринде окуу китептери басылып чыгат. Бул окуу китеби араб тилиндеги куранды балдарга жеңилдетип түшүндүрүү үчүн түзүлгөн. Хафтиекти өздөштүргөндөн кийин фарс тилинде же болбосо түрк тилдеринин биринде мусулман дининин негизги эрежелери топтолгон «чаар китеп», «Суфи-Аллаяр» китептерин өздөштүрүүгө өтүшкөн.

Мектептер окуу *эки баскычта*: көпчүлүк окуй турган төмөнкү баскыч, колунда бар бай-манаптардын, динчилердин балдары окуусун андан ары улантуучу жогорку баскыч болуп бөлүнгөн. Ушул китептердин ичинен кыргыз жана казак балдарына арналып, жеңилдетилип түзүлгөн алиппе 1911-жылы чыккан [4:72]. Китептин толук аты «Алифба йаки төтө окуу». Уфадагы жеке менчик Шарк басмасынан араб ариби менен басылган. Аны жазып бастыргандар жогорку даражалуу Галия медресесинин окуучулары Ишенаалы Арабаев жана улуту казак Хавза Сарсикеев болгон. Бул кыргыз балдарынын сабатсыздыгын жоюуга арналган окуу куралы катарында чыккан туңгуч басма китеп эле. Жайкы дем алыш мезгилинде Галия окуу жайынын окуучулары кыргыз-казак айылдарына барып, ушул алиппе менен балдарды окутуп, акча таап кайтышкан.

Төмөнкү баскычтагы мектептерде окутуу тамгалык ыкма боюнча жүргүзүлгөн. Биринчи ар бир тамганын атын үйрөнүү, экинчи тамгалардан муун түзүп окуу, үчүнчү тамгалардан сөз курап окуу. Мектептердин *жогорку баскычында* медресеге кирүүгө даярдык көрүү максатында арап тилинин грамматикасын тереңдеп окутуп, жазууга үйрөткөн. Ар бир окуучунун зээндүүлүгүнө, жөндөмүнө жараша китептен китепке көчүп, эгерде окуучу жөндөмдүү болуп бир китепти жакшы өздөштүрүп бүтсө, башкаларды күтпөстөн экинчи китепке өтүп кете берген.

Медреселерде жалаң эле колунда бар дин өкүлдөрү, манаптардын балдары окубастан кээде карапайым калктын балдары да билим алган. Булар үчүн каражат «зекет», «фитр» аркылуу элдин чогултулган акчалар сарпталган.

XIX к. экинчи жарымынан баштап чөлкөмдө жаңы усулда окуткан мектептер орус мектептери жана гимназиялары ачыла баштаган. Алардын өзгөчөлүгү жаңы усулдар менен сабак өтүү болгон, ал мектептерде жергиликтүү элдин балдарын окутууга уруксат болгон, атайын парта, доска, отургучтар, атайын окуу китептери менен жабдылган. Бул мектептерге окуучулар күндө барып, орус тилинде окушкан. Окуучунун жашы 9 жаштан кем эмес, 12 жаштан чоң эмес куракта болуусу, ден соолугу чымыркай болуусу талап кылынган. Окуучулар 1-октябрга окууга жөнөтүлүшкөн. Күндө 4 сааттан окушуп, үчүнчү жана алтынчы күндөрү 3 саат окуу болгон. Ар бир сабак 1 саатка созулуп, аралыгында 15 минутадан тыныгууга бөүнгөн. Кыргыз балдар орус тилин жакшы окушса бир айга туугандары менен болуп келүүгө уруксат берилген. Окуу жылы бою уланган, базар жана майрам күндөрү гана эс алышкан. 1 июндан 1 октябрга чейин жайкы тыныгуу болгон. Бош мезгилдеринде айыл чарба иштери жана кол өнөрчүлүктү үйрөнүшкөн. Мектептер жыл аягында Ата-энелерин жана жергиликтүү төбөлдөрдү чакырышып, жыл жыйынтыгын чыгарышкан.

Колониялдык доордо падыша өкмөтү тарабынан Түркстанда мектептердин бир нече жаны түрлөрү ачылып, күндө барып окуучу, ал эми көчмөн элдердин балдары үчүн

пансиондук мектептерди ачуу аракеттери кулач жая баштаганына карабастан жергиликтүү эл балдарына мусулман мектептеринен билим алууну каалашкан. Далил катары алып карасак, мусулман мектепте окугандардын саны 1893-жылы 11756 эркек, 3025 кыздар, жалпы 14781 окуучуга жеткен. [5:128]

Колониалдык бийлик орусташтыруу саясатын ишке ашырууда жергиликтүү элдин балдарына орус тилин үйрөтүү, орус маданий аң сезимди калыптандыруу, ошондой эле келечекте өз саясатын ишке ашыруу үчүн орусча билим тарбия алган кадр катары пайдаланууну көздөп, жаңы типтеги орус-тузем мектептерин ача баштаган. Анткени ал мектептердин программасы жергиликтүү элдин да кызыкчылыгына жооп берип, окуу жергиликтүү эл көнүп калган мусулманча диний билим берүү жана орус тилинде окутуу программасын камтыган. Окуу күнү эки бөлүккө бөлүнүп, биринчи эки саатында орус тилинде орус мугалими тарабынан окуу, жазуу жана арифметика сабактары окулса, экинчи бөлүктө жергиликтүү тилде мусулман дини боюнча молдо сабак өткөн.

Орус жана орус-тузем мектептерин ачуунун алдында орус интеллигенттеринин алдыңкы өкүлдөрү тарабынын Түркстанда китепканалар, музейлер, ар кандай илимий коомдор иштей баштап, орусиялык илимпоздор кандайдыр бир даражада өздөрүнүн илимий милдетин аткарган, бирок негизги максаты падышалык бийликтин тапшырмасын ишке ашырууга чоң салым кошушкан. 1867-жылы Ташкентте крайдын климаттык өзгөчөлүгүн изилдеген метеорологиялык станция, 1870-жылы химиялык лаборатория ишке кирген. 1870-жылы Түркстан китепканасы негизделип, 1871- жылы Орус географиялык коому, 1897-жылы Илимий географиялык коом түзүлгөн. 1897-жылы негизделген Азиялык илимий коом (край боюнча 15 илимий коом) Орто Азиянын тарыхы, географиясы, этнографиясы, статистикасы, экономикасы боюнча маалыматтарда топтоого киришип, ар тараптуу изилдөө иштери билим берүү тармагы сыяктуу эле басып алуучулардын орусташтыруу идеяларын ишке ашырууга өбөлгө түзгөн.

Орусиянын Агартуу министрлиги 1869-жылы «Сборник документов и статей по вопросу об образовании инородцев» аттуу жоболор жыйнагын жарыялаган. Ошондон бир жыл өтпөй эл агартууну тейлеген министр-граф Д.А. Толстой (1823-1889-жж.) «Биздин Ата журттан сырткары турган тектеш эместерге (инородцов) билим берүүнүн түпкү максаты – талашсыз, аларды орусташтыруу жана орус эли менен бириктирүү. » деп айткан. [6:22]

XIX кылымдын орто ченинен Түркстанга көчүп келген оторчу-орустардын балдарына милдеттүү башталгыч билим берүү талабы коюлган. Аны үчүн мугалим кадрлары керек болгон. Ушундай муктаждыктан улам Түркстан крайынын борбору Ташкент шаарында 1876-жылы Түркстан крайынын окуу жайлары боюнча башкармалык түзүлгөн. 1879-жылы ошол эле шаарда 4 жылдык мөөнөт менен билим берүүчү мугалимдер семинариясы ишин баштаган жана жергиликтүү элдин тилин, салтын билүү милдети да жүктөлүп, жергиликтүүлөр да окууга уруксат берилген. 1883-жылы башында семинарияга араб алфавити аркылуу сарт тили, 1885-жылдан араб алфавити аркылуу перс тили киргизилген.

1880-жылдардын ортосунда Александр III такка олтурушу жана генерал-губернатор Розенбахтын орусташтыруу саясаты менен байланыштуу маселесинде билим берүүдө орус-тузем мектептерин ачуу зарылдыгын сунуштап, долбоор колдоо тапкан.

Орус-тузем мектеби деп аталып калуусу мындайча чечмеленет: эки маанидеги кош сөздөн турган түшүнүктүн биринчи сөзү «орус» («русский») – Түркстан крайына Орусиянын Борбордук бөлүгүнөн көчүрүлүп келген, жумушка келген, кызматка келген же

кулак орус дыйкандары эле же славян улутундагы калктардын балдары үчүн деген маанини туюнтса, экинчи мааниси «тузем» («туземцы») – жергиликтүү калк, алгачкы мааниси «тузем» деген «караңгы», «артта калган», «жапайы» дегенге жакын мааниде болгон.

Биринчи орус-тузем мектеби 1884-жылдын акырында Ташкент шаарында ачылган.

Ал эми Фергана өрөөнүндө ачылгандыгы боюнча, «Туркестанские ведомости» газетасынын 1886-жылдын 25-ноябрындагы санында ушул жылдын 1-октябрынан тарта Анжиянда орус-тузем мектептерин ачуу боюнча буйрук чыкканын жана аны колдоо үчүн 720 рубль ажыратылып, ал эми материалдык-техникалык жабдуу, окуу куралдары үчүн 275 рубль бөлүнгөнү тууралуу маалымат жарык көргөн [7: 128]

Окуу күнү эки бөлүккө бөлүнүп, биринчи эки саатында орус тилинде орус мугалими тарабынан окуу, жазуу, арифметика сабактары окулса, экинчи бөлүктө жергиликтүү тилде ислам дини боюнча молдо сабак өткөн.

Генерал-адъютант Н. О. Розенбах орус - тузем мектептеринин ачылышы менен туземдик калк арасында орус рухун жаратууга жана бекемдөөгө көмөктөшүүлөрүн областтын начальниктерине буюруп: «Бул мектептер жакын жана ишенимдүү жолдор менен Түркстан крайынын бардык элдеринин турмуш тиричиликтик жана экономикалык кызыкчылыктарын жалпы мамлекеттик кызыкчылыктарга бириктирет жана бул элдердин биздин кубаттуу метрополиядагы түпкүлүктүү орус калкынын улуу үй-бүлөсү менен жуурулушуусуна биротоло алып келет» - деп өз оюн билдирген.[8:246]

Орус-тузем мектептерди ачуу идеясы Туркестандын генерал-губернатору К. Кауфмандын башкарган (1867 - 1881 гг.) мезгилинде эле Ташкенттин соодагери Сеид Азимбаев деген киши жаңыча медресени ачуу пикир-декабрда гана ачылган ин билдирип, ал медреседе орус грамматикасы, орус мыйзамдары, арифметика жана кол өнөрчүлүк боюнча билим берүү сунушталган. Орус тилин окутуунун усулун жергиликтүү элдин балдары үйрөнүүгө оңой кылып түзүүнү сунуштаган.

Эң алгачкы орус-тузем мектеп приходу училище деп аталып, туземдик элдин балдары үчүн Сеид Азимдин баласы Сеид-Ганинин үйүндөм 1884 ж. 19-декабрында ачылып 38 бала окуй баштаган. Жергиликтүү элдин балдарын чочутпоо үчүн мебель койбой, мусулман мектептердегидей жерге килем жана төшөк салып отургузган шартта окутуу башталган. *Класстык-сабак усулунда окутуу системасы баишталган.* Бул окуялар тарыхый булактарда мындайча чагылдырылган: «Дети (38 мальчиков) 18, сидели на разостланных коврах и ватных одеялах с книгами в руках».[9:90].

Бир жарым жылдан кийин атайын жазма түрүндө уруксат берилгенден кийин 2 орус-туземдик мектеп, көп өтпөй 14 карлик мектептер ачыла баштаган. Аларда шариятты окутуу сакталган.

Кыргызстандын аймагында биринчи орус-тузем мектеби Токмокто Каракуруз кыштагында ачылып 23 бала, анын 20 дунган, 3 окуучу кыргыз болгон. 1898-жылы Николаевский кыштагында орусектептери иш алып барган. 1900-жылы орус тузем мектеби Кетмен-Төбө капчыгайында ачылган. Октябрь революциясына чейин Кыргызстанда 22 орус-тузем мектеби иштеген, ал эми жалпы европалык типтеги мектептердин саны 107 болуп, 7041 бала билим алын, анын ичинен 574 кыргыз эле. Мугалимдер аз болуп (216), ар бир мугалимге 30 дан окуучу туура келген. Ошентсе да Кыргызстанда мектеп жашындагы балдардын 4% гана билим алган.

Жогорудагы саясаттын алкагында 1896-жылы Фергана областында эки орус-тузем орто окуу жайы (училищасы) ачылган. Алардын бири Кокондо 7 окуучусу менен, экинчиси Эски Маргаланда 18 окуучусу менен иш алып барган. Наманганда 23 окуучусу менен, Ошто 20, Чустта 18, Коженкте 20, Анжиянда 14 окуучусу бар орус-тузем мектептери болгон. Оштогу орус-тузем мектебинин алдында 1887-жылдан тартып орус тилин үйрөнүү боюнча чоңдор үчүн кечки курстар иш алып барган. 1913-жылы мында 18 киши окуган. 1910- жылы мындай кечки курстар Прежевальскийдеги орус-тузем мектебинде ачылып, мында 90 киши окуган, анын ичинде 25 кыргыз болгон. [10:128]

Падышалык бийликтин чыныгы максаты орусташтыруу экенине карабай жергиликтүү элдин балдарын окутушкан, алар кийинчерээк өз элине кереги тийген кыргыз элинин көрүнүктүү билимдүү инсандары болуп, ошол доордо жана совет бийлигинин алгачкы жылдарында орус тилдүү бийликтин саясатын түшүнгөн, илимдүү-билидүү, кыргыз мамлекетин түптөөгө чоң салым кошкон инсандардан болушту. Орус-тузем мектептеринде Кыргызстандын келечектеги атактуу адамдары окушуп, адардын катарында «кызыл профессор» К. Тыныстанов, тилчи Х. Карасаев, коомдук ишмерлер А. Сыдыков, Т. Айтматов, Ж. Абдрахманов, адабиятчы Т. Жолдошев, жазуучу- журналисттер С. Карачев, О. Алиев ж.б. болушкан, кийин алар өз элинин келечегине баа жеткис кызмат кылган тарыхый инсандадан болушкан.

Фергана өрөөнү – келгин оторчу европалыктар кеңири отурукташкан аймактардын бири болгон. 1887- жылы Ош шаарында эң алгачкы орус-мусулман мектеби ачылган. Ачылган күнү 15-январда он бир бала окуу үчүн келген. Класска парталар, доска коюлуп, балдарга дептер, жаза турган перо жана карандаш берилген. Славян улутундагы окуучулар болгондуктан, алар мугалимдин суроосуна так жооп бере алышкан, ал эми жергиликтүүлөрдүн балдарынын жүрүм турумдары аларга окшошо баштаган.

Орус-тузем мектептеринин окуу программасына куран жана хадис үйрөнүү киргендиктен жергиликтүү эл балдарын ошол мектептерге берүүгө кызыккан. Класстык-сабак системасы кирген, мугалим менен окуучунун диалогу негизги метод болгон.

Кийин 1907-жылы 29-майда Түркстан генерал-губернатору бекиткен С.М. Граменций түзгөн программа менен окутуу ишке ашырылган. Ага ылайык бала биринчи жылы төмөнкүдөй иштерди аткарган: айлана-чөйрөсүн карап туруп сөздөрдү оозеки айткан; тамгаларды элементи менен жазууну үйрөнгөн; баш тамгаларды айырмалоого көнүшкөн, орусча сөздөрдү көчүрүп жазууну өздөштүргөн. Экинчи жылы сөз байлыктарын өстүрүп тегерек-четти сүрөттөп жазган; чакан тексттерди кайра айтып же жазып берген. Үчүнчү жылы сөздү сөзгө курап, сүйлөм түзүп текст жазышкан; жат жазууну (диктант) үйрөнгөн. Төртүнчү жылы бир кыйла чоң тексттерди оозеки айтып берген, маанисин түшүнүп жазып берген; окуялардын сүрөттөп айтып жана жазып беришкен, иш кагаздарынын ичинен кат, телеграмма, арыз жазып үйрөнгөн.

Ош орус-тузем мектебинде Казан университетинде окуп келген Алымбек датканын небереси Жамшитбек Карабеков мугалим болуп иштеген. Ошол эле мектепте агартуучу, саякатчы, улуту тажик, Мырза Фазылбек Касымбеков (1863-1919-жж.) да эмгектенген. Ал азыр Тажикстанга карап калган Тоолуу-Бадахшандын Шунган айылында туулган. Чыгыш таануучу, тарыхчы, саякатчы-географ. Маргаландагы Султан Муратбектин медресесин бүтүргөн. Ал жаштайынын Ошто жашап, тилмеч, жол көрсөткүч, чарба иштеринин башчысы катары Кашкар, Тибет, Гиндикуш, Памир, Түркия, Ооганстан жерлерине жасалган

илимий экспедицияларга катышкан жана өзү да коллекцияларды жыйнаган, кол жазмаларды жыйнаган. Россия география коомунун 2 алтын, күмүш, коло медалдары менен сыйланган. 1907-жылы Бадахшандын өткөндөгү жүз жылдык тарыхын жазып, Мырза Сан-Мухамбет Бадахшанинин ишин уланткан. Анын дагы бир чоң эмгеги 1911-13-жылдарда Ош орус-тузем мектебин ачып, анда мугалим болуп иштегендиги. Аймакта демократияны орнотууга салым кошкон.

Орус-тузем мектептеринде жөнөкөй орус жана жергиликтүү мугалимдер менен катар аттуу баштуу окумуштуу жана агартуучулар да эмгектенишип, педагогика жана методика илимине чоң салымдарын кошушкан. Аларга, Владимир Петрович Наливкин (1852-1918-жж.) – чыгыш таануучу окумуштуу, агартуучу, коомдук ишмер. Сергей Михайлович Граменицкий (1859-1919-жж.) – Владимир губерниясынын Покровка уездинин Костерово айылында туулган. 1881-жылы Петербург университетинин табигый билимдер (физика-математика) факультетин бүтүрүп, Түркстанга мугалим болуп келет. Орус-тузем мектептери үчүн «Первая книга для чтения. Пособие для обучения русскому языку в инородческих училищах» (1898-1915-жылдар аралыгында 13 жолу басылган), «Вторая книга для чтения» (1898-1916-жылдар аралыгында 8 жолу басылган), «Третья книга для чтения» (1899-1912-жылдар аралыгында 6 жолу басылган), «Начальная арифметика» (1891-жылдан 1924-жылга чейин басылып турган), «Сборник задач и примеров для начального обучения арифметике» (1892), «Сборник задач по арифметике, по русскому языку» ж.б. сегиз окуу китебин жазган. [11:176]

Николай Иванович Ильминский (1822-1892-жж.) – чыгыш таануучу окумуштуу, педагог-миссионер, Петербург илимдер академиясынын мүчө- 218 корреспонденти (1870).

Жыйынтыктап айтсак, XIX кылымдын соңундагы жана XX кылымдын башындагы орус-тузем мектептери Фергана өрөөнүндөгү билим берүү мекемелерин жалгыз тиби болгон эмес, усули кадим (эски ыкма) жана усули жадид (жаңы ыкма) менен окуткан татар, өзбек, тажик, кыргыз мектеб-медреселери, орус-тузем жана орус мектептери иштеген. Мисалы, 1883-жылы Ош уездинде 86 мектеб-медреселер болуп, аларда 940 бала окуган, ал эми 1914-жылы 83 мектеб-медресе иштеген. Окуучулардын саны 4000ге жеткен. 1914-жылы жалпы Фергана облусунда 2600 мектеб, 368 медресе, 37 усули жадид мектептери иштеп турган, аларда 54 миң бала окуган, алардын улуттук курамы өзбектер, кыргыздар, тажиктер, орустар, татарлар, түрктөр, лөлүлөр ж.б. элдерден болгон [12:132]

Өзбекстандын мамлекеттик архивдик документтерден алынган маалыматтар боюнча 1836-1860 жж. Ошто өз каражатына медресе кургандар көрсөтүлгөн, алар: Мухаммед датка, Акжол датка, Халмырзабек датка, Алымбек датка ж.б. [13:12]

Вакуфтук жерлерге курулган базарлар, конок үйлөрү, салыктардан түшкөн каражаттар менен каржыланып, ал вакуфтарга менчиктик укугу вакуф-наме деген күбөлүктөрү менен болгондугу көрсөтүлөт.

Экинчи жактан, канчалык татаал, ыңгайсыз болсо да, араб жазуусу Молдо Нияз, Нурмолдо, Молдо Кылыч, Тоголок Молдо, Алдаш Молдо, Эшенаалы Арабаев ж.б. сыяктуу сабаттуу кыргыз ырчыларына өз чыгармаларын кагазга түшүрүш үчүн кызмат кылган; ошол эле араб тамгалары менен тектеш түрк тилдеринде басылып чыккан адабий китептер жана демократчыл газета-журналдар революцияга чейинки кыргыз журтчулугунун бир ууч билимдүү катмарын жаңыча китеп маданиятына, көркөм сөз өнөрүнө аздыр-көптүр аралаштырган.

Жогоруда биз мисал келтирген фактылар кыргыз эли советтик доорго чейин туташ сабатсыз болгон деген негизсиз ой-пикирлерди толук жокко чыгарат. Түркстан аймагында, Ферганада, анын ичинде кыргыздарда мусулман окуусу менен мектептер, орус жана орус-тузем мектептери, «Боз үй мектептеринин» ишмердүүлүгү калктын акыл-ой мүдөөлөрүн канааттандырып, агартуу ишине чоң салым кошкон.

Адабияттар:

1. Джафарзаде А.М. Азербайджанско-киргизские педагогические связи в XIX – начале XX в. // Русский язык в Киргизской школе. 1970. №5. 50-6.
 2. Осмонкулов А. Кыргызстанда эл агартуу иштеринин жана эне тилин окутуунун тарыхынан. – Ф., 1974. 38-б.)
 3. Самарбекова А. Сабатсыздыкты жоюудагы алгачкы кадамдар // Кыргыз китепканасы. - 1996. - №4. - 16-б.)
 4. Мамытов С.А. Кыргызско-татарские литературные связи второй половины XIX – начале XX в. – Б., 1999 , 72-б.)
 5. АйтмамбетовД. Дореволюционные школы в Киргизии. Ф.: Изд.- во АН Кирг. ССР, 1961, 128 б.)
 6. Токтогонов С. А. Становление и развитие социалистической культуры советского Кыргызстана (1917 - 1958 гг.). - Фрунзе, 1972. - 22 б.
 7. АйтмамбетовД. Дореволюционные школы в Киргизии. Ф.: Изд.- во АН Кирг. ССР, 1961, 128 б.
 8. . Социальный путь культурного прогресса отсталых народов. - Алматы, 1967. Кте: Байгазиев С. Ала- декабрда Тоодогу агартуунун кыскача тарыхынын кыскача очерки.-Б., 2005, 24 б.
 9. Комаров В.Т. Из истории организации народного образования в дореволюционном Узбекистане (1865 - 1917 гг.). - Ташкент, 1966. – 90 б.
 10. Айтмамбетов Д. Дореволюционные школы в Киргизии. – Ф., 1961. 176 б.
 11. Бендриков К.Е. «Очерки по развитию народного образования в Туркестане (1865-1924 годы)» М., 1960. 128 б.
 12. Арзыгулова С. Состояние ислама в колониальном Туркестане (сер. XIX - нач. XX вв.) / Ош и Фергана: Археология, новое время, культурогенез, этногенез. Выпуск 4. Б.: «Учкун», 2000. 132 б.
 13. Р.Шамсутдинов, Б.Расулов. «История школ и медресе Туркестана» Андижан,1995,12 б.
 14. Рыскулова Г У. Идеи воспитания детей в эпосе "Манас" / Рыскулова Г У, Сатыбалдыева Г Ш // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2015. – № 1(30). – С. 202-207.
 15. Рыскулова Г У. Барпы Алыкулов - народный педагог, истинный воспитатель / Рыскулова Г У, Сатыбалдыева Г Ш // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2015. – № 1(30). – С. 207-212.
-

Сакиева С.С., Асаналиева М.М.

**БАРПЫ АЛЫКУЛОВ – САНАТ-НАСЫЯТ ЫРЛАРЫНЫН УСТАТЫ
(“АДАБИЙ ОКУУ” КИТЕПТЕРИНИН МИСАЛЫНДА)**

Сакиева С.С., Асаналиева М.М.

**БАРПЫ АЛЫКУЛОВ – НАСТАВНИК ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПЕСЕН
(НА ПРИМЕРЕ "ЛИТЕРАТУРНОГО ЧТЕНИЯ")**

Sakieva S.S., Asanaliyeva M.M.

**BARPY ALYKULOV – MENTOR OF LITERARY SONG (BASED ON THE
EXAMPLE OF “LITERARY READING”)**

УДК 82-1/-9

Аннотация. Макалада кыргыз адабиятынын классиги Барпы Алыкуловдун балдарга арналган ырлары жөнүндө болот. Барпы Алыкуловдун башталгыч класстардагы ырлары боюнча анализ жүргүзүлгөн. Кенже мектеп жашындагы балдардын курактык жаш өзгөчөлүгүн эске алуу менен Адабий окуу китептерине сунушталган чыгармаларынын мазмуну анализденген. Барпы Алыкуловун “Балдарга насыят”, “Ынтымак” деген ырларынын мааниси, аларды жаштарды тарбиялоодогу орду, ролу анализденген. Барпы Алыкуловдун ырларынын актуалдуулугу, аларды учурдагы маанилүүлүгү, алардын коомдогу ордун, ролун аныктоого багытталган. Ошондой эле макалада башталгыч класстарда ырларды окутуунун бөтөнчөлүктөрү сунушталган. Барпы Алыкулов санат-насыят ырларынын устаты катарында талданган, акындын ырларынын тарбиялык мааниси терен анализденген.

Түйүндүү сөздөр. Санат-насыят ырлары, кыргыз ырлары, “Адабий окуу” китеби, биргелешкен чыгармачылык, окуучунун биргелешкен чыгармачылыгы, тематикалык принцип.

Статья посвящена стихам классика кыргызской литературы Барпы Алыкулова для детей. Проведен анализ песен Барпы Алыкулова в начальных классах. С учетом возрастных особенностей детей младшего школьного возраста было проанализировано содержание произведений, рекомендуемых для учебников по литературе. Анализируется значение песен Барпы Алыкулова «Балдарга насыят» и «Ынтымак», их место и роль в воспитании молодежи. Целью является определение актуальности стихов Барпы Алыкулова, их актуальности, места и роли в обществе. Также в статье представлены особенности преподавания песни в начальных классах. Проанализирован Барпы Алыкулов как мастер традиционной поэзии, глубоко проанализировано воспитательное значение стихов поэта.

Ключевые слова. Художественно-пропагандистские песни, кыргызские песни, книга «Литературное чтение», совместное творчество, совместное творчество учащихся, тематический принцип.

The article is devoted to the poems of the classic of Kyrgyz literature Barpa Alykulov for children. An analysis of Barpa Alykulov's songs in primary school was carried out. Taking into account the age characteristics of children of primary school age, the content of works recommended for literature textbooks was analyzed. The meaning of Barpa Alykulov's songs “Lending to Children” and “Yntymak”, their place and role in the education of youth is analyzed.

The goal is to determine the relevance of Barpa Alykulov's poems, their relevance, place and role in society. The article also presents the features of teaching songs in primary school. Barpa Alykulov as a master of traditional poetry is analyzed, the educational significance of the poet's poems is deeply analyzed.

Keywords. Artistic and propaganda songs, Kyrgyz songs, the book “Literary Reading”, joint creativity, joint creativity of students, thematic principle.

Кыргыз элинин оозеки адабиятында кеңири тараган ырлардын бири - санаат-насыят ырлары болуп саналат. Мындай ырларда белгилүү бир каармандар, сюжет, окуялар жок, жөн гана элдин турмуш тажрыйбаларынын жыйынтыгы берилет, бул же тигил жаман-жакшы сапаттар саналып өтүлөт жана ошонун өзүнөн адамдарды оң сапаттарга үгүттөө идеясы көрүнөт. Мындай ырлар элдик акындар Тоголок Молдо, Барпы, Жеңижоктордун чыгармачылыгында кеңири учурайт.

Барпы Алыкулов көп кырдуу таланттын ээси болгон. Алардын бир багыты- акындын балдарды тарбиялоого арналган санаат-насыят ырлары катары таанылып келе жатат. Ар бир доордун акын-жазуучулары, кемеңгер, акылмандары замандын талабына, анын мүнөзүнө ылайык ой-пикирин айтуунун формасын түзөт жана өз ой-пикирин тигил же бул формада айта алат. Мезгилдин талабына жараша, анын жаратылган чыгармасы ошол мезгилдин мүнөздөрүнө жараша келгендигин байкайбыз. Акындар эмнени жаратышса, анда кандай ой-пикир болсо да, кайсыл бир мезгилде, алардын баары өз заманынын, доорунун көркөм табылгасы болуп кала берет. Балалык курак-адам инсандын данек маңызы, эртең ким болуунун көрсөткүч аныктагычы. Бирок ал туңгуюк нерсе эмес, үйрөтүүнүн, көнүктүрүүнүн, тарбиянын заты. Ал эми баланы тээ түп башатынан турмуш көзүн таанып-билүүгө, аруу-актыкка көнүктүрүп, кыянатчылыкты жеңүүгө ынандыруунун саяпкери менен данакери деп эсептелип, байыртадан эле көзөмөл устаттар тарабынан даярдалган көркөм сөз өнөрү-балдардын курак баскычына багытталып жаралган көркөм чыгармалар экени чын [4, 3-б.]

Барпы Алыкуловдун ырлары жаш муундарды тарбиялоо мазмунунда билим берүү системасында окутулуп келет. Бааарыбызга белгилүү, башталгыч класстарда адабият таануу илиминин алгачкы баскычы “Адабий окуу” китептерине сунушталган адабий чыгармалардан башталат. Адабий окуу сабагы билим берүү системасында адабий жана элдик оозеки чыгармаларды окутууга арналат.

Адабий окуу окуучулардын текстти шар, туура, сезимдүү окуп, окуганын кайра айтып берүүсү, тексттеги тиешелүү суроолорго жооп берүүсү менен чектелбестен, алардын окуганындагы негизги ойду бөлүп көрсөтүп, окуганын бөлүктөргө ажыратып план түзүп, тиешелүү денгээлде көркөм сөз каражаттарына талдоо жасай билип, текстти өзгөртүп, өз алдынча чыгарма жаратып, окуп талдоого алган текст менен жаңы чыгарманын ортосундагы байланышты ача билүүсүнө жетиштирүүнү өзүнө алат. Окуу предметинин адабий окуу деп аталышы да мына ушуга негизделет б. а. окуу предмети мурдагыдан айырмаланып, анын адабийлүүлүгү күчөтүлмөкчү. Анткени, ар кандай чыгарманы кабыл алуу – бул биргелешкен чыгармачылык, автор менен окурмандын биргелешкен чыгармачылыгы (М. М. Бахтин), ал эми сабак процессинде талдоого алуу — мугалим менен окуучунун биргелешкен орток чыгармачылыгы (Г. Н. Кудина) болсо, образдарды, каармандарды үлгүсүз кабыл алуу (айрыкча, жомокторду оозеки угууда) чыгармачылык (Л. С. Выготский). Адабий окууда

таанып-билүү мүнөзүндөгү тексттердин үлүшү кыскарып, дээрлик көркөм тексттер түзөт. Анткени, бул окуу предметинин негизин идеялык-тематикалык принцип эмес, чыгарманын көркөмдүк-эстетикалык баалуулук принциби түзүп, тематикалык, жанрдык, автордук, мезгилдик, хронологиялык бөлүштүрүүлөр сакталат.

Окуганын түшүнүү – окуган текстинин маанисин түшүнүү жөндөмдүүлүгү, аны интерперитациялоо жана окуган текстине карата өз пикирин, оюн, мамилесин, көз карашын калыптандыруу көндүмү. Бул башталгыч мектептен тартып окуучуларды үйрөтүү зарыл болгон маанилүү көндүм болуп саналат [7,96]. Окуганын түшүнүү – бул окурмандын, тексттин жана мазмундун ортосундагы өз ара татаал байланыш. Ал сөздөрдү таануунун жана кепти түшүнүүнүн натыйжасы болуп саналат. Окуганын түшүнүү көндүмүнө сапаттуу окутуу окуучулардын жекече өзгөчөлүктөрүн жана муктаждыктарын эсепке алат [8,136].

Адабий окуу китебинде тематикалык бөлүштүрүү башкаларга салыштырмалуу кенири колдонулат. Анткени чыгармалар, негизинен, тематикалык жактан топтоштурулат. Жанрдык бөлүштүрүү мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө карай аны тереңирээк өздөштүрүү үчүн колдонулат. Ошондуктан, аталган бөлүштүрүүгө таянып, бир жанрдагы чыгармаларды бир жерге топтоп салуу туура болбойт. Бул айрыкча, элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүнө тиешелүү. Маселен, жомок, макал-лакап, табышмак, жаңылмачтар. Алар окуу жылынын бардык мезгилинде окутулат. Ошондой эле бир учурда аларга атайын токтолуп, алардын өзгөчөлүктөрү үйрөнүлөт [5, 10].

Барпы Алыкуловдун жаш муундарга жугумдуу таалим-тарбия бере турган бир катар ырлары бар. Анын чыгармаларынын идеялык тематикалык мазмундары балдарга дүйнөнү таанытат, адеп-ахлак сабагын берип, баалуу акыл насааттарын айтып келген. Мисалы: акын “Угуп тургун, калайык, күн өмүрдүн азыгы” - дейт да, андан объективдүү дүйнөнү бир баштан баяндайт. Мына ошондуктан бөбөктөр табияттын ар бир кубулушу, анын бөлүктөрү болбосо, анда жандуу жаратылыштын болбой тургандыгын, буларсыз өсүмдүктүн тамыры жанданбасын, күн нуру болбосо жаныбар чак болбосун, түрдүү мөмөлөр өзү бышып бак болбосун, күндүн нуру болбосо, дарак өсүп бүрдөбөсун, тоо жарашып түрдөнбөсун, күндүн нуру болбосо, чынар өсүп шактабасын, дыйкандар буудай кактабасын, кыскасы бардыгына күн себеп, бардыгына күн керек экенин күнсүз дүйнө жаңырбасын” көркөм туюнтушат.

Илимий түшүнүккө ээ болгонго чейин табийгат, жаратылыш жөнүндө бөбөктөргө көркөм реалдуу маалымат берүү боюнча Барпы Алыкуловдун ырларынын тарбиялык мааниси маанилүү. Ал эми адам болсо Жер эненин бар байлыгына ээ. Аларды асырап – сактай алса да, кор кылып жоготсо да ушул адам баласына байланыштуу. Бул балдарга дүйнөнү эстетикалык, философиялык аспектиде туюндуруп, түшүндүрүп жаткан акындын ырларынын көркөмдүк бийиктиги деп айта алабыз. Адам тагдырын өз тарыхый шартына жараша көрсөтүү акындын балдар чыгармаларындагы мүнөздүү бөтөнчөлүккө ээ. Балдарга арналган “Мектеп жөнүндө ыр”, “Пионер” “Биз жатар”, “Жаштардын максаты”, “Балдарга насыяты”, “Санат”, “Терме” деген ырларында алардын ар кыл мүнөзүн чебер көркөмдөп жаман терс көрүнүштөрдөн алыс булууга, жакшы сапатка үндөп келет. “Ач көз”, “Жалганчы”, “Жел өпкө”, “Өзү каар, тили заар кыз”, “Болбос жигит” жана башка ырларынын ар бир каарманы аркылуу адамдагы жагымсыз жактарды ашкерелеп, инсан катары калыптанып, баланын адам болуусуна мындай терс сапаттар жолтоо болорун эскертип айтат.

Барпынын чыгармалары этнопедагогикалык башаттан сугарылгандыгын, башкача айтканда элдик ырлардын нугун улап келгендигин белгилөөгө болот. Ырларынын мазмуну каада-салт, мамиле, улууну урматтоо сыяктуу тарбия маселеге баткандыгын да айтуу керекпиз. Идеалары анын ырлары аркылуу элге суудай сиңип, келечек муундар үчүн опол тоодой орду бар. Таануу, үйрөтүүчүлүк мүнөздөгү чыгармалар-акындык дүйнөнүн тереңинен, көркөм эмоционалдуулуктан алысыраак болсо да ойчулдук, даанышмандык, зирек акыл, санат-насыят, кемеңгер кепке бай экендиги менен өзгөчөлөнүп турат. Ырларга берилбеген баа – Барпынын сөзгө бай, даанышман экендигинен көркүнө чыгып турат. Мектеп программасында көз салып жаткан Барпынын дидактикалык поэзиясы менен башталгыч класстардан тартып окутуу иштери улантылып келе жатат. Окуу китептеринде анын айрым, философиялуу, дидактикалык афоризмдердерге бай чыгармалары орун алган. 2-4-класстардын Адабий окуу китептеринде 2-класста Барпынын “Балдарга насыят”, “Ынтымак” деген эки ыры сунушталган [6, 122, 151].

Барпынын «Балдарга насыят» “Ынтымак” деген ырлары башынан аягына чейин афоризмдерге бай болуп, балдарга жашоону, дүйнөнү таанытуунун элдик, нукка түшкөн формасын колго алуу менен тарбия берүүчүлүк маанини камтыган.

Барпы Алыкуловдун “Балдарга насыят” чыгармасынын тарбиялык мааниси күчтүү. Бул чыгармасында акын:

Ырыскы келсе анда,

Куру бекер төкпөгүн.

Жөндөн-жөн бирөөнү

Акаарат кылып сөкпөгүн.

“Бирөө ар бир адам эмгектенсе, анын үзүрүн көрүп болсо буюму,

Албагыла, балдар ай.

Каяша сүйлөп, сөз кайрып,

Турбагыла балдар ай” -деп айтып, мындан тышкары мурдунду көтөрбө деп айыпсыз бирөөгө акаарат келтирбе, чакырбаган жерге барба, акылдуу жолдош күт, минип турган атынды башка чаппа, бош куржунга колунардy салбагыла, жалган сөздү туура деп айтпагыла, - деп эскертип, жамандыктан алыс болуп, жакшылыкка жакын болууга үндөйт. Жаштарды ыймандуулукка, адептүүлүккө тарбиялайт. Анткени акын бул ыры аркылуу балдарды тартиптүүлүккө, акыл-эстүү болууга чакырат. Эмгек эрезеге жеткирет дегендей, ар бир адам эмгектенсе, анын үзүрүн көрөт деген максатты көздөгөн.

Бирдин көөнүн оорутуп, Кетпегиле, балдар ай, Түбү кандай болушун Эстегиле, балдар ай, ... жана башка бул ырлар балдардын көз карашын бекемдөөгө чоң жардам көрсөтө алат. Акындын ой-чабыттары, диапозону кең жана ар түрдүү. Ар бир көркөм мурастарында өзүнө таандык чеберчиликтин белгилерине ээ боло алган. Аларды кабыл алуу менен, жаш муундарды жакшы сапаттарды үйрөтүүдө, тарбиялоочулук мүнөзгө ээ болот. Тарбиялоонун негизги этаптарында ой-жүгүртүүсүн калыптандырууда мамиле кылуу маданиятына, жүрүм-турум эрежесине, кеп маданиятына, эмгектенүүгө багыт берет, билим алууга чакырат, коомду, турмушта болуп жаткан көрүнүштөрдү туура кабылдоого багыттап, руханий тазалыкка жетелеп, ак-караны ылгап, жакшы менен жаманды сезе билген, турмуштун, жашоонун милдетин татыктуу кабыл алып өссө дейт. Мисалы, “Кулунчуктай жаш балдар, Өлбөй турган болсочунун” ордуна “Сынбай турган болсочу”, – деген салыштырууну орундуу пайдалана алды. Эгерде “кулунчуктай” деген айкаш болбогондо,

ойдун бедели кетип, салыштыруу күчүндө калмак. Ошентип акын “Санат” поэмасында зарыл болгон маселенин орчундуу жагдайларын кеңири аспектиде териштирип чыккан, балдар үчүн баалуу белек камдаган. Акын ошол канаттуу оюн кийинки саптарында ишенимдүү бекемдейт, натыйжалуу жыйынтык чыгарат. Келечекти ойлосоң, Тилек сонун турбайбы. Баатыр жигит эл үчүн, Курман болот турбайбы, - деп эр-азаматтын турмуш жобосу ушундай деп билишет акыркы замандын балдары. Ошентип Барпынын жаштар менен балдардын көркөм окуусунан орун алган чыгармаларынын дээрлик баары тең көркөм-эстетикалык тарбияны жүзөгө ашыруу ишине чоң жардам көрсөтөт. Акындын ырларын кенже мектеп балдарынан тартып, боз улан курактагы балдар ырларын жатка билишет жана акындын китептерин бүгүнкү күндө тарбиялык иштерде үзгүлтүксүз пайдаланып келишүүдө. Мисалы: Чеки басып жат жерге, Барбагыла, балдар ай, Эс токтотуп бир ишти, Андагыла, балдар ай - деген саптарында ар кандай иштерге акыл-эстүүлүк менен мамиле жасоого үндөйт. Минип турган атыңды, Чаппагыла, балдар ай. Киши билбестиктен сүйлөсө, Какпагыла, балдар ай - деп, жан-жаныбарларга аяр мамиле жасоого чакырат.

Же болбосо: Бош куржунга сук колду, Салбагыла, балдар ай, Бирөөнүн болсо буюму, Албагыла, балдар ай... - деп, адептүү болууну эскертет, Кеп бербеген такымчы, Болбогула, балдар ай, Адебиндин пайдасын, Ойлогула, балдар ай - деп, бирөөнүн сөзүн уга билүүгө, жарышып сүйлөбөөгө үндөп, тааныш-бейтааныштарга, улуу-кичүүгө маданияттуу болууга чакырат. Ошондой эле Мээнетти чала кылбастан, Бүтпөгүлө, балдар ай - деп, баштаган ишин аягына чыгууга, жоопкерчиликтүү мамиле жасоого чакырат. Илим-билим пайдалуу, Окугула, балдар ай, - деп, билим алуу ийне менен кудук казгандай экендигин эске алуу менен окууга үндөйт. Ал тургай: Кеңири заман тең жыргал, Ойногула, балдар ай, Теңдик ушул жеткенин Ойлогула, балдар ай - деп, жашоону аңдап түшүнө билүүнү ойлоп, тынчсызданат. Анан да, балдарыбыз эл уулу болуп өссө экен деп: Тоодон түшкөн ташка окшоп, Күүлөнгүлө, балдар ай, Күндөн-күнгө чыңалып, Бүрдөгүлө, балдар ай, - деп балдардын эртеңин ойлоо менен көз карашын бекемдөөгө чоң жардам көрсөтө алат. Милдетинди ар дайым Эстегиле, балдар ай, Орундатпай ишинди, Кетпегиле, балдар ай - деп, ар дайым сабырдуулукка үйрөтөт. Көпчүлүккө жакшылык Нечен кылгын, балдар ай - деп, эмгекти сүйүүгө тарбиялайт.

”Ынтымак” деген ырында “ Ынтымагы бар элдин. Калага карды ток болот. Ынтымагы жок элдер. Бирине-бири октолот” -деп жаштарды ынтымак, биримдик дайыма биримдикке, токчулукка алып келсе, ынтымаксыздык элдин бири-бирине болгон карама-каршылыгына алып келерине токтолот. Ынтымак берекелүүлүккө, бири-бирин сыйлоого, кадырлоого алып келүү менен үй-бүлөнүн, жамааттын, достуктун, жалпы элдин, уруунун деги эле ынтымактын сөзүнүн кадыр-баркы жогорулайт деген чакырыкка үндөйт.

“Ынтымагы бар элдин. Адил болот улугу. Ынтымагы жок элдин. Ичинен чыгат бузугу”- деп ынтымактын элдин, башчысы дагы, жөндөмдүү бири-бирин угууга жетелесе, ынтымагы жок элде бузукулар чыгуу менен бири-бирине болгон урмат-сый жок болгондугун белгилеген.

“Ынтымактуу эл болсо. Душманга тиер ок болот. Ынтымаксыз эл болсо. Дыркырап качып жок болот” -деп ынтымактуу элдин биримдиги душманга ок болуп, бекемдеп коргоп, ынтымаксыз элдин биримдиги жок болуп, бири-биринен качып жок болорун айтуу, жаштарды дайыма ынтымактуу, бири-бирин колдоп жүрүүгө үндөйт.

“Ынтымактуу биригет. Ынтымаксыз бүлүнөт. Ынтымак элдин баркы бар. Бири-бирине баркы бар” -деп ынтымактуулук бардык жакшы нерсеге жетелеп, үндөсө, ынтымасыздык бүлүнүүгө, жарылууга алып келерин, ынтымактуулук социалдык коомдун бардык курамында сакталууга тийиш, ал эми сактап, өркүндөтүү ар бир инсанга тиешелүү, ынтымак дайыма адамдардын ортосундагы достукту бекемдөөгө үндөп, аларды коомдо сактоо, өркүндөтүү -коомдун ар бир мүчөсүнүн милдети экендигин белгилейт.

Акындын жогорудагы эки ырынын тематикасы бири-бирине үндөш экендигин белгилөөгө болот. Мазмуну боюнча ырлардын тематикасы бири-бирине окшошуп кетет. Биринчи ырында балдардын жүрүм-маданиятына, бири-бирин сыйлоо, ач көздүктү, бой көтөрбөө, каяша айтпоо, уурулук кылбоо, улууну урматтоого басым жасаса, экинчи ырында ынтымактуулуктун инсанды калыптануусуна багытталып, аларды сактоонун, калыптандыруунун, өнүктүрүүнүн жолдору берилет. Жалпысынан алганда, Барпы Алыкуловдун санат-насыят ырларынын мааниси, мазмуну мындан чейрек кылым мурда жазылса да өзүнүн актуалдуулугун жогото элек.

Ырлардын текстин талдоодо сап боюнча жүргүзүү ынгайлуу деп айтууга болот. Ар бир сап боюнча суроолор түзүү менен талдоо ырдын мазмунун терең түшүнүүгө багыттайт. Ырдын текстине кластер, диаграмма түзүү менен талкуулоо, текстти окуп айтып берүүгө, же текстти сүрөттөө, салыштыруу менен иштөө ынгайлуу деп айтсак болот. Ырды текстин окуунун түрү боюнча жүргүзүү да ынгайлуу. Ырды жеке, жупта окуу, аларды суроо-жооп аркылуу бышыктоо да тексттин мазмунун түшүнүүгө өбөлгө түзөт. Дагы бир ынгайлуу варианты ырдын текстин жаттоо аркылуу да жүргүзүү ынгайлуу экендигин сунуштоого болот. Барпы Алыкуловдун балдарга арналган ырлары дайыма актуалдуу. Барпы Алыкуловдун ырлары Адабий окуу сабактарында санат -насыят ырларынын насаатчысы катары окутулат.

Адабияттар:

1. Алыкулов Б., “Балдар үчүн ырлары, Кыргыз акын жазуучулары балдарга” 1-том.
2. Рысбаев С.К., Миңбаева К.Б., “Кыргыз балдар акын-жазуучуларынын чыгармаларындагы педагогикалык идеялар”. - Б., 2015
3. Рысбаев С.К., Абдухамидова Б., Асаналиев Б., Бекбаева Ч. “Кыргыз акын-жазуучулары – балдарга” Балдар үчүн окуу хрестоматиясы”. - Б., 2010
4. Сулайманов М. “Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы”. - Б., 1992
5. Башталгыч класстардын программасы Кыргыз тили жана адабий окуу -Бишкек, 2022. 10-б
6. Абдухамидова Б.А., Ибраимова К., Рысбаев С.К. Адабий окуу. Кыргыз орто мектептеринин 2-классы үчүн окуу китеби.-Бишкек, 2022.
7. Сакиева С.С., Байиева Б.А., Алиева Р.А. Адабий окууда окуу жана түшүнүүнү үйрүштүүнүн технологиялары. ЖАМУнун жарчысы, №2, 2022.-96 б.б.
8. Сакиева С.С., Алиева Р.А., Абдразакова А.А. Окуу көндүмүн калыптандырууга карата жаныча көз караштар. ЖАМУнун жарчысы. №1, 2022-136 б.б.

Таникулова Айзада Мокушевна
**ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ
 ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ КОЛЛЕДЖА**
Таникулова Айзада Мокушевна
**КОЛЛЕДЖДИН СТУДЕНТТЕРИНИН ИЛИМИЙ ИШМЕРДҮҮЛҮГҮН
 КАЛЫПТАНЕДЫРУУНУН ПЕДАГОГИКАЛЫК ШАРТТАРЫ**
Tanikulova Aizada Mokushevna
**PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE FORMATION OF RESEARCH
 ACTIVITIES OF COLLEGE STUDENTS**

УДК: 378.371

Аннотация: Бул макалада колледж студенттеринин ой жүгүртүүсүндө илимий-изилдөө ишмердүүлүгүн калыптандыруунун педагогикалык шарттары жана маселелери каралат. Балдарды жана жаштарды окутуунун бардык деңгээлдеринде колледждин студенттеринин ой жүгүртүүсүндө илимий-изилдөө иш-аракетин калыптандыруу, ага ылайык келүү көндүмдөрүн калыптандыруу жана адекваттуу жүрүм-турумга мотивацияны төмөндөтүү методдору боюнча талаптагыдай окутуу жок. Студенттердин ой жүгүртүүсүндө илимий-изилдөө иш-аракеттерин калыптандыруу маселеси дагы маанилүү. Азыркы учурда коомдук турмуштун шарттары менен студенттерди тарбиялоо ишке ашырылып жаткан азыркы билим берүү мекемелеринде түзүлгөн шарттардын ортосунда келип чыккан карама-каршылыктарды чечүү зарылчылыгы келип чыгууда. Колледждин студенттеринин ой жүгүртүүсүндө илимий-изилдөө ишмердүүлүгүн калыптандыруу маданиятын калыптандыруу бүгүнкү күндө мамлекеттик артыкчылыктуу милдет болуп саналат.

Негизги сөздөр: студенттердин ой жүгүртүүсүндө илимий-изилдөө ишмердүүлүгүн калыптандыруунун шарттары, ыкмалары, материалдык камсыздоо, колледж, студент, балдар, жаштар, окутуу.

Аннотация: В данной статье рассматриваются педагогические условия и вопросы формирования исследовательской деятельности в мышлении студентов колледжа. На всех уровнях образования детей и молодежи отсутствует должное обучение методам формирования исследовательской деятельности в мышлении студентов колледжа, выработке навыков в его соблюдении и снижения мотивации к адекватному поведению. Не менее важной представляется проблема формирования исследовательской деятельности в мышлении учащейся молодежи. В настоящее время назрела необходимость разрешения противоречий, возникших между условиями социальной жизни и условиями существующими в современных образовательных учреждениях, в которых реализуется образованность студентов. Становление культуры формирования исследовательской деятельности в мышлении студентов колледжа обучающихся сегодня является приоритетной государственной задачей.

Ключевые слова: условия, методы формирования исследовательской деятельности в мышлении студентов колледжа, материальное обеспечение, колледж, студент, дети, молодежь, обучение.

Annotation: This article examines the pedagogical conditions and issues of shaping research activity in the thinking of college students. At all levels of education of children and youth, there is

no proper training in methods of forming research activity in the thinking of college students, developing skills in its compliance and reducing motivation for adequate behavior. No less important is the problem of forming research activities in the thinking of students. Currently, there is a need to resolve the contradictions that have arisen between the conditions of social life and the conditions existing in modern educational institutions in which the education of students is realized. The formation of a culture of formation of research activities in the thinking of college students today is a priority state task.

Key words: *conditions, methods of forming research activities in the thinking of college students, material support, college, student, children, youth, training.*

Многих исследователей интересует вопрос о возникновении системы формирования исследовательской деятельности в мышлении студентов колледжа. Значительное большинство ученых стоит на той точке зрения, что исследовательская деятельность и критическое мышление возникли одновременно и что до возникновения исследовательской деятельности мышления якобы не могло быть. Так, по мнению К.К. Кошевого, исследовательская деятельность и критическое мышление находятся в неразрывном единстве: нет исследовательской деятельности без мысли и, наоборот, мысли без исследовательской деятельности. Мысли существуют только в исследовательском оформлении. По мнению Н.К. Одуевой, начало мышления совпадает со словесным обобщением чувственных данных. «Мышление, протекая в неразрывной связи с материальными физиологическими процессами головного мозга, вместе с тем может происходить и происходит только на основе и при помощи исследования», — замечает В.З. Панфилов. Успехи педагогической науки вынуждают подвергнуть сомнению гипотезу о полной независимости и самостоятельности интеллектуальной деятельности. Следует усомниться в том, что реализация критического мышления возможна лишь в строго очерченных пределах, включающих совершенно особый педагогический материал. Тезис о том, что осмысленность прочих педагогических процессов всегда и исключительно обязана включением со стороны обособленно стоящего мыслительного аппарата, также вызывает сомнения. Критическое мышление не только и не просто вносится в память, деятельность памяти способна приобретать и в самом деле приобретает характер критического мышления. В отношении представлений мышление рассматривается как нечто извне приходящее и упорядочивающее их течение. Не следует, однако, исключать возможность такой динамики представлений, которая является по своему качеству мышлением. Все более накапливаются доказательства в пользу понимания мышления как своеобразного динамического процесса, который может осуществляться различным материалом, происходить в любой «педагогической среде», во всякой «области педагогики». Правильно, по нашему мнению, взгляд, рассматривающий мышление как познавательную деятельность, усматривающий в мышлении высшую ее форму.

Мышление характеризуется не изоляцией от других компонентов познавательной деятельности, но их охватом, своеобразным сочетанием и взаимодействием между ними. Мышление осуществляется не только в сфере абстрактно - логического познания, но и в ходе познания чувственного, а в пределах последнего осуществляется материалом образов восприятия, памяти и воображения. Придавая большое значение абстрактно-логическому мышлению, мы не забываем, что мышление имеет и другие виды, осуществляемые

посредством иных форм отражения. При этом всякий анализ мышления обнаруживает, что качественные различия форм отражения действительности, осуществляемого психикой человека, отнюдь не препятствуют их взаимосвязи и кооперации при решении мыслительных задач, а, напротив, весьма часто содействуют их успешному разрешению, и при этом очень часто на базе исследовательской деятельности. На точке зрения признания разных видов мышления стоит также С. Л. Рубинштейн. «Теоретическое мышление, раскрывающее закономерности своего предмета,— замечает С. Л. Рубинштейн,— является высоким уровнем мышления. Но было бы совершенно неправильно сводить мышление в целом исключительно к теоретическому мышлению в абстрактных понятиях».

Исследовательская деятельность – это состояние полного психологического и социального благополучия. Педагог В.А. Сухомлинский писал: «Забота об исследовании учеников – это важнейший труд воспитателя. От способности исследования детей зависит их духовная жизнь, вера в свои силы» (2, с. 361). В связи с этим то образовательное учреждение, которое обеспечит исследовательскую деятельность своих обучающихся, будет всегда успешным и востребованным.

Исследовательская деятельность – это нормальное психосоматическое состояние человека, способное реализовать свой потенциал духовных сил, и оптимально удовлетворить систему материальных, духовных и социальных потребностей. «Принято выделять несколько компонентов (видов) исследовательской деятельности:

1. Программа развития исследовательской деятельности. Эта программа развития опосредована базовыми потребностями, доминирующими на различных этапах обучения студентов колледжа. Базовые потребности, с одной стороны, служат пусковым механизмом развития человека (формирования его здоровья), а с другой стороны – обеспечивают индивидуализацию этого процесса.

2. Физическое здоровье и исследовательская деятельность – уровень развития функциональных возможностей органов и систем организма. Основу физического здоровья составляют морфологические и функциональные резервы клеток, тканей, органов, обеспечивающие приспособление организма к воздействию различных факторов.

3. Психическое здоровье и исследовательская деятельность – состояние психической сферы человека. Основу психического здоровья составляет состояние общего душевного комфорта, обеспечивающее адекватную регуляцию поведения. Это состояние обуславливается потребностями биологического и социального характера, а также возможностями их удовлетворения.

4. Нравственное здоровье и исследовательская деятельность – комплекс характеристик, мотивационной и потребностно-информационной основы жизнедеятельности человека. Основу нравственного компонента здоровья человека определяет система ценностей, установок и мотивов поведения индивида в социальной среде. Этот компонент связан с общечеловеческими истинами добра, любви и красоты и в значительной мере определяется духовностью человека, его знаниями и воспитанием» [3, с.67-68].

Подытоживая, следует отметить совсем понятные вещи: исследовательская деятельность человека – одна из предпосылок счастья и его полноценной жизни. Не случайно на вопрос о том, что является более ценным для человека – богатство или слава,

один из древних философов ответил: «Ни богатство, ни слава ещё не делают человека счастливым. Исследование и познание счастливее больного короля» [4, с.116].

Исследовательская деятельность – это фундамент, на котором формируется мышление студентов колледжа. Всё это подтверждает мысль о том, что наиболее гуманными, социально и экономически целесообразными мерами любого государства по формированию здоровья нации являются меры по формированию и развитию исследовательской деятельности подрастающего поколения. Государство, не делающее этого, не имеет будущего. «Сегодня сохранение, развитие и реализация человеческого потенциала уже рассматривается в качестве главного ориентира и вместе с тем важнейшего показателя развития общества. При этом исследовательская деятельность выступает как одна из базовых составляющих социального ресурса личности. Толкование исследовательской деятельности дополняется такими понятиями, как возможности человека, его приспособленность к окружающему миру, его потенциал, физические и психические ресурсы, качество жизни, наконец, жизненный мир»[5,с.16].

Литература

1. Белова С.Н. *Формирование ценностного отношения к здоровью: автореф. дис. канд. пед. наук / С.Н. Белова. - Курск, 2002. - 28 с.*
 2. Сухомлинский В.А. *Избранные произведения в 5 томах. Т. 2. Киев: Радянська школа, 1979. 718 с.*
 3. Алимченко О.Е. *Использование здоровьесберегающих технологий в преподавании специализированных дисциплин. Медицина и образование: опыт, проблемы, перспективы. Сборник статей. – Елец, 2015: 66-70.*
 4. Рыскулова Г У. Идеи воспитания детей в эпосе "Манас" / Рыскулова Г У, Сатыбалдыева Г Ш // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2015. – № 1(30). – С. 202-207.
 5. Рыскулова Г У. Барпы Алыкулов - народный педагог, истинный воспитатель / Рыскулова Г У, Сатыбалдыева Г Ш // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2015. – № 1(30). – С. 207-212.
-

Саттарова А.Т.

**БАРПЫ АПЫЗДЫН ЫРЛАРЫН ИНТЕРПЕРИТАЦИЯЛАП
ОКУТУУНУН ЖОЛДОРУ**

Саттарова А.Т.

**СПОСОБЫ ОБУЧЕНИЯ ПЕСЕН БАРПЫ АПЫЗА ПУТЕМ
ИНТЕРПРЕТАЦИИ**

Sattarova A.T.

**THE METHOD OF TEACHING THE BARPY BY
INTERPRETATION**

УДК 37;372.8;372. 882;373.1

Аннотация: Бул макала орто мектептин негизги класстарындагы кыргыз адабияты сабагында лирикалык чыгармаларды талдоо процессин предмет кылып алат. Азыркы учурда окуучулардын адабий билимин өркүндөтүү, ошол аркылуу алардын руханий-адептик тарбиясын жогорулатуу, эстетикалык табитин көтөрүү, тилдик, этномаданий жана адабий-теориялык компетенттүүлүктөрүн жогорулатуу актуалдуу проблемалардын бири болуп эсептелет. Макаланын максаты – кыргыз адабиятын окутуунун эң маанилүү бөлүгү деп эсептелген көркөм-адабий текстти талдоо жумуштарынын ыкмаларын, жолдорун жана каражаттарын заманбап талаптарга ылайык конкреттүү чыгармалардын мисалында көрсөтүү. Макаланы жазууда авторлор тарабынан илимий булактарга таянуу, анализ, салыштыруу, текстти талдоо жана баалоо колдонулду жана орус, дүйнөлүк педагогдордун эмгектери методологиялык негиз катары пайдаланылды. Барпы апыздын чыгармалары талдоого алынды. Көрсөтүлгөн методикалык сунуштарды чыгармачылык менен драмалык, эпикалык тектеги тексттерди интерпретациялоодо да колдонууга болот. Макала жогорку окуу жайынын студенттерине, магистрлерге жана мектептин кыргыз адабияты мугалимдерине арналат.

Ачкыч сөздөр: лирика, адабий талдоо, лирикалык каарман, жакшы кыз, традициялуу сабак, сабак-конференция, идеялык-тематикалык, сүрөткер, талдоо жүргүзүү.

Аннотация: Предметом данной статьи является процесс анализа лирических произведений на уроке кыргызской литературы в начальных классах средней школы. В настоящее время одной из актуальных задач считается совершенствование литературного воспитания студентов, тем самым повышение их духовно-нравственного воспитания, повышение эстетического вкуса, повышение языковых, этнокультурных и литературно-теоретических компетенций. Цель статьи – на примере конкретных произведений представить методы, способы и средства анализа художественно-литературного текста, который методисты считают важнейшей частью преподавания кыргызской литературы, в соответствии с современными требованиями. Проанализированы работы Барпы. Учителя кыргызской литературы научатся использовать инновационные технологии художественной интерпретации на основе упомянутых методических рекомендаций. Представленные методические рекомендации могут быть творчески использованы при интерпретации текстов драматического и эпического происхождения. Статья посвящена студентам, магистрам и учителям школ кыргызской литературы.

Ключевые слова: текст песни, литературный анализ, лирический персонаж, хорошая девочка, традиционный урок, урок-конференция, идейно-тематический художник, анализ.

Annotation: The subject of this article is the process of analyzing lyrical works in a Kyrgyz literature lesson in primary school. Currently, one of the urgent tasks is to improve the literary education of students, thereby increasing their spiritual and moral education, increasing aesthetic taste, increasing linguistic, ethnocultural and literary-theoretical competencies. The purpose of the article is to use the example of specific works to present the methods, methods and means of analyzing literary texts, which methodologists consider the most important part of teaching Kyrgyz literature, in accordance with modern requirements. When writing the article, the authors used methods of relying on scientific sources, analysis, comparison, analysis and evaluation of the text, summarizing the experience of teachers, and the works of Russian and world teachers were used as a methodological basis. Teachers of Kyrgyz literature will learn to use innovative technologies of artistic interpretation based on the mentioned methodological recommendations. The scientific value of this article lies in the fact that it shows the process of improving the technology of text analysis, as well as generalizes and concretizes scientific and theoretical ideas that help the teacher when analyzing text. The presented methodological recommendations can be creatively used when interpreting texts of dramatic and epic origin. The article is dedicated to students, masters and teachers of schools of Kyrgyz literature.

Key words: lyrics, literary analysis, lyrical character, good girl, traditional lesson, ideological and thematic, artist, analysis.

Текст менен иштөөнүн башкы жолу – аны интерпретациялоо. Көркөм чыгарманын текстин интерпретациялоо аркылуу биринчи кезекте ошол чыгарманын идеялык-тематикалык тереңдиги, көркөм-эстетикалык сапаты ачылат; экинчиден, ошол конкреттүү чыгарма конкреттүү автордун чыгармачылыгында, жалпы бир элдин адабий процессинин контекстинде турган орду байкалат; үчүнчүдөн, текст максаттагыдай талданса, ошол процесстин өзүндө сүрөткердин инсандык сапаттары көрүнөт; төртүнчүдөн, чыгармага текстологиялык талдоо жүргүзүү менен окуучу көркөм чыгарма жазуунун сырларын үйрөнөт; бешинчиден, адабий талдоо сабак процессинин кызыктуу, жандуу өтүшүнө шарт түзөт, алтынчыдан, интерпретация жүргүзүү сөздөн качып, практикалык ишке жетишүүгө жардам берет [1,2,3].

А.Т.Твардовский мындай деген: «Биздин окуучулар роман же повестти окуганда, аны колундагы калем менен гана «анализдебей», окуу процессине китеп менен кубанычтуу пикирлешүүнүн, ой бөлүшүүнүн процесстеринде маани берүүнү каалар элем... Биздин замандаш, көрүнүктүү жазуучу, менин оюмча чыгаан педагог Самуил Яковлевич Маршак макалаларынын биринде, жөнөкөй бир сыйра окуудан баштап ой жүгүртүү менен акыл калчап, искусство чыгармасы адамдарга алып келген ырахаттан куржалак калтырбай чыгарманы анализдөөгө өткөн мугалим бактылуу мугалим экендигин айткан. Бул – чындык, мына ушул чоң бакыт» [4]. Мына ушул орус жазуучусу кеп кылган бакыт адабият мугалими тарабынан окуучунун колуна карматылууга тийиш, мугалимдин кесипкерлик жана атуулдук эң биринчи милдети ушунда: ал көпүрө – бир өйүзүндө көркөм сөз өнөрүндө көтөрүлгөн маселелер жатса, экинчи өйүзүндө бүгүнкү бала, анын айлана-чөйрөсү, турмушу жатат.

Текст менен иштөөнүн этаптарына ылайык төмөнкү тапшырмаларды сунуш кылууга болот.

Биринчи этап: Чыгармачылык менен окуу методу.

Методдун маңызы – чыгарманы көркөм дөөлөт катары кыбылдоого окуучуну даярдоо.

Методдун пайдалуулугу – окуучулардын көркөм кабылдоосун өстүрүп, эмоциясын ойготот, сөздү угуу, түшүнүү көндүмдөрүн калыптайт, лексикалык корун жогорулатат, стилдик жактан жаңы нерселерди үйрөнөт.

Чыгармачылык менен окуу методунун ыкмалары:

1.Мугалимдин кириш сөзү (жазуучу же тексттин алдында окулуучу бөлүгү тууралуу маалымат, обзордук сабак) окурмандык кабылдоону көтөрүүгө көмөктөшөт.

2.Көркөм окуу (мугалим, артист, окуучу тарабынан аткарылат) – окулган текстти кабылдоого жана анын негизинде ой жүгүртүүгө шарт түзөт, автордук позицияны аныктоого жана чыгарманы түшүнүүгө жол ачат.

3.Эркин сукбатташуу – текстти талдоодо сабактын кийинки этабы болуп, окуучулардын кебин жана ой жүгүртүүсүн көтөрүп, көңүл буруусун жогорулатат.

4.Чыгарманын каарманы жак (тарап) болуп текстти баяндап берүү – тексттин оюн, темасын, идеясын, композициясын, сюжетин, түзүлүшүн, стилин дагы тереңирээк өздөштүрүүгө жол ачып, башкы нерсе эмне экендигин экинчи нерседен бөлүп алууга мүмкүндүк түзөт, каармандын абалына жакындан аралашып, аны менен бир азга болсо да «чогуу жашоого» көнүктүрөт.

5.Чыгармачылык тапшырмалар–окуучулардын турмуштук байкоолорунан, жашоодогу багажынан улам текстке байланыштуу алынып, алардын креативдүү жөндөмдүүлүгүн өстүрүүгө, көркөм текстти дагы туура жана тереңирээк кабылдоого жардам берет.

6.Окуп, ойлонуу, суроо ыкмасы – текстти өз алдынча окуп чыгып, түшүнүксүз учурларды, сөздөрдү белгилөө, аларды автордун жана мугалимдин жардамы менен түшүнүү.

7.Сөз менен сүрөт тартуу – мында тексттеги пейзаждык сүрөттөөлөрдү, каармандардын тышкы кебете-кепширин, интерьерлерди окуучулар сөз аркылуу айтып берет. Айтып берүүдө тексттин лексикасын пайдаланат, ошондой эле өздөрүнүн сөзүн да кошот. Мындай ыкмада – окуучулардын ичинде бугуп жаткан жаңы сөздөр «ойгонот», сөз кору жаңы сөздөр менен толукталып, өз оюн ырааттуу баяндоого үйрөнөт.

Көркөм текстти анализдөөдө жана интерпретациялоодо мындай ыкмаларды колдоонунун эффективдүүлүгүн белгилөөгө болот:

1. Проблемалык суроо коюу
2. Эвристикалык аңгеме жүргүзүү
3. Анализдин элементтери менен кайра айтып берүү (сценаны, эпизодду, образды анализдөө; пейзажды, интерьерди ж.б. талдоо)
4. Суроолорго тексттеги сөздөр менен жооп берүү
5. Анализдин жана интерпретациялоонун ар түрдүүлүгүнө жетишүү үчүн салыштыруу:

- ошол эле автордун башка чыгармасы менен;
- ар түрдүү авторлордун тематикасы окшош чыгармалары менен;
- стили окшош чыгармалар менен;
- окуялары окшош чыгармалар менен;

- окшош каармандар менен;
- окшош эпизоддор менен;
- адабий агымдар (мисалы, «заманачылар» поэзиясы) менен;
- адабий текстти музыка, сүрөт өнөрү, бедизчилик, кинематография, театр, балет ж.б.

менен;

- тексттин башка варианттары менен ж.б.

Жогорудагыдай жумуштардын кандайча аткарылып жаткандыгын текшерип, аныктоонун формалары:

- проблемалык суроолорго жазуу түрүндөгү жооптор;
- каармандарды мүнөздөп жазуунун ар кандай формалары;
- тест;
- рецензия;
- пикир жазуу;
- оозеки жооп берүү;
- аңгемелешүү;
- дискуссия ж.б.

Мына ушундай иш-чараларды үзгүлтүксүз жүргүзгөндөн кийин окуучулардын көркөм текстти окууга кызыгуусунун диагностикасын аныктоого болот. Аларды аныктоонун жолдору:

- байкоо;
- анкеттөө;
- китепканага баруусун талдоо;
- окуучунун чыгармачылык жөндөмүнүн өсүшү;
- окуучунун оозеки кебинин байышы;
- окуучунун жазуу иштеринин сапаты ж.б.

Лирикалык чыгармалардын текстин интерпретациялоонун биринчи этабы – текстти көркөм окуу. Текстти алгачкы жолу көркөм окуунун формалары: купия (тынч) окуу; жамаат менен окуу; топ-тобу менен (группалык) бөлүнүп окуу; жеке окуу. Лирикалык ырлардын тексттерин интерпретациялоону конкреттүү чыгармалардын мисалында карап көрөлү.

Адам табиятынын татаалдыгын өзгөчө тереңдетип изилдеп келген Барпы апыз адам рухун тазалоо, адептик жактан жогорулатуу, өзүн өзүнө таанытуу, коом менен байланышын чыңдоо жөнүндөгү ойлорун элге кынтыксыз жеткириш үчүн ар кандай айла, түрдүү ыкмалар издеп, ар кайсы формага салып, түрдүү ырларды жараткан. Негизгиси – таалим тарбиялык мазмундагы чыгармалары. Мисалы, контраст ыкмасында курулган “Аялдын жакшысы”, “Аялдын жаманы”, “Жакшы кыз”, “Өзү каар, тили заар кыз”. “Болор жигит”, “Болбос жигит”, “Жигиттик”, “Марттык” ырларын окугунда жогорудагы айтылгандардын түпкү маңызы тереңдеп ачылат. Акындын жакшы адам жөнүндөгү ойлору чындыктуу көрсөтүлөт.

Барпы Алыкуловдун «Жакшы кыз» деген ыры V класста бир саат менен үйрөнүлөт. Өтө чакан ыр. Текстти интерпретациялоодо бул чыгармага лингвистикалык комментарий зарыл. Себеби, биринчиден, көркөм чыгарманын жаңы, анын «биринчи элементи» – тил, тилсиз чыгарма жок, ошон үчүн адабиятты сөз өнөрү дейбиз, демек сөз өнөрүн үйрөнүү сөздү үйрөнүүдөн башталууга тийиш. Экинчиден, тилдин ар кандай катылып жаткан сырлары, «көзгө көрүнбөс, кулакка угулбас» жактары сөз устаттары – таланттуу жазуучулар

тарабынан кайра иштелгенде, алардын чыгармачылык өнөрканасында ийленип, бышырылганда мурда байкалбаган жактары байкалып, өзүнчө бир кереметтүү кубулуп чыга келет. Үчүнчүдөн, ар кандай тил, анын ичинде көркөм чыгарманын тили да бир окулуп кеткенде көп байкала бербешти ыктымал, анын асылдыгын толук сезүү үчүн мугалим жана окуучу болуп бири-бирин толуктап, ар кандай сөздүктөргө, тилчи окумуштуулардын ой-пикирлерине таянып, талашып-тартышып сабак процессинде көпчүлүк менен өздөштүргөндө гана алган билим тереңирээк жана бекемирээк болот.

Академик Н.М.Шанский текстке лингвистикалык комментарий берүүдө төмөнкүдөй тилдик факторлорду аныктоону зарыл деп эсептейт:

- эскирип, колдонуудан чыккан сөздөр жана сөз айкаштары, б.а., лексикалык жана фразеологиялык архаизмдер жана тарыхый сөздөр (булардын ичинен семантикалык архаизмдерге өзгөчө көңүл буруу керек);

- поэтикалык символиканын түшүнүксүз фактылары;

- колдонуудан чыгып калган перифраздар;

- азыркы адабий тилде сүйлөгөндөргө түшүнүксүз болгон айрым диалектизмдер, профессионализмдер жана терминдер;

- сөздөрдүн курулушунда, семантикасында автор тарабынан жасалган индивидуалдуу жаңы түзүмдөр, оригиналдуу тилдик табылгалар;

- талданып жаткан тексттеги таяныч (башкы) сөздөр, алардын чыгарманын конкреттүү мазмунун ачуудагы ролу;

- фонетика, морфология жана синтаксис тармагындагы колдонуудан чыккан жана нормадан тышкары турган фактылар [5].

Эми “Жакшы кыз” деген ырды талдоого өтөлү. Албетте, ыр адегенде көркөм окулат, мугалимдин кириш аңгемеси болушу, окуучулар менен сукбат жүргүзүлүшү ыктымал, а лингвистикалык комментарий сабактын бир фрагменти катары гана колдонулушу мүмкүн.

Жакшы кыз – жайкы тандай,

Үйдүн куту.

Аңкыган гүлбурактай-

Кыздын жыты.

Берметтей жаркыраган,

Катар тиши

Келтирип сайма саят-

Онун иши.

Ыракмат айтып кетет

Көргөн киши [6]

Сабактын фрагментинин максаты: а) билим берүүчүлүк жактан – Барпы Алыкуловдун ырынын идеялык-тематикалык маңызын ачуу, акындын ички сезими, ой толгоолору кандайча ишке ашып жаткандыгын көрүү, ырдын пафосун, тилдик байлыктарды колдонуу чеберчилигин талдоо ж.б.; тарбиялык жактан – сулуулукту барктай билүү, адамды, анын дүйнөсүн түшүнүү жана кишини сыйлоо сезимдерин өстүрүү; в) өнүктүрүүчүлүк жактан – эмоциялык кабыл алууну, көркөм окуу жана адабий-тилдик көндүмдөрүн калыптоо процессине көмөк көрсөтүү.

Окуучулар дароо эле байкаган сырткы өзгөчөлүк, көзгө урунган алгачкы эле бөтөнчөлүк – ырдын формасынын башкача экендиги. Бул өзгөчөлүк ыр строфаларынын эки

гана саптан тургандыгы. Мындай ырлар бейт деп аталарын, ал Чыгыш поэзиясында кеңири учуарын, аа формасында жуп (эгиз) уйкаштыкты түзөрүн, кыргыздарда Барпы Алыкулов менен Алыкул Осмоновдун чыгармачылыгында көбүрөөк кездешерин айтып өткөн оң.

Биринчи бейт: Жакшы кыз – жайкы таңдай,
Үйдүн куту.

Талдоо: *Мугалим.* «Жакшы кыз» деген ыр эмне үчүн «Жакшы кыз» деген сап менен башталып атат? Бул кандай сөз?

Окуучу. Анткени автор жакшы кызды айткысы келди.

Андан ары окуучулар менен мугалим оң сапат, жакшы сөздөр үлгү болоорун, жакшынын жарыгы көпкө чачылаары жөнүндө айтышат. Демек, биринчи сөз менен образдын бир сыры ачыла баштады. Каармандын аты анын ким экендигинен жылт эткен кабар берди. Андан ары жакшы кызды мүнөздөөчү саптар – «Жаркырап жайнаган кыз-үйдүн көркү». Мээримин төгүлүп турган маңдайынын жаркырашы, улуу менен кичүүгө адеп менен көрсөткөн мамилеси, келиштирип жасаган ишине айкалышып турат. “Жаркырап” деген сын атооч сөз эмне үчүн колдонулуп жатат? Албетте, акын жакшы кыз жөнүндө айткысы келди, анын тыкан, таза, эмгекчилдигин көрсөтүп “жаркырап” деген сөздү колдонду.

Мына ушул биринчи бейттен жакшы, жакшы кыз үйдүн куту экендиги, анын татынакай, таза, аруу элеси келди.

Экинчи бейт: Аңкыган гүлбурактай-
Кыздын жыты.

Талдоо: *Мугалим.* Ушул саптарда кандай турмуштук карама-каршылыктар бар:

1-окуучу. Аңкыган - жагымсыз

2-окуучу. Жыпар жыт – жагымсыз жыт

Экинчи бейт жакшы кыздын мүнөзүн, анын таза, тыкан белгилерин ачууга жумшалат. Жакшы кыздын жаз мезгилиндей жаркыраган келбетин, гүлбуракка салыштырылган элесин берет.

Үчүнчү бейт: Берметтей жаркыраган,
Катар тиши

Барпы акын каарманына тазалык белгилерди берип жатат. Ал белгилер: кичинекейинен эринбей тишти таза жууп, берметтей сактаганы Булар тазалык гана эмес эмес, символдор, бермет – актыктын, тазалыктын, катар тиши – бүтүндүктүн символу.

Жогорудагы беш бейтте (9 сапта) акын эмнелерди айтууга жетишти? Окуучулар менен иштешүүдө төмөнкүдөй маселелер аныкталат: каарманынын ким экендиги, анын тышкы белгилери, мүнөзүнүн айрым жактары, ошол каарманын көрсөтүүдө колдонгон сөз байлыктары. Класстагы окуучулар жакшы кыз ким экендигин билишет, эң негизгиси “жакшы” деген сөзгө карата симпатия пайда болот, акын бизди өзүнүн жакшы кыз каарманын сүйгүзүүгө мажбур кылды, биз жакшы кызды көрүп жакшы кыз болгубуз келип кетти. Мына ушундай окурмандык сезим-туюмда турганыбызда, күтүлбөгөндөй кош сапты тартуулайт.

Төртүнчү бейт: Келтирип сайма саят-Онун иши

Мында дагы бир турмуштук көрүнүш көз алдыга тартылат, бул эмгекке үйрөнгөн, колунан баары келет, ашкан чебер, уз, келтирип сайма саят анын иши.

Бешинчи бейт: Ыракмат айтып кетет Көргөн киши

Мугалим. Мындагы “айтып кетет” деген сөз кайсыл сөз түркүмү.

Окуучу. Бул сөз – этиш.

Мугалим. Түзүлүшүнө карай кандай этиш?

Окуучу. “айтып кетет” татаал этиш

Мугалим. Татаал этиш жөнүндө айтып бергиле, жогорудагы сөз айкашын кандайча татаал этиш болгондугун көрсөткүлө.

Окуучу. Этиштер түзүлүшүнө жараша татаал жана жөнөкөй болуп бөлүнөт. Жөнөкөй этиштер- бир сөздөн куралган этиштер. Мисалы: бар, кел, кет, жаз, отур, тур.

Татаал этиштер- эки же андан ашык сөздөрдөн куралган этиштер. Мисалы: бара кет, ойноп жүр, айтып кет, жазып кет, жыгылып кете жаздадым.

Демек акын татаал этишти колдонуу менен жакшы кызды көрсөтүп, баяндап жатат.

Текстти тереңирээк өздөштүрүү үчүн андан ары төмөнкүдөй методикалык ыкмаларды жана жолдорду сунуш кылабыз:

1. Кыздардын тазалыгын, тыкандыгын айгинелеген сүрөттү көрүп, ошол сүрөттүн негизинде аңгеме жүргүзүү; чыгарманын негизинде колу усулдуу балдар сүрөт тартса да болот.

2. Барпы Алыкуловдун “Өзү каар, сөзү заар кыз” чыгармасы менен салыштыруу.

3. Музыка угуу (Санат-насыят ырларынан.).

4. Тилдик-сөздүк жумуштар:

а) төл жана бөтөн сөздөрдү табуу;

б) автордун жана каармандын сөзүн өз-өзүнчө ажыратуу;

в) эркелетүү маанисиндеги сөздөрдү, сан атоочторду, сын атоочторду, ат атоочторду, сырдык сөздөрдү, тууранды сөздөрдү табуу;

г) уйкашкан сөздөрдү ажыратып чыгуу ;

д) айрым сөздөрдүн синонимдерин, антонимдерин, омонимдерин табуу ж.б.

5. Мугалимдин суроолоруна окуучулардын жооп бериши. Маселен болжолдуу түрдө класста төмөнкүдөй суроолорду талкуулоону сунуш кылар элек:

а) Ырга башкача ат коюу керек болсо, силер эмне деген ат коёр элеңер жана эмне үчүн? («Жакшы кыз» деген ырга башка жакшы ат табуу боюнча конкурс);

б) Жакшы кыз болуш үчүн, кандай абалда болуш керек, сүрөттөп айтып бергиле.

в) Жакшы кыз болуу үчүн кандай аракеттер сарпталат? Арабызда жакшы кыздар барбы?

г) Эгер сен жакшы кыздын ордунда болсоң эмне кылат элең?

6. Чакан аңгеме-баян жазуу. Темасы – «Жакшы жана жаман кыз» (же башка тема коюп) ж.б.

Жыйынтыктоо. Барпы апыздын ырларын мектепте окутууда мугалимге коюлган биринчи талап – акындын жеке өмүрүн ар бир конкреттүү ырга алып келүү. Кыргыз адабиятын окутууда акындар поэзиясында акындын айтайын деген оюн, лирикалык каармандын бейнесин окуучуларга түшүндүрүү бир топ татаал, анын татаалдыгы мындай чыгармалардын сюжетинин, окуяларынын жоктугу, каармандардын ачык эместиги, ошону үчүн андай чыгармаларды интерпретациялоодо ырды көркөм окуу, ар бир саптагы ар бир сүйлөмдүн маанисин талдоо, адабий талдоо менен тилдик талдоону айкалыштыруу өзгөчө зарыл методикалык компоненттерден болуп эсептелет. Ал эми Барпы апыздын чыгармаларын

окутууда заманбап окутуунун технологияларын, жасалма интеллект колдонуу менен жогорку деңгээлдеги сабакты уюштурууга болот. Демек, Барпы апыздын чыгармалары интерперитациялоону жасалма интеллект аркылуу окутуу менен үйрөтө алабыз [7,8]. Барпы апыздын чыгармаларын окуп-үйрөнүү дайыма өзүнүн актуалдуулугун жоготпойт, билим берүү системасында окулуп, келечектеги жаш муундарга үйрөтүлөт, окутулат жана тарбияланат.

Адабияттар

1. Муратов А. Көркөм текстти жана адабият теориясын үйрөнүү [Текст] / А. Муратов. – Б.: Мектеп, 1992. – 72 б.
2. Муратов А. Адабият – ыймансабагы [Текст] / А. Муратов. – Б.: Мектеп, 1993. – 144 б.
3. Муратов А. Кыргыз адабиятын окутуу: теориясы жана практикасы [Текст] / А. Муратов. – Б.: Турар, 2013. – 554 б.
4. Твардовский А.Т. О литературе. - М.: 1973. – 293-294-б.
5. Шанский Н.М. Лингвистический анализ художественного текста, 2-бас. Л.: 1990. – 7-8-б.
6. Кадыркул Даутов. Албан кырдуу алп акындын дүйнөсү. Бишкек- 2003.- 244-245-бб.
7. Термечикова А. Билим берүүдөгү жасалма интеллект: заманбап окутуунун перспективалары.-ЖАМУнун жарчысы, №3-2 (62), 2024.198-203 б.б.
8. Абдибалиев Э. Теориялык адабий жомокторду аспекттен изилдөөнүн тарыхы.- ЖАМУнун жарчысы, №1(54), 6-10 б.б.

Усенов Кеңешбек Жумабекович, Токоева Гулдана Самидиновна
БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫН РЕФОРМАЛОО МАСЕЛЕСИНЕ КАРАТА
Усенов Кеңешбек Жумабекович, Токоева Гулдана Самидиновна
К ВОПРОСУ РЕФОРМИРОВАНИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ
Usenov Keneshbek Zhumabekovich, Tokoeva Guldana Samidinovna
ON THE ISSUE OF REFORMING THE EDUCATION SYSTEM

УДК: 378.147+37.014.54

Аннотация: Билим берүү системасы өлкөнүн учурун жана келечегин аныктаган эң маанилүү социалдык саясаттын бир багыты. Коомдун өнүгүшү, анын экономикасынын өсүшү жана маданий баалуулуктарынын сакталышы билим берүүнүн деңгээлине жана сапатына көз каранды. Коомдун социалдык-экономикалык бакубатчылыгы билим берүү системасына таасирин тийгизсе, ал эми билим болсо коомдун андан ары өнүгүүсүнө өз салымын кошот. Ошондуктан билим берүү коомдун талаптарына жараша ар дайым өзгөрүүгө барып, реформаларды жүргүзөт. Билим берүү системасын реформалоо маселеси бүгүнкү күндө да актуалдуу маселе катары турат. Кыргызстандагы билим берүү системасы ааламдашкан коомго, дүйнө жүзүндө тез өзгөрүп жаткан технологияларга, эмгек рыногунун жаңы талаптарына жана коомдун муктаждыктарына жараша ылайыкташуусу зарыл. Билим берүү процессинде санариптештирүүнү кеңири колдонуу, инновациялык окутуу

ыкмаларынын окутуунун сапатын жакшыртууга багытталышы биздин өлкөнүн билим саясатындагы негизги багыт болуп калды. Ошого карабастан билим берүү системасы тынымсыз жаңылануу жолун издеп, реформаларды ийгиликтүү жүргүзүүнүн стратегиялык багыттарын иштеп чыгып, бир катар маселелерди чечүүдө.

Жүргүзүлүп жаткан билим берүү системасындагы реформалар окуучулардын логикалык ой жүгүртүүсүн өстүрүүгө, чыгармачылык жана практикалык көндүмдөрдүн жетиштүү деңгээлде калыптандырууга багытталышы керек. Аталган макалада учурда билим берүү системасында жүргүзүлүп жаткан мектепке чейинки мекемелердеги жана орто мектептердеги реформалоо маселеси, жогорку кесиптик билим берүүнүн ага карата ыңгайлашуусу тууралуу ойлор айтылды.

Негизги сөздөр: билим берүү, окутуу, билим берүү системасы, реформа, модернизация, ааламдашкан коом, санариптештирүү, кесиптик билим берүү.

Аннотация: Система образования является одним из основных направлений социальной политики, определяющее настоящее и будущее страны. Развитие общества, рост его экономики и сохранение культурных ценностей зависят от уровня и качества образования. Социально-экономическое благополучие общества влияет на систему образования, а образование способствует дальнейшему развитию общества. Поэтому образование постоянно меняется и реформируется в соответствии с запросами общества. Вопрос реформирования системы образования остается актуальным и сегодня. Система образования Кыргызстана должна адаптироваться к глобализированному обществу, быстро меняющимся технологиям, новым требованиям рынка труда и потребностям общества. Широкое использование цифровизации в образовательном процессе, ориентация инновационных методов обучения на повышение качества образования стали основным направлением образовательной политики нашей страны. Тем не менее, система образования постоянно ищет пути обновления, разрабатывая стратегические направления успешных реформ и решая ряд вопросов.

Реформы в системе образования должны быть направлены на развитие логического мышления учащихся, формирование творческих и практических навыков на высоком уровне. В статье были высказаны идеи по реформированию дошкольных образовательных организаций и средних школ, которые являются начальными этапами в системе образования, и адаптации к ней высшего профессионального образования.

Ключевые слова: образование, обучение, система образования, реформа, модернизация, глобализированное общество, цифровизация, профессиональное образование

Abstract: The education system is one of the most important areas of social policy, determining the present and the future of the country. The development of society, the growth of its economy, and the preservation of cultural values depend on the level and quality of education. The socio-economic well-being of society affects the educational system, and education, in its turn, contributes to the further development of society. Therefore, education is constantly changing and reforming in accordance with the requirements of society. The issue of reforming the educational system remains actual today. The education system in Kyrgyzstan must adapt to a globalized society, rapidly changing technologies around the world, new requirements of the labor market and the needs of society. The widespread use of digitalization in the educational process and the use of innovative teaching methods aimed at improving the quality of education have become the main

areas of the educational policy of our country. Despite this, the educational system is constantly looking for ways to introduce innovations, develops strategic directions for successful reforms and solves a number of problems. The reforms carried out in the education system should be aimed at developing the logical thinking of students, forming a sufficient level of creative and practical skills. The article examines current reforms in the education system in preschool institutions and secondary schools, as well as the adaptation of higher professional education to them.

Key words: education, training, education system, reform, modernization, globalized society, digitalization, vocational education

Коомдогу прогресс жана социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр материалдык баалуулуктарды өндүрүү, адамдардын керектөөлөрүн канааттандыруу, жашоо-жыргалчылыгын жогорулатууга үчүн жүрөт. Өзгөртүүлөрдүн зарылдыгын аңдап билип, ар түрдүү иш-чаралардын планын иштеп чыгат. Өнүгүүнүн багытын аныктоо жана алга карай жылуулар адамдардын билимине жана илимдин өнүгүшүнө жараша жүрөт. Ошондуктан ар кандай коом билим берүү менен илимди өнүктүрүүгө өзгөчө басым жасап, аны колдоого, өнүктүрүүгө жоопкерчилик алат. Анткени илим коомдун кыймылдаткыч күчү катары кызмат кылса, билим берүү коомдогу сабаттуу жана интеллектиси жогору инсандарды калыптандырууга багытталган процесс болуп эсептелет. Билим берүү жана тарбиялоо коомдун талаптарына жараша мазмунун жана формасын, багытын жана темпин ылдамдатуу максатында реформаларды жүргүзөт. Заманбап ааламдашкан коомдо билим берүү учурдун талаптарына ыңгайлашып, коом менен адамдын керектөөлөрүн канааттандырууга аракет жасап жатат.

Учурда Кыргыз Республикасында да ушундай кадамдар жасалууда. Кыргыз Республикасынын өкмөтү өлкөбүздүн өнүгүүсүнүн жаңы этабына өткөндүгүн айтып келүүдө. Мамлекеттин стратегиялык өнүгүү багыттарына жана программасына жараша билим берүүнүн бир нече нормативдик-укуктук документтери иштелип чыгып, колдонулуп жатат. Эгемендиктин алгачкы жылдарында билим берүүнү өнүктүрүүнүн доктринасы [1] жана программалары колдоого ээ болду. 2012-2020-жылдарга билим берүүнү өнүктүрүү программасын [6], кийинчерээк “Жаңы доорго кырк кадам” долбоорунун алкагында “Мыкты мектеп” (5-кадам), “Бел болчу билим” (6-кадам), “Из калтырчу илим” (7-кадам) багыттарын өнүктүрүүгө басым жасалды. Бул кадамдарга ылайык мектепке чейинки жана жалпы билим берүүчү мекемелерде кадрлар менен камсыз кылуу, жаңы стандарттарды киргизүү, чет тилин үйрөтүү маселеси коюлган. Башкы милдеттердин бири катары кесиптик билим берүүдө өлкө үчүн стратегиялык маанилүү болгон өнөр жай, айыл чарбасы, курулуш, энергетика тармагы үчүн адистерди даярдоону алдыга койгон. Эң башкысы IT багытындагы адистер менен камсыз кылууга басым жасалган. Илимди өнүктүрүү программасына ылайык прикладдык багыттагы изилдөөлөргө колдоо көрсөтүү белгиленген. Мамлекеттик буйрутманын негизинде изилдөөлөрдү жүргүзүү жана ал коомдун социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө сезилээрлик таасир көрсөтө ала турган абалда болуусуна басым жасалган. Кыргыз Республикасынын 2040-жылга чейинки улуттук өнүгүү программасына [4], Туруктуу өнүктүрүү максаттарына ылайык билим берүүнү өнүктүрүүнүн 2021-2040-жылдарга чейинки программасы [5] жана 2030-жылга чейинки билим берүүнү өнүктүрүү концепциясы [3] кабыл алынган.

Коомдун ааламдашуусу тез темп менен жүрүп жатканда билим сапатына көбүрөөк басым жасап, өлкө үчүн адистерди даярдоодо билим берүүнүн бардык баскычында модернизация жасоо зарылдыгы жаралды. Анткени заманбап коом ааламдашуу менен тыгыз байланышта өнүгүп жатат [7]. Илимдин бардык тармагы биргелешип илим изилдөөнү жүргүзүүнү максат кылууда [10]. Ага карата билим берүү да өзүнүн мазмунуна өзгөртүүлөрдү киргизип, жаңыланууга барууда [8]. Бул жаатта талдоо жүргүзө турган болсок, КРнын Билим берүү жана илим министрлиги мектепке чейинки билим берүү стандарттарын иштеп чыгуунун астында турат. Ал эми жалпы билим берүү баскычын 12 жылдык билим берүүгө өткөрүү боюнча иштер жүрүүдө. 12 жылдык билим берүү 6+3+3 арифметикалык сумманын жыйындысы. Негизги калыптандыруучу 4 компетенция сунушталууда. Башталгыч 6 жылдык билим берүү – бул жаш баланын 6 жаштан 11 жашка чейинки курагы. Бул мезгилде баланын ишмердүүлүгү көпчүлүк учурда оюн менен байланыштуу болуп, психологиялык жана логопедиялык жардамга муктаждык сезилет. Ошондуктан окутуп, билим берүү жана тарбиялоо психологдор менен логопеддердин жардамы зарыл. Мындай адистер жалпы билим берүүчү мектептер үчүн маанилүү ролду ойнойт. Анткени 6 жаштагы балдардын көпчүлүгү логопеддин жана психологдун кызматы аркылуу тарбияланат жана билим алат. Ал үчүн жогорку окуу жайлары ушул багыттагы адистерди даярдоону колго алуусу зарыл. Мындай педагогдорду мамлекеттик гранттын эсебинен даярдоону ишке ашуруу керек. Себеби бул багыттагы адистер учурда мектепке чейинки мекемелерде, жалпы билим берүү мекемелеринде жетишпейт.

Алдыда жүргүзүлүүчү реформаны ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн сапаттуу окуу материалдары талап кылынат. Бул үчүн кыска убакыттын ичинде жаш курагына жараша окуу китептерин иштеп чыгуу жана аларды электрондук варианты менен чыгаруу маанилүү. Себеби санариптик билим берүүнү өнүктүрүүдөн мурда инфраструктураны жакшыртуу зарыл. Анткени санариптик инфраструктураны өнүктүрүү сапаттуу билим берүүнүн кепилдиги боло алат. Жалпы билим берүүнүн экинчи баскычы болгон кийинки 3 жылдык баланын жашоого карата көз караштарын калыптандыруу, инсандык сапаттарды, анын ичинде “Кыргызстан жараны” позициясын калыптандырууга багытталышы шарт. Аталган 3 жылдык окуучунун 12-14 жаш курагы. Бул мезгил өспүрүмдүн өтө мобилдүү, жеке кызыгуусуна жараша тигил же бул багытка өзүн бурган, керектөөлөрүн өз алдынча канааттандырууга аракет жасай баштаган курагы. Келечектеги кесибин тандоого, өзүн өзү аныктоого карата багыт ала баштайт. Аны өспүрүмдүн өткөөл мезгили деп билебиз. Баланын мындай курагында мектептин жамааты жана ата-энелер өтө тыгыз иш алып барууну талап кылат.

Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим министрлигинин жүргүзүп жаткан реформасына ылайык 12 жылдык билим берүүнүн акыркы 3 жылдыгы окуучуга баштапкы кесиптик билим берүүнүн мезгили. Бул өспүрүмүн 15-17 жашына туура келет. Алар КРнын жаштар жөнүндөгү мыйзамына ылайык жаштар категориясына кошулган жаш адамдардын тобу. Бул куракта кесипке багыт берүү, эмгек рыногундагы талап кылынып жаткан адистерди даярдоого багыт алуу, жаштардын социалдашуу процессине таасир этүү сыяктуу жагдайларды эске алуу зарыл. Талкууланып жаткан жалпы билим берүү стандартынын мазмунунда негизги басым окуу-өндүрүштүк комплексттер аркылуу баштапкы кесиптик билимдерге ээ кылууга ориентация жасоо, турмуштун ар кандай жагдайына жараша өзүн аныктап кетүүгө ылайыкташтыруу билим берүү саясатынын негизи болушу керек. Жалпы

билим берүү стандартында белгиленген башкы компетенциялары негизинен калыптануусу зарыл.

Өспүрүмдүн кесиптик жаткан өзүнүн тандоосун ишке ашыруу жогорку окуу жайында уланат. Негизги инсандык белгилеринин калыптанышы, турмуштан өзүнүн ордун табууну ишке ашыруу, өзүн өзү аныктоо сыяктуу позициялары калыптанат. Жогорку окуу жайлары да реформаларга даяр болуусу шарт. Учурда жогорку окуу жайларында 4 жыл бакалавр жана 2 жыл магистр квалификациясын окуп бүтүрсө, 12 жылдык билим алып келген улан-кыздар 3+2 мөөнөттө (жалпы 5 жыл) бакалавр жана магистр квалификациясына ээ болуп чыгат. Жогорку кесиптик билим берүү стандартына өзгөртүүлөрдү киргизип, кайра иштеп чыгууда ушул окуу мөөнөтүн эске алып, балалавр жана магистр квалификациясынын удаалаштыгын, логикалык байланышын абдан тыкаттык менен иштеп чыгуу зарыл.

Жогорку окуу жайлары объективдүү зарылдыктан улам өзүнүн миссиясын өзгөртүп жатат. Классикалык университеттер көбүрөөк илимди өнүктүрүүгө багыт алып, студенттерди илимге тартуу менен, алардын ойлоп табуучулугун, илимдеги жетишкендиктерин практикада колдоно билүү жөндөмдүүлүктөрүнүн калыптануусуна басым жасоосу зарыл. Глобалдашкан коомдо жогорку окуу жайлары билим берүү борборунан илимий изилдөө борборуна айлануу жана анын жыйынтыктарын өндүрүшкө киргизүүнү тездетүүдө.

Ушуга байланыштуу жогорку кесиптик билим берүү мекемелери өнүгүү моделин тандоодо либералдаштырууга баруусу зарыл. Өзгөчө макам алган окуу жайлардын автономиясын таануу жана академиялык эркиндиктердин мейкинин кеңейтүү менен коштолушу керек. Окутуунун либералдык моделине багыт алууда билим берүү программаларынын квалификациясында болбогон адистиктерди/билим берүү программаларын ачууга мүмкүндүк берүү маселеси турат. Эмгек рыногунда талап жогору болгон адистерди даярдоо менен жумуш орундарынын боштугун толтуруу ар бим окуу жайдын багытталышы болуп калышы керек.

Окутууда өндүрүш менен тыгыз байланышта болуп, ишкана талап кылган квалификациялык белгилерди эске алып окутуу маанилүү. Иш берүүчүлөрдү билим берүү мазмунун түзүүгө жана аны калыптандырууга түздөн түз катышуусун камсыз кылуу керек. Акыркы жылдары маанилүү болуп жаткан окутуудагы инновация – жумушчу орунда окутуу. Бул жаатта жогорку жана орто кесиптик окуу жайлары бир топ алгылыктуу иштерди жасап жатат. Алсак, биздин Жалал-Абад мамлекеттик университети жумушчу орундарда окутууну бир топ жылдардан бери практикалап келүүдө. Бул студенттердин түздөн-түз мекеме-ишкана менен тыгыз байланышта болуп, ал жерде окуп жана практика жүзүндө үйрөнүүсүнө мүмкүндүк ачып жатат. Себеби жаштар биздин окуу жайга келчек мүдөөсүн аткара турган окуу жай катары карашат жана ишенишет [9].

Жогорку окуу жайларында бүтүрүүчүнү бир гана профиль менен даярдоо өзүнүн актуалдуулугун жоготуп бара жатат. Билим берүүнү либералдаштырууга багыт алгыбыз келсе жалпы кеңири спектрдеги билим менен куралдандырышыбыз керек. Мисалы, көп жылдардан бери физика-математикалык билим берүү багытында кесип ыйгарууда же физика, же математика, же информатика профилинин бүтүрүүчүсү катары мамлекеттик үлгүдөгү диплом берип келсек, эми кеңири физика-математикалык багыттын бардык профилдери үчүн билим бере алган адис даярдашыбыз зарыл.

Ал эми тарых профилинин бүтүрүүчүсү келечекте коомдук илимдерди окуткан адистештирилген кесиптин ээси болушу шарт. Мындай модель менен даярдоо көптөгөн университеттерде практикаланып келген. Реформа жасоодо билим берүү моделинин өзөгүндө дисциплиналар аралык байланыш болушу зарыл. Билим берүүдө бул, биринчи кезекте, студенттин көңүлүн кандайдыр бир дисциплинаны окутуу менен чактелбестен, ошол адистикке жакын болгон башка предметти кошо окутуп, билим чөйрөсүн кеңейткен комплекстүү мамиле жасоо зарыл.

Турмуштук практика көрсөткөндөй билим берүү программасындагы негизги предметтерден сырткары кошумча дисциплиналардын кеңири спектрин айкалыштырып, практикага багыттоо зарыл. Анын бир элементи катары билим берүү мекемелеринде бизнес-инкубаторлор жана долбоордук-изилдөө борборлору түзүлүп, анда студенттер окуп-үйрөнгөндөрүн иш жүзүндө колдонуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгондугу. Европанын көптөгөн окуу жайларында “искусство фабрикасы” (“art factory”) болгон сыяктуу биздин жогорку окуу жайлары да “чыгармачылык өнөрканаларын” жайылтып, алган билимин иш жүзүндө колдоно билүүнү ишке ашыруу билим берүүнү модернизациялоонун үлгүсү боло алмак.

Заманбап университеттерде өнөрканалардын болушу ар түрдүү курстардагы жана адистиктердеги студенттеринин ортосундагы пикир алмашууну кеңейтип алардын билим мейкиндигинин кеңейишине шарт түзөт. Бул дисциплиналар аралык байланышты тереңдетип, биргелешкен долбоорлорду түзүүгө алып келет. Финляндиянын Хельсинки шаарындагы Аальто университетинин практикасына токтоло кетели. Анткени финндердеги билим берүү системасын модернизациялоодо аны эксперимент катары болгондугун айтып жүрүшөт. Анткени техникалык, көркөм дүйнөкабылдоо (искусство) жана бизнес-коомчулук жааттагы дисциплиналар аралык карым-катнаш практикаланып келген. Ал окуу жайда инженердик, бизнес, илим, искусство, дизайн жана архитектура, электротехника мектеби ишин жүргүзгөн. Өз кесибине байланышкан мектепке кошумча барып эле чектелбестен, тескерисинче, башка тармактагы мектептердин катышуучулары менен байланышта болуп, карым-катнаш түзүшөт. Ошол эле учурда университеттерде дисциплиналардын кесилишинде изилдөө жүргүзгөн борборлору иштеп, ага каалаган студент катышып, өздөрүнүн продукциясын жасай турган мүмкүнчүлүктөр түзүлгөн.

Кембридж феномени баарыбызга белгилүү. Улуу Британиянын рейтинги боюнча биринчи орунда, ал эми дүйнөлүк рейтингде алдыңкы 5 окуу жайдын катарында турган Кембридж университети 13 кылымдын башында Англиянын эң артта калган Кебриджшир графствосунда негизделген. Учурда Нобель сыйлыгын алган бүтүрүүчүлөрүнүн саны жагынан дүйнөдө биринчи орунда турган университет. Ал окуу жайда окуу мөөнөтү бакалавр үчүн 3 жыл, магистратурада 1-2 жыл окуп билим алышат. Анда студенттер үчүн атайын гранттар каралып, көпчүлүгү магистрлер жана аспиранттар үчүн багытталган. Анын булагы катары көбүнчө окуу жайдын бүтүрүүчүлөрүнүн берген материалдык жардамдары эсептелет. Алардын көпчүлүгү таланттуу студенттерди тартуу үчүн арналган. Дагы бир багыты катары Бизнес-мектеби эсептелет. Ал бизнесмен жана саясатчы Пол Джаджанын каражатына салынган. Учурда ал Пол Джаджанын ысмын алып жүрөт. Биздин өлкөдө да ушундай салтты колдонуп .университеттердин материалдык-техникалык базасын чыңдоонун үстүндө иштесек жакшы болмок. Мындан сырткары студенттик стартаптар,

бизнес-инкубаторлор Кембридж университетинде абдан жакшы өнүккөн. Университет менен ошол аймактын тыгыз байланышынын натыйжасында жогорку технологиялуу компаниялар жайгашкан. Анын натыйжасында университет өзү да модернизацияга барган. XX кылымдын 70-жылдары 20дан ашык компаниялар жайгашкан. Жогорку технологияларды өзүнө тарткан технопарк калыптанган. Компанияларды университеттин бүтүрүүчүлөрү эмгектенген. Учурда 3000 жакын ишканалар болсо, анда 60 миңге жакын университеттин бүтүрүүчүлөрү эмгектенет. Ишканалар бирдиктүү иштөө максатында университетке финансы жагынан жардам беришкен. Биргелешкен изилдөөлөрдү жүргүзүүнү колго алган [2].

Кыргыз Республикасында заманбап билим берүүнү реформалоо жасоо боюнча иштер жасалып жатканда ушул сыяктуу окуу жайлардын тажрыйбасын эске алуу менен ишке ашырсак деген пикирди айтмакчыбыз. Бул маселеге карата бир нече жолу пикирлер айтылган [7]. Өзгөчө макам алган жогорку окуу жайлары билим берүү стандарттарын иштеп жатканда студент белгилүү бир багыттын/адистиктин же профилдин чегинде гана көндүмдөргө ээ болуп, билим гана албастан, илим менен билимдин башка тармактарынан же кошумча предметтерди окуп, тажрыйбага ээ болушун эске алуу заман талабы болуп калды.

Жыйынтык

Заманбап коомдогу билим берүүнүн максаты жаш адамды калыптандыруу жана анын инсандык сапаттарын өнүктүрүү эле эмес, жашоодо, кесиптик ишмердигинде өзүнүн ордун табууга даярдоо болуп саналат. Учурдагы билим берүү өз алдынча турмуш жолун тандап алып, жеке жашоосун уюштурууга үйрөнгөн, жоопкерчиликти сезе билген, эркин ой жүгүрткөн инсанга ээ болууну көздөйт.

Билим берүү системасын реформалоодо билим берүүнүн жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу абдан маанилүү. Айрыкча, алыскы аймактарда жашаган балдар үчүн сапаттуу билим алуу мүмкүнчүлүгүн түзүү жана интернет жеткиликтүүлүгүн кеңейтүү зарыл.

Орто жана жогорку кесиптик билим берүүдө эмгек рыногунун талабына жараша мамлекеттик билим берүү программаларын өзгөртүү реформанын маанилүү бөлүктөрүнүн бири. Орто жана кесиптик билим берүү программаларынын бүтүрүүчүлөрү кесиби боюнча жумуш орундарына жайгашпастан бир нече көйгөйлөр жаралууда. Муну чечүү үчүн билим берүү программаларын иш берүүчүлөрдүн жана тармактык адистердин сунуштарынын негизинде кайра иштеп чыгуу зарыл.

Жыйынтыктап айтканда, билим берүү системасын реформалоо заманбап муктаждыктарга жооп берген, сапаттуу жана жеткиликтүү билим берүүнү камсыз кылууга багытталышы керек. Бул үчүн мамлекет, мугалимдер, ата-энелер жана коомчулуктун биргелешкен аракети зарыл. Билим берүүнүн сапатын жогорулатуу келечек муундун ийгилигине жана өлкөнүн туруктуу өнүгүүсүнө салым кошот. Жогорку окуу жайындагы окутуучу, ата-эне жана окуучулар жалпы максаттары үчүн бириккен адамдардын бирдиктүү коомун түзгөн учурда гана коомдогу ар кандай реформалар ийгиликтүү ишке ашат.

Адабияттардын тизмеси

1. Государственная доктрина образования в Кыргызской Республике <https://cbd.minjust.gov.kg/3397/edition/286967/ru>
2. Кембриджский феномен <https://marketing.wikireading.ru/ahTQdC3No1>

3. Концепция развития образования в Кыргызской Республике на 2021-2030 гг.
<https://edu.gov.kg/media/files/118d4b79-d6ea-4648-9c1c-56280444e7fd.pdf>
4. Национальная стратегия развития Кыргызской Республики на 2018-2040 годы
<https://www.gov.kg/index.php/ru/programs/8>
5. Программа развития образования в Кыргызской Республике на 2021-2040 гг.
<https://cbd.minjust.gov.kg/158227/edition/1070465/ru>
6. Стратегия развития образования в Кыргызской Республике на 2012-2020 годы
https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31201493
7. Тогусаков О.А., Шарипова Э.К., Акматалиев А.Т. Современный глобальный кризис: сущность и особенности. Вестник ЖАГУ. № 3 2022. - С.165-171
8. Усенов К.Ж., Алибаев А.П., Иманкулов М.А., Куваков С.Ж. Сравнительный анализ методов расчета запаса устойчивости бортов нагорных карьеров. Вестник ЖАГУ. № 4. 2021.

Топчубай уулу З., Шатай кызы Н.

**“ДОСТУКТУН ФОРМУЛАСЫ” МЕНЕН МАСЕЛЕНИ ЧЫГАРУУНУ
ЖӨНӨКӨЙЛӨТҮҮ**

Топчубай уулу З., Шатай кызы Н.

УПРОЩЕНИЕ РЕШЕНИЯ ЗАДАЧИ С ПОМОЩЬЮ “ФОРМУЛЫ ДРУЖБЫ”

Topchubai uulu Z., Shatai kyzy N.

**SIMPLIFYING THE SOLUTION OF A PROBLEM USING THE “FRIENDSHIP
FORMULA”**

УДК 53:371.3

Аннотация: Макалада физика сабагын окутууда колдонулган физикалык негизги формулаларды өзгөртүп түзүүнүн айрым ыкмаларын колдонуу менен жумушчу формулаларды түзүп, анын жардамында маселелерди оңой чыгаруунун жолдорун көрсөттүк. Макала жалпы студенттерге ошондой эле жаш физик окутуучуларга сунушталат.

Ачкыч сөздөр: негизги формула, жумушчу формула, маселе.

Аннотация: В статье я создал рабочие формулы с помощью некоторых методов изменения основных физических формул, используемых при обучении физике, и показать способы легкого решения задач с его помощью. Статья рекомендована школьникам общеобразовательных школ, а также молодым учителям физики.

Ключевые слова: основная формула, рабочая формула, задача.

Annotation: In the article, I created working formulas using some methods for changing the basic physical formulas used in teaching physics, and showed how to easily solve problems with it. The article is recommended for general students as well as young physics teachers.

Keywords: basic formula, working formula, problem.

Жалпы физика курсу бир топ бөлүмдөргө бөлүнөөрү баарыбызга белгилүү. Механика, молекулалык физика, электр динамикасы, оптика ошондой эле квант физикасы. Бул бөлүмдөрдү окутуп үйрөтүүдө маселе чыгаруу менен аларга анализ жасоо аркылуу толук кандуу билим берүүгө болот.

Эмне үчүн маселе чыгарабыз?

Студенттердин жана окуучулардын алган теориялык билимин практикада колдонууда маселе чыгаруу – негизги ыкмалардын бири жана физика боюнча билимин жогорулатууда бирден бир каражат болуп эсептелет. Физикалык маселелерди чыгаруу окуучулардан жана студенттерден ойлоноуну жана өз алдынча ой жүгүртүп изденүүнү талап кылат. Маселе чыгаруу менен окуучу кандайдыр бир маселеге (проблемага) чечим чыгарып аны анализдөөгө калыптанат.

Маселе чыгаруунун негизги принциптери:

1) **Маселенин шарты** – алдыга коюлган маселеде эмне жөнүндө сөз болуп жатат, кайсыл чоңдук белгилүү, кайсыл чоңдук белгисиз экендигине түшүнүп жетишиш керек.

2) **Маселенин берилдиси** – жогоруда айтылган маселенин шартына жараша андагы чоңдуктарды белилеп жазып алуу жана бирдиктерин СИ системасына алып өтүү.

3) **Формула түзүү** – Маселенин берилдисине тиешелүү негизги формуланы жазуу, керек болсо (эгерде маселе негизги формула аркылуу чыгарылбаса) андан жумушчу формуланы түзүп чыгуу.

4) **Чыгаруу** – берилген акыркы формула боюнча чоңдуктардын сан маанилерин берилдиден алып коюп математикалык амалдарды аткаруу

5) **Жообу (анализ)** – акыркы алынган жоопту маселенин шарты боюнча ордуна коюп текшерип анализ жүргүзүү.

Бул макалада биз айрым бир физикалык маселелерди чыгарып анализдеп көрөлү.

10-класс физика окуу китеби 20-көңүгүү 3-мисал.

▲ 600г металды 10°C ден 60°C ге ысытуу үчүн 13,8 кДж жылуулук сарпталган болсо, ал металдын салыштырма жылуулук сыйымдуулугу канча болгон жана ал кайсы металл?

Бул маселе термодинамика бөлүмүндө Жылуулук саны жана анын формуласы темасында берилген. Демек окуучу бул маселени чыгаруу үчүн термодинамиканын негиздерин, жылуулук саны темасын толук түшүнүш керек. Бул тема китепте төмөнкүдөй көрсөтүлгөн [10-класстын физика окуу китеби X глава] Термодинамика жөнүндө

“Термодинамика” деген сөз “thermo” жана “dynamis” деген грек сөздөрүнөн куралган. Биринчи сөз “жылуулук” жана “жумуш” деген эки мааниге ээ болгон. Демек, термодинамика – жылуулук жана жумуш жөнүндөгү окуу.

Ал эми жылуулук саны ушул бөлүмдө §44тө берилген...

Нерсени ысытуу үчүн ага берилген, же нерсе муздаганда андан бөлүнүп чыккан ички энергиянын саны жылуулук саны деп аталат.

Жылуулук саны гректин Q тамгасы менен белгиленет. Жылуулук санынан бирдиги үчүн каллория, килокаллория кабыл алынган. СИде Дж менен өлчөнөт.

Заттын бирдик массасын 1°C ге ысытуу үчүн зарыл болгон, же 1°C ге муздаган кезде бөлүнүп чыккан жылуулук саны заттын салыштырмалуу жылуулук сыйымдуулугу деп аталат.

Салыштырмалуу жылуулук сыйымдуулугу “с” тамгасы менен белгиленет. Эгер $t_1^{\circ}\text{C}$ ден $t_2^{\circ}\text{C}$ ге чейин ысытуу үчүн керек болгон жылуулук санын Q десек, анда жогорку аныктоонун негизинде салыштырмалуу жылуулук сыйымдуулугу: $c = \frac{Q}{m(t_2 - t_1)}$ формуласы менен туюнтулат.

Түрдүү заттардын салыштырмалуу жылуулук сыйымдуулуктары түрдүү болот. Мисалы суу үчүн $c = 4200 \text{ Дж/кг}^{\circ}\text{C}$. Бул сан төмөндөгүдөй түшүндүрүлөт: Массасы 1 кг

сууну 1°C ге ысытуу үчүн 4200 Дж жылуулук берүү керек, же 1 кг суу 1°C ге муздаган кезде 4200 Дж жылуулук саны бөлүнүп чыгат дегенди билдирет. Биздин карап жаткан маселебиздин шартында нерсенин массасы, анын баштапкы жана кийинки температуралары ошондой эле коротулган жылуулук санынын сан маанилери көрсөтүлүп, бирок заттын салыштырмалуу жылуулук сыйымдуулугу белгисиз чоңдук боюнча калган.

Демек биз маселени жогорудагы эреже боюнча чыгаралы...

- 1) Маселенин шартын окуп, түшүндүк.
- 2) Маселедеги белгилүү жана белгисиз чоңдуктарды жазабыз

Берилди:

$$m = 600 \text{ г} = 0,6 \text{ кг}$$

$$t_1 = 10^{\circ}\text{C}$$

$$t_2 = 60^{\circ}\text{C}$$

$$Q = 13,8 \text{ кДж} = 13800 \text{ Дж}$$

$$c = ?$$

$$1 \text{ кг} = 1000 \text{ г}$$

$$1 \text{ кДж} = 1000 \text{ Дж}$$

Бул жерде масса менен жылуулук санынын бирдиктери СИ системасында болбогондуктан алрды өзгөртүүгө туура келди. Ошентип 600 г металл 0,6 кг, 13,8 кДж жылуулук саны 13800 Дж го барабар болуп өзгөрүп жазылды.

- 3) Жылуулук санына тиешелүү негизги формуланы жазабыз

$Q = mc(t_2 - t_1)$ бирок бул маселе неизги формуланын жардамында чыкпагандыктан, анткени маселеде жылуулук саны Q белгилүү. Биз белгисиз чоңдук салыштырмалуу жылуулук сыйымдуулукту табуу үчүн негизги формуланы өзгөртүүгө туура келет.

Кантип негизги формуладан жумушчу формула түзөбүз

Жылуулук санынын формуласынан көрүнүп тургандай Q жылуулук саны нерсенин кийинки температурасынан анын баштапкы температурасын кемитип, келип чыккан айырманы нерсенин массасына жана ал заттын салыштырмалуу жылуулук сыйымдуулугуна көбөйткөнгө барабар

$Q = m * c * (t_2 - t_1)$. а) Математикалык эрежеге ылайык көбөйтүүнүн амалын пайдалананып, көбөйтүндүнү көбөйүүчүлөргө бөлөбүз, анда төмөндөгүдөй жазсак болот.

$$1) \quad c = \frac{Q}{m(t_2 - t_1)}$$

$$2) \quad m = \frac{Q}{c(t_2 - t_1)}$$

$$3) \quad (t_2 - t_1) = \frac{Q}{mc}$$

б) Биз жогорудагы көбөйтүүнүн эрежесин окуучуга түшүнүктүү болуу үчүн “Достуктун формуласы” ыкмасын пайдаланабыз, жана ушул учурда билим берүү менен бирге тарбиялоо максатында сабакта колдонуп келем. “Дос”, “чыныгы дос”, “душман” бул сөздөрдү тааныйбыз, угабыз, билебиз бирок маанисин терең түшүнбөй, анализдебей жашоодо айрым адамдар бири - бири менен жакшы мамилелерин бузуп алышат. Чыныгы дос эч качан досун сатып кетпейт, досун таштап анын душманына барып кошулуп душмандын күчүн көбөйтпөйт. Тескерисинче досу жалгыз калса душманы жакка өтүп анын күчүн азайтат тагыраагы аны бөлөт. Жогорудагы формулада Q барабардыктын бир тарабында m , c , t бир тарабында. Демек m , c , t чыныгы достор Q буларга душман.

Достордун бири барабардыктын бир тарабында жалгыз калды дейли с анда калган эки досу m, t душман Q тарапка өтүп аны бөлүшөт $c = \frac{Q}{m(t_2 - t_1)}$

в) Чоңдуктардын оордуна жөнөкөй сандарды коюу менен да жумушчу формула түзүүнү үйрөтсө болот. Мисалы: $Q = m * c * (t_2 - t_1)$ формуладагы тамгалардын ордуна ушундай $24 = 2 * 3 * (5 - 1)$ жөнөкөй сандарды койолу. Анда $c = \frac{Q}{m(t_2 - t_1)}$ сандарды ордуна койсок $3 = \frac{24}{2(5-1)}$ Ошентип жогорудагы ыкмаларды аткарып жумушчу формула түзөбүз.

4) Жумушчу формуланын жардамында чоңдуктардын сан маанилерин койуп чыгаруу бөлүгүнө киришебиз $c = \frac{13800 \text{ Дж}}{0,6 \text{ кг}(60-10)}$

а) $(60^\circ\text{C} - 10^\circ\text{C}) = 50^\circ\text{C}$

б) $0,6 \text{ кг} * 50^\circ\text{C} = 30 \text{ кг}^\circ\text{C}$

в) $13800 \text{ Дж} / 30 \text{ кг}^\circ\text{C} = 460 \text{ Дж}^\circ\text{C}$

5) Маселенин жообу $460 \text{ Дж}^\circ\text{C}$ чыкты. Демек бул зат алынган маалымат боюнча анализ жасасак темир экендиги белгилүү болду. https://www.tepka.ru/fizika_8/0026.jpg

Вещество	$c, \frac{\text{Дж}}{\text{кг} \cdot ^\circ\text{C}}$	Вещество	$c, \frac{\text{Дж}}{\text{кг} \cdot ^\circ\text{C}}$	Вещество	$c, \frac{\text{Дж}}{\text{кг} \cdot ^\circ\text{C}}$
Золото	130	Железо	460	Масло под-солнечное	1700
Ртуть	140	Сталь	500	Лёд	2100
Свинец	140	Чугун	540	Керосин	2100
Олово	230	Графит	750	Эфир	2350
Серебро	250	Стекло ла-бораторное	840	Дерево (дуб)	2400
Медь	400	Кирпич	880	Спирт	2500
Цинк	400	Алюминий	920	Вода	4200
Латунь	400				

Мына ушул сыяктуу ыкмаларды жасоо менен айрым негизги формулаларды (мисал катары төмөнкү үч формуланы көрсөттүм)

Менделеев-Клапейрон теңдемесин	Бүткүл дүйнөлүк тартылуу законун	Жылуулук санынын формуласын
$PV = \frac{m}{\mu} RT$	$F = G \frac{m_1 * m_2}{r^2}$	$Q = mc(t_2 - t_1)$
1) $P = \frac{\frac{m}{\mu V} RT}{V}$	1) $m_1 =$	1) $c = \frac{Q}{m(t_2 - t_1)}$
2) $V = \frac{\frac{m}{\mu P} RT}{P}$	2) $m_2 =$	2) $m = \frac{Q}{c(t_2 - t_1)}$
3) $m = \frac{V \mu P}{RT}$	3) $G =$	3) $t_2 = \frac{Q}{mc} + t_1$
4) $T = \frac{V \mu P}{mR}$	4) $r^2 =$	4) $t_1 = t_2 - \frac{Q}{mc}$
5) $\mu = \frac{m}{VP} RT$	5) $r =$	5) $(t_2 - t_1) = \frac{Q}{mc}$
	$\sqrt{G \frac{m_1 * m_2}{F}}$	

өзгөртүп түзүп, физика сабагында берилүүчү бардык маселелерди чыгарып, туура жоопко жетишүүгө болот.

Адабияттар

- 1) Койчуманов М., Сулайманова О. «Физика 10 класс», Бишкек 2016

- 2) Мякишев Г.Я., Буховцев Б.Б. «Физика 10 класс», Москва-Просвещение 1992
- 3) К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университетинин жарчысы Илимий-популярдык мезгил-мезгили менен чыгуучу журнал №3. 2022.
- 4) <https://www.tepka.ru/fizika>
- 5) Усенов, К. Ж. Технология формирования информационной безопасности учащихся на уроке информатики / К. Ж. Усенов, Д. А. Базарбаева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 1(59). – С. 32-37. – EDN ZSRQFB.

Байсеркеев А.Э., Топчубай уулу З., Шатай кызы Н.
“БУМЕРАНГ” ЫКМАСЫ АРКЫЛУУ САБАК ӨТҮҮ МЕНЕН
СТУДЕНТТЕРДИН АКТИВДҮҮЛҮГҮН ЖОГОРУЛАТУУ

Байсеркеев А.Э., Топчубай уулу З., Шатай кызы Н.
ПОВЫШЕНИЕ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ ЗАНЯТИЙ
МЕТОДОМ «БУМЕРАНГ»
Bayserkeev A.E., Topchubai uulu Z., Shatai kyzy N.
INCREASING STUDENTS' ACTIVITY WHEN CONDUCTING CLASSES USING
THE “BOOMERANG” METHOD

УДК 37.018.43

Аннотация: Макалa тайпада студенттерди же класстагы окуучуларды окутууда аларды 100% сабакка катыштыруунун жана окутуучу убакытты эркин, туура бөлүштүрүп пайдалануунун, кызыктуу сабак уюштуруунун, аудиторияны толук көзөмөлдөө үчүн, окуучуну, студентти баалай албай жаткандар үчүн жардамчы ыкма көрсөтүлдү

Макалa бардык окутуучуларга өзгөчө жаш окутуучуларга сунушталат.

Ачкыч сөздөр: тайпа, бумеранг, өз ара баалоо.

Аннотация: В статье показан вспомогательный метод в группе обучения учащихся или учащихся в классе, позволяющий на 100% вовлечь их в урок и свободно и правильно использовать учебное время, организовать интересный урок, полностью контролировать аудиторию, а также для тех, кто не способен оценить ученика.

Статья рекомендуется всем учителям, особенно молодым учителям.

Ключевые слова: группа, бумеранг, взаимная оценка.

Annotation: The article shows an auxiliary method in the teaching group of students or students in the classroom, allowing them to be 100% involved in the lesson and freely and correctly using learning time, organizing an interesting lesson, completely controlling the audience, and also for those who are not able to evaluate the student.

The article is recommended for all teachers, especially young teachers.

Keywords: Tribe, Boomerang, Mutual evaluation

Сабак – бул дайыма күчтөрдүн чыңалуусу, уюмдашкандык, милдеттүүлүк жана жооптуулук.

Ал – ар дайым мугалимдин жана окуучунун мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтүп туруучу жер.

(Окутуунун жаңы технологиялары китебинен.)

Бул макаланы жазуубузга көптөгөн себептер түрткү болду...

Бүгүнкү күндөгү мектеп окуучуларынын билим деңгээли, адеп ахлагы, тарбиясы, коомдогу оорду, өзүн алып жүрүүлөрү мекендин келечегин ойлогон ар бир улуу муунду анын ичинде чыныгы педагогдорду ойлондурган негизги маселе...

Азыркы учурдагы окуучунун билим деңгээли баарыбызга белгилүү, жалпылап караганда ортодон жогору эмес экендиги көрүнүп турат. Бул маселени чечүүнүн жолу барбы деген суроонун үстүндө ой жүгүртүп, иштеп көрүүнү чечтик.

Канткенде билим сапатын көтөрөбүз?

Кыргыз элинде жакшы бир акылман сөз бар “Томуктай билим берүү үчүн тоодой билим билүү керек” демек окуучу билимдүү болуш үчүн окутуучунун билими, аң-сезими, тарбиясы маанилүү. Качан биз билим алуучу болуп тагыраагы студент болгон мезгилде гана окутуучунун айткандарын угуп, жаздырганын жазып, үйрөткөнүн үйрөнгөн боюнча бүгүнкүгө чейин окууну, үйрөнүүнү токтотсок демек биз жаңылышкан жолдобуз. Окутуучу өзү үчүн күнүгө окуп үйрөнүүнү адат кылып, кесиптик чеберчилигин өркүндөтүүнүн үстүндө иштөө абзел.

Билим берүү тармагындагы “дөө-шаалар” чыныгы патриоттуулук сезим менен карап, учурдагы колундагы мүмкүнчүлүктөн пайдаланып билим берүүдөгү айрым реформаларга тартынбай барып, окутуунун жаңы технологияларын ачык айкын сунуштап, бирок таңуулап эмес. Комиссиянын чечими менен окуу колдонмо методикаларды реалдуу иштей турган, жасалма эмес иштеп чыгып окутуучулар арасында конференция, симпозиумдарды баймабай өткөрүп, окутуучунун билим сапатын көтөрүүгө арналган иш чараларды уюштуруп өткөрүү бул бирден бир бүгүнкү күндөгү маселе...

Учурда иштеп жаткан билим берүү системасындагы айрым интерактивдүү делген, жаңы технология менен деп аталган окутуу ыкмаларын да колдонуп бара-бара билим сапаты көтөрүлүп келе жатат. Ошону менен бирге кошумча “китеп окуу” деген ыкманы окутуучу биз күнүмдүк жадыбалыбызга бекемдеп кошуп алсак жыйынтыгы өкүнүчтүү болмок эмес.

Азыр өлкөбүз көзгө басар педагогдорго, сапаттуу окуу китебин жазган авторлорго, чет өлкөлүк китептерди которуп сунуштаган котормочулардын китептерине жана ошондой эле адам затка пайдалуу жыйнактарга бай эле учуру. Өзүбүз окуп чыгып педагогикалык ишмердүүлүгүбүздө кеңири пайдаланган китептердин бир канчасын сиздерге да сунуштайбыз. Мисалы: Финляндияда жашап иштеп кеткен америкалык мугалим Тимоти Д.Уолкердин “Финдердей окуталы” китебин *(1-сүрөт)*, аны которгон долбоордун жетекчилерине котормочу Мамасабыр Саиповго терең ыраазычылыгыбызды айтабыз. Бул китепте автор эки өлкөнүн АКШ менен Финляндиянын билим берүү системасын, мугалимдерин жана окуучуларын салыштырып анализ кылат. Дүйнөнүн кайсы жериндеги мектеп болбосун керектүү практикалык 33 стратегияны сунуштайт. Биз бул китепти сизди чындап окуп чыгууга үндөйбүз...

Экинчи китеп өзүбүздүн эле авторлордун Абдыкерим Муратов, Кыялбек Акматовдун эмгеги “Окутуунун жаңы технологиялары” илимий-усулдук колдонмосу. Колдонмодо окутуунун технологиялары тууралуу жалпы маалымат, 150 дөн ашуун интерактивдүү усулдар, интерактивдүү көнүгүүлөр, дидактикалык оюндардын түрлөрү жана аларды

пайдалануунун жолдору берилген. Кийинкиси биз дайыма ар бир сабакта пайдаланып келген “Турмуш сабактары” жыйнагы. Жыйнакта байыркы доорлордон тартып бүгүнкү күнгө чейинки ойчулдар менен окумуштуулардын айткан акыл кеңештери, хадистер, адеп-ахлак, тарбия билим дегеле адам болуу боюнча чыгармалар камтылган.

Бул китептер мугалимдерге, директорлорго, жетекчилерге керек. Ошондой эле ата-энелер үчүн да маанилүү...

1-сүрөт

Канткен күндө да окутуучу окуучудан алда канча билимдүү, тажрыйбалуу. Өз кесиби боюнча мыкты адистер (лучший специалист) бар. Мисалы билим берүү тармагында тагыраагы жогорку жана атайын орто окуу жайында мыкты бухгалтер, мыкты юрист, мыкты экономист жана башка мыкты адистер шартка жараша студенттерге сабак берип келишүүдө. Анткен менен бул адистер мыкты педагогпу? Мыкты окутуучубу? Өзү билген нерсени окуучуга студентке мыкты үйрөтө алабы деген суроо бул өзүнчө бир чоң маселе.

Аталган китептерден, устаттардан алган билимдерден, педагогикалык иш тажрыйбабыздан пайдаланып, сиздерге сабак өтүүдө колдонгон окутуунун айрым ыкмаларын сунуштоону чечтик.

Биз сиздерге сунуштай турган ыкма “Бумеранг” деп аталат. Бул ыкманы каалаган сабагыңызда пайдалансаңыз болот. Жаңы тема түшүндүрүүдө мүмкүн бир бөлүмдү жыйынтыктоо сабагында.

Бул ыкманы студенттерге сабак берүүдө колдонуп жакшы жыйынтыкка жетиштик.

Жалпы билим берүүчү сабактар кафедрадагы жаш окутуучулар үчүн ачык сабак да өтүп бердик.

К.Ш.Токтомаматов атындагы эл аралык университеттин Гуманитардык – экономикалык колледжинин Педагогика жана окутуунун усулу кафедрасы уюштурган “Кесиптик билим берүүдөгү педагогикалык ишмердүүлүк” аттуу семинарда катышкан бардык университеттин жана мектептин жаш окутуучуларына сунуш катары демонстрациялап офлайн форматта сабак өтүп бердик.

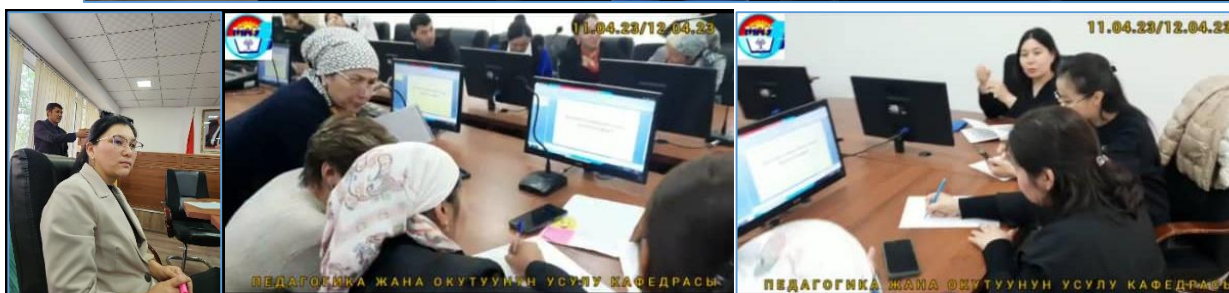
Катышуучулардын пикири дагы бул макаланын жазылуусуна себеп болду.

Бумеранг методунун бир сабак учурунда колдонулушунун иштелмесин алдыңыздарга сунуштап көрөлү.

Сабак башталган соң уюштуруу иштерин жүргүзүп алып: Саламдашуу, жоктоо ж.б.. Аудиториядагы баланын санына жараша аларды топторго бөлүп алабыз. Топко бөлүүдө

кадимки классикалык метод менен эле 1.2.3.. деп бөлбөстөн бир, два, three, dort... кыргызча, орусча, англисче жана түрк тилинде эсептетебиз жана ошол боюнча топторго бөлүштүрүп олтургузабыз. Мындай эсептөө менен бөлүштүрүү кызыктуу сабактын “ачкычы” болот жана предмет аралык байланышты да камтып кетет. Эгерде эсептөө учурунда кайсыл бир окуучу жаңылышып айтып (мисалы биринчи окуучу бир деп экинчиси орусча два дегендин ордуна эки деп) алса, ал окуучуну эске алып койбуз сабак учурунда “жазалайбыз” (бир этаптан экинчи этапка өтөөрдө же болбосо жыйынтыктоо учурунда пайда болгон бир, эки минуталык бош убакыттан пайдаланып жаңылган окуучуну ырдатабыз же бийлетебиз

(2-сүрөт)

Мисалы биз азыркы күндө мода болуп жаткан “синий трактор же “арам зам-зам” балдар ырын телефондон коюп берсек студенттердин маанайы көтөрүлүп, чарчоосу басылып кийинки этаптагы жумушту жасоого энергия топтоп алышат.

Ошентип балдар топторго бөлүнгөн соң, ар бир топко сабактын бөлүмүндөгү бирден теманын аталышын тапшырма беребиз. Алар өздөрүнө бөлүнгөн тема боюнча билген маалыматтарын ак кагазга (А4 форматтагы кагаз болсо жакшы болот) жазып астына командасынын атын жазып бүткөн жеринен кагазды сызып “чек араны” жаап коюшат. Бардык топ жазып бүткөн соң окутуучу тарабынан кагаздар алмаштырылат “бир” тобунун кагазы “два” тобуна жана ушул сыяктуу. Экинчи топ биринчиден алган кагаздагы маалыматты окуп чыгып, жазылбай калган маалыматтар болсо жазып ашыкча болгон жерлерин да белилеп, кыскасы бул көрсөтүлгөн тапшырма боюнча өздөрүнүн

“коментарийлерин” жазып алар дагы командасынын атын жазып чек араны жабып сызып коюшат. Ошентип алмашып олтурушуп биринчи жазган өздөрүнүн кагазы кайтып өздөрүнө келет да биринчи этап жыйынтыкталат. Ушул учурда жаңылган студент жазасын өтөсө болот.

Андан ары экинчи этапка өтөбүз.

Бул этапта ар бир топ өздөрүнүн тапшырмасы боюнча жазылган ой пикирлердин баарын окуп, талдап топтун ичинде талкуулашат андан кийин окутуучунун командасы менен бирден топ алдыга (доскага) чыгышып, темасы боюнча өз ойпикирлерин айтышып жана аларга жазылган башка топтордун ой пикирлерин окушуп алардын айткандарына кошулаарын же керек болсо туура эмес жазылган пикир болсо аны да да айтышат. Кезеги менен бардык командалар доскага чыгып өз темаларын жактаган соң экинчи этап жыйынтыкталат.

Кезек үчүнчү этапта. Бул этап баалоо этабы. Окутуучу үчүн баалоонун бир канча жолдору бар ар бир мугалим өзүнүн ишмердүүлүгүнө жараша колдонот. Биз сунуштаган ыкмада ар бир топтогу балдар ич ара өздөрүнө балл беришет бирден жогору карай. Эгерде топто төрт бала болсо, анда Артур 1, Ильяз 2, Айсулуу 3, Айзада 4 деген баллдарды койушат. Эске ала турган нерсе бөлүнгөн топтор баалоо кагазын окутуучуга бергенден соң окутуучу бир сыйра көз жүгүртүп, ар бир топтун жазганы боюнча аларга окуп, топ мүчөлөрүнүн коюлган баллдарга макул же макул эместиги боюнча пикирлерин угат. Бирок ар дайым балдар арасында туура баалоо боло бербейт. Бул учурда кайсыл топто баалоодо нааразы пикирлер жаралса, анда ар бири өз-өзүнчө топ мүчөлөрүнө балл беришет. Ошо менен катар окутуучу сиз да көмөлдөөчү катары байкап турган болосуз дагы чечимди сиз кабыл аласыз.

Ошентип бул ыкма

- Кызыктуу сабак уюштура албай жаткандар үчүн;
 - Сабакка бөлүнгөн убакытты туура пайдалана албай жаткандар үчүн;
 - Аудиторияны толук көзөмөлдөй албай жаткандар үчүн;
 - Окуучуну, студентти баалай албай жаткандар үчүн
- сунушталат жана жемишин берет деген ишеничтебиз.

Колдонулган адабияттар:

1. Тимоти Д. Уолкер “Финдердей окуталы” которгон Мамасабыр Саипов.
2. Абдыкерим Муратов, Кыялбек Акматовдун эмгеги “Окутуунун жаңы технологиялары”
3. “Турмуш сабактары” жыйнагы
4. Усенов, К. Ж. Пути интеграции обеспечения связей между предметами математика и информатика в образовательном процессе / К. Ж. Усенов, Б. Э. Тойчуева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – № 1(59). – С. 47-52. – EDN GPEGGX.
5. К. Ж. Усенов, Сравнительный анализ методов расчета запаса устойчивости бортов нагорных карьеров / А. П. Алибаев, М. А. Иманкулов, С. Ж. Куваков // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2021. – № 4(49). – С. 224-229. – EDN GMVQUU.

Ажыбаев Артур Шарапидинович
ТИПЫ ЭПИСТОЛЯРНОЙ ФОРМЫ В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
Azhybaev Artur Sharapidinovich
THE TYPE OF EPISTOLARY FORM IN KYRGYZ LITERATURE

Ажыбаев Артур Шарапидинович
КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНДАГЫ ЭПИСТОЛЯРДЫК ФОРМАНЫН ТИПТЕРИ

УДК: 821: 82. 6: 82. 1 (575.2) (04)

Аннотация. Бул макалада кыргыз адабиятындагы эпистолярдык форманын типтери, түрлөрү, колдонулуш өзгөчөлүктөрү анализге алынат. Тагыраак айтканда, эпистолярдык форманы бөлүштүрүүнүн принциптери каралып, белгилүү илимпоздордун бул багытта келтирген классификациялары талдоого алынат. Алардын каттарды бөлүштүрүүдөгү ой-пикирлери ортого салынат. Структуралык жактан алганда, каттар монологдук жана диалогдук болуп бөлүнүшөт. Мазмуну боюнча сүйүү каттары, арман каттары, арыз каттары, жоошутуу каттары, айып каттары, насаат каттары, каймана каттар, ыраазычылык каттары, күнөөлөө каттары ж.б. болуп бөлүнүшөт. Ошол эле мезгилде, эпистолярдык форма өзүнүн табиятына ылайык көркөм чыгарманын мазмунунда конкреттүү функцияларды аркалап турушат.

Түйүндүү сөздөр. Эпистолярдык форма, эпистолярдык жанр, каттардын типтери, түрлөрү, каттарды бөлүштүрүү принциптери, классификация, монологдук каттар, диалогдук каттар.

Аннотация. В данной статье анализируются виды, типы и особенности эпистолярной формы в кыргызской литературе. Точнее, рассматриваются принципы распределения эпистолярных форм, анализируются классификации, данные известными учеными в этом направлении. Их мнения о распределении писем будут разделены. В структурном плане письма делятся на монологические и диалоговые. По содержанию письма включает в себя любовные письма, письма мечты, письма с жалобами, письма с умиротворением, письма с обвинениями, письма с предостережениями, символические письма, письма с благодарностью, письма с обвинениями и т. д. По своему характеру письма выполняют определенные функции в содержании художественного произведения.

Ключевые слова. Эпистолярная форма, эпистолярный жанр, типы писем, типы, принципы распределения букв, классификация, письма-монологи, письма-диалоги.

Abstract. This article analyzes the types, types and features of the epistolary form in Kyrgyz literature. More precisely, the principles of distribution of epistolary forms are considered, the classification given by famous scholars in this direction is analyzed. I will share my opinion on the distribution of the letter. Structurally, letters are divided into monologic and dialogue. The content of the letter includes love letters, dream letters, letters of complaint, letters of reconciliation, letters of accusations, letters of warnings, symbolic letters, letters of gratitude, letters of accusations, etc. d. By their nature, letters perform certain functions in the content of a work of art.

Key words. Epistolary form, epistolary genre, type of letter, type, principle of distribution of letters, classification, letter-monologue, letter-dialogue.

Каттардын табиятын толук жана ар тараптуу түшүнүү үчүн алардын түрлөрүнө жана формаларына берилген айрым аныктамаларды карап чыгуу жетиштүү. Бул, бир жагынан, каттарды бөлүштүрүүнүн максат-милдеттерин терең талдоого көмөктөшсө, экинчи жагынан, каттарды бөлүштүрүүнүн критерийлерин туура түшүнүүгө жол ачат.

Эң алгачкы жарык көргөн каттын туруктуу үлгүлөрүн камтыган эмгек б.з. II кылымда жарык көрүп, «Каттардын типтери» деп аталган. Колдонмодо каттардын жыйырма бир түрү мисалдары менен берилет. Мындай бөлүштүрүү каттын мазмунунда камтылган ойдун негизинде келип чыккандыгы байкалат:

1. Достук каттары	8. Коркутуу каттар	15. Табышмак каттары
2. Кеңеш каттары	9. Акаарат каттары	16. Түшүндүрүү каттары
3. Кемсинтүү каттары	10. Мактоо каттары	17. Күнөөлөө каттары
4. Жемелөө каттары	11. Колдоо каттары	18. Коргонуу каттары
5. Чечкиндүү каттар	12. Суроо каттары	19. Куттуктоо каттары
6. Айып каттары	13. Өтүнүч каттары	20. Келеке каттары
7. Насаат каттары	14. Жооп каттары	21. Ыраазылык каттар

Каттарга болгон мындай жеке мамиле анын чыгармачылыктагы өз алдынча жанр катары өнүгүшүнө кенен жол ачкан. Ал учурда эпистолярдык форма өз алдынча эркин чыгармачылыктын искусствосу деп саналып, таалим-тарбиянын бир бөлүгүн түзгөн.

Чынында, ар бир катты жазуунун максатына жараша ага ылайык келген форма жана мазмунду, структуралык түзүлүшүн эске алуу зарыл деп эсептелген. Бул мааниде Цицерондун классификациясын мисалга тартсак, анда каттарды бөлүштүрүүнүн үч жолу сунушталып, максаты жана тону боюнча каттар ынак сезимди камтыган каттар, публицистикалык каттар деп бөлүнгөн. Ал эми автордун адресатка болгон мамилесине жараша официалдуу каттар жана жеке каттар болуп ажыратылган. Мазмуну боюнча жөнөкөй каттар, достук каттары, тамашалуу каттар, кайгылуу каттар, салмактуу каттар, – деп жиктелген.

Эгерде, антикалык доордо, каттардын жыйырма бир түрү белгилүү болуп, алардын теориялык-практикалык негиздери боюнча мисалдардын негизинде түшүндүрмөлөр берилсе, Орто кылымда каттардын кырк бир түрү аныкталып, алардын стилдик өзгөчөлүктөрү төмөнкүдөй бөлүнүп көрсөтүлөт:

1. Ынандыруу каттар;	15. Мактоо каттары;	29. Ойготуучу каттар;
2. Сунуш каттары;	16. Келеке каттары;	30. Ыраазылык каттар;
3. Достук каттар;	17. Сурамжылоо каттары;	31. Таануу каттары;
4. Өкүм каттары;	18. Башкаруу каттары;	32. Өкүнүч каттары;
5. Айып каттары;	19. Боорукерлик каттары;	33. Жагалдануу каттары;

6. Куттуктоо каттары;	20. Каршылык каттары;	34. Жалган каттар;
7. Жооп каттары;	21. Тажатма каттар;	35. Жоошутуу каттары;
8. Кемсинтүү каттары;	22. Жалпылоо каттары;	36. Арыз каттары;
9. Элчилик каттар;	23. Мактоо каттары;	37. Үйрөтүүчү каттар;
10. Ашкерелөө каттары;	24. Көө жабуу каттары;	38. Тандалма каттар
11. Суроолуу каттар;	25. Демилгелөө каттары;	38. Колдоо каттары;
12. Жарыялоо каттары;	26. Басмырлоо каттары;	40. Күлкүлүү каттар;
13. Табышмактуу каттар;	27. Эскертүү каттары;	41. Кайгылуу каттар;
14. Сүйүү каттары;	28. Аралаш каттар.	

Каттардын мындай түрлөрү антикалык салттарды улап, эпистолярдык жанрдын мүмкүнчүлүктөрүн андан ары кеңейткен. Кат жазуунун эрежелери өнүктүрүлүп, каттын ачыктыгы – анын тактыгы менен ойдун ырааттуулугунда экендиги баса белгиленген.

Достук катына төмөнкүдөй аныктама келтирилет: “...кажется, что друг пишет другу. При этом не всегда пишут настоящие друзья. Бывает, что письмо обращено к незнакомым людям: делают они это не из-за тесных уз дружбы и полного согласия, а из расчета, что дружественное письмо не встретит возражений. Тип этих писем, как будто обращенных к другу, и называется «дружеским».

Достук катына мисал катары К.Баялиновдун “Көл боюнда” романындагы башкы каарман Жапардын фронттогу досу Иващенкоун катын келтирүүгө болот. Каттын мазмуну мындай: “Кымбаттуу жолдошум Жапар!

Чоң кубаныч: Украинанын бир топ жери душмандардан бошотулду. Ошонун ичинде менин селом да бар. Катын-баламды издеп кетип бара жатам. Табам деген үмүт чоң. Таап калсам кубаныч артынан кубаныч болору шексиз. Уруш басылганда сага конокко барып, аскалуу Ала-Тоонду, көйкөлгөн сонун Ысык-Көлүндү, меймандос кыргыз элинди өз көзүм менен көрөм. Колхоздон жазган катыңды алдым.

Кош, аман бол. Жан жолдошуң: Иващенко”.

Айрым изилдөөлөрдө достук каттарынын спецификасы тууралуу төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр келтирилет:

- Автордун жана адресаттын сөзсүз болушу;

Достук каттарындагы автордун жана адресаттын болушу эпистолярдык жанр үчүн маанилүү деп эсептелген кайрылуунун жана кол тамганын болушу менен түшүндүрүлөт. Кайрылуу жана кол тамга достук катынын чегин көрсөтүп, башталышын жана аякталышын туюндурат.

Жогоруда биз мисалга тарткан каттын автору романдын башкы каарманы, Жапардын фронттогу курбусу – Иващенко. Ал эми адресаты – Жапар. Каттагы кайрылуу “Кымбаттуу жолдошум Жапар!”, – деп берилсе, кол тамга “Жан жолдошуң: Иващенко”, – деп келтирилет. Демек, жогорудагы талап бул катта так сакталган.

- Достук каттарынын кийинки белгиси – диалогдоштуруу;

Бул суроо-жоопту талап кылган достук катындагы экөөнүн кеби дегенди туюндурат. Көбүнчө, адресатка багытталган кайрылуулар, суроолор, баяндоолор, шыктандыруучу сөздөр, кириш сөз, жеке ат атоочтор менен конструкциялар жана кол тамга сыяктуу синтактикалык каражаттардын негизинде ишке ашырылат.

Биз мисалга тарткан катта аталган экинчи өзгөчөлүктөрдүн ичинен “...Чоң кубаныч: Украинанын бир топ жери душмандардан бошотулду. Ошонун ичинде менин селом да

бар”,– дегени кириш сөз; адресатка карата баяндоолору “Катын-баламды издеп кетип бара жатам. Табам деген үмүт чоң. Таап калсам кубаныч артынан кубаныч болору шексиз”, – деген сүйлөмү; “Уруш басылганда сага конокко барып, аскалуу Ала-Тоонду, көйкөлгөн сонун Ысык-Көлүндү, меймандос кыргыз элиңди өз көзүм менен көрөм”, дегени шыктандыруучу сөздөргө кирет.

- Тематикалык көп түрдүүлүк;

Достук каттарынын темасы чектелген эмес, автобиографиялык мазмундан баштап, күндөлүк-турмуштук, коомдук-саясий, илим-билим темалары кездешет.

- Түрдүү кызматтарды аркалашы. Достук каттары коммуникативдүү, маалыматтык, эмоционалдык-экспрессивдүү жана прагматикалык функцияларды аткарат. Ивашенконун каты коммуникативдүү жана маалыматтык функцияларды аркалап турат.

Достук каттарынын стилдик түзүлүшү корреспонденттердин деңгээлинен, жалпы маданиятынан көз каранды. Мындай каттарда адабий көркөм стиль, илимий стиль, публицистикалык стиль жана сүйлөшүү стили колдонулушу мүмкүн. Романдагы Ивашенконун каты сүйлөшүү стилинде жазылган.

Жоошутуу каттары. Бул кандайдыр бир кырсыкка капа болгондорго карата жазылат. Мисалы, К.Баялиновдун “Көл боюнда” романындагы Жапардын ата энеси Тойчубек менен Бурулчанын жазган жооп катын келтирүүгө болот. Каттын мазмуну мындай: “Кымбаттуу уулубуз, Жапар! Катыңды алдык. Жаш денеңе так түшкөнүн билдик. Кан төгүлгөн мынча согуш болуп жатса, анчалык денеңе из калбаса болобу? Ага кайгырба, алтын башыңдын аман калышына сүйүн. Ата-энеме жүк болот экенмин деп да ойлонбо. Шүгүрчүлүк, сени жер каратпай багып ала турган кудурет бизде бар.

Тез кел, уулум, сени күтөбүз.

Кат жазуучу ата-энең”.

Айып каттары. Өткөн жоруктары жөнүндө айыптап жазган учурга ылайык жазылган каттар. Буга мисал катары У.Абдукаимовдун “Майдан” романындагы Чынаркандын Качыкеге жазган экинчи катынан үзүндү келтирсе болот: “Чынында да сен жамансың ошо өзүңдүн жамандыгыңан эптеп калып калгандын аракетин көрбөй, ак жүрөк болумуш болуп кетип калдың. Мен болсо көчөгө басалбай минтип...Же пайёгуң жарытылуу эмес. Эмнесин айтайын, деги куураттың да куураттың”.

Насаат каттары. Бул – насаат алганга акыл кошуу, эмне кылуу керек жана эмне кылбоо керек экенин үйрөтүү максатында жазылган каттар. Мисалы, кыргыз адабиятындагы баштан-аяк кат формасында жазылган кыргыз эл жазуучусу К.Ашымбаевдин “Бой тумар” притчасынан үзүндү келтирүүгө болот. Чыгармадагы он төртүнчү каттын 75-насааты “Таамай сөздүү тамашанын чеги бар” деген накылды чечмелейт: “Оюңа муну түй, Уругум, орунсуз тамашадан олуттуу эстүүлүк миң өйдө. Качан болбосун, кайда болбосун калжыңдык – ал мылжыңдык. Же тамаша экенин, же чын экенин билгизбей күлөт, сөөккө жеткире сүйлөгөн түгөт. Такай тамаша – таасирлүү ишке каргаша. Кай бирөөлөр чукугандай сөз тапкан шылдыңкорду көкөлөтө мактайт, андайларга акылдуулук жакпайт. Талыкшыган кезде тамаша жарашат, андан соң күлкү артына жашырынган ойду андашат”.

Каймана каттары. Биз жазып жаткан адамга гана түшүнүктүү болгубуз келгенде каймана каттарын жазууга туура келет. Мисалы “Майдан” романындагы Чынаркандын Качыкеге жазган биринчи катынан төмөнкүдөй үзүндү келтирели:

“...Сен алыстап баратасың, Менчи? Мен кантем? Мага дүнүйөдө сенден бөлөк эчтеменин кереги жок экенин эми билип, эми түшүндүм. Туугандын да, жакын кишилердин да, баланын да (бала деп ачык айтып атам!) мага кереги жок экен, жалгыз гана сен... сен... сен... Мыжыксам да, эркелетсем да, тилдесем да, оозундан өпсөм да жалгыз гана сен болсоң, сен... сен... сен... ..Мен эмне болуп турам? Эмне болуп баратам? Эмне деп дөөрүп турам? Бул чын. Бул түш эмес, өңүм. Өңүмдө түш көрдүм. Сен согуштан аман-эсен келип, мени таштап кетип жатыптырсың....”.

Ыраазылык каттары. Кимдин бирөөлөрдүн жакшылыгын эстей турганын айткысы келгенде жазыла турган каттар. Мисалы, К.Баялиновдун “Көл боюнда” романындагы каармандардын бири госпиталда жаткан Талыптын Жапар аркылуу сүйгөн кызы Айшага жаздырган катын келтирүүгө болот. Каттын мазмуну мындай: “Сүйгөнүм Айша”,–деп башталат кат.

“Мени сен жалындуу жаш жүрөгүң, айныбас ак пейилиң менен сүйүпсүң... Муну мен чоң ыраазымын. Мен да сени ошондой сүйгөмүн. Буга сен ишен. Мен сенин жазганыңдай, айтканыңдай болдум. Аманатыңды аткардым. Улуу тилек, улуу жолдо кайрылып келбес, сени көрбөс алыс жолго кете турган болдум”.

Өкүнүч каттары. Кандайдыр бир өткөн ишке өкүнгөн учурда жазылат. Мисал катары, К.Жантөшевдин “Эки жаш” повестинде Айнагүлдүн Арзыматка жазган катында: «Жаным, Арзымат!!! Мына бул кат жазып олтурган ак кагаз эмес, жүрөгүмдүн ички чели, мына бул кара сыя эмес, жүрөктөгү күйгөн кандын аккан сели!.. Мени көрбө, чалгы тийип солуп бараткан гүлдү көр, мени сураба, мөңгүдөгү музду сура... Мени сынаба, даакы баскан тузду сына!.. Сени уул, мени кыз төрөгөн энелерде не айып?.. Айып менде... Башында тилиңди албадым... Күндө бери каратып көзүңдүн курчун алган, жаш жүрөгүңө жалындуу чокту салган, көз ымдашып каш серпкен, убадасын орундабай терс кеткен – мен... моюнума алам, мен – уятсыз...”,– деп жазат.

Жыйынтыктап айтканда, антикадан бери келе жаткан каттардын типтери жана түрлөрү азыркы мезгилдеги кыргыз адабиятынын көркөм тундуларында белгилүү бир максаттарды көздөө менен колдонулуп келе жаткандыгын айтууга болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдукаимов У. “Майдан”, 13-том, Бишкек, “Принт-экспресс”, 2016, 101-бет.
2. Ашымбаев К. “Бой мумар”. Китепте: “Асыл ойлор антологиясы” Даанышмандык дарс. “Турар”, 2022, 36-бет.
3. Баялинов К. “Көл боюнда”, роман.-Б.: “Кутаалам”, 2016-жыл, 27-бет.
4. Дружеское письмо. Его особенности. — Студопедия.Нет studopedia.net/...druzheskoe-pismo...osobennosti.html
5. Деловой этикет: пишите правильные письма! pravda.ru/Общество/Практика
6. Зорина Н.В. Социология. Психология. Философия. Типологическая классификация писем. 2008 г. -С-2.
7. Миллер, Т.А. Античные теории эпистолярного стиля / Т.А. Миллер // Античная эпистолография. М.: Наука, 1967. – С.5-26
8. Семёнов А. Н. Культура эпистолярного жанра Ханты-Мансийск, 2017. –С-14.

Омошев Төлөгөн Теңирович, Алтаева Динара Исаковна

БАРПЫ АЛЫКУЛОВ – ЭТНОПЕДАГОГ
Омошев Төлөгөн Теңирович, Алтаева Динара Исаковна
БАРПЫ АЛЫКУЛОВ – ЭТНОПЕДАГОГ
Omoshev Tologen Tenirovich Altayeva Dinara Isakovna
BARPY ALYKULOV IS AN ETHNOPEDAGOGUE

УДК: 37.013.

Аннотация: Биз, бул макалада кыргыз элинин белгилүү төкмө акыны Б.Алыкуловдун чыгармаларындагы өзгөчөлүктөргө токтолдук. Акындын санат-насыят ырларынан тартып акыл сүйөрлүк (философиялык) ырларындагы адамзаттын жашоосуна тийгизген таасирин, жаратылыш менен адамзаттын биримдигин таасын көрсөткөнүн баса белгиледик. Акындын ырларында алмустактан бери жаралган суунун, жердин, оттун, абанын сүрөттөлүшү өтө жогорку чеберчиликте айтылган. Ошону менен бирге эле, макалада акындын тарбиялык маанидеги ырларына да анализ жасалды.

Түйүндүү сөздөр: акын, төкмө акын, акыл сүйөрлүк (философиялык), терме, санат, этнопедагогика.

В данной статье мы остановились на особенностях творчества Б. Алыкулова, известного поэта кыргызского народа. Опираясь на стихи поэта, он показал влияние любви духа (философии) на жизнь человечества, единство природы и человечества. В стихотворениях поэта описание воды, земли, огня и воздуха, созданное с незапамятных времен, выражено в очень высоком мастерстве. В то же время в статье проанализированы воспитательные стихи поэта.

Ключевые слова: поэт, литературный поэт, душевнолюбие (философское), терме, санат, этнопедагогика.

Abstract: In this article, we focused on the features of the works of B. Alykulov, a well-known poet of the Kyrgyz people. We emphasized the impact of the poet on the life of humanity, the unity of nature and humanity in the poet's poems of praise and love (philosophical). In the poems of the poet, the description of water, earth, fire, and air created since the dawn of time was expressed in a very high skill. At the same time, the article analyzed the poet's educational poems.

Keywords: poet, literary poet, spiritual love (philosophical), terme, art, ethnopedagogy

Ар кандай этностук топ ички дүйнөсүнүн ким экендигин таанып билүүдө, түшүнүүдө өзүнүн жашап өткөн мезгилдеринде калыптанып калган үрп-адаттарын, салт-санаасын изилдеп, анын тарбиялык маанисин тереңден түшүнүүсү абзел. Муну кыргыз элинин тарыхы, басып өткөн жолу, элдик оозеки адабияты, маданияты таасын көрсөтүп турат.

Кыргыз элинин көөнөргүс маданиятында алмустактан бери эле, уруулук мамилелердин мезгилинде да, колунда жокту кордобой, адамгерчилик, боорукерлик, адилеттүүлүк сыяктуу сапаттарды туу тутуп, салттардын түптөлүшүнө улуу муундун өкүлдөрү салым кошуп келишти. Коомдун өнүгүү этабында социалдык педагогика гармониялуу өнүккөндүгүн белгилей алабыз. Мына ушул социалдык педагогиканын калыптанышына түздөн түз этнопедагогиканын салымы зор деп айтууга болот.

Улуу педагог Г.Н.Волков “Этнопедагогика – бул өсүп келе жаткан жаш муундарды тарбиялоо боюнча калайык-калктын тажрыйбасы, анын педагогикалык көз караштары, турмуш-тиричиликтин, үй-бүлөнүн, уруктун, уруунун жана элдин педагогикасы жөнүндөгү

илим” – деп таамай көрсөткөн. Мурда балдар үйлөрү, мектеп-интернаттар сыяктуу камкордукка алуучу мекеме же адистештирилген институттар дээрлик жок мезгилде да, мына ушул этнопедагогиканын тарбиясы, насааты чоң роль ойногон. Жаш муундарды тарбиялоодо кыргыздардын этномаданиятынын, каада-салттарынын жана үрп-адаттарынын негизинде ишке ашырылган. Муну менен катар кыргыз эли өзүнүн басып өткөн тарыхый жолунда улуу муундан үлгү алып, тажрыйбанын негизинде социалдык турмуштун шартына тиешелүү салттарын иштеп чыккан.

Алсак, кыргыз элинин этнопедагогикасында, тактап айтканда, акындар поэзиясында, элдик оозеки адабиятында балдарды тарбиялоодо достук мамиленин өзгөчө орунга койгону байкалат. Достук мамилелер адамдын бири-бирине болгон ишенимин, биримдигин бекемдеген мамиле. Ошондуктан кыргыздарда “Досуң миң болсо да аздык кылат, душманың бирөө болсо да көптүк кылат” – деген макал бекеринен айтылбаса керек. Көчмөндөрдүн турмуштук тажрыйбасынан көп нерсени ала алдык деп айтууга болот. Тактап айтканда, улууну урматтоо, кичүүнү ызаттоо, мекенди сүйүү, адептүү болуу сыяктуу сапаттарды дээрибизге сиңирип келдик.

Жогоруда белгилегендей, социалдык педагогиканын калыптанышында этнопедагогиканын орду өзгөчө, башкача айтканда, кыргыз акындарынын чыгармалары буга далил боло алат. Алсак, жазгыч акындар: Молдо Кылыч, Калыгул, Арстанбек, төкмө акындар: Токтогул, Жеңижок, Барпы. Булардын ар бир чыгармасында айтылган насааттар элдик педагогиканын өсүшүнө салымын кошуп келген. Элдик педагогика мурдатан эле, адабий чыгармаларда берилип, поэтикалык чыгармалардын өзөгүн түзүп келет. Ошондуктан, ар бир доордун улуу ойчулдары, акылмандары, элдик оозеки, жазма адабияттын өкүлдөрү болгон жазгыч акындар, төкмө акындар замандын талабына ылайык өздөрүнүн ой-пикирин айтып келишти.

Мындан биз, мезгилдин талабына жараша чыгармалар жаралганын байкайбыз. “Дүйнөгө жарака кетсе акындын жүрөгүнөн өтөт”-дегендей, акындар кандай чыгарма жаратышса да, кандай ой-пикир айтса да, алардын баары өз заманынын, доорунун көркөм табылгасы болуп кала берерине шек жок. Коомдо кандай көрүнүш болсо, аны акындар өздөрүнүн чыгармалары аркылуу элге жеткирген.

Биз, бул макалабызда белгилүү төкмө акын Б.Алыкуловдун чыгармаларына токтолобуз. Акындын чыгармачылыгына сереп салсак, чыгармаларынын тематикасы ар тараптуу экенин баса белгилөөгө болот. Алсак, санат-насыят, акыл сүйөрлүк (философиялык), сүйүү ырлары жана айтыш ырларынын чебери болгон.

Адамзаттын эң таза, аруу мезгили балалык курак эмеспи. Балалык курак-адам баласынын данек маңызы, келечекте ким болуунун аныктагычы. Барпы акын дагы келечек ээлери болгон балдарга көптөгөн чыгармаларды арнаган. Балдарга дүйнөнү таанытууда этика-эстетикалык, акыл сүйөрлүк (философиялык) өңүттө жараткан ырларынын көркөмдүк бийиктиги өтө жогору экенин баса белгилейбиз. Ошону менен катар жаштарга таалим-тарбия бере турган чыгармалары да арбын.

Акын, балдарга дүйнөнү таанытууда адеп, насаат, тарбия-таалим сыяктуу баалуу ойлорун чыгармаларында чагылдырып кеткен. Барпы Алыкуловдун ырларынын тарбиялык мааниси жогору экенин төмөнкү чыгармаларынан байкай алабыз. Адамдын оң сапаттары менен бирге эле, терс сапаттары да болот эмеспи. Мына ушул сапаттарды акын, чыгармаларында таамай көрсөтө алган. Мисалы, «Жигиттик», «Болор жигит», «Аялдын

жакшысы», «Жакшы кыз», «Жакшынын жакшы билет сымбатын» аттуу ырлары адам табиятынын оң сапаттарынын өзүнчө бир курамын түзсө, ал эми “Ач көз”, “Жалганчы”, “Жел өпкө”, “Өзү каар, тили заар кыз”, “Болбос жигит” сыяктуу ырлары аркылуу адамдагы терс сапаттарды айгинелеп, баланын калыптанышына, инсан катары өсүүсүнө мындай терс сапаттар жолтоо болорун айтып өтөт.

Акындын жигиттерге насаат катары айткан ырларында мындай терең ой жатат:

Эр жигит эсиң болсо жан тартып ушакчыга,

Ушак айтпа, жакын барба –деп эскертүү менен аны терс жолго барбоого үндөйт. Дагы бир тарбиялык мааниси терең ырына токтолсок, кыргыз элинде “Жалганчы жарыбайт” – деген сөз бар. Мына ушул сөз, акындын ырында мындайча сүрөттөлөт: “Жалганчы жандын душманы, жалынган менен ишенбе, жанашып койсоң бир жолу, бутуң калат кишенде” дейт. Чындыгында жалганчы адам убадасын улам берип, бирок иш жүзүндө аткарбаганы белгилүү го. Андан ары улап отурсак, жалганчы бардык жерде өзүнүн иш аракетин ишке ашыра берерин көрүүгө болот:

Күндө ондон убада,

Орундатпайт сөзүнү.

Жаман салып жалгандан

Мактап коет өзүнү.

Кан базарда калп айтып

Аллас деп мактайт бөзүнү.

Анда-санда ар кимге

Кыскан болот көзүнү.

Карап көрсөк, Барпы акын азыркы күндүн көйгөйүн өз заманында эле айтып өткөн экен.

Барпы Алыкуловдун балдарга арналган чыгармаларындагы өзгөчөлүк алардын жан дүйнөсүнө табиятты таанытууда, айлана-чөйрөнү андап билүүдө аларга эстетикалык жана акыл сүйөрлүк (философиялык) аспектиде түшүндүрүп жаткан акындын ырларынын көркөмдүк жагы жогору деп айта алабыз. Ошону менен бирге эле, акындын чыгармачылыгында дидактикалык маанидеги чыгармалар жана санат-насыят ырлар көп кездешет. Санат-насыят ырларында адамгерчилик, чынчылдык, абийирдүүлүк сыяктуу сапаттар жогору бааланып, негизги идея элди ойлогон, жерди коргогон, ар бир ишти мыкты аткара билген эр жүрөк, мекенин сүйгөн, чыдамкай, туруктуу жаш жеткинчектерди тарбиялоо болуп саналат. Мына ушуларды акын, алдына максат кылып койгонун байкоого болот. “Болор жигит” деген ыры менен “Болбос жигит” деген ырында жигиттин эки түрдүү сапатын ачык сүрөттөп берет:

Киши болор жигиттин

Киши менен иши бар.

Өзү менен барабар

Өзөк болор киши бар.

Ал эми болбос жигитти мындайча сүрөттөйт:

Киши болбос жигиттин

Киши менен иши жок.

Жакын тартып өзүнө

Жан ачытар киши жок.

Акындын кыздарга айткан насааты да азыркы күндүн актуалдуу темаларынын бири десек болот. “Жакшы кыз” деген ырында кыздын тартиптүү, акылдуу, көргөн адамды суктандырган сулуулугун даңазалап айтат:

Жакшы кыз-жайкы тандай,

Үйдүн куту.

Аңкыган гулбурактай

Кыздын жыты.

Берметтей жаркыраган

Катар тиши.

Келтирип сайма саят

Онун иши.

Ыракмат айтып кетет

Көргөн киши [Барпы, Итом]

Ал эми “Өзү каар, тили заар” деген ырында терс сапаттарга ээ болгон кыздын бейнесин ачып берет. Анын урушчаак, бир айылды бириктирбеген, эки айылды эриктирбеген ушакчы, оокатын эптей албаган чоркок экенин айтат:

Айылдан-айыл гезген кыз,

Ата-энеден безген кыз.

Чарчабай басып жүргөн кыз,

Ушактын сөзүн сүйгөн кыз.

Айыбын айтсаң, алкынып,

Сенден мурда кол сунат.

Өзү-каар бул кыздын

Тили-заар бул кыздын.

Белгилүү төкмө акын Барпы Алыкулов кыргыздын төкмө ырчыларынын сап башында турган мартабалуу акындардын бири. Төкмөлүк өнөрдүн негизин санат, терме ырлары түзүп келет, анткени «санат, терме» ырлары жашоонун жакшы-жаманын өйдө-ылдыйын, адамдын кулк-мүнөзүн көрсөтүп, акыл сүйөрлүк (философиялык) маанидеги чыгармалар аркылуу элге жетет эмеспи. Барпы акын өзүнүн акыл сүйөрлүк (философиялык) чыгармалары «Күн», «Жер», «Аккан суу», «Шамал», «От» сыяктуу ырлары аркылуу дүйнөнү, жаратылышты таанууда философиялык элементтерден, тактап айтканда, күн, суу, аба, от жөнүндө сөз кылат да, акыл сүйөрлүктүн нугу менен жүрүп отурат.

Барпы мына ушул чыгармаларында жандуу жаратылыштан баштап адамдын адам болуусунан сөз козгоп, акыл сүйөрлүктүн түшүнүктөрүн ыр менен төгүп айтканы өзүнчө өзгөчөлөнүп, кыргыздын дүйнө таанымы элдик оозеки, жазма адабиятында экенин, ал эми философтору элдин арасынан чыккан, ырчылары, жомокчулары экенин ырастап отурат.

Акындын «Аккан суу» деген ырына сереп салсак, эң биринчи жаралганын мындайча сүрөттөйт:

Былк этпейт дүйнө чың кеме,

Баарибизге Жер Эне.

Жер Эне терең ким болгон?

Жерден чыккан кан болгон.

Жер бүткөндө жаралган,

Элден мурун, аккан суу.

Дүнүйада эң керек,

Төрт такылет, аккан суу. (Такылет-дүйнөнү кармап турган төрт элемент: жер, суу, аба, от) Дүйнө жаралганда “элден мурда” аккан суунун жаралганын, аккан суунун тазалыгын, улуулугун даңазалап, жандуу заттын баарына жашоо берип келе жатканын ыры менен бийиктикке чыгарды. “Аккан суунун “ улуулугун бул саптардан таасын көрүүгө болот:

Сымап менен окшошсуң,

Сылыктыгың, аккан суу.

Адамдын жүзү көрүнгөн

Тунуклугуң, аккан суу.

Дүнүйөдө белгилүү

Улуклугуң, аккан суу дейт.

Кыргыз эли байыртадан эле жаратылыштын төрт элементи болгон суу, от, аба, жерди ыйык тутуп, аяр мамиле жасап келишкен. Андан ары уласак “Аккан суунун” жандуу экенин акын төмөнкү ыр саптарында мындайча сүрөттөйт:

Ар күнү сенден бир таам,

Ичпей өткөн киши жок,

Эң пайдалуу аккан суу.

Жарандардын жаны-сен,

Жаратылган каны-сен,

Абракмат, аккан суу.

Кыргыз элинин улуу түшүнүгүндө “аккан суу” – жандуу, тирүү деген түшүнүк бар. Таштан-ташка урунуп агып келген суу бышкан суу, тазарып келет, башкача айтканда, тирүү суу. Ал эми көлмөдөгү акпай турган, токтоп калган суу “өлүү суу” ичүүгө болбой турган суу. Аккан суунун жандуулугун мына ушул байыркы түшүнүктү бекем сактап, Барпы акын ырында таамай айтып отурат. Андан ары уласак, аккан суу жерден атылып чыкканын, анын атасы жер эне экенин көрсөтөт:

Тувулган жердин баласы-

Такылетин карачы,

Тарбиялуу аккан суу.

Жаңылбай чыккан жолудан,

Жаркырап жердин койнудан

Жайнап чыккан аккан суу.

Булак болуп тоолордон,

Кайнап чыккан, аккан суу[Барпы,Аккан суу]

«Аккан суунун» сылык-сыпаалыгын да, жумшактыгын да ыры аркылуу сүрөттөйт. Суу таштан ташка урунуп агып келсе да, ар кандай нерсеге такалбай, ийри-буйру агын өтүп, дайыма ылдыйга карай агып, жаратылышка, адамзатка өмүр берип турганын бул саптардан байкайбыз:

Аяк-башын билбейсиң

Бирдей кеткен аккан суу

Чарчаганын, талганын

Билбей кеткен, аккан суу, же болбосо

Сымап менен окшошсуң,

Сылыктыгың, аккан суу.

Дүнүйөдө белгилүү

Улуглугуң, аккан суу-деп, суунун касиеттерин даңазалаган акын.

Жыйынтыктап айтканда, көп кырдуу төкмө акын Б.Алыкуловдун чыгармачылыгы кыргыз элинде гана эмес жалпы эле түрк элдеринде да өз орду бар экенин айта кеткибиз келет. Чыгыш маданиятында да өз орду бар алп акын экенин айтууга болот. Барпы акындын чыгармаларына сереп салып отурсак көп кырдуу талант экенин байкоо менен бирге, аалам менен адамзатты, адам менен табиятты жуурулуштуруп, чыгармалары аркылуу таамай бере алган акын десек жаңылышпайбыз.

Барпы акын өзүнүн чыгармачылыгында философиялык, тарбиялык маанидеги ырларга кеңири токтолгон. Ошондой эле анын чыгармачылыгында сүйүү ырлары басымдуулук кылары талашсыз. Ал адамдын аяр жан дүйнөсүн, аруу сезимин ыр менен ийине жеткире ырдаган акын болгон.

Б.Алыкулов кыргыз адабиятынын тарыхында алтын тамгалар менен аты жазылып, түбөлүккө элдин эсинде калат деп ишенебиз.

Колдонулган адабияттар:

1. А.Алимбеков Кыргыз этнопедагогикасы, 1-бөлүк Бишкек 1996, 70б.
2. Алимбеков, А. Педагогические условия формирования этнокультурной компетенции у студентов вуза [Текст] / А. Алимбеков. – Бишкек, 2014.
3. "Айтыш" сериясы. Айтыш III том /Түз. А.Акматалиев, М.Көлбаева. – Бишкек, - 2015. 479 б.
4. Барпы: Чыгармалар: Биринчи том. /Түз. Б.Апилов. - Бишкек, - 1995.-320 б.
5. Барпы изилдөөлөр эскерүүлөр арноолор. / Түз.Б.Шамшиев. – Бишкек, - 1994. – 311 б.
6. "Залкар акындар" сериясы. Барпы Алыкулов 11-том. /Түз. К.Даутов. – Бишкек, - 2016. -538 б.
7. Рахимова, М. Р. Кыргыз элдик педагогикасы [Текст] / М. Р. Рахимова. – Бишкек, 1993.
8. Волков, Г. Н. Этнопедагогика [Текст] : учеб. Для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений / Г. Н. Волков. – М. : Издательский центр «Академия»,1999.-168стр.

Жумаева Гүлгаакы Зулумбаевна
БАРПЫ- ФИЛОСОФ АКЫН
Жумаева Гүлгаакы Зулумбаевна
БАРПЫ – ФИЛОСОФ И ПОЭТ
Zulumbaevna Gulgaaky Jumayeva
BARPY – THE PHILOSOPHER POET"

УДК. 82-131

Аннотация: Бул макалада кыргыз эл акындарынын беделдүүлөрүнүн бири – Барпы Алыкуловдун философиялык маанидеги чыгармалары адабий анализге алынды. Акындын ырларында дүйнөнүн дайыма кыймылдагы абалын туюп, өзгөрүп, өчүп, өтүп турары тууралуу көз караштары мисалга тартылды. Чыгармаларынын философиялык маанилери замандаш башка акындар сыяктуу эле фольклордон азык алып, андагы философиялык ойлордон курулган санат-насыят ырларын айтпаганда да, эпикалык поэзиянын түбөлүктүүлүгүн камсыз кылган улуу идеяларга чакырган ойлоруна басым коюлду. Ошондой эле Барпы акындын ырларына байланыштуу орток түрк жазма эстеликтерине кайрылып, тактап айтканда, Жусуп Баласагындын “Кут алчу билим” дастанындагы дүйнөтаанымдык маселелерине параллель салыштыруулар жүргүзүлүп, адамдын калыптанышындагы руханий маселелердин баалуулугу каралды.

Негизги сөздөр: Акын, фольклор, философия, дидактика, дүйнөтааным, акындар поэзиясы, заман, коом, өмүр, өлүм, көз караш, дастан.

Аннотация: В данной статье проанализировано философское творчество Барпы Алыкулова, одного из самых известных кыргызских народных поэтов. В стихах поэта в качестве примера приводятся взгляды на мир в его постоянном движении, изменении, угасании, преходяществе. Философские смыслы его произведений, как и у других поэтов его времени, берут пищу из фольклора, не говоря уже о стихотворениях-советах, построенных на философских мыслях, упор делался на его мысли, призывающие к великим идеям, обеспечивающим вечность эпической поэзии. Также, обращаясь к общетюркским письменным воспоминаниям, связанным со стихами поэта Барпы, в частности, были проведены параллельные сопоставления с мировоззренческими вопросами в саге Юсупа Баласагына «Кут алчу Билим», рассмотрено значение духовных вопросов в формировании человека.

Ключевые слова: Поэт, фольклор, философия, дидактика, мировоззрение, поэзия поэтов, время, общество, жизнь, смерть, перспектива, сага.

Abstract: This article analyzes the philosophical work of Barpa Alykulov, one of the most famous Kyrgyz folk poets. In the poet's poems, as an example, views on the world in its constant movement, change, extinction, and transience are given.

The philosophical meanings of his works, like those of other poets of his time, take food from folklore, not to mention advice poems built on philosophical thoughts, the emphasis was on his thoughts calling for great ideas that ensure the eternity of epic poetry. Also, turning to the common Turkic written memories associated with the poems of the poet Barpa, in particular, parallel comparisons were made with ideological issues in the saga of Yusup Balasagyn “Kut alchu Bilim”, and the importance of spiritual issues in the formation of man was considered.

Key words: Poet, folklore, philosophy, didactics, worldview, poetry of poets, time, society, life, death, perspective, saga.

Кыргыз эл акындардын чыгармаларындагы философиялык жана дидактикалык идеяларды айрым учурларда фольклордон ажыратууга болбой калат. Анткени эл акындардын чыгармалары фольклор менен өзөктөш өнүгүп, фольклорду сактоочулар да, айтуучулар да акындар болгондуктан, дайыма татаалдыкты жаратып келет. Мындай акындардын катарында Жеңижок, Токтогул, Калык, Эшмамбет, Алымкул деп санап келип, орчундуу орунда турган Барпынын чыгармачылыгына басым коюунун жөнү бар. Акындын дүйнөтаанымы элдик аң сезимге сугарылып, бул ааламды чагылдырууда адамдарга карата жеке көз караштары жана тирүүлүктөгү жашоосунун өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу сыпатталып жүрүп отурат. Негизинен мындай ойлор акындын чыгармаларынын философиянын негизине башат болуп берген. Барпы акындын ыр саптарында асмандын, күндүн, айдын, жылдыздын, булуттун, жердин, желдин, суунун ж.б.у. сыяктуу жаратылыш көрүнүштөрүнүн да адамдардын жашоосунда өз орду бар экендигин белгилейт. Бул дүйнөнүн жаралышы тууралуу философиялык ойлорду берүүдө акындын дүйнөтаанымы тереңге чыйыр салып, эл туюмундагы ааламдын жаралышы, жер менен күндүн, асман менен жердин, аба менен желдин, от менен суунун табияты адамдардын жашоосундагы кызматтык касиеттерине токтолуп, айтыла жүргөн Адам ата менен Обо энеге байланыштырып, “Аккан суу” ырында философиялык категорияларды ачкан дидактикалык ойлордон куру эмес. Мисалы:

Жер бүткөндө жаралган,
Элден мурун аккан суу.
Элге рахат көрсөткөн,
Сенин нурун аккан суу.
Ада болбойт аккан суу,
Ар канча ырдап мен айтсам.
Көңүлүмдү ачасың,
Узактан какшып келатсам.
Жаратылыш жараткан:
“Дүйнөгө керек суусуң деп,
Дүнүйө бойу түгөнбөй,
Узак жашап турсун деп, [1.35.] ,–

деп, аккан суунун тазалыгы адамдарга кылган кызматында гана эмес, ички маанисинде да адамзаттын жарыкчылыктагы пендечилик ыпплас иштерине каршы коюп, суунун жандуу-жансыз нерселердин жашоосунун негизи экендиги тууралуу ойлорунда суу таза жашоонун, адилеттүүлүктүн символу катары сүрөттөп, аккан суунун символикалык маанисин поэтикалык тил менен түшүндүргөн. Ошондой эле акын адамдын жашоосуна мүнөздүү жакшы менен жаман, ак ниеттик менен кыянаттык, күнүмдүк тиричилик менен түбөлүктүү көрүнүштөрдү ыр саптарынын мазмунуна сыйдырып, философиялык-эстетикалык жана жеке концепциясынан туруп баа берип, кыргыз дүйнөтаанымында калыптанган дүйнөнүн бир бүтүндүгү тууралуу ойлорго басым койот.

Мындай маанидеги ойлордун адам-адам болуп жашап келе жаткандыгы ырас. Мисалы, алыс барбай эле орток түрк жазма эстеликтерине кайрылсак, Жусуп Баласагындын

“Кут алчу билим” дастанынын философиялык, дидактикалык өзөгүн түзүп турат. Чыгарманын киришүү бөлүмүндө эле адамдардын рухий дүйнөсүнө мүнөздүү төрт өзөктү тактап, ар биринин бул жашоого зарылдыгы тастыкталат. Акындын дүйнөтаанымында адамдардын иш аракетине, жашоо образына, турмуштагы оң-терс жагдай-шарттарына, бар-жокко дегендей көрүнүштөргө карата мамилесин эске алып, “Адам” деген сөздүн маанисине бардык адамбыз дегендерди сыйдыра бербейт. Чыгармадагы төрт каарман символикалык образдардан болуп, катардагы адамдарга ишенич артпагандай же адамдар арасында төрт тарабы төп келген каармандарды жолуктуруу болбостугун кыйыта айтып өткөн. Мисалы, Күнтууду – эл башындагы өкүмдардын образын алып, ага **адилеттүүлүктүн** сапаттары тиешелүү болсо, Айтолду – улук увазирдин ролунда кызмат өтөп, **дөөлөттүн**, Акдилмиш – ак-караны ажырата билген **таза, аруулуктун**, Өткүрмүш – байлык, бийликке кызыкпаган, бар турмушка **каниеттүү** сапаттары ыйгарылып, бул жашоонун мыйзамында: “Кантип адамдыкка сыйдырылган рухий дүйнөнүн сулуулугун сактап калса болот”,– деген философиялык суроонун тегерегинде ой калчанат. Бирок чыгармада бул жашоонун ак-карасынын кармашынан чарчап, биротоло “акка” моюн сунууга бел байлап, пендечилик жашоодон аруулукту таппай тажаган учурлар кездешет. Мисалы, Акдилмиштин Өткүрмүшкө жолугуп, бул өмүрдө өз ордун таппаган, жашоонун, адамдын кадырын билбегендерге токтолуп, бирок мындай көрүнүш адамдардын баардыгына мүнөздүү эместигин айтып, өкүмдарга жана элге адилет кызмат кылуу да Кудай астында улуу сынак экендигине ынандырып:

Адам менен болот да адам деген,
Урмат сыйга жетесиң сөзүң менен.
Оройбу сага бирөө – болгун сылык,
Жаман сөзгө – жакшы сөз айткын буруп.
Өз жүгүндү өзүң тарт, көмөк көрсөт,
Адам бол, жамандыкты жеңип, тепсеп [3, 272-б.], –

деп, адам баласы үчүн бул жашоодо “адам” болуп жашоонун эки гана жолу бар экендигин аныктайт. Биринчиси бул дүйнөдөгү ар бир кадам сайын башына түрдүү күнөөлөрдү үйгөн пендечилик жашоодон кечип, Кудайга болгон ишенимди аркалоо болсо, экинчиси ошол эле пендечилик жашоодон өзүнүн “менин” таап, жашоонун баардык карама-каршылыктарына, азгырыктарына моюн сунбай, адамдык улуулуктарга мүнөздүү болгон рухий аруулуктарын сактай алуу экендигине басым койот.

Кыргыз элинде адам, киши, инсан, пенде, жан деген синоним сөздөр көп колдонулат. Бирок ким кандай кабыл алганына жараша өз өзүнчө маанилерге ээ. Ошондуктан Жусуп Баласагын кайра-кайра “адам” деген сөзгө басым коюп, өлүм менен өмүр темасына кайрылып, чыныгы адамдар туулган соң өлүм бар экендигин унутушпай, бул дүйнөдө өмүр менен өлүмдүн бири-бирине тете тең салмактагы орду бар экендигин кабыл алышса дейт. Акын өмүр-өлүм темасындагы:

Өмүр эмне, өлүм эмне – ойлочу,
Кайдан келдим, кайда барам – болжочу? –

деген сыяктуу риторикалык суроолорду коюп, адамдарга ачык байкалбаган убакыттын адамды балалыктан карылыкка чейин жетелеп барып, өмүрүн алып, ажалга көмөктөштүгүн эскертет. Бирок акындын дүйнөтаанымында ажал бүгүн же эртең келет экен деп, пессимизге түшүп кетүү жок, тескерисинче татыктуу тосуп алууга чакырык таштайт:

–Ажалды кайгы катары кабыл алууда эмес, сен ага даярсыңбы?

–Бул дүйнөдөн тиги дүйнөгө кандай байлык-дөөлөт жүктөп баратасың?

Кеп оролу ушунда. Дастандын ушундай маанисине көңүл бурган А.Н.Кононов: “... өзүнүн бүткүл моралисттик багыты боюнча “Кут алчу билим” кээде айтылып жүргөндөй кургак этика, дидактикалык насыяттарга жана акыл айтууларга толгон китеп болуп эсептелбейт жана эсептелиши да мүмкүн эмес. Бул – адамдын коомдогу ордун жана ролун талдоого алган философиялык чыгарма” [4, 504-б.], – деген реалдуу баасын ыйгарган.

Бул сөздүн курулай эместигин “Кут алчу билим” дастанындагы философиялык, дидактикалык ойлорду камтыган эки жүздөн ашуун макал жана учкул сөздөр кыргыз фольклорунда мааниси эч өзгөрүлбөй берилсе, кыргыз эл акындарынын насыят, санат-терме ырларында “Кут алчу билим” дастанындагы “Илим көккө чыгарат”, “Орунду сөз акыл-эстен от алат, орунсуз сөз ийининден баш алат”, “Ачуу душман, акыл дос”, “Кары сөзүн капка сал”, “Кара баштын кас душманы кызыл тил”, “Ойлоп сүйлө сөзүңдү айта турган”, “Жакшы сөз жарым ырыс”, “Эмне эксең жериңе, эмне берсең ошону төрөп берет”, “Жакшы сөздөн ийинден жылан чыгат”, “Досту табыш оңой, сакташ кыйын” ж.б.у. сыяктуу кыйла баалуу ой-туюмдар ар кырынан ачыла берет. “Кут алчу билим” дастанындагы көөнө философиялык ойлордун учугу кыргыз эл акындарынын чыгармачылыгында уланган салттуу көрүнүш. Кыргыз эл акындардын ичинен Барпы акындын чыгармачылыгындагы философиялык ойлору кыргыз рухунун, кыргыз дүйнөтаанымынын бай мурасына жатат. Кыргыз турмушундагы ак-карага, жакшы-жаманга, бар-жокко, улуу-кичүүгө ж.б. тигил же бул көрүнүштөргө тереңден баам салгандыгы, көп нерсени билүү аракети философтук ойлорунун платформасы. Акындын “Айт, айт десе”, “Күн”, “Жер”, “Аккан суу”, “Шамал”, “От” ж.б. ырларынын мазмунунда кыргыз дүйнөтаанымынын системасы чагылдырылып турат. Бул ааламдын курулушу кайсы өзөктөрдөн турарына ой калчап жана аалам менен адам турмушунун карым-катыштыгына токтолуп, өлүм-өмүр маселеси жашоодогу дайыма актуалдуу экендиги ырларында айтылат. Мисалы:

Жакшылыкты көксөгөн,

Көңүлдө бар калыстык.

Өзүн элге арнаган,

Өмүрдө бар калыстык.

Бай, кедейди ылгабай,

Барды, жокту кыйнабай,

Пайгамбарды сыйлабай,

Өкүмүнө көндүргөн

Өлүмдө бар калыстык [1, 112-б.].

Демейде, өлүмгө карата көзү сокур, жакшы-жаманды ылгабаган калыссыздыгына нааразы болгон ойлор айтыла берсе, Барпы акын өлүмдүн бардыгына бирдей калыстыгына баа берүүдө. Мындай тыянактын өзүндө ар бир адамга зарыл дидактикалык ой бар. Мен жашмын, сулуумун, көрктүүмүн, мен оорубайм, менин байлыгым, бийлигим бар, демек, узак жашайм деген айрым адамдардын түшүнүнүгүн жокко чыгарып, өлүм деген мындайга карабаган, качан келерин да айтпаган, эч жандын сөзүн укпаган, өз миссиясын так аткарган, эч нерсеге, эч кимге азгырылбаган **калыс касиети** бар экендигине автордун ой-туюму жеткен. Эл ичинде “Малды көрүп, пайгамбар жолдон чыгыптыр” деген кептин төркүнүндөгү адамдарды түрдүү күнөөлөргө батырган **напси** адамдарды “адалдыктан”

азгырып, өмүр болгон жерде өлүм да даяр турарын убактылуу унуткарган көрүнүш экендигин ырга салат.

Өмүр бар жерде Ажал бар,
 Өзөктү үзөөр тажаал бар.
 Уксаңар айтып берейин,
 Улук кичик жарандар.
 Өмүргө Ажал дос эмес,
 Өмүрдүн жолу бош эмес...
 Көрүнбөс көзгө ажалдын,
 Көпкө сырын чечейин.
 Чече албасам ошону,
 Ырчылыктан кетейин [1, 113-б.], –

деп, угармандарга өлүм-өмүр ортосундагы мезгилдин көз ирмемчилик экендигин белгилейт. Адамдар рухий дүйнөсүн аруулуктарга байытпай, бири-бирине ач жырткычтай душман болушса, бирде биринин түбүнө бири тымызын жетишип, адамдык улуулуктардан алысташып, өлүм ар бир адамдын маңдайында кезегинди күтүп тургандыгын унутуп коёрун эскертип: “Чече албасам ошону, ырчылыктан кетейин”, – деп эл алдындагы акындык парзын аткарат. Бул ырында ажалдын жаш баладан баштап, кары адамдарга чейинки улуу-кичүүсүн ылгабаган калыстыгына дагы бир ирет басым коюп, адамдар өлүмдү ойлоно жүрүшсө, демек, өмүрдүн да кадырын туя билишерине ишеним артат. Акындын чыгармачылыгынын философиялык өңүтүнө иликтөө жүргүзгөн адабиятчы К.Даутов: “Сөздү өмүр бар жерде Ажал болорун, табигый милдети эмне экенин билдирүүдөн баштап келип, ашкере өктөм чечим, кескин убада берип жатышында эч кандай кокустук да, өзүн-өзү көтөрө чалып көкөлөтүү да жок. Азыр эле “Калыстыкта” тапкан эң баалуу, эң керектүү табылганы өз табият наркында ачып чыгыш шарт. Ал үчүн талантына, ойчулдугуна, башынан бери Аалам курулушу менен Адам жан дүйнөсүн бир-бирден конкрет иликтеп өтмө катыштык, өзөктүк байланыштарын таап, философиялык системасын түзүп, бай тажрыйбасына терең ишеничи бар. Ал сырды ырчылыктан кечпей туруп эле чечмелеп берүүгө сөзсүз түрдө дарамети жетерине ичтен өзү канчалык катуу ишенип турса, сыртта күтүшкөн угарман менен окурман да ошондой эле ишеникте болоруна эч кандай шектенүү жаралбайт [2, 261-б.], – деп, Барпы акындын өмүр-өлүм темасындагы философиялык ой-туюму бирдиктүү система экендигин аныктоого алат. Жогоруда кыргыз эл акындарынын ырларындагы философиялык, дидактикалык көз караштарында байыркы түрк элдерине мүнөздүү дүйнөтаанымдык жалпылыктардын бар экендигин “Кут алчу билим” дастанындагы философиялык көз караштар Барпынын ырларында да байкалып, фольклордун таасирлеринин жалпыга бирдей баалуулуктарын белгилөөгө болот. Демек, Барпы акындын чыгармаларындагы жана фольклордогу философиялык жана дидактикалык маанилердин туруктуу үн алышып турушу, атүгүл, эл алдында, коом алдында кийинки муундарды тарбиялоодо фольклорго кайра-кайра кайрылуу акындардын милдетинен, ал тургай “мектебинен” болгондугун айтууга болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Барпы. 2-том. Изилдөөлөр, эскерүүлөр, арноолор (Түзгөн: Б.Шамшиев). – Ф.: Кыргызстан, 1984.
2. Даутов К. Албан кырдуу алп акындын дүйнөсү. – Б.: Басма –Тамга, 2003.

3. Токоева Г С. Чынгыз Айтматовдун "Тоолор кулаганда" романындагы адам феномени / Токоева Г С // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2014. – № 1(28). – С. 178-183.
 4. Жусуп Баласагын. Куттуу билим. (Которгон: Т.Козубеков). – М.: Ник, 1999.
 5. Юсуп Баласагунский. Благодатное знание. (Отв.ред.КононовА.Н.). – Л.: Наука, 1983.
 6. Бакирова, Г. К. Фразеологизмдердин таалим-тарбиялык функциясы / Г. К. Бакирова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – No. 2(60). – P. 109-117.
-

Кожоназарова Ырыскүл Мырзалиевна
БАРПЫ АЛЫКУЛОВ – ЖАШТАРДЫН НАСААТЧЫСЫ
Кожоназарова Ырыскүл Мырзалиевна
БАРПЫ АЛЫКУЛОВ-НАСТАВНИК МОЛОДЕЖИ

Ү

УДК: 821.512.154+398.9

Аннотация. Бул макалада өз доорунун демократиялык көз караштагы ойчулу, акын Барпы Алыкуловдун чыгармаларындагы санаат-насыят ырларындагы көз караштарын талдоого алуу менен аны жаштардын насаатчысы катары кароо, алардын келечегине жол көрсөтүүгө жасаган насыяттарына философиялык талдоо жүргүзүлдү. Акындын башынан өткөргөн жашоосу, үй-бүлөнүн орду жана анын тарбиялоодогу ролу, коомчулуктун таасири, ал туш болгон кырдаалдар, жалпы социалдык абалын анализдөө менен ал жараткан эмгектердин мазмунуна анализ жүргүзүлдү. Анын чыгармаларындагы өсүп келе жаткан жаштарды тарбиялоо, социалдашуу маселелери, инсан катары калыптандыруу идеяларынын баалуулугу ачылды. Ар бир коомдун өнүгүүсүндө жаштар маанилүү ролду ойной тургандыгы жана алар үчүн билим берүүнүн, адеп-ахлакка калыптандыруунун орду жогору экендиги акындын чыгармаларынын негизинде анализге алынды.

Негизги сөздөр: жаштар, социалдык топ, адеп-ахлак, билим, жакшы жана жаман, акыл жана ыйман, насаат, социалдык абал.

Аннотация. В данной статье был проведен философский анализ взглядов демократически настроенного мыслителя своего времени, поэта Барпы Алыкулова в стихах-проповедях, его взглядов на молодежь как наставника, на путь к их будущему. Анализ содержания созданных им работ проводился путем анализа жизни поэта, места семьи и ее роли в воспитании детей, влияния сообщества, ситуаций, с которыми он сталкивался, общего социального статуса. В его работах раскрыта ценность идей воспитания, социализации, формирования личности подрастающей молодежи. На основе произведений поэта было проанализировано, что молодежь играет важную роль в развитии каждого общества и что для нее важна роль образования, формирования нравственности.

Ключевые слова: *молодежь, социальная группа, мораль, образование, хорошее и плохое, разум и вера, проповедь, социальный статус.*

у

Ар бир доордун өзүнүн алпы, ойчулу, баатыры, даанышманы болгондой XIX кылымдын аягы XX кылымдын орто ченине чейин жашаган демократиялык, гуманисттик көз караштагы акын Барпы Алыкулов да ошол учурдун белгилүү инсаны жана философу катары таанымал. Биз насаатчы катары карап, талдоого ала турган инсаныбыз 1884-жылы Жалал-Абад областынын Сузак районундагы Ачы айылында кедей үй-бүлөдө туулган. Кедейчилик, оор турмуштан улам агасы Болот экөө 7-8 жашынан эле жергиликтүү Калмат, Матисак, Ысакбай, Назарбай деген байлардын малын багып, ар кандай кара жумуштарында иштеп өлбөстүн күнүн көрүп, өчпөстүн отун жагып, малайлыкта жүргөн.

Турмуштун кыйынчылыгын көрүп, запкы жеген Барпы ачык айтып ак сүйлөгөнгө, чындыкты көрүп таамай ырдаганга багыт алат. Он беш-он алты жашынан сабалата төкмөлөп ырдай баштайт. Тилекке каршы Барпы калк оозуна алынып, жумурай журтка тааныла баштаган күндөн оорунун кесепетинен эки көзү тең жакшы көрбөй калат. Бирок, жараткан Барпынын чолпондой жайнаган эки көзүн алса да, сабатсыз болсо да көздүү акындардай ырларды төгөт. Ал кыргыздын аттуу-баштуу ак таңдай төкмөлөрүнөн өзгөчө айырмаланып, ырларын эч бир элдик музыкалык аспаптардын коштоосуз ичкилик кыргыздардын обонунда, сөздөрүн да ичкиликтердин диалектисинде нөшөрлөтө төгүп ырдаганга жетишет.

Акын жашаган коомдогу турмуштук өзгөрүүлөрдү анын жаратып кеткен чыгармаларынын мазмунунан көрө алабыз. Анын чыгармаларында адам жашоосундагы оор турмуштук абал, өмүрдөгү түрдүү кырдаалдар, социалдык чындыктагы зулумдук, ач көздүк, алдамчылык, теңсиздик, коомдук-саясий, этикалык-моралдык маселелер чагылдырылган. Алсак, Барпы бала кезинде башынан кечирген күндөрү жөнүндө “Мен көргөн күндөр” деген ырында минтип эскерет: Атакем мени сүйүп, балам деди, Ач калдык, сени малай салам деди. Ошентип Назарбайга болдум малай, Малайлык туткунда жүрдүм далай [2,189].

Ырдын аталышы айтып тургандай, ар бир окурман же акындын чыгармаларына кызыккан адам Барпы турмуштун ачуу-таттуусун, оош-кыйышын, кайгы-муңду башынан өткөргөн инсан болгондугун боолголойт. Анын үй-бүлөсүндө болочоктогу акын ата-энесинин сүйүктүү уулу болгондугун, бирок жашоо-турмуштун кыйынчылыгынан улам Барпы менен андан улуу баласын малайлыкка берүүгө аргасыз болгондугуна түшүнөт. Барпы өзү жашаган эле жердеги Назарбай деген байга малайлыкка баргандан кийинки турмушу тууралуу ошол эле ырында жеке турмушу жана ага жасаган байдын мамилеси тууралуу өзгөчө таасир калтыруучу саптарды жаратат. Анын: “Суукта колум үшүйт куурап-какшап, Бутумду суук алган, жүрөм аксап. Бергени ичериме мага атала, Жатканым иттер менен саманкана” [2,190] – деп эскергени ар бир адамга таасирдүү, көз алдыга укмуштай бир кыйынчылыкты тарткан, жаны-ачышып кыйналган жаш баланын образы тартылат.

Турмуш Барпыны такшалтты, акындык талантынын өнүгүшүнө, ырларын элге жеткирүүгө мүмкүндүк берди. Натыйжада кыргыз элине белгилүү акын катары таанылды. Анын ырларынын мазмуну ар түрдү багытта болуп, тарбиялык мааниси жогору болду. Биздин изилдөөбүз Барпы Алыкуловдун ырларынын таалим-тарбиялык мааниси, жаштарга карата акыл-насааты тууралуу болмокчу.

Барпы Алыкулов кыргыздын башка элдик акындары сыяктуу акылмандык жана акылсыздык, билимдүү жана билимсиз, жакшылык жана жамандык, сонундук жана көрксүздүк тууралуу ырдаган насаатчы акын. Билимдүү болуу адамдагы баалуулук. Ошондуктан акын жаштарды билим алууга чакырат: “Атка минсең, сылантып, токугула, балдар ай.

Илим-билим пайдалуу, окугула, балдар ай” [1, 314] – деп адам болмушунда билим анын реалдуулугунун бир бөлүгү, инсандыгын тастыктаган белгиси экендигин айтып, жаштарды билимдүү болууга, аны турмушта пайдалана билүүгө үндөйт. Билимдүү адам ар кандай жакшылыктардын ээси болот. Себеби жакшылык адамга тарбия жана билим берүү аркылуу келет. Тарбиялуу болуу татаал процесстин натыйжасы. Акындын оюнда жаштардын адеп-ахлак жактан калыптанышы билимге байланыштуу. Ырларында жаштардын адептик жактан калыптанышы жөнүндө ой жүгүртөт. “Адамзаттын балдары” деген ырында:

Жетисинде жетилет
Сегиз жашта серпилет
Тогуз жашта торолот
Он жашында оңолот
Он беш жашка жеткенде
Боло турган азамат
Өз элине баш болот.
Жыйырма беште жык толот

Бедеги менен нык толот [5, 45-46] – деп жаштык курак адамдын инсан катары калыптануусунун мезгили экендигин эскертет. Ырда белгилүү болгондой “балалык-өспүрүм-жаштык” курактын диалектикасын чагылдырат. Өспүрүм мезгил жаштыктын калыптануусунун негизи. Акындын пикиринде адам катары калыптануусу жана өнүгүүсү тынымсыз өз ара курактык карым-катнашта жүрөт. Жаш адамдын дене-түзүлүшү, акыл эсинин калыптанышы өз ара карым-катнашта гана жүрбөстөн тынымсыз билим алууга да көз каранды. Билим аркылуу ал инсан катары өзүн көрсөтөт. Он беш жашка өзгөчө көңүл бурат. Бул курактагы өспүрүм “өз элине баш болот” деп образдуу айтса да, анын дене-түзүлүшү акыл жагынан калыптанышы маанилүү экендигин акын боолголот. Ал эми жыйырма бешке чыкканда жаш адам бардык жактан калыптанып, “нык толгон” мезгили катары баяндайт. Акындын атайын билими жок болсо да, салттуу билимге таянып жана өзүнүн жеке дүйнөтаанымына ылайык адамдын биологиялык, дене-түзүлүштүк, психологиялык, акыл-эсинин калыптануу курагын жана өзгөчөлүгүн психологдордой эле талдоого жетишет. Жетилген куракта жаш адам адептүүнү адепсизден, жакшыны жамандан ылгай алат. Акын мындай айырмалоо жана баалай билүүдө үй-бүлөнүн, жакын адамдардын таасири чоң болоруна ишенет. Ата-энеси берген салттуу билим менен тарбия, жакын адамдардын таасири менен калыптанган көз караш жаш адамдын инсандыгына чоң таасирин тийгизет. Барпы Алыкуловдун санаат-насыят ырларында үй-бүлөнүн, жакын адамдардын ролу чагылдырылат. Ата-эненин тилеги балдарынын жакшы адам болушу жана турмуштан өз ордун табуусу. “Ариетти талашкан, тууган болот турбайбы. Кичикке чоңдун бергени таалим болот турбайбы” - деп жакын адамдын, бир туугандын ордун көрсөтөт. Ал эми Г.Токоева Барпы Алыкуловдун этикалык көз караштарына карата изилдөөлөрдү талдоого алып жаш адамды тарбиялоодо ата-эне, туугандардын ролу зор экендигин

билдирет: “Ата-эне нравалык жактан калыптанган инсанды калыптандыруунун негизин түзөт, балдарынын өнүгүүсүнө зарыл болгон шарттарды жаратат” [3, 90].

Барпы төкмө акын катары гана эмес, кыргыз элине белгилүү насаатчы, моралдык баалуулуктарды бийик туткан ойчул болгон. Анын “Балдарга насыят” ырында мындай саптар бар:

Ыраскыны бекерге
Төкпөгүлө, балдар ай,
Акарат кылып бирөөнү
Сөкпөгүлө, балдар ай
Мурдунду бөөдө көтөрүп,
Көппөгүлө, балдар ай.
Эс токтотуп бир ишти
Аңдагыла, балдар ай,
Көңүлү туура тентушту
Жандагыла, балдар ай [1, 310].

Жогорудагы саптарда белгилүү болгондой акын жаштарга насаат айтып тарбия берүүчү ой-пикирин гана билдирбестен, акыл-эс адамдын адам болуп калыптануусунун негизи экендигин, адептүүлүк адамдын жакшы сапаты болоорун аңдап билет. Адамдар менен мамиле түзүүдө жакшы адамдарга жакын болууну, адептүүнү адепсизден, акылдууну акылсыздан айырмалап, жаман адамдан алыс болууну насааттайт.

Барпы Алыкулов “жаман-жакшы” диалектикасын абдан чоң чеберчилик менен жана терең философиялык ойдо чыгалдырган акын. “Жаман менен жакшыны, ажыратып баркыны билген жигит жакшы экен” – деп, эки карама-каршы категориянын бар экендигин, алар бири-бирине маани-мазмуну жагынан окшобой тургандыгын, каршы турган, бирине бири жарашпаган түшүнүктөр экендигин көркөм-философиялык жол менен анализге алат. Балдарга карата: “Бирөөнүн болсо, буюмун, Албагыла, балдар ай. Жаманатты, наалатка калбагыла, балдар ай. Минип турган атыңды чаппагыла, балдар ай. Киши билбестиктен сүйлөсө, какпагыла, балдар ай. Үйүңдү таштап, талаага жатпагыла, балдар ай. Жалган сөздү “ырас” – деп, айтпагыла, балдар ай” [1,311] – деп насаат айтат.

Демек, жогорудагы талдоолор көрсөткөндөй ар түрдүү тематикадагы ырларында акын ар дайым жаштарга кайрылып, адам болууга чакырат. Чыгармаларынын башкы темасы – адам. Ага карата санаат-насыят чыгармаларды да жараткан. Анын ырлары тарбия берүүчү, социалдаштыруучу жана жаштарга багыт берүүчү терең маанилүү насааттар. Бул өңүттө алганда акын көптөгөн ырларында тарбия менен билимдин жаштардын жашоосундагы орду чоң экендигин тастыктап бере алган. Билимдүү адамдар түрдүү кыйынчылыкты жеңет, турмуштан ордун табат, коомго пайдалуу жумуш жасайт жана жеке позициясы аркылуу активдүү адам болот. Ар дайым турмуштун кыйынчылыгын жеңе билүүгө, каатчылык заман болсо моюн сунуп калбастан тике турууга, мекенчил, элди сүйгөн, ата-журттун намысын алган, өз пикири жана позициясы бар адам болууга чакырат. Кыргыз философиясында адам маселесин изилдеген Г.Токоева Барпы Алыкуловдун адамга карата пикирин талдап келип, адам маселесин эң жогорку деңгээлде көтөрүп чыккан Барпы болгондугун, адамды өзгөчө, акыл-эстүү, бардык нерсени жаратуучу жана кыйратуучу жан экендигин ырдагандыгын баса белгилейт [4, 224].

Адамдар ортосундагы жылуу мамиле, достук маселеси акындын ырларында кеңири орун табат. Айрыкча, акын достук менен туугандыкты жогору баалаган. Бир туугандыкты, ынтымакты, достук мамилени колдоочу катары ар дайым достукту, ынтымакты, биримдикти туу тутуп келген. Жаштарды достукка бекем болууну, ынтымак менен күн өткөрүүнү, тууганга кайрымдуу жана күйүмдүү болууну ырдайт. Ынтымак адам жашоосунун ченеми болушун жар салган. Достук адамдын жеке кызыкчылыгынан жогору болуп, коомдук талапка ылайык жүрүшүн сунуштайт. Акын “эски пахта бөз болбойт, эсептешкен дос болбойт” – деп достуктун өзүнө ылайык чеги жана мамиле түзүүнүн нормасы бар экендигине чоң маани берген. Бир нече ырларында достуктун маани-маңызын сүрөттөп, чыныгы достукту жолдоштуктан, жакшыны жамандан айырмалоо зарылдыгын айтат. Достук адамдар ортосунда гана эмес, жалпы элдин, жумурай журттун өзүндө болуусун зарыл деп эсептейт. Бир нече ырларында жалпы эл түшүнүгү ырдалып, кыргыз эли тууралуу жеке пикирин чагылдырат. Ал кыргыз эли өзгөчө эл экендигин, башкалардан меймандостугу, сый-урматы менен жогору тураарын эскертет.

Ынтымагы бар жерде

Калкы сонун кыргыздын.

Конок келсе сыйлаган,

Салты сонун кыргыздын.

Алыска кеткен белгилүү,

Даңкы сонун кыргыздын.

Ар бир ишке бет чечкен

Шарты сонун кыргыздын.

Бир кишидей ынтымак

Наркы сонун кыргыздын [2, 272].

Барпы Алыкулов эки доордо жашаган акын. Анын советтик доорго чейинки турмушу оор жана кедейликте өтсө, советтик мезгил анын каалоосу менен тилегинин ишке ашкан учуру. Ал жаңы турмуштун жакшылыгын, социалдык кайра куруулардын адам жашоосу үчүн пайдалуулугун, жаштар үчүн билим менен илимге карата ачылган даңгыр жолун өтө жогорку деңгээлде эргүү жана кубануу менен ырдаган. Советтик чындык жаштар үчүн камкордук көрүү жана аларды тарбиялоо менен бирге өнүгүп жатканына кубанган. Ал турсун өзү да ошол жаңы куруулардын күбөсү болуп жатканын жогорку чеберчиликте ырдаган. Ал жаңыдан уюшулган “Кошчу” союзунда иштеп, жаңылануу менен кайра куруулардын катышуучусу болгон. Бул тууралуу бир нече ырларында чагылдырууга жетишкен. Жаштардын советтик доордо жашап жаткандыгына шыктандырган, эмгекке үндөгөн, өзү жасаган ишинен ырахат алууга чакырган. Анткени эмгек кылуу адамдын ишмердиги жана аракети. Ошондуктан эмгек – адам жашоосунда негизги жана маанилүү ишмердиги болуп калышы керек. Эмгектен ырахат алуу – сонундук. Адам эмгексиз жашай албай тургандыгын жана эмгек аркылуу гана жаштар өсүп жетилээрин эскертет: “Эркиндик бостонуна, киргениме кубанам. Жаркырап жаңы танда жүргөнүмө кубанам. Биргелешип иштеген, жумушума кубанам. Чарчасам да көөнүм ачык, турмушума кубанам” [1, 136-137].

Демек, эмгек ишмердүүлүгү – адам болмушунун көрүнүшү. Эмгек аркылуу гана адам өзүн жана жеке менин көрсөтө алат. Ансыз адам боло албайт. Адамдыкты аныктап турган реалдуулук – бул эмгек. Адамды өзгөчө, сулуу жана кымбат кылып көрсөткөн белгиси – эмгек ишмердүүлүгү. Акын насаатчы катары жаштарды эмгекке чакырат. Эмгек жаш

адамдын калыптануусунун, өнүгүүсүнүн ачкычы катары билет. Жаштарды ар дайым, тынымсыз жана үзгүлтүксүз иштөөгө жана анын жыйынтыгына кубанууга чакырат. Адамды сонун жана сулуу кылып көрсөткөн жагы – анын эмгеги.

Барпы Алыкулов түрдүү тематикадагы ырлары менен коомдук чындыкты ырдады. Советтик мезгилге чейинки өзүнүн жана элдин оор турмушун, советтик мезгилдеги өзгөрүүлөрдү айтты. Акындын чыгармачылыгы октябрь жеңишин жар салуу менен ар кандай формадагы ырларды, таалим-тарбия, санаат-насыяттарды жаратып, элди ак жашап, ак эмгек кылууга чакырды. Анын чыгармачылыгынын соңку мезгилдеринде кандуу согуш чыкты. Апааттуу күндөрдө акын элине кайрат берип, жаштарды душманга каршы турууга жана эрдикке үндөдү. Аскерге кетип жаткан жаштарга кайрат берүү максатында вокзалга келип ыры менен дем берип, жаштарды майданга узатып турган. Бул акындын ошол мезгилдеги жана ошол курактагы атуулдук парзын аткаргандыгынын күбөсү. Көзү жакшы көрбөсө да өзүн башкалардан кем санабай, жаштарды мекенчилдикке, жеңиш менен кайра өз жерине келүүсүнө шык берген. Бул акындын – жарандык позицияны аткаргандыгы. Анын ушул жасаган иши – жаштар үчүн чоң үлгү жана насаат. Коомубуз ааламдашуу шартына ылайыкташып жаткан чакта ушул сыяктуу инсандык аракети менен жаштарга үлгү болгондор көп болсун жана жаштар алардан сабак алсын деген үмүттү арталы.

Адабияттар

1. Барпы: Чыгармалар. II том. (Түз. Б. Апилов. Жооптуу редактор К. Даутов.) – Б.: «Полиграф-ресурс». 2008. – 384 б.
2. Алыкулов Б. Чыгармаларынын бир томдук жыйнагы. – Ф.: Кыргызстан, 1970.
3. Токоева Г.С., Ниязалиев Ш.М. Мировоззрение Барпы Алыкулова. – Жалал-Абад, 2003. – 118 с.
4. Токоева Г.С. Кыргыз философиясындагы адам болмушу. - Монография. - Б.: Maxprint, 2015. – 224 б.
5. Алыкулов Б. Чыгармалар – Т. 1. – Б., 1995. 320 б.
6. Бакирова, Г. К. Фразеологизмдердин таалим-тарбиялык функциясы / Г. К. Бакирова // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2024. – No. 2(60). –
7. Токоева Г. С. Чынгыз Айтматовдун "Тоолор кулаганда" романындагы адам феномени / Токоева Г. С. // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2014. – № 1(28). – С. 178-183.

Көлбаева Мээрим Курманбековна
АЙТЫШ ӨНӨРҮНДӨГҮ САЛТТУУ МОТИВДЕР

Көлбаева Мээрим Курманбековна
ТРАДИЦИОННЫЕ МОТВЫ В УСТНОЙ НАРОДНОЙ ПОЭЗИИ АЙТЫШ
Kulbayeva Meerim Kurmanbekova
TRADITIONAL MOTIFS IN ORAL FOLK POETRY AITYS

УДК. 82-131

Аннотация: Макалада кыргыз айтыштарындагы салттуу мотивдер тууралуу сөз болот. Айтыштар өзгөчө маанидеги, формадагы жанр болгондуктан анда алым сабак формасында өнөр жарыштырылат. Мындан улам акындардын социалдык абалы, мүнөзү, жүрүм-туруму ж.б. өзгөчөлүктөрүнө басым жасалып, коомдук-саясий, социалдык мотивдер күчтүү өнүккөн. Ошондой эле макалада айтыштардагы диний, автобиографиялык, дидактикалык мотивдер туурасында да талдоолор жүрөт.

Ачкыч сөздөр: акындар поэзиясы, айтыш, мотив, өнөр, социалдык мотивдер, дин, автобиография, дидактика.

Аннотация: В статье говорится о традиционных мотивах в устной народной поэзии айтыш у кыргызов. Поскольку айтыш является жанром особого значения и особой формы, в нём ведётся состязание в форме под названием алым. Поэтому большое внимание уделяется таким чертам акынов, как социальное положение, характер, поведение и др., сильно развиты общественно-политические, социальные мотивы. А также в статье проанализированы религиозные, автобиографичные, дидактические мотивы.

Ключевые слова: акынская поэзия, айтыш, мотив, талант, социальные мотивы, религия, автобиография, дидактика.

Annotation. The article talks about traditional motifs in oral folk poetry of aitysh among Kyrgyz people. Since aitysh is a genre of special significance and a special form, a contest is held in it in a form called scarlet. Therefore, much attention is paid to such traits of akyns as social status, character, behavior, etc. social and political motives are highly developed. Also, the article analyzes religious, autobiographical, didactic motives.

Keywords: akyn poetry, aitysh, motive, talent, social motives, religion, autobiography, didactics.

Акындардын айтыштарында байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейин эл турмушун, жашоо абалын чагылдырган коомдук-саясий жана социалдык мотивдер өзгөчө ыкмада ырдалат. Анда үй-бүлө маселеси коомдогу аялзаты менен эркектин орду элдик нраванын чегинде ырдалганын көрөбүз. Айтыш жанрдык табияты боюнча өнөр сыноо, каршысынын кемчилигин айтып, өзүн мактоо сыяктуу ички эрегиш менен куралгандыктан өзгөчө ырчы кыздар менен айтыштарда аялзатынын коомдогу ордун ырдоодо эл арасында калынтанган жазылбаган мыйзамдарды бутага алып, кордоп ырдоо мүнөздүү. Мисалы Жеңижок Ырыскүл менен айтышында :

“Эркек менен аялды,
Жуптуу кылып жараткан.
Тартип нуска албаса,
Аял чыгып кетет адаттан.
Эркектен аял кеми бар,
Канча мыкты болсо да,
Аялдардын жолу тар.
Эл кыдырып, ыр ырдаш.
Эркектердин жүрүшү.
Ийик ийрип, кап токуш,
Аялдардын жумушу.

Эркектен мурун сүйлөөгө,

Аялдардын жөнү жок” [4, 242]– деп каршысын кордоого алганда, “Адам ата Обо эне, баарын кудай жаратканын”, “баары пайгамбардын үмөтү” экенин эскертип, “Сени Анжиянга кууганда, Сени да аял тууган да деп” - кордоосуна кордоо менен жооп кайтарып, аялзатынын коомдогу ордун ачыктап ырдайт. Ушул эле багытта Таластагы Акбай-Бабыр даган жердеги ырчы аталган Акыш деген ырчы менен Токтогул, Сулаймандар Баймурат дегендикинде жолугушунда акын Токтогулга жолугушуп учурашуу ырын ырдашууда көрүнөт. Токтогул менен бирге келген Сулайман биринчи болуп салам берип ырдаган Акыштын кылыгын жактыра бербей Токтогулдун алдында сындыргысы келип үй-бүлөлүк абалын айтып кордойт. Анда Токтогул Сулайманга “Бул айтканың ыр эмес, аялды дайым сыйлай бил”, “Байкап ырда Сулайман, басылып калчу мен эмес”, “Алдыңдагы Акыштан, Акындыгың өйдө эмес”, “Аялдан чыккан ырчы эле, Акыш да Чата кыздан кем эмес” деп адамкерчиликтин бийик үлгүсүн көрсөтүп, аялдарды кордобой сыйлап жүрүүгө үндөйт. Дегинкиси, айтыштарда үй-бүлө маселеси, андагы ынтымак, адамдардын жүрүм-туруму, өзүн-өзү алып жүрүүсү, мораль-нрава тууралуу түшүнүктөр ар бир айтылган айтышта негизги бута катары каралат.

Үй-бүлөлүк мамилелерден башталган социалдык сүрөттөөлөр акындардын айтыштарында мамлдекеттик деңгээлге чейин өсүп, эл достугу да негизги сүрөттөөлөрдүн бирине айланган. Казак-кыргызда бирдей өнүккөн айтыш өнөрүндө эл достугу Токтогул менен Жамбылдын чыгармачылык байланышында ачык көрүнөт. Жамбылдын сүргүндөн качып келе жаткан Токтогулду тосуп алышы, ошол жолугушууда Токтогул: “Казактан Жамбыл сен элең, Чалкып жаткан көл элең. Ырларың оттой алоолоп, Ташкындап өткөн сел элең. Кыргыздан чыккан бир бооруң. Токтогул деген мен элем” деп ырдашып көрүшөт. Ошол жолугушууда казак эли качып келе жаткан Токтогулдун астына ат тартып, тон кийгизип, тоюнтуп, Жамбылдын өзүнө деген эл жакшыларынын сыйын Токтогулга тартуулап жолго салышы, кийин 1922-жылы Токмокто Булан байдын үйүндө эки акын жолугушуп ырдашып, тойдун акырында Булан бай Жамбылга кымкап кийгизип, Токтогулга сый көрсөтүп 500 сом берет. Аны Токтогул Жамбылга сунуп, “орустардан качып келе жатканда эки ай мени багып, алдыма ат, үстүмө тон кийгизип узаткан сыйыңызга кылган ыраазычылыгым”–деп Жамбылга сунат. Мына ушундай эки элдин акындарынын чыгармачылык байланышы, кыргыз менен казактын достугунун данакери болуп, ал кийинки акындардын айтышында үлгү катары ырдалып келди. Совет мезгилинде кыргыз менен казактын жакындыгы, бир туугандык, достук мамилелери учурдун талабына жараша акындардын (Токтонали Шабданбаев менен Ысмайыл Борончиевдин “Саламдашуу”) учурашуу ырларында ырдалып, он беш союз элдин мыктысы катары сыпатталып: “Казак, кыргыз бир тууган,

Каны бирге элденбиз.

Кадырлашып, сыйлашып,

Катар өсүп келгенбиз” – деп эскерилсе, Ысмайыл менен

Токтоналинын “Куттуктоо” деген айтышында

“Бир желенин төлүндөй,

Биригебиз бөлүндөй [8, 98]”– деп эл достугун даңазалашкан. Мына ушул тема “Куттуу болсун боордош, Украина, Белорус, Элдеринын ушул жыл, Планынын толгону”, “Өзүбек, Тажик, Түркмөндөр, өзөктөш өскөн элденбиз. Ак жибек, була, пахтадан. Түгөнбөс байлык кенибиз” – деп он беш союздук республиканын элдеринын достугу, ал элдердин эмгектеги жетишкендиктери менен даңазаланып ырдалган. Кийин эгемендик жылдарында эл достугу темасы кыргыз-кызык айтыштарында көп ырдалган. Аалы кыргыз менен казактын жакындыгын, достугун

“Сол карегим казагым,
Оң карегим кыргызым.
Мойнумда эгиз тумарым
Ал Муктарым менен Чыңгызым.
Ак элечек, ак мөңгү,
Ала-Тоо биздин энебиз.
Эки эмчегин эки улут,
Эзелтен бери эмебиз.
Кыбыланы беттеген,
Динибиз дагы бир элбиз.
Ортомчу жок сүйлөшкөн,

Тилибиз дагы бир элбиз” (Өздүк архив) – деп сүрөттөп, эки элдин бир туугандыгын даңазаласа, Элмирбек казак акыны Балгынбек менен айтышында казак менен кыргыздын бир туугандыгын, достугун:

“Эмкилер жолун жолдосо.
Эртеңкинин адатын.
Казагым көздүн карасы
Кайкысам чалкыр канатым.
Мен тоо болсом сен талаа.
Мен бишкек болсом сен сабаа.
Мен тегирмен сен пара,
Мен табакмын сен чара.
Мен ат болсом сен чана
Мен ата болсом сен бала
Сага оор болсо мен жүрдүм,
Мага оор болсо сен гана?
Бирок, өзүмө-өзүм ишеним,

Өүндү-өзүң сен тая” (Өздүк архив) – деп өзгөчө салыштыруулар менен таамай сүрөттөөгө алып, тарыхтагы бири-бирине жардам кылган жакындыгы кийинки учурда солгундап, кыргыздарды “кара булут каптаганда” чек арасын жаап алган кылыгын эки сапка сыйдырып саясаттан сөз кылат. Мындан артык жакындыкты, мындан артык салыштыра сүрөттөөнү табуу кыйын. Эл достугун сүрөттөөдө акындын салыштырууга бай өзгөчө чеберчилиги алдыга чыгат. Демек, эл достугу кайсы мезгил, доор болбосун акындардын ырларына мезгил талабына шайкеш өзгөрүүгө учураганы менен салттуу мотив, сүрөттөө катары уланып келгенин көрөбүз.

Акындардын айтыштарында акыл-насаат айтып, таалим-тарбия берүү максатында ырдалган **дидактикалык мотив** күчтүү. Акындар көркөм өнөрдүн эле ээси эмес, өз доорунун акылман ойчулу, агартуучусу болгон. Алардын атайын дидактикалык темада ырдалган насыят, үлгү, нуска ырларынан сырткары ар бир айтыштарында адеп-ахлак, жүрүм-турум, турмуштагы сүйүү жана жек көрүү, адилеттик жана арамзалык, жаман жакшы, ак-кара жөнүндө айтылган акыл-насаат ойлору өзгөчө шакирт тарбиялоодо негизги ыкма катары ырдалган. Атактуу Арстанбек ырчы учурашып келген Жеңижокко ырчылыктын жайын түшүндүрүп, “Зөөкүрдү чабар камчы бол”, “Жесирлерге жөлөк бол”, “Жетимдерге көмөк бол”, “Ууруларга айгак бол”, “Ушакчыга сайгак бол”, “Бечарага калка бол”, “Беделсизге арка бол”, “Уламаны улагын, улардай таңшыр убагың”, “Баяда минтип айткан кеп”, “Кек сактап сөздү куубагың” – деп узун сабак ырында акынга бата аралаш ууру, ушак, зөөкүргө каршы туруп, бечара, жетимдерге арка бол деген акыл-насаатын айтса, акын Токтогул Барпга адеп жолукканда ырдагып көрүп, купулуна толгонун билдирип, “Өз баркын билбес жан болот, Басташпагын мас менен”, “Капалыгым жазам деп, Кадырлаш болбо нас менен”, “Кучакташып дос болбо, Асты акылы пас менен” – деп жаман менен жакшынын чегин бөлүп оң жүрүм-турум эрежелерин үйрөтөт. Бул салттуу мотив эгемендик жылдарындагы айтыштапрга чейин улантып, учурдагы акындардын айтыштарында дидактикалык ойлор салтуу ыкма катары замандаш акындарыбыз тарабынан ырдалууда. Тууганбай ырчы Элмирбекти алгач жолуктарганда аталык акыл-насаат сөзүн:

“Ата сөзү – асыл сөз,

Акыл болот өзүңө.

Жакшыңды айтам, жакшы деп,

Жаштык кылып көппөгүн.

Катаңды айтам ката деп,

Көңүлгө алып чөкпөгүн.

Ырчы болсоң карагым,

Калың эл сени уксам дейт.

Карап айт калыс сөз менен.

Жеткире ырда оюңду,

Жебедей таамай сөз менен” [1, 360] деп айтса, Амантай жаш төкмө Шекербек

Адылов менен алгач жолугушуусунда агалык акылын айтып, ырчылыкка ык койгон талапкерге өз насаатын мындайча айтат:

“Жакшы сөз жанга жагымдуу,

Жаш кезде болбо тоң моюн.

Тапандык кылсаң мага окшоп,

Жакшы көрбөйт чоңдоруң.

Эми айтайын эмнесин,

Эмгектен чекең тердесин.

Эрезеге жеткирген,

Эзелки устаттарыңын,

Эсиңе ал санат, термесин” [5, 121]

Мына ушул сыяктуу таалим-тарбиялык мазмундагы акындардын саптарын дагы санай берүүгө болор эле. Бирок, жогорудагы мисалдардан эле биз акындардын айтыштарында дидактикалык мотив жаш шакирттерди тарбиялоодо акындыкка, жүрүм-турумга, турмуштагы жакшы менен жаман нерсини, ак менен караны айырмалай билүүгө үндөгөн дидактикалык маанайдагы саптар өзгөчө ынтаа менен ырдаларын көрүүгө болот.

Айтыштын мүнөзүнө ылайык бул өнөрдү эки же андан көп адам аткарыла турганын жогортон белгиледик эле. Айтыштарда өнөрлөшү тууралуу маалымат берип, тааныштыруу же өнөктөшүнүн кайдан келгенин тек-жайын сурап ырдоо ыкмасы таралган. Бул айтыштардагы автобиографиялык мотивдин күчтүү өнүктүрүлгөнүнөн кабар берет. Акындардын өз турмушун баяндоосунда эки максат көрүнөт. Биринчи, өнөрлөшүнөн мыкты экенин билгилеп ага сес көрсөтүү же тескерисинче чыгармачылыкка жаңыдан ык коюп ырчылыгы төшөлө элек экенин айтуу менен өнөр үйрөнүү тилеги бар экенин билдирет. Мисалы, “Жеңижоктун Арстанбек менен учурашуу” ырында Жеңижок:

“Жашымда жетим калгамын.

Жабыгып өскөн баламын.

Жалбарсам да эгедер,

Жетимдин тонун кийгизген,

Жетилтпей ичим күйгүзгөн.

Козу баккам коктуда,

Кой кайтардым чокуда.

Кокуйлап нечен ыйлагам,

Койго жетпей кубалап.

Бутумду тикен аралап,

Жараттан чыккан кочкул кан,

Агып кетчү салаалап” – деп, өзүнүн башынан өткөргөн оор турмушун, көргөн кордуктарын, “жетим өлсө бир соолук, желкеден алып сойгула” деген өкүмдөн улам качып Аксынга барып жай тапканын, ал жерде эл аралып ырдап, арзыган жары Көк Сулууну алганын, эрезеге жеткенде Нурмолдо, Наркүлбүбү менен айтышканын баяндап, калк ырчысы Арстанбек менен саламдашып, өнөрүн сынагып алууга келгенин баяндайт. Ал эми “Эсенаман менен Жеңижоктун айтышында” “Үч-Кошой менен кең Талас, Жерим ошол Жеңижок”, Калың кытай уругу, Элим ошол Жеңижок” – деп өз тегинен кабар берүү “Алты уруу солду унутуп, кайда жүрдүң Жеңижок?, Алымы жок жат өскөн Жайда жүрдүң, Жеңижок” – деп собол салуу менен Жеңижокту тегин унутуп, тенип жүрөсүң деген кордоого алуусуна негиз катары баяндаса, өзүн:

“Эсенаман эскимин,

Эл куруткан кескимин.

Элдир-селдип ырчынын

Элдешпей тилин кесчимин.

Чоң ырчы менен айтышкам,

Чоң атасын тааныткам.

 Сайратсам кызыл тилим бар,
 Салпайбай, балам тилимди ал.
 Санда жок сендей ырчыны,

Сандалтып кубар жөнүм бар [2, 197]” – деп көтөрө чалып сүрөттөөсү жаш акынга сес көрсөтүү максатын көздөйт. Айтыштагы автобиографиялык мотив эки жагдайда ырдалып, негизги максатына ылайык өзгөчө милдет аткарат. Демек, айтыштарда акындар поэзиясында байыртадан бери салттуу болуп калган темаларды, акындын берейин деген оюн андан ары тереңдетип, туура багыттоо максатында айталган диний, социалдык, дидактикалык, автобиографиялык мотивдер максатка ылайык колдонулуп, айтыштагы негизги ойду ачыктоого көмөк көрсөтүп турат.

Ырчылардын чыгармаларында “дүйнөлүк адабияттын өкүлдөрү зор ынтаа менен кайрылып, өзгөчө бир аздек мамиле менен өз чыгармаларында пайдаланып жүрүшкөн көөнөргүс көркөм булактардын катарында турган Курандагы [7, 240]” мааниси терең, көркөмдүгү жагынан жогорку деңгээлдеги окуялар канча мезгил өтпөсүн айтыштардагы жүйөгө жыгуунун ачкычы катары кызмат кылып, чыгарманын көркөмдүк жагынан жасалгалоочу милдет аткарып турат. Буга өзгөчө диний билими бар акындар көп кайрылышып, ал салттуу мотив катары көпчүлүк акындардын айтыштарында традициялуу мүнөз күткөнүн көрөбүз. Курандагы мааниси бийик окуяларды сүрөттөп, собол салуу, табышмактата суроо коюу Нурмолдо Жеңижок, Барпынын Аксыда Ташкул бийдин тоюндагы айтышында өзгөчө көркөмдүк менен сүрөттөлөт. Ортого он беш аттын пулундай сыйлык коюлуп акындар айтышышыт. Алгач ырды Жеңижок баштап, дүйнө аалым, андагы күн, ай жылдыз тууралуу түбөлүктүү темалардан суроо салып, табышмактата ырдайт. Барпы өнөрлөшүнүн ар бир соболун ыгына жараша жооп берип, ар бир табышмагынын жандырмагын чечип ырдай берет. Анда Жеңижок ырынын нугун дин жолуна буруп:

“Адамзатты жаза деп,
 Айтыптыр ким буйругун.
 Адамдын насил заты ким?
 Периштелер аты ким?
 Турган жери каерде?
 Кылган иши не болот?
 Адам Ата, Обо Эне,
 Неге айдалды бейиштен.
 Жылан менен тооз куш,
 Жазаланды неликтен?
 Ушулардын баарына,

Шайтан кантип жетишкен [3, 280]” – деп узун сабак динден собол салып ырдайт. Ошондо Барпы окумал адам эмес экенин айтып, айтышпай жеңилгенин билдирет. Анда карап тургандар Жеңижоктун суроолоруна өзүн жооп беришин өтүнүшөт. Анда Жеңижок ыйык китепте айтылган окуяларды ирээти менен тизмектеп, алгач Жабраил периштенин буйругу менен Алланын Арафат тоосунда

ылайдан адамды жасап, жан киргизип, кабыргасынан “Обо Энени жасап, ичине нур киргизип, жан берип, бейиштин төрүнөн жай бергенин,

“Бейиште неге болот деп,
Көрө албай шайтан кайгырды.
Жети кабат бейишти,
Жылан, тооз кайтарды.
Алтын берип экөөнө,
Минтип шайтан алдады.
Бейиштин кирип ичине,
Обо энеге жегин деп,
Ооз тийип көргүн деп.
Буудай берди кичине.
Обо-Эне бейиш булгаптыр,
Оңдуу жумуш кылбаптыр.
Каары келип кудайдын,
Адам-ата, Обо-эне

Экөөнү катар айдаптыр” – деп, андан ары жылан менен тооз куштун жазага туш болгону, азирети Микаил, Азиреил, Исрафил, Мухуммед баш болгон эки жүз жыйырма төрт миң пайгамбарлардын тарыхын, алардын кызматтарын айтып, жаратылыштын түбөлүктүүлүгү тууралуу өз жоопторун ырга салат. Адам-ата, Обо-эненин бул окуясы Нурмолдонун чыгармаларында бир аз өзгөргөн абалында

“Адам-ата, Обо-эне,
Шилекейи чубуруп,
Тилип туруп бир кесим,
Бөлүп жешти сугунуп.
Калган экен ошондон.
Буудайдын тешип тилиги.
Уктап калган периште,
Ойгонуп түштү кейишке.
Жеген киши бейиште,

Турмагы жок бейиште¹” – деп сүрөттөлөт. Мындай диний мотивдер айтыш өнөрүндө эки максатта колдонулганын көрөбүз Биринчиден, өнөктөшүнө диний айтымдардан суроо салып, табышмак жашыруу же өнөрлөшүнүн берген суроолоруна так жана жүйөлүү жооп берүү үчүн колдонулса, экинчиден, акындардын берейин деген оюн андан ары тереңдетип, жеткиликтүүлүгүн образдуулугун артыруу максаты коюлат. Ошол эле учурда Адам-ата, Обо-эненин кылган ишинен сабак алып, ак жолунан адашып, арам ишке аралашып калбоого үндөгөн дидактикалык мотив жашырылган. Мына ушундай диний баяндардагы айтылган ойдун жеткиликтүүлүгүн арттырууну колдонуу совет доорунда солгундап кеткени көрүнөт. Ал азыркы учурда мурдагы салттуу калабында сакталып,

Жеңишбек, Аалы, Идиристердин айтыштарында салттуу мотив катары колдонулуп жүргөнүн көрөбүз.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдиев Т. Залкарлар, замандаштар, чоңколор, айтыштар. – Б., 2004, - 360 б. – 299-б.
2. Жеңижок. Залкар акындар сериясы. 2 том. – Б.: “Шам”, - 1999, -197-б.
3. Жеңижок. Залкар акындар. Түзг.: А.Акматалиев, А.Жусупбеков, М.Мукасов. – Б.: «Шам», - 1999, - 280-б.
4. Кебекова Б. Кыргыз эл ырчыларынын тарыхынын очерктери. – Б., 2009, - 242-б.
5. Кутманалиев А. Саргашканын санаты – Бишкек, - 2003-ж. – 121-б
6. Нурмолдо. Замана. (Ырлары, айтыштары, опсундук икаялары) [Текст] (Түзг.: К.Рыскулов) – Жалал-Абад. – 1995. – 29-30-б.
7. Тиллебаев С. Унутулган жазгыч акындардын чыгармачылыгы. – Бишкек, - 2003, -240-б.
8. Шабданбаев Т. Көргөнүм. – Ф.: «Кыргызмамбас», 1958, 98-б.

Мурзакметов Абдымиталип Камытович
БАРПЫ АЛЫКУЛОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ЭТНОГРАФИЯЛЫК
ДИАЛЕКТИЗМДЕР

Мурзакметов Абдымиталип Камытович
ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ДИАЛЕКТИЗМЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ БАРПЫ
АЛЫКУЛОВА

Murzakmetov Abdymitalip
ETHNOGRAPHIC DIALECTISMS IN THE WORKS OF BARPY ALYKULOV

УДК. 81:39

Аннотация. Ар кандай элдин тили анын тарыхы менен тыгыз байланыштуу болот. Элдин басып өткөн жолу, башка элдер менен болгон саясий жана маданий байланыштары, материалдык жана рухий байлыгы, диний ишеними, дүйнө таануусу, эстетикалык табити – баары тең тилде изин калтырат. Ал эми акындардын чыгармалары ошол тилдин бай казынасы катары сакталышы, элге жайылтылышы жана илимий жактан изилдениши керек. Улуу акын Барпы Алыкуловдун чыгармалары тилинин байлыгы менен айырмаланып турат. Буга түштүктүк кыргыздардын өзбек, тажик элдери менен коңшулаш, аралаш жашап, Чыгыштын байыркы маданиятын сиңиргендиги себеп болгон. Бул шарт акындын чыгармаларына таасир тийгизбей койгон эмес. Макалада Барпы акындын чыгармаларында кездешкен, бирок маанилерин атайын чечмелеп бербесе, окурмандардын көбү үчүн түшүнүксүз болуп калчу сөздөр –этнографиялык диалектизмдер тууралуу сөз болот.

Негизги сөздөр: диалектизмдер, этнография, этимология, тамак-аш лексикасы, кесиптик лексика, тажиктер, өзбектер, монгол тили, маданий байланыштар.

Аннотация: Язык любого народа тесно связан с его историей. История народа, его культурные и политические связи с другими народами, материальные и духовные богатства, религиозные верования, мировоззрение, эстетический вкус – все это оставляет свой след в языке. А произведения поэтов следует сохранять как богатую сокровищницу этого языка, распространять среди народа и изучать научно. Произведения великого поэта Барпы Алыкулова отличаются богатством языка. Это было связано с тем, что южные кыргызы жили по соседству с узбекским и таджикским народами и впитали в себя древнюю культуру Востока. Эти условия не могли не отразиться в творчестве поэта. В данной статье освещаются этнографические диалектизмы – слова, которые встречаются в произведениях акына, но значения которых были бы непонятны большинству читателей, если бы они не были специально истолкованы.

Ключевые слова: диалектизмы, этнография, этимология, пищевая лексика, профессиональная лексика, таджики, узбеки, монгольский язык, культурные связи.

Annotation: The language of any people is closely connected with its history. The history of a people, its cultural and political connections with other peoples, material and spiritual wealth, religious beliefs, worldview, aesthetic taste - all this leaves its mark on the language. And the works of poets should be preserved as a rich treasury of this language, distributed among the people and studied scientifically. The works of the great poet Barpa Alykulov are distinguished by the richness of their language. This was due to the fact that the southern Kyrgyz lived next door to the Uzbek and Tajik peoples and absorbed the ancient culture of the East. These conditions could not help but be reflected in the poet's work. This article highlights ethnographic dialectisms - words that are found in the works of akyn, but whose meanings would be incomprehensible to most readers if they were not specifically interpreted.

Key words: dialectisms, ethnography, etymology, food vocabulary, professional vocabulary, Tajiks, Uzbeks, Mongolian language, cultural connections.

Кыргыздардын Борбордук Азиядагы байыркы элдердин бири экендиги бүгүнкү күндө далилдөөнү талап кылбайт. Ал эми элди эл катары бириктирип турган күч – ошол элдин тили. Ошондой күчкө ээ болгон, отуз кылымдык тарыхы бар кыргыз тилине келсек, дүйнөдө тендеши жок сөз мухити болгон улуу «Манас» эпосу, ага салыштырмалуу гана кенже деп саналган, болбосо ар бири көлөмү боюнча башка дүйнө элдеринин сыймыктанып сөз кылган дастандарынан калышпаган жыйырмадай эпос, элибиздин сан кылымдык тажрыйбасынан келип чыккан 10 минден ашуун макал-лакап, кебибизге өзгөчө көрк берген 8 миндей фразеологизмдер кыргыз тилинде жашап келе жатканы анык. Бүтүндөй жашоосун ошондой бай, тарыхы терең кыргыз тилин изилдөөгө жумшаган аалым Х. Карасаев өмүрүнүн акырында: «Мен үчүн Түштүк кыргыз да, Түндүк кыргыз да бипбирдей. Экөөнүн тең тилин иликтедим. «Камус наамага» Түштүктүн чыгаан акыны Барпыдан, жазуучу Төлөгөн Касымбек уулунан, Жунай Маулен уулунан, Түмөнбай Байзак уулунан мисалдарды көп алдым. Анткени, Түштүк кыргыздардын тили бай. Отуруктуу турмушка эчак өткөн, ирегелеш турган өзүбек, тажик туугандардан көп сөздөрдү өздөштүргөн. Ошондуктан Түндүккө караганда Түштүктүн тили бай» [Карасаев, 1997; 150] деп белгилей кеткен. Окумуштуу бекеринен Барпы акынды сап башына коюп, эскерген эмес. Акындын поэтикалык тили өзгөчө бай экендигине карабастан, азырга чейин ар тараптуу иликтенбей

келет. Биз өзүбүздүн чакан макалабызда акындын чыгармаларындагы этнографиялык диалектизмдерге кайрыла кетмекчибиз.

Алгач терминдин өзүнүн маанисине кайрыла кетсек, *этнографиялык диалектизм* деп, жергиликтүү турмуш-тиричиликтин, чарбачылыктын, маданий көрүнүштүн, буюм-тайымдын, жандыктын, өсүмдүктүн ж.б. нерселердин, кубулуштардын жергиликтүү территорияга, диалектиге гана тараган аттарын айтабыз. Этнографиялык диалектизмдердин синонимдери, б.а. маанилеш сөздөрү дээрлик жокко эсе, демек, адабий тилде аларды экинчи сөз менен атап берүүгө болбойт. Ошон үчүн алар жергиликтүү өз аттары менен аталып берилет [Мукамбаев, 1998; 41]. Мындай диалектизмдерди Барпынын дээрлик ар бир чыгармасынан учуратууга мүмкүн. Мисалга алсак, «Болбойт» аттуу ырында: «Залалы бобойт жакшынын, Заманы болбойт бакшынын. Зардаби болбойт тамчынын, Замбары болбойт башчынын» [Барпы, 1995; 152] деп айтылат. Бул ырда биздин көңүлүбүздү бурган сөз – *зардап*, түштүк диалектисинде *зардап* деп айтылат. Бул сөздүн К. К. Юдахин түзгөн сөздүктө берилген маанисин карасак: **зардап** *ир.* жгучая боль; тяжёлые последствия; перен. удар, ущерб ; ал эми **зардеп** *то же, что зардап* деп берилген [КРС, кн. 1. 1985; 289]. Көрүнүп тургандай, сөздүктө катуу оору, анын кесепети менен өтмө маанидеги сокку, зыян дегенден башка маанилери берилген эмес. Ал эми жаңы түзүлгөн сөздүктө: **зардеп** 1. Жаранын шүйшүн аралаш суусу, б.а. кандын сары суусу. 2. өт. Эттин көбүгү [КТТС, 1-б. 2016; 579] деп, жаңы мааниси кошулган. Бирок бул түшүндүрмө да зардептин маанисин толук, так бере алган эмес. Анткени, биринчиден, зардеп жөн гана кайнаган эттин көбүгү эмес, сорпонун бетине калкып чыккан майы менен кошо сузуп алынган көбүгү. Экинчиден, ар кандай эле эттин эмес, жылкынын этинин гана сорпосунан сузуп алынган майды зардеп дейт. Муну зардеп деген реестрдик сөзгө берилген: *Кырк кулак казан толтура эт салып, кайнаганда зардебин чөмүчтөп сузуп алар элек. Жылкынын зардеби кеселманга табылбас дары дейт* (Айтматов) деген мисал да тастыктап турат. Жылкыдан башка малдын (уйдун, койдун) этине карата *зардеп* сөзү колдонулбайт. Ал эми аталган сөздүн тегин карай келсек, ал тажик тилинде *зардоб* болуп айтылып, 1. сары суу (айрандыкы); 2. Кан менен кошо чыккан сары суу маанилерине ээ экенин көрөбүз [ТРС, 1954; 151]. Буларды аныктап алгандан кийин Барпы акын ырында тамчынын (суунун) зардаби, б.а. майы болбойт деп айтканы ачык боло түшөт.

Дал жогорудагыдай эле тамак-ашка тиешелүү диалектизм катары *шырман* сөзү: «Буудай чачсаң береке, Кырман болот турбайбы. Ак сенкеден ун тартып, Шырман болот турбайбы» [Барпы, 1995; 177] деп берилет. Бул сөздү К. К. Юдахиндин «Сөздүгүнөн» кездештире албайбыз. Тажик тилинде *ширмол* деген сөз сүт жана май кошулуп жасалган нанды билдирет [ТРС, 1954; 459]. Бул тамактын аты тажик тилинен келип киргендигин тажикче сүттүн *шир* деп аталышы далилдей алат. Тажик тилинен өзбек тилине өткөндө *ширмол* жогорку сорттогу унга нокот уну менен анис кошулуу менен жасалган нан – *ширмой* (*и*) деп аталып калган, *ширмон нон* деген аталыш ширмой (*и*) менен бирдей мааниде [УРС, 1988; 565]. Өзбек тилинен кыргыз тилине киргенден кийин сүткө жуурулган камырдан жасалган нан – диалектилик *шырман* [КТТС, 2-б. 2016; 731] сөзү жаралган. Ушул жерде жогорудагы саптардын ичинен окурман үчүн түшүнүксүз болгон дагы бир *сенке* деген сөздү да чечмелей кетүүгө туура келет. Сөздүктө *сеңке* орус тилиндеги *сеянка* дегенден оозеки кепке киргендиги берилген [КРС, 2-т. 1985; 144], анын эленген ун экендиги белгилүү.

Башкача айтканда акын нанга сүт же май кошулгандыгына карабастан, анын негизин ун түзөөрүн белгилеп өткөн.

Барпы акындын тилинде бир гана тажик же өзбек тилинен кирген сөздөр эмес, элибиздин басып өткөн тарыхынын эстеликтери катары сакталып калган сөздөр да кездешет. Мисалы, «Чери жазылат» деген ырындагы «Күндө шилең кайнаса, казандын чери жазылат» [Барпы, 1995; 203] деген саптардагы *шилең* сөзүн алалы. Бул сөз бүгүн тилибизде өз алдынча колдонулбайт, шорпо-шилең деген кош сөздүн компоненти катары гана кездешет. Сөздүктөрдү карасак, **шилең**, **шилээн** (кырг.-монг. шөлөн) 1. чоң жыйында берилүүчү тамак, аш. 2. жаш сорпо [Карасаев, 1986; 290] деген маани бергенин көрөбүз. Ал эми экинчи бир сөздүктө: «Эски монгол тилинде *силүң* (МТС 2003: 1097), азыркы монгол тилинде *шөлөн* «шорпо» деген маанини билдирет (КАТГ 1980: 114-115)» деп көрсөтүлгөн [Абдиев, 2020; 89]. Аталган сөздүн уңгусу монгол тилиндеги *шөл* дегенден алынганы байкалат, бул *сорпо* дегенди билдирет. Монгол тилинде нокот шорпо *вандуйтай шөл*, сүт аш (суп молочный) *сүүн шөл*, эт шорпо *хар шөл* деп аталат [РМС, 1982; 702]. Биздин оюбузча, монгол тилиндеги ушул *шөл* деген сөз биздин тилибиздеги *сөл* (мис.: бетинде кан-сөлү жок, купкуу) жана *сөлдүү* – ширелүү (мис.: жаш бала этсирегенде, этти сөлдүү кууруп, нан тийгизип жедирип койгон) деген сөздөр менен тикелей байланышат. Муну, бир жагы, монгол жана түрк тилдеринин тамырлаш экендиги менен түшүндүрүүгө мүмкүн болсо, экинчи жагы, көчмөн жашоо-тиричилигиндеги жалпылыктар да сөзсүз таасирин тийгизген десек туура болчудай. Академик Б. Я. Владимирцев айткандай, азыркы монгол тилдери менен түрк тилдери эртеги алтай тилинин өрүшүндө бөлүнүп чыккан бир эле тилдин азыркы көрүнүшү. Бул алтай тилдеринин тектештиги жөнүндө Б. Я. Владимирцевдин пикирине 1947-жылы эле Г. Д. Санжеев кошулган, тилдеги окшош эмес сөздөр, ал өнүгүштүн кийинки баскычына туура келет. Ошентип, монгол тилдери менен түрк тилдеринин тектештигин танууга жарабайт [Дыйканов, 1980: 100-101]. Ошентип Барпы акын «күндө шорпо кайнаса, казандын чери жазыларын» билип эле, бирок шорпонун кош сөзү шилеңдин кайсы тилге таандык экенин билбей туруп ырдаган болуп чыгат.

Акындын «Жар жыгылса суу бөгөйт» деген ырында адабий тилдеги туугандык байланышка туура келбеген диалектизм колдонулат. Бардык жакын адамдарды санап ырдап келе жатып: «Кечиксең чыгып издеген, Арманы күчтүү кыз деген, Синдин өлбөс болсочу» [Барпы, 1995; 135] деп кошуп кетет. Түштүк диалектиси менен тааныштыгы жок адам бул саптарды ары таң калып, ары күлкүсү келип кабыл алышы мүмкүн. Анткени, **синди** 1. Аялдардын же кыз балдардын өзүнөн кичүү кыз бир тууганы. 2. Жалпы эле өзүнөн кичүү аялдар, кыздар (улуу аялдар, кыздарга карата) деген маанини берет [КТТС, 2-б. 2016; 392]. Көрүнүп тургандай, бул сөздү аял киши гана колдоно алат. Ал эми кыргыздарда эркек адамга өзүнөн кичүү кыз бир тууганы *карындаш* болуп саналат, бул сөздү ал өзүнөн жашы кичүү бардык аял-кыздарга карата айтат. Ал эми өзбек эли менен кошуна, аралаш жашаган түштүктүк кыргыздар өзбектер **сингил** (сингли) деп бир тууган карындашына да, бардык эле кичүү кыз-келиндерге да кайрылуу [УРС, 1988; 385] иретинде колдонорун билишет, андыктан бул таң калтырбайт. Түрк тилдеринин ичинен кыргыз тилине эң жакын деп классификацияланган алтай тилинде *карындаш* деген эркек бир тууганга карата колдонулары, агасын *аказы*, инисин *ийини* деп аташары, кыз бир туугандарынан улуусу *эже* (эје), кичүүсү *сыйын* [РАС, 1964; 35, 688] деп аталары белгилүү. Ошондо алтайлыктар да карындашын *сыйыным* (синдим) деп атарын көрөбүз. Андыктан окумуштуу К.

Дыйкановдун: «Азыркы сөздөрдүн эң байыркы турпаты менен мазмуну кандай болгонун айта албайбыз, тил мезгилдин өтүшү менен өзгөрүлүп оттуруп ушул калыбына жеткен. Сөздүн бир морфемасы кыргыз тилинде унутулуп, башка тектеш тилдерде сакталса, ал сөздү ошол тилге таандык кыла коюу туура эмес, анткени ал сөздүн дагы бир башка варианты кыргыз тилинде болушу ыктымал» [Дыйканов, 1980; 100] деген пикирине кошулууга болот.

Этнографиялык диалектизмдерге тематикалык жактан көп сөздөрдүн катмарлары киргизилет. Бул топтогу диалектизмдерге говордогу терминдер менен кесип сөздөрүн да кошууга мүмкүн. Говордук терминдер менен кесип сөздөрдү үйрөнүп, изилдеп, алардын кай бирлерин адабий тилдин лексикасына кошуу, ооштуруу үчүн сунуш кылууга болот. Алсак, орус тилинен кирген «полевая мышь, варан, вишня Тянь-Шанская» деген өңдүү аттарды «келемиш, эчки эмер, кара чеке» деп которуп берсе, алда канча туура болор эле [Мукамбаев, 1998; 41]. Бул айтылгандардын айрымдары Барпынын ыр саптарынын ичинен да кездешет: «Чыккан чөптүн асылы, Мия сонун турбайбы. Кара чеке алган аш, Чия сонун турбайбы. Катык жаңгак, жөн жаңгак, Булар сонун турбайбы» [Барпы, 1995; 184]. Акындын ырында да кара чекенин чие (вишня) экендиги аталып жатат. Бул саптардын автору Баткен районуна жасалган этнографиялык экспедиция учурунда кара чекенин жапыс өскөн бадал экенин, мөмөсү да тоголок, майда болорун көрүп, анын сөңгөгүн илгери отун катары пайдаланышкандан улам «кара чеке как отун, катындарга жак отун» деген саптар жаралганын да уккан. Ал эми *катык жаңгак* деген өсүмдүктүн аталышы китепти түзүп, басып чыгаруучулар тарабынан жаңылыштык кетирилүү менен кирип калгандай. Барпы апыз менен бир аймакта туулуп-өскөн адам катары сузактыктар *жаңгак* эмес, *жаңак* деп айтышарын бала кезден жакшы билебиз. Жаңактын *катык жаңгак* деген да түрү жок, баарынын эле кабыгы катуу болот. Ырас, балка же таш менен чагып эмес, кол менен сындырып, данын алууга мүмкүн болгон түрү сейрек болсо да учурап калат, анын кабыгы да бүтүн болбойт, айрым жерлеринде кабыгынын жукалыгынан ичиндеги маңызы көрүнүп турат. Аны *каңырт жаңак* деп коёт. К. К. Юдахин түзгөн «Сөздүктө» болсо *каңырт* деген сөздүн 2-мааниси катары грек жаңгагынын кабыгын таштоо учуру катары көрсөтүлгөн [КРС, кн. 1. 1985; 342]. Биздин оюбузча, тилчи-окумуштуу бул сөздүн маанисин так түшүнбөй калгандай; жаңактын сырткы жашыл кабыгы жарылып түшкөн маал *каңырт* деп аталбайт, ал сөз жаңактын катуу кабыгына карата пайдаланылат. *Катык жаңгак* деген аталыш да, сыягы, кол жазманы туура эмес окугандан же тергенден кетирилген жаңылыштыктан улам кирип калгандай. Барпы акын, биздин оюбузча, жаңактын *катын жаңак* деген түрүн ырдаса керек. Ал кадимки, акын атаган жөн жаңактардан мөмөсүнүн өтө эле кичинекейлиги менен айырмаланат. Юдахиндин «Сөздүгүндө» *катын жаңак* деп Тянь-Шань говорунда сүйрүрөөк келген майда дандуу (анын данегинен аялдар мончок жасашат) дарактын аты катары берилген [КРС, кн. 1. 1985; 230], ал жаңгакпы же башкабы, кандай дарак экендигин айтуу кыйынчылык туудурат.

Акындын «Дүргө жетмек кайдадыр» деген ырынан «Жерден чыгып көгөргөн, Суу тийген сайын көбөйгөн, Гийанын чоңу камыштыр» [Барпы, 1995; 162-163] деген саптарды учуратабыз. Булардын ичинен окурмандар үчүн түшүнүксүз болгон сөз – *гийя*. Бул сөз да кыргыз тилине тажик тилинен келип кирген. **Гиёх** – өсүмдүк, чөп; **гиёхи бегона** отоо чөп; **гиёххон адвиеги** дары чөптөр [ТРС, 1954; 102]. Юдахиндин «Сөздүгүндө» анын *кие* деген аталыш менен учурап, сейрек колдонулары көрсөтүлсө [КРС, кн. 1. 1985; 385], ал эми

«Өздөштүрүлгөн сөздөрдө» *гия* – чөп, бычан [Карасаев, 1986; 83] деп гана берилген. Муну тактап алгандан кийин Барпынын камышты чөптүн чоңу катары карап ырдаганын билебиз. Учурда Түркияда жашап жаткан памир кыргыздарынын тилинде «*Жөндүүдө балык зор, жөнсиздө камыш зор*» [Кайыпов, 2017; 240] деген макал учурайт. Макалдын мааниси айрым окурмандарга түшүнүксүз болушу да мүмкүн. Бирок залкар тилчи Х. Карасаев аны өз убагында «*Жансыздан камыш чоң, жандуудан балык чоң*» деген макалды чечмелөөдө: «Кыргыз эли байыркы замандан бери эле *бамбук* өсүмдүгүн камыштын бир түрү деп келген. Жеке кыргыз эмес, өзүбектер да «камыш сымал усимлик» деп айтат. Казактар да «камыстын бир түрү» деп аташат. Ошентип, *бамбук* – камыш наамын алып келген. *Бамбук* чындыгында эле өзүнүн түзүлүшү жагынан камышка окшош. Анын сөңгөгү бүтөөсү жок түтүк. Узундугу 40 метрге чейин болот. Жоондугу – адамдын жарты кучагына барабар. Аны суу жүргүч түтүк катары да колдонот. Андан жайкысын жашай турган үй да курат. Суунун үстүнө көпүрө да салат. Түрдүүчө мебелдер да жасайт. Бамбук нымдуу жерге жакшы өсөт... Кыргыз элинин макалында чындык бар экен. Бамбук камыш эмес, бирок кебетеси камышка окшойт» [Карасаев, 2-к. 1987; 88] деп көрсөткөн. Кыргыздарга бамбук кытай маданияты аркылуу белгилүү болгон деп ойлосо болчудай.

Барпынын чыгармаларындагы кесиптик диалектизмдерге шалы өстүрүүгө тиешелүү сөздөрдү да кошууга мүмкүн. Алсак, «Төмөн, төмөн, төмөн бар» аттуу ырында: «Шалылуу жерде күрүч бар, Шаардуу жакшы жүрүш бар» (157-б.) десе, «Менен» деген ырында: «Шалынын суусу пал менен, Чарбадар алек мал менен» (187-б.) деп көрсөтөт. Ал эми «Чери жазылат» деген ырында: «Шалпайага көп чыкса, Кыралдын чери жазылат» [Барпы, 1995; 203] деп кошумчалайт. Кыргыздарды мал менен жан багып, ар дайым мал артынан жүргөн эл катары саноо жаңылыш көз караш экенин белгилей кетишибиз керек. Араб саякатчысы Абу Дулаф (X к.) «Рисала» («Жазмалар») аттуу эмгегинде: «Хиргиздер таруу, күрүч, уйдун жана башканын (эти) менен тамактанышат, төөнүн этин жешпейт» деп жазган. Бул жерде кыргыздардын күрүчтү тамак-ашында колдонушары тууралуу маалымат кызыгууну жаратат, анткени күрүч табияттын катаал шарттарынан улам Енисейдин аймагында эч качан өстүрүлгөн эмес. Эгер биз Абу Дулафтын бул маалыматтарын енисейлик кыргыздарга таандык кылсак, анда күрүч аларга башка өлкөлөрдөн алып келинген деп божомолдошубуз керек. Бирок ташып келинген күрүч енисейлик кыргыздардын баары тегиз колдонгон тамагы боло алмак эмес, муну жазма булактар да тастыкташат. Мына ошондуктан Абу Дулафтын маалыматтарын теңир-тоолук кыргыздарга таандык деп карашыбыз керек, анткени алар Чыгыш Түркстандын дыйканчылыгындагы байыркы өсүмдүктү – күрүчтү тамак катары кеңири пайдалана алышмак [Караев, 1968; 47], мындан улам, малчылык менен катар эле кыргыздарга дыйканчылык да жат кесиптерден болгон эмес деп жыйынтык чыгарсак болот. «*Күрүчтүн аркасы менен күрмөк суу ичет*» деп айтылчу макал мына ошол мезгилдерде эле жаралгандыгы талашсыз. Эгерде тактай кетсек, күрүч өсүмдүгү жана анын акталбаган даны *шалы* деп аталат, шалыпая болсо шалы айдалган жер [КТТС, 2-к. 2016; 704]. *Күрүч* дал ошол шалынын даны, болгондо да акталган даны. Байыркы түрк тилинде күрүч *тутурган* деп аталган [М. Кашкари, 1-т. 2013; 504], азыр колдонгон *күрүч* да, *шалы* да – экөө тең кыргыз тилине иран тилинен келип кирген сөздөр [Карасаев, 1986; 173, 286]. Күрүч өстүрүлгөн Кыргызстандын түштүгүндө бир да дыйкан «күрүч эктим» деп жаңылыш сүйлөбөйт, «шалы эктим» деп гана айтат. Ошондуктан сөз болгон макал мында «*Шалынын бээнеси (бээнэси) менен күрмөк суу ичет*» деген формада да айтылат. Ал эми *күрмөк* – бул

шалынын арасына чыгуучу майда дандуу отоо чөп жана анын күрүчкө аралашып кетип, күрүчтүн тазалыгына жолтоо болчу даны [КТТС, 2-к. 2016; 132]. Шалы сууда гана өскөндүктөн, аны сепкенден тартып оруп алганга чейин палды – шалы өстүрүү үчүн суу көлмөктөп тургудай кылып тегерете төрт бурчтук түрүндө көтөрүлгөн жалды, жээк кылып көтөрүлгөн жерди [КТТС, 2-к. 2016; 332] такай суу каптап турушу керек. Дыйкандардын айтуусу боюнча, суу тийбей, кургай түшкөн жерге дароо күрмөк өсүп чыгат экен. Муну илимий изилдөөлөр, жүргүзүлгөн тажрыйбалар да тастыктайт: «Шалыная тептегиз болушу зарыл, өсүмдүктөрдү суу бирдей каптап турушу үчүн дөң же чукур жерлери болбошу керек. Азыраак суу коё берсең – күрмөктөр өсүп чыгат. Сууну ашыкча каптатсаң – шалы дымыгып калат. Болгону үч сантиметр төмөн же жогору болгон тактыкка кантип жетишүүгө болорун элестетүү да кыйын. Бирок ошого жетишишет. Шалыная алыстан суу агып кетпес үчүн жончолор менен курчалган эбегейсиз чоң бильярд столундай көрүнөт» [Смирнов, 1988; 62]. Макалдагы мааниси туура шалынын ордун күрүч алмаштырып калышына дал ошол күрмөк себепкер болгон, тактап айтсак, тилдеги аллитерация (окшош үнсүз тыбыштардын кайталанып келиши) кубулушунун мыйзамына ылайык, күрмөк сөзүндөгү «к» тыбышы менен кайталанып айтылсын үчүн шалынын ордуна күрүч колдонулуп калган. Эгерде «Шалынын аркасы менен күрмөк суу ичет» деп айтылганда, анда макал маанилик жактан туура болмок, бирок аллитерация мыйзамы бузулуп, анын көркөмдүгү купулга толбой калмак. Ал эми «Шалпайага көп чыкса, Кыралдын чери жазылат» деген саптардагы *кырал* деген сөздүн маанисин тактоого мүмкүн болбоду, биз аны күрмөк катары кабыл алдык. Анткени, шалынаяга себилген шалыдан башка күрмөк гана чыга ала тургандыгы белгилүү.

Кыскача жыйынтыктай келсек, аалам бийиктигинен ырдап өткөн Барпы Алыкулов сындуу көп кырдуу алп акындын чыгармачылыгы ар тараптуу изилдөөгө муктаж. Анын бир тарабы катары акындын тилин көрсөтө кетсек болот. Залкар тилчи Х. Карасаев туура баалагандай: «Ар бир элди курчаган башка элдер болот. Ошол элдер менен тыгыз байланыш жасалат. Ошонун натыйжасында бир улуттун тилинде өзгөчөлүк пайда болот. Түштүк кыргыздар өзбек туугандар менен, тажик агайындар менен ирегелеш жашайт жана жашап атышат. Ошонун натыйжасында тили да байыйт. Анын үстүнө түштүк кыргыздар эчак эле отуруктуу турмушка өткөн. Багбанчылык, дыйканчылык илгери кеткен. Ошонун жагымдуу таасири менен тили абдан байыган» [Карасаев, 1997; 154]. Ал эми Барпы акын ошондой бай тилдин мыкты чебери, андыктан анын тили өзгөчө көңүл бурууга арзыйт. Элдин турмуш-тиричилиги, маданияты, башка элдер менен болгон тарыхый-маданий байланыштары, элдик билимдери, дүйнө таануусу, ар түркүн өнөрлөрү тилге изин калтыргандыктан, акындын мурасы этнографтар үчүн да изилдөө объектиси болуп бере алары шексиз. Биз болгону айрым гана сөздөрдүн мисалында көрсөтүп берүүнү көздөдүк. Дал ошондой багыт келечекте жаш изилдөөчүлөрдүн көңүлүн буарына ишенгибиз келет.

Адабияттар:

1. Абдиев Т. Сөз башат (этимологиялык этюддар). – Б.: 2020.
2. Барпы: Чыгармалар: Биринчи том. / Түз. Б. Апилов. Жооптуу редактор К. Даутов. – Б.: Кырг. Энциклопедиясынын башкы ред., 1995.
3. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан: Жогорку окуу жайлары үчүн. – Ф.: Мектеп, 1980.

4. Кайыпов С. Т. Түркияда жашаган памир кыргыздарынын макал, лакаптары: Лингво-фольклористикалык булак катары / Жооптуу ред.: Мамбеттурду Мамбетакунов, Элмира Көчүмкулова. – Б.: Борбордук Азия Университети, 2017.
 5. Караев О. Арабские и персидские источники IX-XII веков о киргизах и Киргизии. – Ф.: Илим, 1968.
 6. Карасаев Х. Өздөштүрүлгөн сөздөр: Сөздүк: 5100 сөз. – Ф.: Кыргыз Совет Энциклопедиясынын Башкы редакциясы, 1986.
 7. Карасаев Х. Накыл сөздөр: Тил казынасынан баян. – Ф.: Кыргызстан, 1987. 2-китеп. – 1987.
 8. Карасаев Х. Күлкү наама: замандаштарым, туугандарым, досторум, жалпы уккандарым жөнүндө күлкү. – Б.: Шам, 1997.
 9. Киргизско-русский словарь. В двух книгах / Сост. К. К. Юдахин. – Ф.: Главная редакция Киргизской Советской Энциклопедии, 1985. Кн. 1.
 10. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү: 32 000 ге жакын сөз/түз. Ж. Мукамбаев. – Б.: 2009.
 11. Кыргыз тилинин сөздүгү. Биринчи бөлүк. – Б.: Салам, 2016.
 12. Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясы жана фразеология: Жогорку окуу жайларынын филол. фак. студ. үчүн кошумча окуу китеби. – Б.: Кыргызстан, 1998.
 13. М. Кашкари. Дивану лугати-т түрк (Түркий тилдер сөз жыйнагы). Которгондор: Абдувалиев И., Ахматов Т., Оморов А., Султаналиев И., Толубаев М. 1-том. – Б.: Бийиктик, 2013.
 14. Русско-монгольский словарь. Исправленное и дополненное второе издание. Под ред. академика Ш. Лувсанвандана. – Улан-Батор: Госиздат, 1982.
 15. Смирнов А. Мир растений: Рассказы о культурных растениях. – М.: Мол. гвардия, 1988.
 16. Рыскулова Г У. Идеи воспитания детей в эпосе "Манас" / Рыскулова Г У, Сатыбалдыева Г Ш // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2015. – № 1(30). – С. 202-207.
 17. Рыскулова Г У. Барпы Алыкулов - народный педагог, истинный воспитатель / Рыскулова Г У, Сатыбалдыева Г Ш // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2015. – № 1(30). – С. 207-212.
-

Надырбаева Кутбү Озубековна

**Т. КАСЫМБЕКОВДУН «СЫНГАН КЫЛЫЧ» РОМАНЫНДАГЫ
КААРМАНДАРДЫН ОБРАЗЫН АЧУУДА ЛЕКСИКАЛЫК КОННОТАЦИЯНЫН
РОЛУ**

Надырбаева Кутбү Озубековна

**РОЛЬ ЛЕКСИЧЕСКОЙ КОННОТАЦИИ В РАСКРЫТИИ ОБРАЗОВ
ПЕРСОНАЖЕЙ В РОМАНЕ Т. КАСЫМБЕКОВА «СЫНГАН КЫЛЫЧ»**

Nadyrbaeva Kutbu Ozubekovna

**THE ROLE OF LEXICAL CONNOTATION IN REVEALING THE
CHARACTERS' IMAGES IN T. KASYMBEKOV'S NOVEL «SYNGAN KYLYCH»**

УДК. 81.373

Аннотация. Макалада Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы лексикалык коннотация аркылуу каармандардын образын талдоого алдык. Сөздүн негизги маанисине кошумча эмоционалдык, баалоочу жана стилистикалык боёкторду берүү топтому-лексикалык коннотация. Ал тексттин эмоционалдык күчүн жана эстетикалык деңгээлин жогорулатат. Макаланын максаты – роман каармандарынын ички дүйнөсүн, алардын мамилелерин чагылдырууда коннотациянын ар кандай функциясын изилдөө. Изилдөөдө сапаттык контент-талдоо ыкмасы колдонулуп, роман текстиндеги каармандардын диалогдору жана баяндоолору талданды. Швейцер, Вежбицкая жана Арутюнова сыяктуу лингвисттердин теориялык негиздерине таянуу менен коннотациялардын эмоционалдык, баалоочу жана стилистикалык түрлөрү классификацияланды. Романдагы каармандардын мүнөздөрү, эмоциялары жана социалдык позициялары лексикалык боёктор аркылуу ачылып, тексттин эмоционалдык мазмуну тереңдетилген. Бул макала кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрүн жана анын эмоционалдык күчүн ачууга өбөлгө түзүп, адабий тексттерди жаңы деңгээлде түшүнүүгө жардам берет.

Негизги сөздөр. Лексикалык коннотация, каармандар образы, эмоционалдык боёк, баалоочу коннотация, стилистикалык боёк, психологиялык абал, эстетикалык деңгээл, контент-талдоо, кыргыз адабияты, социалдык позиция.

Аннотация. В статье анализируется образ персонажей в романе Т.Касымбекова «Сынган кылыч» через призму лексической коннотации. Лексическая коннотация — это совокупность дополнительных эмоциональных, оценочных и стилистических оттенков, придаваемых основному значению слова. Она усиливает эмоциональную выразительность текста и повышает его эстетический уровень. Цель статьи-исследовать различные функции коннотации в раскрытии внутреннего мира и взаимоотношений персонажей. В исследовании применён метод качественного контент-анализа, с помощью которого были проанализированы диалоги и повествовательные фрагменты романа. Теоретической основой служат труды таких лингвистов, как Швейцер, Вежбицкая и Арутюнова. В статье проводится классификация эмоциональных, оценочных и стилистических видов коннотации. Лексические оттенки помогают раскрыть характеры, эмоции и социальные позиции героев, углубляя эмоциональное содержание текста. Эта работа способствует раскрытию особенностей кыргызского языка и его эмоциональной выразительности, а также помогает на новом уровне понять литературные тексты.

Ключевые слова: лексическая коннотация, образ персонажей, эмоциональный оттенок, оценочная коннотация, стилистический оттенок, психологическое состояние, эстетический уровень, контент-анализ, кыргызская литература, социальная позиция.

Annotation. The article analyzes the portrayal of characters in T. Kasymbekov's novel «Syngan Kylych» through the lens of lexical connotation. Lexical connotation is a set of additional emotional, evaluative, and stylistic nuances attached to the core meaning of a word. It enhances the emotional expressiveness of the text and elevates its aesthetic level. The purpose of the article is to explore the various functions of connotation in revealing the inner world and relationships of the characters. The study applies a qualitative content analysis method to examine the dialogues and narrative fragments of the novel. The theoretical foundation of the research based on the works of linguists such as Schweitzer, Wierzbicka, and Arutyunova. The article classifies emotional, evaluative, and stylistic types of connotations. Lexical nuances help uncover the characters' traits, emotions, and social positions, deepening the emotional impact of the text. This study contributes to understanding the unique features of the Kyrgyz language and its emotional expressiveness while offering a new perspective on literary texts.

Keywords. lexical connotation, character portrayal, emotional nuance, evaluative connotation, stylistic nuance, psychological state, aesthetic level, content analysis, Kyrgyz literature, social position.

Киришүү. Лексикалык коннотация - сөздүн негизги лексикалык маанисине кошумча түрдө берилген эмоционалдык, баалоо жана стилистикалык боёктордун топтому. Сөздөр лексикалык маанисинен тышкары, белгилүү бир контекстте кошумча мазмун берип, окурмандын сезимине, кабылдоосуна өзгөчө таасир тийгизет. Бул өзгөчөлүк көркөм чыгармаларда каармандардын ички дүйнөсүн, алардын эмоциясын жана психологиялык абалын ачып берүүнүн башкы каражаты болуп саналат.

Изилдөөчүлөр лексикалык коннотациянын негизги функциясын үч бөлүккө - эмоционалдык, баалоочу жана стилистикалык деп бөлөт.

А.Д. Швейцердин изилдөөлөрүндө эмоционалдык коннотациялар сөздөргө эмоционалдык боёк берип, тексттеги маанайды түзүүгө жардам берет. Баалоо коннотациясы сөздүн эмоционалдык өңүнөн тышкары, ага оң же терс баа берүүчү маанини кошот. Ал эми стилистикалык коннотациялар сөздүн расмий, же расмий эмес контекстте колдонулушуна жараша өзгөрөт да, автордун тилинин өзгөчөлүгүн аныктайт [7. 45-47].

А. Вежбицкая: «Лексикалык коннотациялар каармандардын ички дүйнөсүн сүрөттөөдө маанилүү каражат катары каралып, көркөм чыгармада тексттин эстетикалык деңгээлин жогорулатып, каармандардын мүнөзүн, алардын психологиялык жана эмоционалдык абалын так берүүдө олуттуу роль ойнойт», - деп белгилеген [3.78-80].

Бул изилдөөдө Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы лексикалык коннотациялардын колдонулушу жана каармандардын образын ачуудагы орду талданат. Романда каармандардын сөздөрүндө, автордук баяндоодо ар кандай коннотациялык мааниге ээ сөздөр колдонулуп, ар биринин ички дүйнөсүн терең сүрөттөйт. Мисалы, Абил бийдин «аяр көкүрөгү» анын куулугун белгилесе, Бекназар тууралуу «жанкечти» деген сөз боёгу терс маани эмес, тескерисинче, эр жүрөктүүлүгүн, күрөшкө даярдыгын көрсөтөт.

Лексикалык коннотация - сөздөрдүн негизги лексикалык маанисине кошумча түрдө эмоционалдык, баалоо жана стилистикалык боёкторду камтыган тилдик каражат. Бул

каражаттар авторлорго каармандардын психологиялык абалын, эмоцияларын жана ортодогу мамилелерин терең сүрөттөөгө мүмкүнчүлүк берет.

Изилдөөнүн негизги максаты. Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы лексикалык коннотациялардын колдонулушун талдап, каармандардын мүнөзүн ачуудагы *эмоционалдык, баалоочу жана стилистикалык* функциясын изилдөө.

Романда колдонулган эмоционалдык, баалоочу сөз тизмектери каармандардын мүнөзүн жана бири-биринин ортосундагы чыр-чатактарды ачып берет. Бул боёктор чыгарманын эмоционалдык атмосферасын түзүүгө жана анын таасирдүүлүгүн арттырууга кызмат кылат.

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Лексикалык коннотациялар тилдин маанилүү аспектиси катары эмоционалдык, эстетикалык күчүн арттыруу үчүн маанилүү каражат. Дүйнөлүк тил илиминде бул тармакта изилдөө көптөн бери жүргүзүлүп келет. Буга А.Д.Швейцер, А.Вежбицкая, Ю.Д.Апресян, Н.Д.Арутюнова, В.Г.Гак, Э.В.Кузнецова сыяктуу изилдөөчүлөрдүн илимий эмгектерин белгилөөгө болот.

Кыргыз тил илиминде бул тармак аз өлчөмдө иликтенген, ошондуктан изилдөө актуалдуу. Кыргыз адабиятынын уникалдуу көркөм тилинин эмоционалдык, экспрессивдүү мүмкүнчүлүгүн ачууда Т.Касымбековдун романы аркылуу кыргыз тилинин лексикалык боёкторго бай экендиги көрсөтүлүп, бул ыкма көркөм чыгармаларды жаңы деңгээлде түшүнүүгө өбөлгө түзөт.

Изилдөөнүн методологиясы. Изилдөөдө **сапаттык контент-талдоо** ыкмасын колдондук, анткени «Сынган кылыч» романындагы лексикалык коннотациялардын каармандар образын ачуудагы ролун жана стилистикалык боёкторду талдоо негизги максатты түзөт. Изилдөө төмөнкү этаптарда жүргүзүлдү:

Текстти тандоо жана фрагменттерди иргөөдө Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романынан каармандардын диалогдорун жана автордук баяндоолорду камтыган бөлүктөр тандалып алынды. Ар бир фрагментте *эмоционалдык, баалоочу жана стилистикалык* коннотацияларга басым жасалды.

Лексикалык бирдиктерди классификациялоодо сөздөрдүн жана сөз айкаштарынын мааниси, андагы эмоционалдык боёктор Швейцер [7] жана Арутюнова [1] сунуштаган теориялык негиздерге таянуу менен анализге алынды. Бул изилдөөдө сөздөрдүн *эмоционалдык, баалоочу жана стилистикалык* функциясы классификацияланды.

Контексттик талдоодо лексикалык коннотациянын каармандардын образына жана мамилелерине кандай таасир эткени тексттин контексти менен байланышта талданды. Коннотациялардын контексттик ролу Касымбековдун чыгармасындагы социалдык жана психологиялык кырдаалдарга жараша изилденди.

Теориялык түшүнүктөрдү берүүдө Вежбицкая [3], Швейцер [7] жана Кузнецова [6] сыяктуу лингвисттердин эмгектери колдонулду. Бул теориялар романдагы лексикалык коннотациялардын эмоционалдык, стилистикалык функцияларын түшүндүрүүгө өбөлгө түздү.

Илимий жыйынтыктарды жалпылоодо романдагы ар бир каармандын ички дүйнөсүн ачып көрсөтүү үчүн колдонулган коннотациялардын типтери жана функциялары талданды. Окуялардын динамикасы жана драматизми лексикалык боёктор менен кандайча байытылганы так көрсөтүлдү. Бул изилдөөдө сапаттык контент-талдоо ыкмасы колдонулуп,

адабий тексттерди терең изилдөө аркылуу лексикалык коннотациялардын эмоционалдык, баалоочу жана стилистикалык функциялары ачылды.

Негизги бөлүм. Лексикалык коннотациянын негизги функциясы теориялык жана практикалык негизде талдоого алынган. Ал чыгармалардагы сөздөрдүн *эмоционалдык, баалоочу жана стилистикалык* боёкторунан куралат. «Сынган кылыч» романында бул функциялар ар бир каарманга жана окуяга жараша ар башкача колдонулат.

Эмоционалдык коннотациялар. Н. Д. Арутюнова: «Эмоционалдык боёк сөздүн негизги маанисине кошумча берип, тексттеги маанайды гана түзбөстөн, окурмандын субъективдүү кабылдоосуна түздөн-түз таасир этет», - деп белгилеген [1.57].

«Шерали бийлерди *ылжайып тиктеп, балбырап* турду» [5.70]. Шералинин кубанычы, эргүүсү, ошол эле учурда максатсыздыгы, алсыздыгы «*ылжайып*», «*балбырап*» деген эмоционалдык боёк аркылуу ачык берилген. Окурман бул сөздөр аркылуу каармандын эч нерсеге жөндөмсүздүгүн сезет.

«Сарыбайдын *акылы майышып, адамдын мээрин* сезгенде *өпкөсү толуп, бүлкүлдөп* жашып кетти...» [5.439]. Мындагы «*акылы майышуу*», «*адамдын мээри*», «*өпкөсү толуу*», «*бүлкүлдөө*» деген коннотациялык элементтери окурмандын боор ооруу сезимин жаратат.

Эмоционалдык коннотациялар - сөздөрдүн эмоционалдык боёгу аркылуу тексттеги маанайды жана окурмандын сезимдерине тийгизген таасирди күчөтүүчү функция.

Баалоочу коннотациялар: оң жана терс баа.

Э. В. Кузнецова: «Эмоционалдык боёк жана баалоочу лексика көркөм текстте каармандын инсандык сапаттарын гана ачапстан, анын социалдык ордун жана мамилесин да так көрсөтүүгө өбөлгө түзөт», - деген [6.48].

Мисалы, «*кан атынан өзү башкара баштады*», «*темир чеңгелдей кармап жүрөт*» деген сүрөттөө Мусулманкулдун адамдарды көзөмөлдөөгө умтулганын, бийликке берилгенин чагылдырат. Кузнецова мындай баалоочу коннотациялар окурмандын каарманга карата терс же сынчыл мамилесин калыптандырып, анын мүнөзүн жана социалдык позициясын таасын ачып берерин белгилеген.

Оң баа «Абил бийдин *аяр көкүрөгү* бул эскерүүнү кантип өткөрөт?» [5.35]. Фразада каармандын кылдаттыгын жана ойлонуп иш кылганын көрсөткөн. Окурманга бул сөз оң баа берүү сезимин жаратып, Абил бийдин акыл калчап иш кылган мүнөзгө ээ экенинен кабар берет.

«Анын сергек акылы бу *жанкечти* жүзбашы менен азырынча мамилени бузбай, кадимкисиндей жымыйып отурду» [5.26]. Мында «*жанкечти*» сөзү Бекназардын эр жүрөктүүлүгүн, ар коркунучка тике карап күрөшө алган мүнөзүнөн, Абил бий сестенгени байкалат.

Терс баа: «Шералинин акылына *эчтеме каппай*, кайсы жагына *бой урса* да жар. Төшөгүнө кайра *шалдырап* жыгылды» [5.112]. Шерали хандын алсыздыгын «*эчтеме каппоо*», «*бой уруу*», «*шалдыроо*» деген фразалар окурманды каарманга карата кайдыгер мамиле кылууга жетелейт.

«Абил бий *жеңилдене түштү* да, же сүйүнөрүн, же кайгыларын билбей, астейдил *жашып жиберди*» [5.700]. Берилген мисалдагы «*жеңилдене түшүү*», «*астейдил жашуу*» лексикалык коннотациялар каармандын айлакерлигин, куулугун, текеберлигин белгилеп, окурманда терс сезимдерди пайда кылат.

Баалоочу коннотациялар каармандардын мүнөзүн ачып, алардын иш-аракеттерине жана коомдогу ордуна субъективдүү баа берүүдө маанилүү роль ойнойт. Оң жана терс боёктор автордук идеяны тереңдетип, окурмандын кабылдоосуна таасир этет. Ошондуктан Н.Арутюнова [1] баалоочу боёктор текстке окурмандын мамилесинин таасир берерин, чыгарманын социалдык, психологиялык мазмунун тереңдетерин белгилейт.

Стилистикалык коннотациялар

Стилистикалык коннотациялар сөздөрдүн кайсы стилде колдонулушуна жараша өзгөрүп, автордун тилинин көркөмдүгүн аныктайт. Т. Касымбеков диалогдорду, монологдорду жана баяндоолорду ар кандай стилистикалык боёктор менен байытып, каармандын сөздөрүнө өзгөчө маани берген.

В.Г.Гак: «Лексикалык өзгөрүүлөр белгилүү бир коомдук жана маданий контекстте сөздөрдүн жаңы функцияны аткаруусун шарттайт, бул автордун көркөм тилинин өзгөчөлүгүн арттырат», -деп, лексикалык бирдиктердин мааниси убакыттын өтүшү менен өзгөрүп, ар кандай контекстте жаңы функцияга ээ болорун белгилеген [4. 57].

«- Жүр... Иш бүттү... - деп күбүрөп, Шералинин эски тебетейин, шөлбүрөгөн көөнө чепкенин кийгизди, калтыраган колдору менен белин курчантты. Кедейбай Шералинин үстү-башын ушуга чейин обуштурбаганына ичинен Нүзүпкө кине ойлоду. Ханзаадабыздын кейпи ушубу? Кайдагы сандалган карыпты ханзаада деп алган булар дебейби эл?..

Шерали кубанычын жашыра албай, чекеси тердеп, баёо көздөрү жал-жал тиктейт» [5. 64]. Берилген мисалдагы «иш бүттү», «эски тебетей», «шөлбүрөгөн көөнө чепкен», «калтыраган колдор», «баёо көздөр», «чекеси тердөө» сыяктуу коннотацияланган сөз тизмектери аркылуу Шералинин жөнөкөйлүгүн, чын жүрөктөн кубанычын жана баладай аңкоо экенин көрсөтөт. «Баёо» сөзү анын тазалыгынан ишара кылат, кандай жагдайдан келгенин кабарлайт.

Стилистикалык коннотациялар көркөм текстте маанилүү курал катары каармандардын образын ачып, эмоционалдык таасирин күчөтөт. Автор ар түрдүү лексикалык боёкторду колдонуп, каармандардын мүнөзүн терең ачып, тексттин эмоционалдык, драмалык мазмунун арттырат.

Т.Касымбеков стилистикалык коннотациялар аркылуу тексттин эмоционалдык күчүн, көркөмдүк тереңдигин камсыздап, каармандардын образы менен мазмунун байытып турат.

Корутунду. Лексикалык коннотациялардын мааниси жана функциялары: Романда лексикалык коннотациялардын үч негизги функциясы талданды: эмоционалдык, баалоочу жана стилистикалык. Эмоционалдык коннотациялар окурманда сезимдерди жаратып, каармандардын ички дүйнөсүн ачат. Баалоочу коннотациялар каармандардын аракеттерине оң же терс баа берип, алардын инсандык сапаттарын чагылдырат. Стилистикалык коннотациялар чыгарманы көркөмдүк жана эмоциялык жактан тереңдетет.

Каармандардын образын ачуудагы ролу:

Каармандарды ар тараптуу сүрөттөөдө коннотациялык сөздөр маанилүү. Мисалы, Бекназардын «сыңар тизелеп отурушу» анын сый-урматын жана маданиятын көрсөтөт. Теңирберди карыянын «нес болуу» жана «жыгачтай кубаруу» абалы анын терең кайгысын жана аргасыздыгын чагылдырат.

Семантикалык коннотациянын таасири:

Сөздөр контекстке жараша маанисин өзгөртөт. Нүзүптүн Шералиге «карагым» деп кайрылуусу мээримден сырткары, эскертүү жана сес көрсөтүү маанисине ээ. Апресян

белгилегендей, сөздөрдүн мааниси автордун интенциясына жараша ар түрдүү интерпретацияланат.

Чыгарманы көркөмдөөгө тийгизген таасири:

Коннотация чыгарманы эмоционалдык жана психологиялык жактан байытып, каармандардын ички дүйнөсүн так чагылдырат. Маселен, Шерали хандын алсыздыгы боор ооруу сезимин жаратса, Бекназар менен Алымкулдун баатырдыгы суктанууга түрткү берет.

Жыйынтык. «Сынган кылыч» романы лексикалык коннотациялар аркылуу каармандардын психологиясын жана коомдогу ордун даана ачат. Коннотациялар тексттин көркөмдүгүн арттырып, окурманга терең эмоционалдык таасир калтырат. Изилдөө лексикалык боёктор адабий чыгармалардын эмоционалдык жана эстетикалык таасирин күчөтүүдө кандай мааниге ээ экенин ырастайт.

Сунуштар:

1. Башка кыргыз авторлорунун чыгармаларын лексикалык коннотациялык анализден өткөрүү адабиятты изилдөө жаатында жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачат. Бул метод кыргыз тилинин уникалдуулугун жаңы деңгээлде түшүнүүгө жардам берет.

2. Лексикалык коннотацияларды мектептерде жана университеттерде адабият жана тил сабактарында колдонуу студенттердин адабий чыгармаларга болгон түшүнүгүн тереңдетип, тексттерди сынчыл анализдөө көндүмүн өнүктүрөт.

3. Кыргыз тили жана адабияты боюнча илимий эмгектердин санынын көбөйүшүнө, лексикалык боёктордун маанисин изилдөөдө, тилдин эмоционалдык жана стилистикалык күчүн өркүндөтүүгө өбөлгө түзөт.

Жыйынтыктап айтканда, «Сынган кылыч» романы лексикалык коннотациялар аркылуу каармандардын ички дүйнөсүн ачып, алардын психологиясын жана коомдогу ордун таасын чагылдырган. Изилдөөнүн жыйынтыгы лексикалык боёктор адабий чыгармалардын эмоционалдык таасирин арттыруу үчүн канчалык маанилүү экенин дагы бир жолу ырастап, кыргыз адабиятын изилдөө жана окутуу процессин жаңы баскычка чыгара алат.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. Арутюнова Н. Д. Лексическая семантика: Синонимы и антонимы. - Москва: Наука, 1980. - 260 б.
2. Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт - Москва: Наука, 1988. – 346 б.
3. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. - Москва: Русские словари, 1990. - 250 б.
4. Касымбеков Т. Сынган кылыч. - Бишкек: Кыргызстан, 2000. - 320 б.
5. Кузнецова Э. В. Лексикология русского языка: Учебное пособие для филологических факультетов университетов. - Москва: Высшая школа, 1989. - 216 б.
6. Швейцер А. Д. Теория перевода и коннотация. - Москва: Наука, 1971. - 140 б.
7. Рыскулова Г У. Идеи воспитания детей в эпосе "Манас" / Рыскулова Г У, Сатыбалдыева Г Ш // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2015. – № 1(30). – С. 202-207.
8. Рыскулова Г У. Барпы Алыкулов - народный педагог, истинный воспитатель / Рыскулова Г У, Сатыбалдыева Г Ш // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2015. – № 1(30). – С. 207-212.

А.А.Сопонова

ЧЕКТЕЛГЕН ЛЕКСИКАНЫН ЛИРИКАЛЫК ЧЫГАРМАЛАРДА КОЛДОНУЛУШУ

(Б.Алыкуловдун чыгармаларынын мисалында)

А.А.Сопонова

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЛЕКСИКИ ОГРАНИЧЕННОГО УПОТРЕБЛЕНИЯ В ЛИРИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

(на примере произведений Б.Алыкулова)

А.А. Soponova

USE OF RESTRICTED VOCABULARY IN LYRICAL WORKS

(using the example of B.Alykulov's works)

УДК 82-1/-29

Аннотация: Барпы Алыкулов – кыргыз элинин оозеки адабиятынын сонун традициясынан үлгү алган акын. Анын чыгармачылыгынын тематикасы да мол. Жөнөкөй адамзаттык темадан баштап, табият кубулуштары, ашыктык лирикалары, айтыш ырлары уккан адамды кайдыгер калтырбайт. Анын чыгармалары адамдык жогорку сапатты даңазалайт.

Акындын чыгармаларына бир топ иликтөөлөр жүргүзүлгөн. Окумуштуулар (Ж.Таштемиров, М.Борбугулов, Т.Байзаков ж.б.) акындын өмүр жолуна, чыгармачылыгына, ыр саптарынын өзгөчөлүктөрүнө, кыргыз адабиятынын ичинен алган ордуна назар салып келишкен. Чыгармаларынын философиясына, адептик жана нравалык салмагына баа беришкен.

Биз, бул макалабызда акындын чыгармаларын карап чыгып, андагы колдонулган тилдик каражаттарга токтолууну туура көрдүк. Анткени Барпы акындын чыгармалары бир гана адабий, дидактикалык же философиялык багытта гана эмес, лингвистикада да иликтенүүгө тийиш. Иликтөөгө алган материалыбызда одоно, табу жана диалектилик сөздөргө басым жасадык.

Ачкыч сөздөр: лирика, вульгаризм, диалектизм, говор, айтыш ырлары, эвфемизм, лингвистика

Аннотация: Барпы Алыкулов – поэт, взявший пример из прекрасных традиций устной литературы кыргызского народа. Тематика его творчества очень разнообразна. Начиная с простой человеческой тематики, его песни о явлениях природы, о любви не оставят слушателя равнодушным. Его работы прославляют высокое качество человечества.

По творчеству поэта было проведено множество исследований. Ученые (Ж.Таштемиров, М.Борбугулов, Т.Байзаков и др.) уделяли внимание жизненному пути, творчеству поэта, особенностям стихов, его месту в кыргызской литературе. Они оценивали философию, моральный и нравственный вес его произведений.

В этой статье мы рассмотрели произведения поэта и остановились на используемых в них языковых средствах. Потому что творчество поэта Барпы необходимо исследовать не только в литературном, дидактическом или философском направлениях, но и в лингвистическом. В нашем исследовательском материале мы сосредоточились на эвфемизм, грубых и диалектных словах.

Ключевые слова: лирика, вульгаризм, диалектизм, говор, эвфемизм, лингвистика.

Abstract: Barpy Alykulov is a poet who has taken an example from the beautiful traditions of oral literature of the Kyrgyz people. The themes of his creativity are very diverse. Starting from simple human themes, his songs about the phenomena of nature, about love will not leave the listener indifferent. His works glorify the high quality of humanity.

Many researches have been conducted on the poet's works. Researchers (J.Tashtemirov, M.Borbugulov, T.Baizakov and others) paid attention to the poet's life path, creativity, peculiarities of poems, his place in Kyrgyz literature. They evaluated the philosophy, morality and moral weight of his works.

In this article, we considered the works of the poet and dwelled on the language means used in them. Because the work of poet Barpy should be investigated not only in literary, didactic or philosophical directions, but also in linguistic directions. In our research material we focused on euphemisms, taboo and dialect words.

Keywords: lyricism, vulgarism, dialectism, colloquialism, euphemism, linguistics

Акындын чыгармаларында дидактикалык, философиялык, ашыктык маанайдагы ыр саптары мол. Ырчылык – анын негизги кесибі. Жеңижок Барпынын ырчылык өнөрүн өтө жогору баалаган. Анткени акын элдик бай тилдин казынасынан өтө чеберчилик менен пайдаланат. Акындын тили – Жалал-Абад говорунун өзгөчөлүктөрүн сактаган тил. Анын стилдик бөтөнчөлүктөрүнүн бири чыгармаларында диалектизмдердин арбын болушу. Акын түштүк говорлордо көп учураган сөздөрдү эл арасында кандай айтылса, ошол калыбы менен колдонгон. (К. Бекназаров)

Акындын чыгармаларын иликтөөдө Кеңеш Бекназаров Барпы акындын өмүр бою өлкөбүздүн түштүк бөлүгүндө жашап, чыгармачылыгы да ушул аймакта өнүккөндүктөн, ырларында түштүк кыргыз говорлорунун өзгөчөлүгү сакталып калгандыгын баса белгилейт. Ошондой болсо да бир топ илимге кызыктар окумуштуу-адабиятчылар – К.Даутов («Махабаттын улуу ырчы-сы»), Али-Аскар Байбосунов («Барпынын чыгармаларындагы космологиялык ой жүгүртүүлөр»), Сапарбек Закиров («Биздин Барпы»), М.Борбугулов («Залкар акын Барпы Алыкулов») ж.б. акындын чыгармаларынан кыйгач өтө алышкан эмес, башкача айтканда, иликтөөлөрдү жүргүзүшкөн. Акындын чыгармачылыгын санат-насыят, ашыктык ырлары, салтка айланган айтыш ырлары түзөт. Бул чыгармалары аркылуу акындын тазалык, аруулук, сулуулук жөнүндөгү көз караштарын, бир сөз менен айтканда, эстетикалык табитин көрө алабыз. Кандай темада жазса да философиялык улуу ойду батырган бир топ жолду басып, чыгармачылык өнөрдү өргө койгон акын ак тандай таланттар – Жеңижок, Токтогул сыяктуу залкарлар менен, Калмырза, Нышан, Эсенаман сыяктуу төкмөлүк өнөрдүн алптары менен жолугушуп, талантын такшалтып, өзүнө чыгармачылык дем-күч жыйнап турган. «Күлүктү күлүк көрсө, төрт аягы тыбырайт» дегендей, чыгармачыл адамдар бири-бирин таптап, сөз багып, аны зергерлик менен кынаштырып, элге тартуулап турушкан.

Биз, бул макалабызда акын Барпынын чыгармаларында кездешкен чектелген лексикага токтолуп, ага лингвистикалык иликтөөлөрдү жүргүзүүгө аракет жасадык. Анткени акындын чыгармалары тилдик каражаттардын казынасына бай.

Анын чыгармаларына байкоо жүргүзүү аркылуу биз тилдик каражаттардын ичинен ишибиздин темасына ылайык болгон фактыларды бөлүп алдык, тагыраак айтканда, одоно, табу жана диалектилик сөздөрдүн маанисин ачып берүү үчүн тилдик материалдар тандалып

алынды. Бизди көбүрөөк кызыктырган темалардын бири – акындын айтыш ырлары. Анткени айтыш ырларында адамдын чыгармачылык деңгээли, кептик чеберчилиги, ички туюму, психологиялык абалы толук чагылдырылып көрсөтүлөт.

Айтыш — ырчылардын, чечендердин өз чыгармачылык кудуретин, чеберчилигин сыноо үчүн өз ара мелдеши болуп эсептелет. Бир сөз менен айтканда, айтыш – кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында өнүккөн жанр. Ал адат-салт айтышы жана акындар айтышы болуп эки чоң топко бөлүнөт. Ал экөө өз кезегинде мазмун жана форма жагынан бири биринен айырмаланган түрлөрдөн турат. Адат-салт айтышына: бадик, кайым, сармерден, кыз-жигит айтышы, акындар айтышына: алымсабак, табышмак, кордоо, учурашуу кирет. (инт.булагынан) Айтыш өнөрү илгертен келе жаткан кыргыз оозеки поэзиясындагы акындардын, чечендердин жана кадыресе эл арасында сөз баккан айрым таланттуулардын жекеме –жеке беттешүүсү, “күч сынашуу”, поэтикалык эрөөлү. Айтыш өнөрүндө акындын (дегеле айтышуу өнөрүнө бел байлаган адамдын) сөз тапкычтыгы, ойду улам тереңдетип өөрчүтө билиши, көркөм ой-жүгүртүүсүнүн кендиги, тереңдиги, ошондой эле ырдын ыргагына, уйкашына жараша көркөм сөз каражаттарын өз-өз ордуна коё билиши аныкталат. Ошондуктан айтыш алгач “саламдашуудан” башталган.

Биз, бул макалабызда акындын айтыш ырларындагы жана лирикалык чыгармаларындагы (чектелген лексиканы) диалектизмдерди, эвфемизм жана вульгаризмдерди бөлүп алып, аны маанилерин карап чыгууга аракет жасадык.

Токтогул менен Барпынын жолугушуусунан:

Токтогул:

Шумкарым арып азыптыр,

Туурумдан уча качыптыр.

Ачылбай гүлүм соолуптур

Арманым ичке толуптур.

Бузулган экен турмушум,

Сынган экен кылычым.

Туяктан мени айырып

Көрчү мындай кылышын.

Бузулса турмуш мейли эле

Булбулум бактан качыптыр.

Булбулду көрбөй бүктөлдүм,

Булбулдун тили катыптыр,

Булбул сындуу чолпонум

Буралып жерде жатыптыр.

Жолуктум мындай азапка,

Ата деп мойнум кучпады.

Адашып келген Токондун –

Алдынан тосуп чыкпады, -деп Барпы акынга арманын айтат.

[Барпы, 263-б.].

Кыргыз элинде «өлдү» сөзү дээрлик колдонулбайт, анын ордуна сыпайыланган маанидеги сөз же сөз айкаштары колдонулат: көзү өттү, ааламдан көчтү, көз жумду ж.б. Айтылуу Кетбуканын жана Т.Сыдыкбековдун «Көк асаба» романында көп колдонулган зоонимдик сөздөр айтыш ырларында да арбын колдонуларына күбө болуп жатабыз.

Акындын айтыш ырларына назар салып отуруп, Барпынын Токтогул акынга жолуккан ырында Токтогулдун төмөнкүдөй саптары бар экен, андан аттап өтө албай, мисал катары колдондук: Шумкарым арып азыптыр, туурумдан уча качыптыр же болбосо булбулум бактан качыптыр, булбулду көрбөй бүктөлдүм, булбулдун тили катыптыр. Берилген мисалдардын баарында эле арабызда жок адам жөнүндө кабарланса да, ар биринин «өлдү» деген одоно сөздү жумшарткан эвфемисттик маанидеги сөздөр колдонулду. Ошондой эле салыштыруу маанисинде: Ачылбай гүлүм соолуптур, арманым ичке толуптур. Бузулган экен турмушум, сынган экен кылычым. Туяктан мени айырып, көрчү мындай кылышын деп, аялынын башка турмуш менен кетип калгандыгын, турмушунун сынганын, он гүлүнүн бири соолуп калгандыгын баяндайт.

1948-жылы областтык олимпиада болуп, ошол олимпиадага кемпирин жетелетип Барпы акын да келет. Акынды көрүп Токтосун Тыныбеков атайы тийишип ырдап калат. Анда Барпы:

Азиз элем жетелеп,
Алыс жолду төтөлөп,
Алып жүрөт курбалым.
Аялын да жардамга,
Ала келген экен деп,
Айтып бир аз ырдадың
Ал эмине кылганың?
Көзүм ачык чагында,
Көп баргам далай айылга.
Каяша кылган ырчылар,
Калуучу менин каарыма.
Көпкүлөң тартып ырдадың,
Көзү азиз мендей карыга.
Көзү азиз экен деп,

Көтөрмөгө чалынба – деп, мага бир топ сөз айтты дейт. – Аба кечирип коюңуз, ачуусуна тийбесе, а киши төгүп бербейт дегенинен тийишип ырдадым эле деп өз жолумду кылдым дейт Т.Тыныбеков. [Барпы, 263-б.]

Мында «азиз» сокур маанисинде колдонулду. Азиз сөзүнүн бир нече мааниси бар: 1) азиз – ыйык ; 2) азиз – урматтуу, кадырлуу; 3) азиз – сокур, көзү көрбөйт, көр. Бул сөз да эвфемисттик маанини берет.

Чектелген лексиканын дагы түрүнө вульгаризмдер кирет. Мындай сөздөр адамдын эмоциялык, психологиялык, кептик маданиятынан кабар берет. Одоно сөздөр оозеки кепте гана эмес көркөм чыгармаларда да каармандын образын, кептик маданиятын ачып берүүдө көп колдонулат. Мындай сөздөр айтыш ырларында шериктеш же каршылаш адамынын чыдамкайлыгын, сөз көтөрүмдүүлүгүн байкоодо негизги орунду ээлейт. Төмөндө *Барпы акын менен Бекназардын айтышынан* мисал келирип көрөлү:

Бекназар:Өрдөк учат көлдөрдөн,
Кутулбадым ар жерде?
Сага окшогон көрлөрдөн.
Жылкы сулайт башаттан,
Кутулбадым ар жерде,

Сага окшогон кашактан

Барпы:

Алты ооз сөз тапкансып,

Чечендикке жетесиң.

Арбак урган *бир маңка*,

Эшендикке жетесиң [229-б.]

Жогорку мисалда жымсалдаган формасын көрсөк, эми түз эле одоно формасында көр, маңка деп, бири-бирине тийиштик кылуу менен айтылып жатат. Ал эми кыргыз тилинин сөздүгүндө да «кашак» сөзү сокур маанисин берет. [КТС, 881-б.] Эл ичинде айтылган «кашай» же «көзү кашайды» сыяктуу сөздөрдүн түпкү мааниси сыяктуу.

Калмурза менен Барпынын айтышынан: Өтөнбай деген байдын ашында Барпы менен Калмырза экөө бет келишип айтышып ырдашат.

Калмырза:

Ырдашалы кел бери

Буту-колун талкалап,

Сындырамын мен сени.

Бакалары аралаш,

окшогон окшуйган

Көрүң менен куруп кал.

Барпы:

Ырдайсың ырдын жөнүнү,

Кошпогун мага лөлүнү.

Ырас көрүп калыпсың,

Бир көзүмдүн көрүнү.

Көр да болсо көрдүм го

Чоң кызыңдын төрүнү.

Айтышта күч сынашып көрөлү деген ой «буту-колун талкалап, сындырамын мен сени» деген одоно, орой сөз менен берилип жатат. «Сага окшогон окшуйган көрүң менен куруп кал» окшуй сөзү «көзүнүн агын чыгарып олураюу, акшыңдоо, окшураюу» деп берилет. [КТС,304-б.] демек, көзүнүн агын чыгарып, окшуюп караган маанисинде. Ал эми «куруп кал» сөзү кимдир бирөөнү жактырбаган, наалат айткан, нааразы болгон маанидеги сөз.[КТС, 114-б.].Акындын чыгармачыгында диалектилик сөздөр арбын. Анын «**Жакшы экен**» деген ырына токтолуп көрөлү:

Таза кийим кийинген,

Сэтэң¹ жигит жакшы экен.

Тайгылбаган сөздөн,

Мэкэм² жигит жакшы экен.

Кылымга сөзү мээлүү³,

Жаккан жигит жакшы экен.

Адамга катык тийбеген,

Мэйин⁴ жигит жакшы экен.

Жалгыз келсе сүрөөлөп

Пардам⁵ кылган жакшы экен.

Копол калпты сүйлөбөй,

Парда⁶ кылган жакшы экен.

Асэм⁷ берип колундан

Сооп алган жакшы экен. [Барпы, 178-б.]

Биз мында *адамдын сапатын көрсөткөн диалектилик сөздөргө* орун бердик. Бул ыр саптарында сөздөр түштүк говордо кандай айтылса ошондой калыбы менен жазылган. Бул түштүк жергесиндеги жамаатташ жашаган улуттардын (өзбек, тажик ж.б.) тилдик таасиринен улам.

Говор (айтым) – жалпы элдик тилдин же диалектинин ичиндеги белгилүү бир аймакка тараган тилдик өзгөчөлүк. Ал өзгөчөлүктөр тилдин фонетикасынан, грамматикасынан, лексикасынан байкалат. 1) Говорго адабий тилдин эрежелерине туура келбеген грамматикалык, тыбыштык же лексикалык өзгөчөлүктөр мүнөздүү келет; 2) коомдун белгилүү бир социалдык катмарына тиешелүү тилдик өзгөчөлүк.

Жогоруда берилген сөздөрдүн маанилерине токтолуп өтөлү. Говорлор негизинен өзүнө тиешелүү белгилери боюнча бир нече топко бөлүнүп кетет. **Фонетикалык белгиси боюнча:** мэкэм – бекем, мээлүү – маанилүү, жагымдуу (тыбыштардын орун алмашуусу, жумшак «а» тыбышынын айтылышы менен);

Ошондой эле түштүк говорлордогу кээ бир сөздөрдө адабий тилдеги тыбыштардын ордуна башка тыбыштар колдонулуп калган учурлар кездешет. Акындын «Аккан суу» деген чыгармасынан мисал келтирели:

Топуракты *намдатып*,

Сызып чыккан аккан суу. [Барпы, 29-б.]

Же болбосо:

Гыш пышырып уста урса,

Мунар болгон аккан суу. [Барпы, 32-б.] Мында биринчи мисалда «ы» тыбышынын ордуна «а», ал эми «к» жана «б» тыбыштарынын ордуна түгөйлөрү, башкача айтканда, «г» жана «п» тыбыштары колдонулду.

Лексикалык белгиси боюнча: («Жакшы экен» деген чыгармасы боюнча) сатаң сөзү-сыланкороз, көйрөң. Диалектилик сөздө келбеттүү, сулуу деген мааниде. [КТС, 423-б.] , майин – сылык, жумшак, парда – сабырдуу (эл ичинде пардан бол же бардан бол делип, жумшак «б» менен айтыла берет), токтоо, пардам – көмөк көрсөтүү, асэм – кайыр деген маанилерди билдирет. Ошол эле «Аккан суудан» дагы бир мисалы алалы:

Ар ким ичсе кубанып,

Маза кылган аккан суу. (маза - ырахаттануу)

Дарбыз, коон *палактүү*,

Дагы бүткөн аккан суу. (палак – дарбыз, коондун сабагы) Биз мында айрым гана диалектилик белгидеги сөздөргө токтолуп өттүк.

Кыргыз тил илиминде чектелген лексиканын катарына диалектилик сөздөр, кесиптик сөздөр, жаргондук сөздөр кирет. Учурда табу жана вульгардык (одоно) сөздөрдү да кошуп жүрөбүз. Анткени мындай сөздөрдүн дээрлик көбү белгилүү бир учурда гана колдонулат. Биз бул макалабызда Барпы Алыкуловдун чыгармаларында кездешкен эвфемизм, вульгаризм жана диалектизмдерге токтолуп, анализ жүргүзүүгө аракет жасадык. Элдик кептик маданияттын үлгүсү болгон эвфемизмдер кечээ, бүгүн эле жарала калган жок. Ал тээ илгертен бери эле, башкача айтканда, Орхон-Енисей доорунан бери арбын колдонулуп келе жаткан, элдин сүйлөө маданиятынан кабар берген өзгөчө сөз каражаты болуп эсептелет.

Ал эми вульгаризмдер (одоно сөздөр) тилдин курамын бузат, адабий тилдин нормасына жатпайт дегенибиз менен ар кандай учурда жагдайга жараша айтыла берет. Биз мындай сөздөрдү тилдин курамынан такыр чыгарып таштай албайбыз. Алар адамдын эмоциялык жана психологиялык абалдарына байланыштуу колдонулат. Антсе да одоно сөздөрдүн ордун сылыгыраак, сыпайы сөздөр менен алмаштырууга болот.

Диалектилик сөздөр – жергиликтүү аймактагы жашоочулардын тилдик өзгөчөлүктөрү. Диалектилик сөздөргө жана говорлорго кошуна жашаган элдердин тилдик өзгөчөлүгү да өз таасирин тийгизбей койбойт. Барпы акындын чыгармаларындагы диалектик сөздөрдү говорлордук белгилерине карай фонетикалык жана лексикалык топко бөлүп карадык. Мындан башка да грамматикалык белгилери боюнча бир топ мисалдарды карап чыкса болот. Биз мында айрым диалектилик сөздөргө гана басым жасадык.

Колдонулган адабияттар:

1. Барпы: Чыгармалар: биринчи том. Б.: Кырг.Энциклопедиясынын башкы ред., 1995.- 320 б.
2. Барпы: Изилдөөлөр, эскерүүлөр, арноолор. Б.: Кырг.Энциклопедиясынын башкы ред., 1994. – 312 б.
3. Ш.Жапаров., Т.Сыдыкова Кыргыз тилинин диалектологиясы – Б.: (окуу китеби), 2013.
4. Кыргыз тилинин сөздүгү. Биринчи бөлүк. – Б.: «Avrasya Press» 2016.-891б.
5. Кыргыз тилинин сөздүгү. Экинчи бөлүк. – Б.: «Avrasya Press» 2016.-891б.
6. Токоева Г С. Генезис и эволюция миропонимания Барпы Алыкулова / Токоева Г С // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2015. – № 2(31). – С. 63-66. – EDN XYOZBZ.

Сыдыкова Толгонай Көчкөнбаевна

Барпы акын жашаган мезгил жана анын поэтикалык тилинин калыптанышы

Сыдыкова Толгонай Кочконбаевна

Период, в котором жил поэт, и формирование поэтического языка поэта

Sydykova Tolgonay Kochkonbaevna

The period of life and the formulation of the poetic language of the poet

УДК: 801.8 (575.2)

Аннотация: Барпы акын жаштайынан оор турмушту башынан кечирген: оор турмуш, анын азабы, андан он бир жашында бир көзүнөн ажыроо, көкөйүнө көк таштай тийген малайлык, өзү ырдагандай “бири күлсө, миңи ыйлаган” акыйкатсыз заман – мунун бары кемирчеги ката элек жаш баланын ак-караны эртерээк ажыратууга түрткү берген. Мына ушунун өзү Барпы акындын чыгармачылык тили, багыты, тематикасы реалисттик багытта өнүгүшүн шарттаган, калыптандырган. Ошондуктан да акындын ырларынан турмуш чындыгын, реалисттик көз карашты гана көрүүгө болот.

Барпы Алыкулов – кыргыздын кудуреттүү поэзиясынын купуя, кубулжума, көркөм уюткусуна жана салттарына бедел жараткан, салттуу, залкар, табият тартуулаган таланттуу, элдик ак таңдай, төкмө акын; элдин лексикалык байлыгы – ошол калктын дүйнөнү кабылдоо моделдери – үлгүлөрү менен тыгыз байланышкан көрүнүш жана кубулуш болуп саналат.

Негизги сөздөр: акын, оор турмуш, жашоо, жаш бала, өткөн турмуш, турмуш чындыгы, ак-кара, поэтикалык тил, тилдик каражат, тематика, автопортрет.

Аннотация: Поэт Барпы с ранних лет пережил тяжелую жизнь: нищету и страдания бедности, потерю одного глаза в одиннадцать лет, будучи мальчиком, несправедливые времена, когда, как он пел, «смеётся один, плачут тысячи». - все это побудило юного маленького мальчика рано различать черное и белое. Именно это вызвало и сформировало развитие творческого языка и темы поэта Барпы в реалистическом направлении. Поэтому в стихах поэта можно увидеть только жизненную правду и реалистическую точку зрения.

Барпы Алыкулов — талантливый, традиционный, величественный и одаренный от природы поэт, создавший себе репутацию поэта, хранящего тайну, художественную суть и традиции кыргызской поэзии; Лексическое богатство народа — явление, причем явление, тесно связанное с моделями и закономерностями восприятия мира этим народом.

Ключевые слова: поэт, тяжелая жизнь, жизнь, маленький ребенок, прошлая жизнь, правда жизни, черно-белое, поэтический язык, языковые средства, темы, автопортрет.

Abstract: Barpy akyn experienced a hard life from a young age: poverty, the pain of poverty, the loss of one eye at the age of eleven, the suffering of slavery from a young age. As he later sang, "one laughs, and a thousand cries" unfair times - all this made the green boy early distinguish between black and white. This is what caused and determined the development of Barpy akyn's creative language and theme in a realistic direction. Therefore, in the poet's poems one can see only the truth of life and a realistic point of view.

Barpy Alykulov is a talented, traditional, majestic and naturally gifted poet who has created a reputation for himself as a poet who preserves the secret, artistic essence and traditions of Kyrgyz poetry; The lexical wealth of the people is a phenomenon, and a phenomenon closely connected with the models and patterns of perception of the world by this people.

Key words: poet, hard life, life, little child, past life, truth of life, black and white, poetic language, linguistic means, themes, self-portrait.

Киришүү. Кыргыз эли кылымдар бою улуу руханий мурасын өтө бапестеп, кадырлап, туу тутуп келген. Анда элдин дүйнө таанымы, каада-салты, ой-тилеги, максат-мүдөөлөрү, асылдык, көркөмдүк жөнүндөгү түшүнүктөрү камтыган же чагылдырылган. Ата-бабалардан калган баалуу сөз мурастарыбыз: каада-салт, арман, эмгек, сүйүү, бешик ырлары ж.б. ушул сыяктуу лирикалык ырлардан тартып, “Манас” эпосу баш болгон бир нече керемет эпостор, жөө жомоктор, миф, легенде, уламыштар, дастандар, макал-лакап, табышмак, жаңылмачтар бар. Мына ушул көркөм сөз үлгүлөрү муундан муунга өтүп жашап келе жатат.

Актуалдуулугу. Учурда кыргыз тил илиминде тилди, тилдин лексикасын, байыркы жазма эстеликтердин, элдик оозеки чыгармалардын жана көркөм чыгарманын тилин, ал эле эмес жеке инсандын тилин изилдөө зарылдыгы жаралды. Андан улам кыргыз акындарынын өмүр таржымалы, алардын тилинин калыктанышы, чыгармалары, алар тууралуу иликтөөлөр учурдагы негизги маселелерден деген ойдобуз.

Кыргыздын көркөм сөз үлгүлөрүнүн бири – Барпы Алыкуловдун чыгармалары. Барпы акындын чыгармаларынын тилин изилдөө менен биз – ошол мезгил, андан төкмө акындын тилинин калыптанышын, жалпылыгын жана жеке өзгөчөлүгүн аныктап, тактай алууга жетишебиз. Улуу руханий мурасын калтырган чыгармачыл адамдын басып өткөн жолу,

анын тилинин калыптанышындагы ички, тышкы факторлор тил илими үчүн баа жеткис факты. Ошондуктан бул макалада төкмө акындын жашап өткөн мезгилине жана анын тилинин калыптанышына токтолобуз.

Барпы Алыкулов 1884-жылы Жалал-Абад областынын Сузак районуна караштуу Ачы айылында кедейдин үй-бүлөсүндө туулган. Барпынын атасы Алыкул, чоң атасы Шаамурза экөө тең кедей, колунда жок адамдардан болгон. Ошол себептүү Барпы жаштайынан оор турмушту башынан кечирген. Оор турмуш, он бир жашында бир көзүнөн ажыроо, көкөйүнө көк таштай тийген малайлык, өзү ырдагандай “бири күлсө, миңи ыйлаган” акыйкатсыз заман, бала болсо да ак-караны эртерээк ажыратууга түрткү берген. Ушунун өзү Барпы акындын чыгармачылык багыты, тематикасы реалисттик багытта өнүгүшүн шарттаган, калыптандырган. Ошол үчүн акындын ырларынан турмуш чындыгын, реалисттик көз карашты гана көрөбүз. Акын адеп-ахлах позициясын төмөнкү ыры саптарында:

“Ак күмүштөн сом албайм,
Ак жибектен тон албайм.
Ар кимди барып бир мактап,
Ары жок ырчы боло албайм” деп баяндаган.
Ал эми бул ыры саптарында өзүнүн башкы идеалы болгон акындыкты:
“Булбулу болбой адамдын,
Бууданы болбой замандын,
Ырчымын деп мактанба
Ырчы болсоң төкмө бол,
Ак жаандай себелеп.
Сөздү сөзгө кынай бил,
Маш зергердей чегелеп” деп, баяндаган.

Барпы Алыкулов кыргыз өзбек, түрк, кыпчак, уйгур, араб, фарсы, тажик ж.б. этностук топтордун арасында жашаган же Барпы таануучу Кадыркул

Даутовдун сөзү менен айтканда “түрдүү өнөрпоз, түрдүү ырчы-шайырлардын, кээлери Бухара, Кашмирден (Бекназар, Нурмолдо), кээлери Мисир, Стамбул, Кашкардан билим алышкан, көпчүлүгү Кокон хандыгына караган медреселерди бүткөн ахун-ырчылардын чөйрөсүндө жүрүшү, көчмө сюжеттүү көркөм чыгармалар менен диний китептер аркылуу тарап жаткан Чыгыш маданияты, санжыра-тарых, адабият үлгүлөрдүн эң сонун ширесин табигый түрдө эркин сиңирип алууга жол ачып, руханий дүйнөсүн асылдандырып, тил байлыгын ашырып, масштабын кеңейткен” [Барпы, 1995: 274] десек болот. Ошол мезгилде эле Барпы акынды Жеңижок, Токтогул, Эшмамбет, Калык, Коргоол, Осмонкулдар жогору баалашкандыгы жөнүндө бир топ маалыматтар бар. Алсак, акындын 110 жылдыгына арналып чыгарылган “Барпы: изилдөөлөр, эскерүүлөр, арноолор” (Түзгөн, баш сөзүн жазган Б. Шамшиев. – Бишкек: Энциклопедиясынын башкы ред., 1994. -312 б) деген аталыштагы китепте мындай маалыматтар кенен берилген [Барпы, 1994: 312].

Барпы жаш кезинен баштап эле байдын малын багып, отун жаккан. Бул жөнүндө окумуштуу, филология илимдеринин кандидаты М.И. Богданова: “Назарбай өзү жумшаганы аз келгенсип, анын эки бир тууганы кошо жумшашкан. Дал ушундай оор, кыйын жылдары эле Барпынын ырчылык шыгы ойгонгон. Алгач ал бир эки сөздү кошуп жамактатып, анан элден үйрөнгөн ырларды байлардын жумуштарын кылып жүргөндө

кыңкылдап ырдап, өз муң-зарын чыгарып алып жүрчү” деп маалымдаган [Богданова, инв. 190. Тертрадь № 1: 40].

Барпы акындын өмүр жолу, чыгармачылыгы тууралуу жарык көргөн эмгектерде, макалаларда көп азапты башынан өткөргөндүгү жөнүндө айтылат. Ооба, атасы жаш баласынын көз жашын көрүп, баласын аяп, Назарбайдан алып кетип калат. Бирок үйдө олтура бергенде калган ымыркай, кичинекей балдарын эмне менен багат эле. Алыкул Барпыны кайра эле ошол жердик Калмат деген байга “Балам жаш, ырайым кыла көр”, – деп “кол бала” кылып берет. Баягы жашоосу кайра башталат. Ошондогу абалын акын:

“Байдан бай авла эмес, бардыгы сук,
Кедейди эзип жеген арам тумшук.
Калмат бай айырмасыз Назарбайдан,
Азаптан азапка өттүм, кетти айлам”, – деген ыр саптарына сиңирген.

Турмуштун азабын жаш акын жакшы эле тартты, айласынын жогунан алгачкы байы Назарбайга кайра келет. Назарбай баш баланы аямак беле, тескерисинче ага мурда жасаган жумуштарынын үстүнө дагы бир короо койду кароону сунуштайт. Ушул мезгилде Назарбай Барпынын эмгек акысына кичинекей бир эчки берген болот. Аны байдын койлору менен кошуп кайтарып жүргөн күндөрүнүн биринде койлорго карышкыр кол салат. Карышкырды эптеп качырып, койлорду чогултуп, толуктап жаткан мезгилде өзүнүн эчкисине карышкыр катылганын көрөт, себеби кичинекей эчки арык, алсыз болгон. Эчкисин карышкырга жедирип койгон баланын жаны ачып, чыркырап ыйлаган. Бул окуяны акын “Кара башыл эчки” деген эң биринчи ырында берген.

Барпынын акындык таланты акырындык менен билинип, эл арасына тарай баштайт, андай кабар байы Назарбайга да жетет. Назарбайдын да жамакчылык өнөрү болгон болот, ошондуктан ал Барпыга алгач өзү:

“Үйүмдө жүргөн “уулумсун”,
Үч тиллалык кулумсуң.
Каптагын кулум саманды,
Жумшайын сендей жаманды...
...Баргың келет апана,
Пул бергемин атаңа.
Кызын баалап береби,

Өткөргөн менин акыма?”, деп сөз баштаганда, Барпы анын өзүнүн кожоюну, байы экендигине карабастан:

“Каптадым капка саманың,
Азыр сенин заманың.
Бутума чокой бербестен,
Үшүк урду бутумду,
Малыңа кантип барамын?...
...Үч ага-ини жинденип,

Үчөөлөп мени жумшайсың” [Барпы, 1995: 226] деп, болгон кылык-жоругун баяндап, ашкерелеп, аны кайра осол кылып коёт.

Барпы акындын башынан өткөргөн оор жашоо-шарты, ал-абалы жөнүндө белгилүү акын Түмөнбай Байзаков “Барпы ырчы” деген макаласында: “Сегиз жашынан тартып, “азаптан азапка өтүп”, “иттер менен саманканада жатып”, күнү-түнү уйку көрбөй байлардын

малын багып, отун жагып жүрүп шордуу Барпы “он бир жашында көз оорулуу” болот. Бирок эч ким ырайым кылган жок, жумшай берди, иштете берди. Жабышкан оору өз тамгасын басып өттү. Бир көзүнө ак түштү. Ошол кезде Барпынын жакын сырдашы – аздыр көптүр өзү кошкон же элден үйрөнгөн ыры болду. Ээн талаада, ой-кырда мал багып, отун алып жүргөндө кыйкырып-кыйкырып ырдап да, ыйлап да ала турган. Көргөн азаптары жанына батып, баарынан кечкиси келди, бирок ырдан кечкиси келбеди. Бара-бара бүт ынтаасы менен ырга берилип калат” [Байзаков, 1994: 69-105], деп жазган. Мындан улам дал ошол мезгилден баштап, төкмөнүн чыгармачылыгы калыптана баштаган, ошону менен бирге эле чыгармаларын акын өзү жашаган аймактын тили менен курагандыгын баса белгилейбиз.

Барпы акын ырчылык кесипти дайыма жогору баалаган, айрыкча, эркиндик таңы аткан күндөн баштап, анын баркын дагы да жогору көтөрдү жана ар бир ырым элге жакса, пайда келтирсе, жыргалына да, кыйынчылыгына да ортоктош болсо деп ойлогон [Барпы, 1994: 71]. Ошондон улам ал:

“Ыр дегенде өлөмүн,

Ырды жандай көрөмүн.

Ышкылуу сөздү ыр кылып

Ылгап кумдай бөлөмүн.

Ыкылас койдум шул ишке,

Ырдын пири жөлөгүн.

Жөнөкөй сөздү кынадым,

Жан эргиткен ыр менен.

Барпы көр кошкон экен деп,

Ырдасын жаштар миндеген” [Барпы, 1995: 19] – деген ыр саптарын кураган.

Барпы төкмө акындын башка төкмө акындардан айырмасы бир топ экенин белгилегибиз. Алар: биринчиден, акындын чыгармачылыгы – өзгөчө айырмалуу жана оригиналдуу. Анын ырларынын формасы, техникалык жактан жабдылыш маданияты, ички түзүлүшү, структуралык принциби боюнча профессионал акындардын чыгармачылыгына өтө эле жакындап кетет. Кээде алардын ортосуна чек коймок да кыйын болуп калат. Ички динамикалуулук, назик лиризм, жазма поэзиядагыдай метафоранын жыштыгы, күтүүсүз келген ар түрдүү жана бай рифмалар, кубулган ыргактар, оригиналдуу табылган көркөм туюктуу каражаттары, таң калаарлыктай бай лексикасы, эң башкысы – ойлоо манерасынын өзгөчөлүгү – ушулардын баары өз ара тутумдашып келип, жападан жалгыз Барпынын өзүнө гана мүнөздүү, жеке өзүнө гана тиешелүү көркөм дүйнөсүн түзөт [Даутов, 2003: 196].

Экинчиден, акындын чыгармачылыгына эки этностук топ, тактап айтканда, ичкилик кыргыздар менен тоолук кыргыздардын элдик оозеки чыгармаларынын салттары, традициялары, таасир эткен, аларды Барпы акын жакшы өздөштүргөн. Тоолук кыргыздарда эпикалык чыгармалар жакшы өнүккөн болсо, ичкилик кыргыздарда лирикалык ырлар, өзгөчө ашыктык ырлары бийик деңгээлге көтөрүлгөн. Ошондуктан Барпынын махабат лирикасы өтө жогору деңгээлде, күчтүү экспрессивдүү саптар менен ырдалган. Дегеле Барпы Алыкуловдун чыгармаларында өздүк мамилелерди туюнткан аруу сезимдер, оригиналдуу түс-боёктор, күтүүсүз ассоциативдүү салыштыруулар, метафоралуу кыйытмалар, табылгалуу формалар жолугат:

“Эки илебиң – кызыл гүл,

Ачылгандай, Мөлмөлүм.

Бир карасаң – жүрөккө от,
Чачылгандай, Мөлмөлүм.
Маңдай чачың – Маргалаң,
Жибегиндей, Мөлмөлүм.
Сенин ышкың – баланын,
Тилегиндей, Мөлмөлүм.
Гүлзар кылчы жүрөктүн,
Какшып жаткан чөлдөрүн”.

Ырда Чыгыш поэзиясынын жагымдуу таасирлери, элдин ичкилик тобунун тилинин шириндиги: “сейдана мончок”, “калемпир мончок” өңдүү сөз айкаштары менен берилип:

“Секин баскан бутундан,
Сейдана мончок жытыңдан.

Кадам койгон бутундан,

Калемпир мончок жытыңдан”, – деп берилген аруу салыштыруулар сулуулуктун ажайып кооздугун көрсөтүп турат.

Үчүнчүдөн, акындын чыгармаларында Чыгыштын классикалык жазма адабияты менен философиясынын таасири айдан ачык көрүнөт. Себеби Чыгыш акындарынын ырлары жазуу жүзүндө дагы, оозеки түрүндө дагы эл арасына тарап, кээ бир философиялык трактаттарды акындар поэзия үлгүсүнө салып, санат-насыят жана ашыгылык ырларын жараткан. Мындай пикирибизди XIX кылымдагы казак поэзиясын изилдеген окумуштуу Кұдайберген Куанұлы Жұбановдун сөзүндө “Чыгыш классиктеринин махабатты даңазалаган поэзиялары XIX кылымдагы казак акындарына белгилүү таасирлерин тийгизген. Алардын кээ бирөөлөрүн эркин которушкан, башкаларынын сюжети же тематикасы боюнча өзүнчө чыгармаларды жазышкан” деп айткан, мындай пикир биздин жогорудагы айтылган оюбузду тастыктайт деген ойдобуз.

Барпы акын Чыгыш адабиятынын үлгүлөрүн кайдан уккан, өзү сабатсыз болсо деген суроо жаралышы мүмкүн. Ооба, акын сабатсыз болгон, бирок жаш кезинде он бир жашынан он төрт жашына чейин Мадали (Мәдәли – Сыдыкова) деген ажыга малай болуп жүргөн. Мадалы ажы өзү сабаттуу ажылардын бири болгон, ошондуктан Мадали ажынын үйүнө келген коноктор санжыра, тарых, казалдарын айтышып, пикир алышчу. Үйгө кирип-чыгып жүргөндө угуп, алардын үн чыгарып окуган китептерин да далай жолу уккан. Акылы зирек, куйма кулак жаш бала ал дастандарды, казалдарды көкүрөгүнө түйүп алган. Ошондой эле Барпы Чыгыш акындарынын дастандарын, казалдарын калк арасында ырдап жүрүшкөн өзбек шайырлары, ырчылары менен да бирге жүргөн. Ал жаш кезинде Созок (Сузак – Сыдыкова), Жалал-Абад, Базар-Коргон, Ноокен, Ала-Бука, Коргон-Төбө, Кара-Суу, Ош, Ноокат, Кадамжай, Баткен, Лейлек, Наманган, Андижан, Кокон, Кожент, Памир, Алай ж.б. жерлерде болгон, көбүнчө ичкиликтер жашаган жерлерде көп жүргөн. Дагы бир жагдай Барпы акын айтышкан, чогуу жүргөн акындардын көпчүлүгү сабаттуу болгон. Алар куран китеп болобу же араб, түрк, фарсы адабиятынан көөнөрбөс мурастары болобу элге окуп берип жүрүшкөндөр.

Төртүнчүдөн, Барпы акын Куран каримди жакшы билген. Ошол үчүн “апыз” атыгып калган. Өзүнүн ырында:

“Баркайым – асман, мен жалгыз,

Баркайым – дастан, мен апыз” – деп, айтып жатат.

“Апыз” деген термин араб тилиндеги “хафиз” деген сөздөн алынган. Түз маанисинде “Куранды жатка билген киши”. Бирок Барпы акын өмүр бою намазга жыгылган эмес, бирок дин окуусунун адеп-ахлак жагын туура түшүнгөн.

Бешинчи өзгөчөлүгү – ал башка акындар сыяктуу колуна комуз кармаган эмес; “а” деп оозун ачканда эле көмөкөйүнөн ыр саптары төгүлүп турган; Барпынын өзүнө (түштүк акындарына) тиешелүү кыраат ыргагы болгон; ошол ыргак менен ыр саптарын түрдүү формага салып, тынымдын бардык бирдиктерин колдонуп, өзгөчө обондо аткарган; ырларынын муун өлчөмү да башка калк ырчыларынын чыгармаларынан айырмаланат. Ала турган болсок, кыргыздын элдик поэзиясына, калк ырчыларынын чыгармаларына негизинен 8-11 муун өлчөмүндөгү ыр түзүлүшү мүнөздүү, он бир муун да азыраак колдонулган. Ал эми Барпы акындын ыр саптарында 3-4-5; 7-8; 9-10; 11-12 (“Айылдан чыгар-чыкпас сен болдуң, досум”) муун өлчөмүндөгү тикеден-тике профессионал адабиятка тиешелүү, грамматикалык жактан өзгөчө курулган татаал ыр түзүлүштөрү арбын кездешет [Даутов, 2005: 205], деп Барпы таануучу Кадыркул Даутов белгилесе, белгилүү жазуучу Түгөлбай Сыдыкбеков акындын акындык чеберчилиги жөнүндө: “Барпы төкмөнүн чеберчилиги жазма профессионалдардын деңгээлине чейин көтөрүлүп жеткен..., ал тургай бай, жандуу жана угумдуу, күчтүү сөздөрү төкмөлүктүн күчүндө укмуштай көркөм сүрөттөлүшүндө дал ошол жазма поэзиядан карыш-сөөм аша түшкөнүн моюнга алсак” [Сыдыкбеков, 1985] деп, маанилүү, салмактуу жана да так, ачык пикирин айткан.

Барпы “төкмө акын” деген ардактуу наамга ээ болуу менен бирге “айтыш” өнөрүнүн да чебери болгон. Айтыш – кыргыз, казак, каракалпак элдерине өтө кеңири таралган, байыртадан бери келе жаткан элдик оозеки көркөм өнөрдүн бир түрү. Айтыш – ырчылардын, чечендердин өз чыгармачылык кудретин, чеберчилигин сыноо үчүн өз ара мелдеши; кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгында өнүккөн жана импровизациялык өнөрдүн бийик чегин көрсөтүп, публика менен түз байланышта аткарылып, өзүнө тиешелүү мазмун жана формалык өзгөчөлүктөргө ээ болгон фольклордук жанр [Сыдыкова, 2016: 21]. Айтыш өнөрү Токтогул, Эшмамбет, Эсенаман, Калык сыяктуу акындары менен бирге ак тандай төкмө акын Барпы Алыкуловго да таандык. Акындын айтыштарына: “Барпы менен Назар”, “Барпынын Назарбай менен айтышканы”, “Барпы менен Карамурза”, “Барпы менен Жеңижоктун айтышы”, “Токтогул менен жолугушуу”, “Барпы менен Эшмамбет”, “Барпы менен Акмат”, “Барпы менен Нурмолдонун айтышы”, “Барпы менен Осмонкулдун айтышы”, “Барпынын Алымкул менен айтышы” ж.б. кирет.

Жыйындыктап айтканда, акын академик Б.М. Юнусалиевдин классификациясы боюнча түштүк-батыш же ичкилик диалектисинен өкүлү, ошондуктан анын тили ошол диалектиде калыптанган жана чыгармачылыгы эки кылым тогошкон мезгилге туш келген.

Барпы Алыкулов – кыргыздын кудуреттүү поэзиясынын купуя, кубулжума, көркөм уюткусуна жана салттарына бедел жараткан, салттуу, залкар, табият тартуулаган таланттуу, элдик ак тандай, төкмө акын; элдин лексикалык байлыгы ошол калктын дүйнөнү кабылдоо моделдери, үлгүлөрү менен тыгыз байланышкан көрүнүш жана кубулуш. Мына ушул өңүттөн караганда Барпы Алыкуловдун чыгармаларындагы лексикалык-семантикалык көрүнүштөр кыргыз тил илиминде демейдеги лексика катары да, тарыхый лексика катары да, диалектилик лексика катары да, ошол эле учурда тилдик көркөм каражат катары да өзгөчө кызыктуу; Барпы Алыкуловдун чыгармаларында сөздүн табигый лингвистикалык маңызы – пикир алышуунун кыймылдаткыч күчү, өз кезегинде бул сөздүн тыбыштык

түзүлүшү менен маңызын аныктайт жана аларды туташтырат, бул улуттук лексиканын уюткулуу көрөңгөсү (кору, ядросу); төкмө акындын ырларындагы поэтикалык көркөм каражаттар ырдын муун-өлчөмүн лингвистикалык шартка жараша бир муунду кошуу же кемитүү, синонимдик катарды тең пайдалануу, басымдын динамикалуулугу, ырдын ыргактуулугу, үндүү жана үнсүз тыбыштардын үндөштүгү, ассимиляция жана диссимиляция көрүнүшү, агымы жана башкалар түзөт. Бул автордук поэтикалык ийкемдүү, оргуштаган чеберчилик; акындын чыгармалары ар түрдүү лексикалык, стилистикалык нюанстарга жык толгон көркөм каражаттардан куралган. Андай көркөм каражаттардын бир тобу сөздөрдү өтмө мааниде колдонуп, ага жаңы боёк бере билүүсү, ыр саптарында поэтикалык ыргактуулукту поэзиянын көркөм кыртышына ийкемдүү кылып сиңире пайдаланышы, элдик салыштырууларды системалык багытта ырдын турпатына айкалыштыра алышы – бул өзүнчө эле чыгармачылык.

Колдонулган адабияттар:

1. Барпы: изилдөөлөр, эскерүүлөр, арноолор / Түзгөн, баш сөзүн жазган
 2. Б. Шамшиев. – Бишкек: Энциклопедиясынын башкы ред., 1994. -312 б.
 3. Барпы: (Чыгармалар: биринчи том) / Б.Апилов – түзгөн, К.Даутов – жооптуу редактору жана баш сөзүн жазган. – Б.: Кыргыз Энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1995. -320 б.
 4. Барпы: (Чыгармалар: 2-том) / Б. Апилов – түзгөн, К.Даутов – жооптуу редактору жана баш сөзүн жазган. – Б.: «Полиграф-ресурс», 2008. -384 б.
 5. Байзаков Т., Султанбеков И. Барпы ырчы / Китепте – Барпы: изилдөөлөр, эскерүүлөр, арноолор. – Бишкек, 1994. 312 б.
 6. Богданова М.И. Встреча с Барпы акыном. г. Джажал-Абад. II/VII – 46 г. Инв. 190. Тертрадь № 1. с. 40
 7. Даутов К. Албан кырдуу алп акындын дүйнөсү. – Бишкек: Басма-тамга, 2003. -400 б.
 8. Даутов К. Түркүн дүйнө элестери. –Бишкек: Бийиктик, 2005. -348 б.
- Сыдыкбеков Т. Чоң каисет – дүрмөттө! // Кыргызстан маданияты, 1985, 24-октябрь. Сыдыкова Т.К. Барпынын тили. – Бишкек, 2016. -282 б.

Темирова Гулмира Алибековна
ЫР, БАРПЫ АЛИКУЛОВ ЖАНА ЧЫГЫШ ПОЭЗИЯСЫ
Темирова Гулмира Алибековна
ПОЭЗИЯ, БАРПИ АЛИКУЛОВ И ВОСТОЧНАЯ ПОЭЗИЯ
Temirova Gulmira Alibekovna
POETRY, BAPPY ALIKULOV AND EASTERN POETRY

УДК. 82.1

Аннотация. Макалада ыр, поэзия, анын жаралышы, адам турмушундагы орду, лирикалык ырлардын мааниси жана классификациясы, кыргыздын төкмө акыны Барпи Аликуловдун чыгармачылыгы, анын лирикалык-философиялык чыгармалары, Чыгыш

философиясы, поэзиясы, андагы символдук образдары, мазмуну тууралуу сөз болот. Чыгыш поэзиясына таандык символдордун Барпи Аликуловдун чыгармачылыгында кездешүүсү, алардын чыныгы маңызынан кабар берет. Улуу акын Барпынын ырга болгон мамилеси, ашыгылык ырлары, алардык көркөм өзгөчөлүктөрү талданат. «Мөлмөлүм» ырынын темасы, идеясы, андагы образдар талкууланып, негизги идеясы ачылат. Акындын чыгармачылыгындагы образдарга талдоо берилген. Кыргыз адабиятында Барпынын философиялык, лирикалык терең чыгармалары менен башкалардан өзгөчөлөнүп турганы, кайталангыс улуу акын экендиги, анын чыгармачылыгын илимий салыштыруу, типологиялык өңүттөн изилдөө зарылчылыгы айтылат.

Түйүндүү сөздөр: ыр, поэзия, лирика, философиялык, импровизация, Чыгыш философиясы, Чыгыш поэзиясы, символдор.

Аннотация. В статье основное внимание уделяется поэзии, ее созданию, ее месту в жизни человека, значению и классификации лирических стихотворений, творчеству кыргызского поэта Барпи Аликулова, его лирико-философским произведениям, восточной философии, поэзии, ее символике, содержанию. Встреча образов восточной поэзии в творчестве Барпи Аликулова говорит об их истинной сути. Анализируется отношение великого поэта Барпи к поэзии, его романтическим стихотворениям, их художественности. Обсуждаются тема, идея и образы стихотворения «Молмолим», раскрывается основная мысль. Дан анализ образов в творчестве Акина. В кыргызской литературе

говорится, что Барпи отличается от других своими глубокими философскими и лирическими произведениями, что он уникальный, великий поэт, и исследовать его творчество необходимо с научной сравнительной и типологической точки зрения.

Ключевые слова: стихотворение, поэзия, лирика, философская, художественная литература, восточная философия, восточная поэзия, символы.

Annotation. The article focuses on poetry, its creation, its place in human life, the meaning and classification of lyric poems, the work of the Kyrgyz poet Barpi Alikulov, his lyrical and philosophical works, Eastern philosophy, poetry, its symbolism, content. The meeting of images of oriental poetry in the works of Barpi Alikulov speaks of their true essence. The attitude of the great poet Barpi to poetry, his romantic poems, and their artistry is analyzed. The theme, idea and images of the poem “Molmolim” are discussed, and the main idea is revealed. An analysis of images in Akin’s works is given. Kyrgyz literature says that Barpi differs from others in his deep philosophical and lyrical works, that he is a unique, great poet, and it is necessary to study his work from a scientific comparative and typological point of view.

Key words: poem, poetry, lyrics, philosophical, fiction, eastern philosophy, eastern poetry, symbols.

Ыр дүйнөсү өзгөчө дүйнө. Жашоо бар экен, ыр дүйнөсү жашай берет. Анткени, ырда ырды жараткан лирикалык каармандын, башкача айтканда автордун ички сезимдери, турмуш жөнүндөгү ой-толгоосу, ага болгон жеке мамилеси бөтөнчө ырдык түзүлүштө, сонун көркөм кайрыктарда чагылдырылат. Ыр – көңүлдүн күзгүсү. Ыр – бул керемет. Ал адамдын көңүлүндө, көкүрөгүндө эмне болсо, ошону берет. Адам баласынын жашоосунда ыр өтө ишенимдүү жолдош деп айтсак эч жаңылбайбыз. Себеби, жашоонун өзү – чоң поэзия. Жүрөктүн согушу, таңдын атканы, күндүн батканы, куштардын сайраганы,

жалбырактардын желге серпилиши, шамалдын күүсү, жамгырдын төгүшү, бороондун улушу, көлдүн шарпылдаган толкуну өзүнчө эле поэзия эмеспи!?

Көркөм чыгармалардын эң байыркысы да ушул ыр дешет. Тээ илгерки уламыштарга карганда эң биринчи ырды мезгилсиз өлтүрүлгөн уулу Хобылдын күйүтүнө чыдабаган Адам алайхисалам жараткан экен. [1.] Мына ошондуктан да ырда автордун кыскача түрдө маанайы, сезим-туйгусу, кайгысы, кубанычы, ой-толгоосу үстөмдүк кылат. Андыктан ыр да илахый күчкө ээ сыяктанат жана ыр – ыйык жанр. Аны жаратуу ар кимдин деле шыбагасына жазыла бербейт. Ырдын ыйыктыгы да ушунда. Ыр Хобыл (Адам алайхисаламдын Аллах тарабынан курбандыгы кабыл алынган, өз агасы тарабынан өлтүрүлгөн уулу) өңдүү таза жүрөктүү, көкүрөгү сүйүүгө толгон инсанга гана ыйгарылып, ошондой инсанга гана акындык бакыт, таалай тартууланат.

Ыр, анын көптөгөн түрлөрү жөнүндө дагы далай пикирлерди айтууга болот. Бирок, биздин сөз кылмакчы болгон темабыз ыр менен бирге ак таңдай акыныбыз Барпы Алыкулов, анын лирикалык ырлары жана Чыгыш поэзиясы жөнүндө болмокчу.

Залкар акын Барпы Алыкулов эң мурда «көңүлү таза, жаратылышты бар жан дүйнөсү менен сүйө алган, көкүрөгүндө улуу сүйүүнү алып жүргөн инсан болгон экен, деген тыянакка келесин, анын ырларын окуган сайын. Акын ырдын ыйыктыгын таза, аруу сактаган. Болбосо акын төмөнкү саптарды жаратат беле:

Ыр дегенде өлөмүн,

Ырды жандай көрөмүн.

Ышкылуу сөздү ыр менен,

Ылгап кумдай бөлөмүн. [2.19.]

«Бир ашта Нышан ырчы байларды, бийлерди, болуштарды мактап ырдап, акырында Барпыга кайрылып: «Жакшыларды эл алдында мактап кымкап тон, күмүш сом ал»- дейт» [3.69.]. Ага жооп катары Барпы акын:

Ак кымкаптан тон албайм,

Ак күмүштөн сом албайм.

Ар кимди барып бир мактап,

Ары жок ырчы болоалбайм..., -деп жооп берип, жыйындан чыгып кеткен экен. Бул окуядагы көрүнүштөн улам биз Барпы акындын ыр дүйнөсүнө, акындыкка болгон көз карашын, мамилесин жана кымындай да кыянатчылык кылбаганын, аруу сезимин туюп турабыз.

Улуу акын Барпынын жүрөгү сүйүүгө толо болгон. Ал – ырды, жашоону, күндү, нурду, жарыкты, сууну, отту, жаратылышты, андагы сулуулукту, жакшы аялды, деги эле жакшыларды, марттыкты сүйүп жашап өткөн акын.

Сүйүүнү сүйүп ырдадым,

Сүйүүнү күйүп ырдадым.

Сазавар дилге түнөттүм,

Сүйүүнүн бийик ыргагын.

Сезбегенге сездирдим,

Сүйүүнүн назик сырларын.

Сүтактай таңды аттырып,

Сүйүү деп жүрүп өлөмүн.

Сүйүү деп өттү өмүрүм,

Сүйүүдөн калбайт көңүлүм,
 Сүйүүгө кылсам кыянат,
 Сөгүлүп кетсин өнүрүм.
 Союлуп азыр кетсем да,
 Сүйлөбөйм сөздүн төгүнүн. [3.143.].

Жогорку саптар эмне деген сонун саптар ээ! Бүгүнкү күндө ыр жаратуу азабын тартып, түн ортосунда уйку бөлүнүп, эргүү өзүнчө эле тынчтык бербей, он жолу ыр жазып, он жолу ыры жакпай кагазын жыртып түйшөлгөн акынды көз алдыңызга келтирип көрүңүз. Анан да өзүнүн импровизаторлук (төкмөлүк) өнөрү менен ырдын бийик апогейин жараткан Барпынын ыр саптарына таң каласың. Мындай төкмөлүк менен ырдагы кынтыксыз аллитерацияны, уйкаштыкты, оригиналдуу көркөмдүктү чыныгы ырдын генийи гана жарата алат.

Баарыбызга белгилүү болгондой эле лирикалык ырлар атуулдук лирика, ашыглык лирика, философиялык лирика, пейзаждык лирика өңдүү түрлөргө бөлүнөт.

Акын Барпы Алыкулов өзүнүн философиялык, ашыглык ырлары, айтыштары менен элибиз арасында атак-даңкка ээ болгон. Анын лирикалык ырлары, айтыштары элдин зор маданий мурасына, кенчине айланган.

Кыргыздын даңазалуу ак таңдай ырчысы Барпынын «Гүлкыздар», «Мөлмөлүм», «Мырзайым», «Лөлүкан», «Буракжан», «Гүзөл кыз», «Карай көз», «Ак дилбар», «Тартип», «Дилварим», «Өзгөчөм», «Алтын», «Ак жылдыз», «Арзыкан», «Коноюн», «Ичтеги дартты айдасак», «Азада, дилбар кырчынжан» жана башка ашыглык ырлары акындар поэзиясындагы сүйүү лирикасынын жалпыга маалим классикалык үлгүлөрүнөн эсептелет» [4.495].

Акындын «Мөлмөлүм» ыры жер жүзүнүн түрдүү элдеринде өз эне тилдерине которулуп ырдалып жүрөт. Ырда улуу сүйүү, сүйүүгө жетүүдө социалдык теңсиздиктин азабынан ашыктын күйүп-жанганы чагылдырылат.

Ырдын мазмунунан Мөлмөл аттуу кызды көркөм сүрөттөп, ага өзүнүн таза сүйүүсүн арнап, ашыглыгын билдиргенин, анын ышкында күйүп күнү-түнү ойлогонун, кедейлигин, ага жетпестигин, айдап-айдап мал бере албастыгын, Мөлмөлгө көз арткандар көп экенин, анын ичинде кедейи да, малдуусу да, чабалы да, алдуусу да болуп, кедейинде жүрөк, чабалында тилек, малдуусунда зордук, алдуусунда кордук бар экенин, ыктыяр Мөлмөлдүн өзүндө экенин айтып, «акылдуусуң, өзүң ылгап ал», - дейт акын.

Ырда лирикалык каарман Мөлмөлгө таза сүйүүсүн тартуулоо менен бирге «Маргылан жибегин», «баланын тилегин», «Чынардын чырпыгын», «майдан талдын кырчынын», «Өзгөндүн гүрүчүн», «зергердин күмүшүн», «жоргонун жүрүшүн», «сейдана мончок жытын», «калемпир мончок жытын», «чыныга куйган балды», «чыракты», «ак маржанды», «ак берметти», «булуттан чыккан айды», жашоодогу «кедейди», «малдууну», «чабалды», «алдууну» тилге алат. Булардын ичинде эл кадырлаган нерсе, буюм-теримдер менен бирге адамдар да бар. Бул образдар образдык деңгээлге көтөрүлүп, кадырлуусу сонун салыштыруулардын негизинде көкөлөтүп макталса, адамдардын ортосундагы теңсиздик ашкере айтылып, кимдин кандай инсан экендиги акын тарабынан чечмеленет.

«Мөлмөлүм» ырынын темасы адамзаттын жашоосундагы түбөлүктүү тема болгон сүйүү темасына арналганы менен андагы маани дагы да терең. Ал аркылуу акын жашоодогу жакшы-жаман жөнүндө чечмелеп сөз кылып, маданияттуу түрдө ыктыярды, тандоону

«Акылдуу жансың ылгап ал!» деп, сүйүүнү барктоону, тандоодо адашпоону эскерткендей туюлат.

Бир өз мезгилинде Барпы акындын оозунан оозеки куюлуп, төкмөлүк өнөр менен шар айтылган болсо да, бүгүнкү күндө китепке түшүрүлгөн жазмасында төрт саптуу катрен (Чыгыш поэзиясында болсо мураббаъ арап тилинен алынган төрттүк дегенди билдирет) [5.185-190-191], алты саптуу сектана (Чыгыш поэзиясында мусаддас), кээде сегиз саптан октава (Чыгыш поэзиясында муссамман), он саптуу децин (Чыгыш поэзиясында муашшар) [6.623] жана андан көп саптардан бөлүнүп жазылган [7.87], 7-8 муундан турат.

«Мөлмөлүм» ыры өзүнүн көркөмдүк күчү менен, логикалык түрдөгү ырааттуулугу менен, өзүнүн сонун эмоционалдуулугу менен элибиздин классикалык ыр үлгүсү, мурасы болуп түбөлүк жашашында күмөн жок.

Мөлмөлүмдүн өзөгү, уңгусу «мөл» сөзү «тунук», «кирсиз», «жаркыраган көк кашка» деген маанилерди билдирет. Ал эми Мөлмөл аял затына кайрылганда колдонулуп, ал «мөлтүрөгөн таза», «татынакай» деген маанилерди туюнтат [8.251].

Ушундан улам ой жүгүртүп көрсөк, Барпы акын көп кыздардын атын атап, ашыглык ырларын жаратыптыр, «Мөлмөлүм», «Мырзайым», «Лөлүкан», «Буракжан», «Гүзөл кыз», «Ак дилбар», «Тартип», «Дилварим», «Алтын», «Ак жылдыз», «Арзыкан», «Азада, дилбар кырчынжан». Ушунча кызды сүйгөнбү? деген табыгый түрдө суроо туулат.

Чыгыштын тасаввуф философиясында дүйнө, андагы бар болгон бардык нерселер Аллахтын көрүнүшү, анын күзгүдөгү элеси деп түшүнтүрүлөт. Чыгыш поэзиясында сүйүү лирикасын «ошикий» («ашыглык»), «орикий» («билүүчү», «кабардар»- илим менен ахлактык жетишкендикке ээ болгон адам, агартуучу, билимдүү, даанышман) [9.137] деп бөлүштүрүү салты бар. «Ашыглык» («Ошикий») ырларында лирикалык каармандын сүйүүсү сүйгөн жарга арналса, «Арикий» («билүүчү», «кабардар»- илим менен ахлактык жетишкендикке ээ болгон адам, агартуучу, билимдүү, даанышман) ырларында гүл, булбул, күн, нур, жаз, күз, жалбырактын төгүлүшү, кыш, шамал, таң (сүфиёна тимсоллар, гул, булбул, куёш, зарра, баҳор, куз, хазон, киш, боғ, сабо, субх (тонг) каби тимсолларнинг сүфиёна мазмуни) өңдүүлөр символдук образдар суфизмдик образдарга кирип, мындай ырларда лирикалык каармандын Жаратканга (Кудайга) болгон сүйүүсү чагылдырылат [10.7.]. Кээде бир эле казалда ашыглык да, арифдык да тең кездешиши мүмкүн.

Улуу акын Барпынын ашыглык ырлары болобу, философиялык ырлары болобу, жалпы эле чыгармачылыгында жогоруда баса белгиленген Чыгыштын поэзиясындагы символдук образдардын катарына кирүүчү күн, гүл, чырак, шам, шамал, булбул өңдүү образдардын кеңири сүрөттөлүшү, анын ырлары түз эле ашыглык эмес, чыгарманын ичине көмүскөдө жашырынган «арифтык» («орикий» — «билүүчү», «кабардар»- илим менен ахлактык жетишкендикке ээ болгон адам, агартуучу, билимдүү, даанышман) ырлар сыяктанат. Эгер андай болбогондо акын:

Угуп тургун, калайык,

Күн – өмүрдүн азыгы.

Күндү кошуп ырдаган,

Акын Барпы ашыгы, – деп ырдабаса керек эле. Күн образы Чыгыш поэзиясындагы суфизмдик образдын катарына кирет. Анан да акын андан ары ушул ырында:

Гулкайырдан эң сонун,

Гүл чыгарган – чыккан Күн.

Куштан, малдан, адамдан,
 Үн чыгарган – чыккан Күн, – деп Күндү даңазалашында, калаберсе:
 Чыккан күн менин күнөсүм,
 Чыкыроонду сүрөсүн,
 Эртең менен болгондо,

Тоо башынан күлөсүн,– деп Күндү укмуш сүйүп, мээримин төгүп күтүп алышын бекеринен ырдабаса керек. Улуу акындын ырларын окуп чыгып, андагы образдарга көбүрөөк көңүл буруу зарыл деп ойлойсуң. Анткени аларда тасаввуф символдору жашырынгандай көрүнөт. (Тасаввуф – исламдагы диний-философиялык агым болуп, 8-кылымдарда арап мамлекетинде пайда болгон. Анын амалдагы жагы момундун адеп-ахлактык эрежелерди аткарууда, эң мурда Аллахка туруктуу болууда, эч кимге жамандыкты каалабастыкта, кесиби аркылуу өмүр сүрүүдө, башкаларга жардам берүүдө, жоомарт жана сабырдуу болууда, тасаввuftун эрежелерин чын дилден аткарууда көрүнөт).

Улуу акындын ырларында өзбек поэзиясындагы казал жанрына мүнөздүү көрүнүштөрдүн, б.а. казалдын аякталышында («мактаъ») акындын псевдонимин же атын атап өтүү өңдүү салттык эрежелердин кездешкени да окшош көрүнүш саналат.

Навоий қайси тил бирла сенинг ҳамдинг баён қилсун,
 Тикан жаннат гули васфин қилурда гунг эрур гўё (2).

Махбуб – Аллахка мактоосун арнаган ашык болгон акын өзүнүн сөздөрүнөн канааттанбай, өзүн бул жагдайда чабал билет карама-каршы коюп сүрөттөө жардамында өз пикирин жыйынтыктайт [10.25].

Барпы акын ушул эле «Күн» деп аталган ырында:

Күн нурундай касиет
 Издеген менен табылбайт,
 Күндүн нурун мактаган,

Көр Барпы ырчы жаңылбайт, – деп андан мурда күн жөнүндө айткан ойлорун дагы көп саптар менен жыйынтыктайт. Бул ыр да казалдардагы хамд жана наът деген классификациялардагы хамдге (мактоого) туура келет.[10.9.] Башка ырларында да өзүнүн атын атап коюп, алдыңкы ыр саптарында айтылган оюн кийинки саптарда улам жыйынтыктап баруусу, же ыр акырында өз атын атап жыйынтыктоосу окшош көрүнүштөрдөн саналат. Мисалы, «Ыр» аттуу ырында:

Жөнөкөй сөздү кынадым,
 Жан эриткен ыр менен.
 Барпы көр кошкон экен деп,
 Ырдасын жаштар миндеген. Же «Ырдаймын» деген ырында:
 Мен ырдаймын сүрөтпөй,
 Тартып койгон сүрөттөй.

Мен ырдаймын аябай,
 Эки кабат саядай.

Акын Барпы өзүм – шул,
 Айта турган сөзүм шул! Ал эми «Шамал» деп аталган ырында:
 Шамалдан оозуп кеткидей,

Самаган жерге жеткидей,
Адамзаттын кыялы.
Карап турган калайык,
Капа болбос Барпыга,
Калып кетсе быягы, - деп бүтүрөт.

Ошондуктан да Чыгыштын адабиятынан таасир алганына, азыктанганына, түздөн түз жана кыйыр түрдөгү байланыштары болгонуна улуу акындын чыгармаларында жетиштүү негиздер бар.

Белгилүү сынчы Кадыркул Даутовдун “Улуу апыздын динге карата көз карашы да абдан бир жактуу, абдан үстүрт” деген [2.9], “Нукура кара талант дүрмөтү жагынан Барпыдай болсо да, ал өнгөндөн өнбөсө, ал басып өткөн кыйма-чийме жолдорду басып өтпөсө: ал бала чагынан азыктанган бөлөк элдердин жандүйнө күлазыгынан азыктанбаса, ал уккан уламаларды угуп, ал көргөн китеп таасирлерин көрбөсө, андан кыргыз маданияты менен Чыгыш маданиятын туташтырууга чоң көпүрө болуп берген Барпыдай уникалдуу акын чыкпайт да” деген [2.13] ойлоруна кошулабыз.

Ошондуктан да кыргыз адабиятында өзүнүн эң сонун жарык нурларын элге тартуулап келе жаткан Барпы акындын улуу адабий мурасын терең үйрөнүп, талдап, барктап, маани-мазмунун кашкайта ачып берип, табылгыс, кайталангыс чыгармалар, адабий мурастар экенин далилдөө үчүн түрдүү илимий методдордун негизинде изилдөө зарылчылыгы бар.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР:

1. <https://www.islamonline.uz/library/content?id=1232>
2. Барпы. Чыгармалары. Биринчи том. Кыргыз Энциклопедиясынын башкы редакциясы. Бишкек, 1995. –320 б.
3. Барпы: Изилдөөлөр, эскерүүлөр, арноолор. Кыргыз Энциклопедиясынын башкы редакциясы. Бишкек, 1994. – 315 б.
4. Кыргыз адабиятынын тарыхы./Кыргыз эл ырчылары/ V том. Бишкек, 2002. – 764 б.
5. Қуронов Д. Мамажонов З. Шералиева М. “Адабиётшунослик луғати”. Тошкент: “Akademiknashr” 2010. – 400 б.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II том. Тошкент, 2006. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. –672 б.
7. Шериев Ж., Муратов А. “Адабият теориясы”. Б.: 2004. – 178 б.
8. Кыргыз тилининг сөздүгү. II том. “AVRASYA PRESS” Бишкек–2011. –891б.
9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. III том. Тошкент, 2006. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. –688 б.
10. Каромат Муллахужаева. Алишер Навоий ғазалиётида тасаввуфий тимсол ва бадийий санъатлар уйғунлиги. («Бадоеъ ул-бидоя» девони асосида). Тошкент: “Akademiknashr” 2019. – 208 б.

Турганбаев Нурмамат Орозович

БАРПЫНЫН ЫРЛАРЫНДАГЫ ИРАНИЗМДЕРДИН КОДОНУЛУШУ

Турганбаев Нурмамат Орозович

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИРАНИЗМОВ В ЛИРИКЕ БАРПЫ

Turghanbaev Nurmamat Orozovich

ENCODING IRANISMS IN BARPY'S SONGS

УДК 81.22

Аннотация: Макалада Барпынын ашыктык (ашыглык) ырларынын катарын толуктаган “Гөзал кыз” аттуу чыгармасындагы өздөштүрүлгөн сөздөр боюнча кеп болот. Барпынын чыгармачылыгында бөтөн тилдерден кирген сөздөр өтө жыш. Анын ичинен фарс тилдүү элдерден, тактап айтканда, иран тилинен кирген сөздөр тууралуу сөз болот. Кыргыз лексиконуна кирген ар бир өздөштүрүлгөн сөз – чоң байлык болуп эсептелинет. Ошондуктан кыргыз лексикасына Барпы тарабынан киргизилген ар бир өздөштүрүлгөн сөздөр тууралуу аздыр-көптүр ушул чакан макалада баяндалат.

Барпы өз чыгармаларында иранизмдерди өтө дыкаттык менен колдонуудагы сөзгө чеберчилиги, аны туш келди эле колдоно бербестен, мурдагы жана кийинки саптагы сөздөргө кантип уйкаштыруунун устаты болгондугу жана ал сөздөрдүн мааниси айтып жаткан ойду канчалык көркөмдөп тургандыгы боюнча фактылык материалдардын негизинде баяндалат.

Барпыны окуганда бир тараптуу ой жүгүртүүгө болбойт. Анын чыгармалары терең философиялык мааниге ээ. Ошондуктан анын философиясын, этикасын, эстетикасын дыкат изилдөө бүгүнкү күндүн актуалдуу маселелеринен болуп саналат.

Негизги сөздөр: башайы, сыпайы, дак, дарди зар, гөзал, ышкыдар, тарпи, зияда, зар ж.б.

Аннотация: В статье говорится об освоенных словах в песне Барпи «Красивая девушка», завершающей цикл песен о любви. Слова иностранных языков в творчестве Барпи очень плотны. Среди них речь идет о словах, пришедших из персоязычных народов, а именно из иранского языка. Каждое усвоенное слово, включенное в кыргызский лексикон, считается большим достоянием. Поэтому в этой небольшой статье будет более или менее описано каждое из освоенных слов, введенных в кыргызский словарь Барпи.

Умение Барпи очень осторожно использовать иранизмы в своих произведениях, как использовать их не случайно, а как усыплять их в словах предыдущей и следующей строк и насколько хорошо смысл этих слов усиливает мысль, описано на основе фактических материалов.

При чтении Барпи невозможно одностороннее мышление. Его произведения имеют глубокий философский смысл. Поэтому тщательное изучение его философии, этики и эстетики является одним из наиболее актуальных вопросов современности.

Ключевые слова: боссай, вежливый, дак, дарди зар, газаль, ышкыдар, тарпи, зияда, зар и др.

Annotation: The article talks about the mastered words in Barpy's song "Beautiful Girl", which completes the series of love songs. Words from foreign languages are very dense in Barpy's work. Among them, we are talking about words that came from the Persian-speaking peoples, namely from the Iranian language. Each mastered word included in the Kyrgyz lexicon is

considered a great asset. Therefore, in this short article, more or less, each of the mastered words introduced into the Kyrgyz vocabulary by Barpy will be described.

Barpy's skill in using Iranisms very carefully in his works, how to use them not randomly, but how to put them to sleep in the words of the previous and next lines, and how well the meaning of those words enhances the thought, is described on the basis of factual materials.

One-sided thinking is not possible when reading Barpy. His works have a deep philosophical meaning. Therefore, careful study of his philosophy, ethics, and aesthetics is one of the most urgent issues of today.

Key words: bossay, polite, dak, dardi zar, gazal, yshydar, tarpi, ziyada, zar, etc.

Киришүү. Түштүк Кыргызстандын аймагына фарсий сөздөр тажик жана өзбек элдери аркылуу өтө көп өздөштүрүлгөндүгүн түштүктүк акын-жазуучулардын чыгармаларынан байкоого болот. Айрыкча ичкилик кыргыздардын поэзиясында тажик, иран, афган тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөр өтө жыш жолугат. Ал сөздөр ичкилик кыргыздардын кебинде төл сөз катары колднулгандыгы Барпынын чыгармаларында ачык байкалат. Анткени ичкилик кыргыздар башка кыргыздарга салыштырмалуу отурукташкан эл болгон үчүн сабаттуулукка эрте жетишишкен. Чыгыш маданиятына эрте аралашып, коңшулаш элдер менен мамыр-жумур жашагандыктан, ал элдер аркылуу иран, тажик сөздөрү кыргыз лексикасына кириши мыйзам ченемдүү көрүнүш болуп саналат.

Барпынын ырларында иранизмдердин колдонулушу жөн гана уйкаштыкты көздөбөстөн, ал сөздөрдүн маани-маңызы уккан адамдардын табитине өзгөчө таасир этип, өзгөчө образдуулукту жараткан.

Ичкилик кыргыздардын поэзиясы СССРдин тушунда жана андан кийин да жакшы изилдөөгө алынган эмес. Айрыкча элдик оозеки чыгармачылыгында изилдөөгө татырлык чыгармалар абдан көп. Ичкиликтердин салтуу маданиятын, материалдук, рухий байлыктарын жакындан билгибиз келсе, анда Барпыны терең изилдөөгө алуу мыйзам ченемдүү көрүнүш болуп эсептелет. Барпынын чыгармаларын бир окуп эле түшүнүп коюуга болбойт. Канчалык көп окусак, аны ошончолук жакындан түшүнүүгө мүмкүнчүлүк болот. Анын философиялык тармактагы ырлары болобу, ашыглык темасындагы ырлары болобу, санат-насыят темасындагы ырлары болобу ар бир жолу окугандан кийин дагы да жаңы тараптарын түшүнүүгө болот.

Барпынын поэикасын изилдөө, албетте, чоң маселе. Филология илимдеринин доктору, профессор, этнограф С.Кайыпов: “Ушул убакка чейин Барпынын поэтикасы изилдөөнүн объектиси боло элек, тактап айтканда, Барпынын көркөм структурасы, көркөм түзүмү тууралуу али сөз болгон жок”, - деп туура белгилегендей, анын ашыглык ырларынын поэтикасын изилдөө – көптөгөн мезгилди жана изилдөөнү талап кылары турган иш.

Изилденген материалдар жана анын практикалык жагы. Биз бул чакан макалабызды Барпынын “Гзал кыз” аттуу чыгармасынын мисалында жазууну туура таптык. Барпынын чыгармаларында иран тилинен кирген сөздөр өтө жыш жолугарын жана аны өз убагында өзүнүн изилдөө объектисине айландыра албай калганын мударис Х.Карасаевдин өкүнүү менен эскерген жайы бар экен, Анткени Х.Карасаев чет тилден кирген сөздөрдү терең изилдөө менен “Өздөштүрүлгөн сөздөр” деген эмгегин жаратканы жалпы эле кыргыз окурмандарына белгилүү.

Барпынын “Гөзал кыз” аттуу ырынын текстине көңүл бура турган болсок, чу,- деген жерден эле иранизмдер жыш жолугарын байкайбыз:

Жоолугуң кызыл башайы,

Жол жүрүп келдим атайы (Барпы).

Башайы [3, 171] сөзү иран тилиндеги **бачайы** [3, 170] сөзүнүн тыбыштык жактан өзгөрүп келиши менен колдонулат. Мааниси: жибек кездеменин кымбат баалуу түрү. Же болбосо илгерки элдик ырларда кездешкен тексттерден да ушундай эле мааниде келгендигин көрүүгө болот:

Бачайы кийген боюңуз,

Маараке болсун тоюңуз (Эл ырлары) [3, 171].

Андан кийинки кездешкен иранизм сөздү ошол эле куплеттен кездештиребиз:

Жалыңга салсаң, өзүң сал,

Жайдары гөзал сыпайы.

Гөзал сөзү азыркы кыргыз тилинде колдонулган сулуу, чырайлуу, көркөмдүү, келебеттүү деген сөздөрү менен синонимдеш мааниде келген [3, 198].

Сыпайы сөзү да иран тилинен кирген сөз болуп эсептелет. Биринчи мааниси: **таза, мөлтүр, сулуу, кооз** деген мааниде колдонулса, экинчи мааниси: **сылык-сыпаа, адептүү, тарбиялуу** маанисинде колдонулгандыгын Барпынын башка ырларынан да байкайбыз:

Аялдардын сыпаасы,

Көп каткырып күлбөгөн (Барпы) [3, 687].

Кийинки иранизмдер төмөнкү саптарда кездешет:

Дак салдың ууз жүрөккө,

Дардизар гөзал ак тамак. [2, 198].

Дак сөзү аябай кызытуу, жан дүйнөнү дүрбөлөңгө салуу, жүрөккө тынчтык бербөө маанилерин камтып келди. Дак сөзү башка учурларда да кызытуу маанисин билдирип келгенин айрыкча ак майды кызытууда, дактоодо колдонуларын жакшы билебиз. Мисалы: *Ак майды абдан дак кылып алган соң, алгач пиязды салуу керек болот.* (Ооеки сүйлөшүүдөн).

Дак сөзү Х.Карасаевдин “Камус наамасында”: абдан кызытуу деп берилип, суу майды абдан **дак** кылып, андан кийин боорсок бышыруу керек, деген мисалды келтирген [3, 228].

Дардизар сөзү бир нече фонетикалык өзгөрүүгө учураган абалында кездешип келет: **дардизар, дартызар, дардисар** ж.б.

Дардисар сөзү иран тилиндеги **дарт** анан **сар** деген эки сөздөн турат. **Дарт** – оору, **сар** – баш. Демек, баш ооруга чалдыктырган, кайгыга салган, санаа тарттырган деген маанилерди туюнтууда.

Дарт, дард сөздөрүн иран тилинен которгондо **оору, сыркоо, илдет** деген маанилерди берет. Башкача айтканда, ашык болгондун айынан жүрөк ооруга кабылды, жан дүйнөм сыркоолонду деген ойду айтууда. **Дарт** сөзүнүн кыргыз тилиндеги маанисин “Камус наамада” төмөнкүдөй мисалдар менен берилет:

1. оору, сыркоо, илдет.

Үшкүртөт эрди дарт деген,

Калктан чыгат март деген (Барпы) [3, 239].

2. кайгы, азап, мээнет.

Найзадан Чубак кутулуп,

Айдалган жылкы артынан.

*Жалгыздыктын **дартынан**,*

Алманбет, Чубак жөнөдү (“Манас”) [3, 239].

3. ой, мүдө, тилек.

Эки миң канча ат эле,

*Элдин байге **дарты** эле (“Манас”) [3, 239].*

Дарт сөзүнүн оору маанисинде келгендигин ооруган адамга карата берилчү батадан да көрүүгө болот: *Жараткан **дартыңа** дабаа берсин, илдетиңе шыпаа берсин, оомийин!* (Оозеки кептен).

Кийинки иранизмдер:

***Зияда** болсоң кулак сал,*

***Зарымды** угуп, гүлүмдү ал.*

Зияда сөзүн кыргызчага которгондо **көп, бир топ, аябай, ашык (ашыкча), катуу** деген сыяктуу маанилерде колдонулат. Тактап айтканда, көп ашык болдум, катуу сүйдүм, бир топ, аябай ашык болдум деген оюн билдирүүдө. Х.Карасаевдин аталган сөздүгүндө төмөнкүдөй тартипте берилген: **зияда, зыяда** иран сөзү. Көп, ашык, бир топ; энчилүү ат деп берип, Барпынын жогорку саптарын келтирген [3, 327].

Ал эми **зар** сөзүн кыргыз тилине которгондо эки мааниде колдонулат. Биринчиси алтын (**зар, зер**) маанисинде колдонулса, экинчиси **кайгы, муң, ый, ыза**, жана **көксөө** маанилеринде колдонулат. Барпынын “Гөзал кызында” **зар** сөзү экинчи маанисинде колдонулгандыгы ачык-айкын көрүнүп турат. Бул сөз ушундай эле маанисинде Манас эпосунда да колдонулгандыгын төмөндөгү мисалдан жолуктурууга болот:

Табак-табак болотту,

Ортосуна төктүрдүм.

*Бир кудайга **зар** ыйлап,*

Чыным менен жасагам (“Манас”).

Көксөө маанисинде:

Канча жыл жүрдүм кайгырып,

*Бир балага **зар** болуп (“Манас”).*

Ышкыдар, ышкызар сөзү Х.Карасаевдин “Камус наамасында (Карасай сөздүгүндө) араб, иран сөзү деп берилип, бул сөз фонетикалык жактан тыбыштык сыйлыгышууга учураган сөздөр катарында көрсөтүлүү менен, **ашык кылган, өзүнө тарткан, сүйүп калган, жакшы көрүп калган** маанилеринде берилген (Х.Карасаев. Камус наама, Бишкек, 1986. 838-б.).

Көрдүм даалай урууну,

Кечтим дайра улууну.

Издеп бир келдим, Гөзал кыз,

***Ышкыдар** сендей сулууну [2, 199].*

Ушул эле саптардан кийин **тарпи, тарпы** сөзү кездешет. Бул сөздү Х.Карасаев араб тилинен киргендигин белгилөө менен ал кыргызча **мактоо, көтөрмөлөө, эл оозунда болуу** деген маанилерди туюнтарын төмөндөгү мисалдар менен чагылдырган:

Тааныбайсың сен мени,

***Тарпи** кылат эл сени.*

Таанышталы шул жерден,

Тартиптүү Гөзал, кел бери (Барпы).

Контексттен көрүнгөндөй, Барпы Гөзал кыздын эл арасында кадыр-баркы бар, мактоого арзырлык касиеттерге ээ сапаттары бар экендигин иранизмдерди өз орду менен колдонуу аркылуу берүүдө.

“Гөза кыздагы” дагы бир өздөштүрүлгөн сөз **ынак** сөзү:

Кайда барсаң жаныңда,

Ынагың болуп жүрөйүн.

Караңгыда жол жүрсөң,

Чырагың болуп жүрөйүн [2, 199]..

Ынак сөзүнүн синонимдери болуп, **мамилелеш, жакын, көңүлү түз, дос**, сөздөрү эсептелет. Барпынын “Гөзал кызында” **жан күйгүзө турган адам** катары болуу мааниси камтылган.

Ынак сөзүнүн жогорудагыдай маанини камтып келгендигин жана кыргыз макал-лакаптарынан да кездешерин Х.Карасаевдин аталган сөздүтүндө төмөндөгүчө берилет:

Жакын, дос.

Кыздын жайын ынак билет,

Сөздүн жайын кулак билет (Макал) [3, 828]..

Жыйынтыктап айтканда, Барпы өздөштүрүлгөн сөздөрдү колдонууда анын айтып жаткан оюна ошол сөз канчалык көркөмдүү тааасир бере алгандыгына, угуучулардын аң сезимин ошол өздөштүрүлгөн сөздөр канчалык дүрбөлөңгө салгандыгына жана канчалык уйкаштыкты түзө ала тургандыгына терең маани берген.

Корутунду. Бир сөз менен айтканда, Барпынын текстологиясы кыргыз поэзиясында өзгөчө орду бар. Ошондуктан анын поэзиясы дыкат изилдөөгө алынышы керек. Барпынын чыгармалары аркылуу кыргыз тилине өздөштүрүлгөн көптөгөн сөздөр – илимий өңүттөн караганда, кыргыз тилинин рессурстарын, кубаттуулугун кеңейтип, улуттук лексикабызга канчалаган зор баалуу байлыкты киргизгенин идиреги бар ар бир инсан, өзгөчө филологдор даана сезип турушат.

Барпынын чыгармалары күн өткөн сайын актуалдуулугун арттырып, улуттун сөз наркын өстүрө берери шексиз. Ошол себептүү кийинки муундар Барпынын асылдыгын, Барпынын өзүнчө бир океан экендигин, Барпынын мыкты филолог экендигин сезүү үчүн Барпынын чыгармаларын үңүлүп кароо менен терең түшүнүп окууга бел байлоолору зарыл.

Адабияттар

1. Барпы: Чыгармалар 2-томдук. (Түз. Б.Апилов. -Б.: 2008. 384 б.
2. Даутов К.Алп кырдуу алп акындын дүйнөсү. -Бишкек, 2004.
3. Карасаев Х. Камус наама. -Бишкек, 1996. 856 б.
4. Карасаев Х. Накыл сөздөр. -Фрунзе, 1987. 344 б.
5. Юдахин К.К. Орусча-кыргызча сөздүк. КСЭ., 1985, 1-к. А-К. 504 б.
6. 12. Токоева Г.С. Генезис и эволюция миропонимания Барпы Алыкулова / Токоева Г.С. // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2015. – № 2(31). – С. 63-66. – EDN XYOZBZ.

Турдубаева Аида Мамажунусовна
“МАНАС” ЭПОСУ – КӨП ВАРИАНТТУУ ЭПОС
Турдубаева Аида Мамажунусовна
ЭПОС «МАНАС» - МНОГОВАРИАНТНЫЙ ЭПОС
Turdubaeva Aida Mamazhunusovna
The epic “Manas” is a multi-variant epic

УДК: 809.434.1(575.2)(043.3)

Аннотация. Бул макалада “Манас” эпосун жадысында сактап, айтып келген улуу манасчылардын жараткан варианттарын иликтөө изилдөөнүн предмети болуп эсептелет. Изилдөөнүн максаты болуп “Манас” эпосун жараткан манасчылардын варианттарын салыштырып, лингвистикалык талдоо жүргүзүү болуп саналат. Иликтөөнүн объектиси катары каралган “Манас” эпосунун варианттарын изилдөө процессинде салыштыруу, чечмелөө жана жалпылоо усулдары пайдаланылды. Эпостогу талдоого алынган сөздөргө белгилүү деңгээлде илимий-теориялык жыйынтык чыгарылды. Изилдөөдөгү материалдар жана эпостогу сөздөргө жүргүзүлгөн лингвистикалык талдоолор “Манас” эпосу боюнча изилдөөлөргө жана лексикология, кыргыз тили, манастануу сабагында колдонууга өбөлгө боло алат. Изилдөөнүн илимий баалуулугу катары манасчылардын айткан “Манас” эпосунун варианттарын изилдөө, манасчылардын жараткан варианттарындагы сюжеттерин, эпизоддорун салыштыруу, өзгөчөлүктөрүн, манасчылардын актёрлук чеберчилигин азыркы муундарга жеткирүү. “Манас” эпосу боюнча атайын окуу китебин, окуу куралдарын, окуу-усулдук колдономолорду иштеп чыгууда пайдаланылышы мүмкүн. Тарыхчылар, адабиятчылар жана жазуучулар дагы колдоно алышат. Изилдөөнүн натыйжалары манасчыларга, манастануу сабагына жана “Манас” эпосун изилдөөчүлөрдүн кийинки изилдөөлөрүнө таяныч болот.

Негизги сөздөр: Эпос, Манас, Семетей, Сейтек, манасчы, вариант, улуу манасчы, доор, тарыхый, эл, рухий, чыгарма, изилдөөчү, устат, шакирт.

Аннотация. В данной статье предметом исследования является исследование версий, созданных великими сказителями, заучившими и пересказавшими эпос «Манас». Цель исследования – сравнить версии сказителей, создавших эпос «Манас», и провести лингвистический анализ. В процессе исследования рассматриваемых в качестве объекта исследования вариантов эпоса «Манас» использовались методы сравнения, интерпретации и обобщения. По анализируемым в эпосе словам был сделан определенный уровень научно-теоретического заключения. Материалы исследования и лингвистический анализ слов эпоса могут способствовать исследованию эпоса «Манас» и использовать его на уроках лексикологии, кыргызского языка, манасоведения. Научная ценность исследования заключается в изучении вариантов эпоса «Манас», рассказанных сказителями, сравнении сюжетов и эпизодов в версиях, созданных сказителями, донесении особенностей и актерского мастерства сказителей до нынешних поколений. Он может быть использован при разработке специального учебника, учебных пособий, методики обучения по эпосу «Манас». Историки, писатели и писатели также могут ею воспользоваться. Результаты исследования станут справочником для сказителей, уроком манасоведения и дальнейшими исследованиями исследователей эпоса «Манас».

Ключевые слова: Эпос, Манас, Семетей, Сейтек, манасчий, вариант, великий манасчий, эпоха, исторический, народный, духовный, труд, исследователь, учитель, ученик.

Annotation. In this article, the subject of the study is the study of the variants created by the great storytellers who preserved and retold the epic "Manas". The purpose of the study is to conduct a linguistic analysis, compare the variants of the storytellers who created the epic "Manas". In the process of studying the variants of the epic "Manas", considered as an object of research, methods of comparison, interpretation and generalization were used. A certain scientific and theoretical conclusion was made to the analyzed words of the epic. The research materials and the linguistic analysis of the words of the epic can contribute to research on the epic "Manas" and their use in the lessons of lexicology, the Kyrgyz language, and Manas studies. The scientific value of the research lies in the study of the variants of the storytellers of the epic "Manas", the comparison of plots, episodes in the versions created by the storytellers, the transfer of features, acting skills of the storytellers to modern generations. They can be used in the development of a special textbook, textbooks, teaching aids on the epic "Manas". Historians, literati, and writers can also use. The results of the study will be based on storytellers, lessons of Manas studies and subsequent research by researchers of the epic "Manas".

Keywords: Epic, Manas, Semetey, Seitek, manaschiy, variant, great manaschi, epoch, historical, folk, spiritual, labor, researcher, teacher, student.

Киришүү. "Манас" эпосу - башка эч бир эпоско окшобогон кайталангыс өзгөчөлүгү менен айырмаланган кайталангыс чыгарма. Монументалдык чыгарма, анын айтылышы башка эч бир чыгармага окшобогондугу менен айырмаланат. Ал дүйнөгө белгилүү эпостордон көркөмдүгү менен гана эмес, көлөмү менен да айырмаланат. Ошентип, "Манас" эпосу адатта дүйнөлүк адабияттын "Илиада", "Одиссея", "Махабхарата", "Рамаяна" сыяктуу эпикалык чыгармалары менен салыштырылып, анын эбегейсиз көлөмүн баса белгилейт. Байыркы гректердин дүйнөгө белгилүү чыгармалары "Илиададан" (15 693 поэтикалык сап) жана "Одиссеядан" (12 110 поэтикалык сап, 27 803 поэтикалык сап бириктирилген), Хинди эпосу "Махабхаратадан" (200 000 поэтикалык сап), перс эпосу "Илиададан" (15 693 поэтикалык сап) 5 эсе жогору болгон. "Шахнамеден" бир нече эсе жогору [3,5-бет].

"Манас" эпосунун дагы бир өзгөчөлүгү анын өзгөрмөлүүлүгү болуп саналат. Варианттуулук көбүнчө оозеки чыгармаларга мүнөздүү.

"Манас" эпосу - узак мезгилди камтыган, көп кылымдарды басып өткөн жана бүгүнкү күнгө чейин өз баалуулугун жоготпогон өзүнчө көрүнүш. Ошондуктан, туруктуу бойдон кала турган дайыма кайталанган текст жок. "Манас" эпосунун автору - Бул эл, улуу манасчылар ошол элден атылып чыккан жанар тоодой, жан дүйнөсүндө, көкүрөгүндө кайталангыс кереметти сактап, өз вариантын жараткан, ар бир доордун манасчылары өз вариантын жараткан. Манасты эсинде сактап, ооздон оозго, муундан муунга өткөрүп келген.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Изилдөөнүн максаты "Манас" эпосундагы унутулуп бараткан, көчмөн кыргыз элинин негизги унаасы эсептелинген атка байланыштуу сөздөргө лингвистикалык талдоо жүргүзүү болуп саналат.

Бул максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй **милдеттер** коюлуп, чечмеленди:

1. Манасчылардын айткан варианттарына талдоо жүргүзүү.
2. "Манас" эпосунун варианттарын салыштыруу, топтоо

3. Эпостун варианттарынын окшоштуктарын жана айырмачылыктарын ачып берүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: “Манас” эпосунун варианттарынын окшоштуктарын, айырмачылыктарын ачып берүү жана салыштырып илимий баа берүү изилдөөнүн илимий жаңылыгы болуп эсептелет.

Изилдөөнүн усулдары жана материалдары: иликтөөнүн объектиси катары манасчылардын айткан варианттары, “Манас” эпосу боюнча изилдеген окумуштуулардын изилдөөлөрү боюнча материалдарды талдоого алынган объектилерди изилдөө процессинде материал жыйноо, салыштыруу жана анализ жүргүзүү усулдары колдонулду.

12-13 кылымдарда жашаган Токтогул ырчынын, Жайсаң ырчынын варианттары, Шапак Рысменде уулунун, Багыш Сазан уулунун, Молдобасан Муслманкул уулунун, Тоголок Молдонун, Манастын тушунда жашаган Ырамандын Ырчы уулунун [5,4-б.], Тыныбек Жапый уулунун, Чоюк Омуралы уулунун варианты, Сагымбай Орозбаковдун варианты, Саякбай Каралаевдин варианты, ошондой эле Жусуп Мамайдын варианты, бири-биринен өзгөчөлөнүп турган. Ар бир манасчы өзүнүн потенциалына жараша дүйнө таанымынын өзүнүн версиясын жаратат, ар бири ошол мезгилдеги доорун, салттарын, каада-салттарын, саясатын, ошол мезгилдеги тарыхын, философиясын, кыргыз элинин бүт жашоосун чагылдырат, "өткөн кылымдагы кыргыз руханий дүйнөсү – бул бири-бири менен ажырагыс байланышта болгон эки көркөм жана эстетикалык дүйнө, алар бири-бири менен ажырагыс байланыштагы бийиктик жана элдин бейпилдиги [2,3-б.]. “Манас” эпосу кыргыз элинин баалуулуктарынын бири, тугөнбөс рухий байлыгы, бөксөбөс казынасы.

Манасчылардын өзүнүн жараткан версиясы болгону менен, алар бири-биринен кескин айырмаланат дегенди билдирбейт: негизги окуялар, башкы каармандар өзгөрбөйт. Башкы каармандардын минген атынын аталышы, Жакыптын түшү, Манастын төрөлүшү, балалыгы, Алмамбеттин окуясы, Көкчөдөн кетиши, Манаска келип кошулушу, Каркырадан Кошой канга жолугушу, Алтайдан Ала-Тоого көчүшү, Көкөтөйдүн ашы, Манастын үйлөнүшү, Чоң казат, Кичи казат бөлүмдөрү манасчылардын бардык версияларында сакталат.

Кырк чоронун айрымдарынын аттары алардын айрым бөлүмдөрүнөн айырмаланып турат. Кээ бир эпизоддордо каармандардын аттары өзгөрүшү мумкүн.

Манасчылардын ар бири өзүнүн потенциалына, жагдайына жана каармандардын психологиялык абалына жараша сырткы келбетин өзгөртүп, жанын салып, бирде ыйлайт, бирде күлөт, бирде отурган жеринен жылат, бирде жыгылат жана ошого жараша колдорун жаңсап, эпизоддордун маанисине жараша сырткы көрүнүшүн өзгөртөт. “Манас” айтып жатканда бүт денесин кыймылга келтирип, эмоцияга кирип, жесттер менен, мимикалары менен жеткире аткарып, бирде шыбырап, бирде кыйкырып, аны уккан эл кошо ыйлап, кошо күлгөн адамдарды Манас дүйнөсүнө ээрчитип, элестүү жеткирген - өзү актер, өзү режиссер болгон.

Кыргыз тил илимине жана кыргыз адабиятына зор салымын кошкон окумуштуу, манас изилдөөчү С.Мусаев манасчыларды төрт топко бөлгөн: үйрөнчүк манасчы устатынан жаттап алган эпизоддорун айткандар; чала манасчылар элге кеңири таанымал болгон эпизоддорун жаттап алып, өзүнүн анча-мынча алымча-кошумчаларын кошуп аткаргандар, чыныгы манасчылар өзүнүн вариантын жараткандар – булар эпосту баштан аяк билген окуяларын, өзүнүн алымча кошумчаларын кошуп, өзүнүн вариантын түзгөндөр; чоң манасчылар эпостун өнүгүп-өсүшүнө зор салымын кошкон жогорку көлөмдүү өзүнүн

вариантын жараткан, эпостун окуяларын баштан-аяк билген, ирети менен кеңири толук аткарган, эл ичинде кадыр-баркка ээ болуп, эл сыйлаган манасчылар [6,23-б.].

Манасчы жашап жаткан заманындагы, өзүнүн айткан вариантында өз мезгилиндеги тарыхый окуяларды, жалпы этникалык кырдаалды, улуттук аң-сезимди, түшүнүктү, элдик акылмандыкты, дүйнө таанымын, философияны, маданий, эл аралык мамилелерди кошуп чагылдырган. Адатта, манасчылар өзүнүн убагындагы маданий жетишкендиктерди сүрөттөйт деп ишенүүгө негиз бар. Негизинен өзүнүн вариантын жараткан, таланттуу манасчылардын оратордук чеберчилигинин аркасында эпос оозеки формасында да жоголгон жок. “Манас” айтуучулардын аткаруу чеберчилигин өркүндөтүп, көркөм сапаттарды өркүндөтүүгө жана аларды элге жеткирүүгө мүмкүндүк берди. Устаттар өздөрүнүн мектебин куруп, артынан шакирттерди тарбиялап, “манасты” жаттатып, айттырып, үйрөтүп мураска калтырып кетишкен. Ушундай устаттардын эмгегинин, таалим-тарбиясынан улам эпостогу байыркы тилдик лексикалык кору да өзгөрүүсүз ооздон оозго өткөн.

Алп манасчылардын бири Келдибек Карбоз уулунун манасты аткаруу чеберчилигине, Келдибектин манасчылыгына олуя акын Арстанбек таң бере мындай деген экен: *Келдибек Манас айтканда, Шамал уруп, бук болуп, Боз үйлөргө жүк толуп. Чагылган учуп чартылдап, Кереге-уук карчылдап. Ат дүбүртүгүлүп, Журт атасы Манастын, Алмамбет, Чубак, Сыргактын, Арбагы көзгө урунуп. Кырк чоро кырдан суурулуп, Желеде кулун чыңырбай, Кымызга көңүл бурулбай. Төөлөр чөгүп жооодурап, Койлор жуушап, кепишпей, Коңулда иттер эт жебей. Аздектен турчу бардыгы. Кара тору түспөлү, Кыпкызыл болуп чыңалып, Арча отундай чок болчу. Ашырып айтаар Манасты, Ак уул, Куу уул кыргызда, Андай адам жок болчу. Он эки мүчө шалкылдап, Бүт денеси балкылдап, Тар дүйнөнү унутуп, Кең бейиште жүргөндөй. Сыйкырдуу дүйнө аралап, Керемет болуп кеткенин, Көргөн жайым бар эле, Көрбөгөн адам зар эле.* Келдибектин өнөрү жөнүндө мындан таасын, мындан так сөз табуу кыйын [<https://ky.wikipedia.org/wiki/>]. В.В.Радлов Келдибек манасчыдан “Көз камандар окуясын” жазып алган болсо керек деп болжолдошот. Анткени В.В.Радлов жазып алган бөлүмүн кимден жазып алганы жөнүндө айткан эмес. В.В.Радлов “Манас” эпосунан үзүндүлөрдү жарыкка чыгарганда, авторун жазган эмес [<https://ky.wikipedia.org/wiki/>].

Эл арасында Назар Болот уулу да “Манас” эпосунун үчилтигин билген чоң манасчы дешет. Ч.Валиханов Назар Болот уулунан “Көкөтөйдүн ашын” жаздырып алган деп айтышат. Ч.Валиханов жаздырып алган бөлүм көркөмдүгү менен башкалардын вариантынан айырмаланып турат.

Аткаруу жөндөмү башкалардан айырмаланган Кенжакара Калча уулунун варианты кыяктын коштоосунда айткандыгы менен өзгөчөлөнүп турат.

“1903-жылы сүрөтчү Б.Смирнов “Семетейдин Айчүрөккө үйлөнүшү” жана “Ак бала баатыр жөнүндө ыр” деген чыгарманы Кенжекара Калча уулунан үнжазгычка жазып алган. Ал орус тилине которулуп кара сөз түрүндө, 1914-жылы Москвадан “В степях Туркестана” (“Түркстан талааларында”) деген ат менен жарык көргөн. Бул тууралуу сүрөтчү өзү мындайча эскерет: “Жөнөкөй тери тон кийген, башында шуңшуйган калпагы бар, колуна куржун кармаган кичинекей жалпак кыргыз жакындап келип, шашпай аттан түштү. Бөлмөгө киргенде Кенжекара калпагын алып, топучан калды. Ал орто жашап калган киши эле. Жерге малдаш токунуп отуруп, куржундан аспабын (кыл кыягын) алып чыкты. Бул аспап биздин

скрипкага окшогон кылы бар... музыкалык аспап эле. Ырчы кыяктын кылын кармап көрүп, бир-эки жолу чалды... Ал көкүрөктүн тереңинен коңур үн чыгарды. Бул музыкадан жана ырдоодон болгон таасирди айтуу кыйын... Кекиртек менен ырдалган үн музыканын өзүнө ылайык келип, жарашып турду. Бул ырчы талаа элине жагат. Балким, ал үн чыгарып жатып, кыргыздын элдик оозеки чыгармасында тигил же, бул чыгармасын айкалыштырып, ырдын мазмунун түзүп жатса керек. Чынында бул анык ырчы-баян болсо керек. Ал ырдап жатканда угуучуларга такыр караган жок. өзүн курчап турган кишилерди унутуп койгондой болду” [7,23-б.].

Экинчи жагынан, Тоголок-Молдонун версиясында "Манастын ашы" эпизоду башка манасчылардын вариантында жок. Жазгыч акын Тоголок Молдо санжыраны жана тарыхты изилдеп, аларды мыкты өздөштүргөн. Ошондой эле Манастын башкаруусунун тарыхый доорун табууга көп күч жумшаган. Ал "Манас" эпосун кагазга түшүрүп 1937-1941-жылдары 98 703 сап ырды “Манас” эпосунан, 44873 сап ырды “Семетей” бөлүмүнөн өзүнүн вариантын Кыргыз Илимдер Академиясына өткөрүп берген. [3,10-б.].

Сагымбай Орозбаковдун манасчылык өнөрү башкалардан айырмаланган. Анын вариантында Манастын 9 атасы жөнүндө айтылат. Элдик уламыштарга ылайык, анда Манастын 12 урпагы жөнүндө айтылат. Ошол учурда биздин жазуу адабиятыбыз жаңы эле калыптанып жаткандыктан, диктофон да, видео жазгыч да жок болчу, ошондой эле манасчынын оорусунан улам Ыбырай Абдыракманов "Манас" эпосун гана жаздырууга жетишкен. Ал абдан мыкты манасчы болгон. Саякбайдын түштү чечмелеп жатканын уккан жерим бар, Саякбайдын түшүндө Сагымбайдын бүркүтү түндүгүнө келип конот, анда ал абдан кубанып, “мен Сагымбайдай мыкты манасчы болом”, - деп жорутан жайы бар.

Манасчы Сейде Дейди кызынын дагы вариантында "Манастын Ферганада калаа курдурганы" деген эпизоду жолугат, бирок башка манасчылардын вариантында кездешпейт. Сейдеден жаздырып алган "Манастын Ферганада калаа курдурганы" бөлүмү 3 басма табак Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Кол жазмалар жыйнагында сакталып турат. Дейди кызы Сейде "Манас", "Семетей", "Сейтек", "Кенен", "Алымсарык" эпосторун айткан.

Жаныбай Кожек уулунун версиясында "Манастын санжырасы" деп аталган бөлүмү кездешет, анын бул бөлүмү башка булактарда жок. Бул манасчы Жумгалдан болот. Манасчынын жети атасы: Айдарбек, Сүйүнбай, Сакүчүк, Теңирбай, Сари, Жаманкара, Кожек – баары Манасчы болушкандыгын айткан. Манас жыйноочу Каюм Мифтаков Жаныбайдан "Семетей" чыгармасын жаздырууга чоң салымын кошкон. Ал Жаңгыбайга тамак-аш жана кийим-кече берип, күнүнө 200 сом төлөп берүүгө келишип "Манас" эпосунан үзүндүлөрдү жазып алган. 1936-жылдын сентябрынан 1937-жылдын мартына чейин "Семетей" эпосунан жүз басма табак, ошондой эле "Манастын санжырасы" жана "Манастын балалыгы" деген бөлүмдөрүн жарыялаган [3,25-б.].

Эл тарабынан түзүлгөн ар кандай маданий жана руханий байлыктын баалуулугу, улуулугу жана бийиктиги анын өткөн доорлордогу адамдардын белгилүү бир деңгээлдеги өнүгүүсүн, алардын жашоо образынын багытын жана берилген тарыхый мезгилди көрсөтүп тургандыгында жатат [1,234-б.].

Башка манасчылардын вариантынан Жусуп Мамайдын варианты дагы өзгөчөлөнүп турат. Манасчылардын жашаган жери, территориясы дагы роль ойнойт болуш керек.

Кытайлык кыргыз болгон үчүн дагы айткан “манасы” айырмаланып турат. Башка манасчылардан өзгөчөлүгү Жусуп манасчы эпосту кагазга өзү түшүргөндүгүндө.

Чебересинин айтымына караганда, манасты айтуу чеберчилиги, угуп отурган элди өзүнө тарта билгенинде. Манас айтып өзү кызып калганда, төрдөн босогого жетип, кайра төргө чыкканын билбей калчу деп эскерген жери да бар. “Манаска жети кандын келиши” деген бөлүмүн өтө жакшы искусство менен айткан, түн бир оокумда кирген буурадай, кайрадан “манас” айтып күч алып, оозунан чыккан көбүк өзүнүн сакалына, көкүрөгүнө чачырап, айткан сайын чарчоону билбей, күчүнө кирчү деп айтышат.

Ар бир манасчынын бири-биринен айырмаланган, кайсы бир бөлүмүн ийине жеткире айтып, эл оозунда лакап болуп калгандары айтылып калган. Алсак, Саякбай Каралаев “Каныкейдин тайторунун чапканы” деген бөлүмүн өтө сонун келтирип, мыкты чеберчилик менен айтканын, Москвада И.Сталин туруп алып, көпкө чейин кол чаап тургандыгы аңыз кеп болуп айтылып жүрөт. Саякбайдын устаты Чоюкеден үйрөнгөн, анткени Чоюке манасчы “Каныкейдин тайторунун чапканы” деген эпизодун аябай жакшы айтчу, ал айтканда ыйлабаган адам калчу эмес деп Саякбай Каралаевдин замандаштарынын оозунан уккандар бар.

Казак элинин дүйнөгө таанымал, даанышман жазуучусу М.Ауэзов Саякбайдын талантын абдан баалаган. Кыргыз эли биздин жазма адабиятыбыз жок дейсиңер силердин тирүү энциклопедияңар мына ушул киши деген баасын берип. Ар жыйында Саякбайды чакыртып, алдыртып алчу деп эскеришет. Академик Козин: «Мен көп элдин жомокчу ырчыларынын, артисттеринин эпос айткандарын, ырдагандарын көргөм, бирок Саякбайдай таланттуу, укмуштуудай аткаруучуну көргөн эмесмин. Саякбайдын аткаруусу ушунчалык таасирдүү, азыркы аткарган «Манасына» тил билбесек да түшүнүп, катуу таасирлендик», - деп баа берген[3,27-б.].

Алжир Республикасынын маданият министри Мурад Борбуну С.Каралаевдин «Манасты» аткаруусун көрүп, өнөрүнө баа берип, Саякбайдын мойнунан кучактап, көзүнө жаш толуп, бетинен өөп «Силер жазуу, адабиятыбыз, китептерибиз болгон эмес дейсиңер, силердин улуттук китепканаңар ушул карыя» - деп эскерет Ч. Айтматов.

Саякбай Каралаев “Чоюке - шумкар – мен чымчык, Чоюке- чынар – мен чырпык”, - деп өзүн устаты Чоюкеге салыштырып, сүрөттөп, анын манасчылык өнөрүнө баа берген.

"Манас" эпосу-бул ата-бабалардын табылгаларынын кенчи, дүйнөлүк маданияттын казынасына уникалдуу салым, элдин улуулугун күбөлөндүргөн баалуу мурас; Дүйнөлүк поэтиканын сейрек кездешүүчү эстеликтеринин бири; кыргыз элинин жашоо образы, урпагына калтырган өчпөс баалуулугу. Миң жылдык тарыхы бар кыргыздын өмүр таржымалы, дүйнө таанымы, сактап келген үрп-адаты, каады салты, медицинасы, диний көз карашы, искусствосу; Кыргыздын басып өткөн жолу - улуу сабак, адамдарды өз урпактарына тааныштыруучу тарыхы жана энциклопедиясы; адамдын аң-сезиминин руханий куралы, искусствонун чоң дүйнөсү, таалим-тарбия алуучу келечеги; элдик мектеп, улуттук ынтымак, адамгерчилик жана биримдик жөнүндөгү улуу насаат, кыргыз рухунун туу чокусу!

Изилдөөнүн жыйынтыгы. Бул эмгегибизде төмөнкүдөй жыйынтык чыгардык:

1. “Манас” эпосу оозеки чыгарма болгондуктан, көп варианттуу эпос.
2. Манасчылардын варианттарында башка манасчылардын вариантында кездешпеген эпизоддору менен айырмаланып турат.

3. Манасчылардын айтуу актёрлук чеберчилиги бири-бирине окшобойт.

4. Манасчылар башкаларга окшобогон касиеттерге ээ болгон.

Корутунду. Жыйынтыктап айтканда, улуу манасчылардын жогоруда айтылган версиялары дайыма кайталануучу текст жок экенин далилдейт. Манасчылар чыныгы таланттуу адамдардан гана келгенине дагы бир жолу ынандык. Устатынан сабак алып, үлгү алып, андан нары даремети жетишинче өнүктүрүп, өзүнүн турмуштук тажрыйбасын, кыргыздын каада-салттарын, үрп-адаттарын, ошол доордо көргөндөрүн, Манастын бөлүмдөрүн улантып, өнүктүрүп, өз вариантын түзгөнүнө күбө болдук.

Жыл сайын май айында "Манас күнү" белгиленип, мамлекеттин көңүлүн бурган телепрограммалардын сынактары уюштурулат.

Аптанын ар шаршемби күнү каналдын "Чак түш" программасында манасчылар 1 саат "Манас" эпосунан үзүндү айтышат.

Жогоруда келтирилген мисалдардан көрүнүп тургандай, "Манас" эпосу жок болуп кетпестен өсүп-өнүгө берет.

Кыргыздын мыкты режиссерлору "Манас" эпосу тууралуу толук болбосо да анын айрым эпизоддорунан үзүндүлөр менен фильмдерди тартат деп ишенебиз.

Колдонулган адабияттар

1. Абдувалиев И. Филология маселелери. Б.: Бийиктик. 2012. – 264 б.
2. Акматова В. С. "Манас" эпосу жана кыргыз адабиятындагы идеялык күрөш (XX кылым). автореферат Б.: – 2019. 48 б.
3. Ажыбаев К. М. Манас таануу. Окуу усулдук комплекс. Б.: 2015. – 213 б.
4. Дүйшеева Т. С. «Манас» эпосунун этномаданий лексикасы. диссертациялык кол жазма, Нарын: 2014. – 183 б.
5. «Манас» энциклопедиясы. 1-том. Жооптуу редакторлор: А. Акматалиев, Д. Андашев. – Б.: «Кут-Бер», 2016. – 704 б.
6. Өмүралиева Э. И. Манастаану окуу-методикалык колдонмо, Б.: БГУ. 2019. – 132 б.
7. Турдубаева А. М. "Манас таануу" Окуу-усулдук колдонмо. Б.: БАЭМУ. 2024. – 97 б.

Эшиев А. М.

БАРПЫ АПЫЗДЫН ТӨРТ ТАКЫЛЕТИ

Эшиев А. М.

ЧЕТЫРЕ СТИХИИ БАРПЫ АКЫНА

Eshiev A. M.

FOUR ELEMENTS OF THE IMPROVISING SINGER BARPY

УДК 821.512.154

Аннотация: Макалада улуу кыргыз төкмө ырчысы Барпы апыздын космологиялык ой жүгүртүүлөрү чагылдырылат. Барпынын аалам, күн, жер, адам, жашоо тууралуу төкмө поэзиясы – апыздын ойчул акын экендигин ырастайт. Апыздын дүйнө түркүгү - төрт такылети (жер, суу, от, шамал) кыргыздык табият философиялык терең ой-идеяларга жатары такталат. Төрт такылеттин байыркы натурфилософиядагы дүйнөнүн төрт элементи (жер, суу, аба, от) менен жакындыктары, окшоштуктары сүрөттөлөт. Барпы ырчынын төрт такылетине канатташ, жандооч нерселер, көрүнүштөр, кубулуштар (аба, жамгыр, шоола, түн) өзүнчө табият стихиялары экендиги белгиленет.

Түйүндүү сөздөр: Барпы апыз, кыргыздык табият философиялык ой-идеялар, төрт такылет, жер, суу, от, шамал, байыркы натурфилософия.

Аннотация: В статье рассмотрены космологические мысли великого кыргызского певца-импровизатора Барпы апыза. Импровизаторская поэзия Барпы о вселенной, солнце, земле, человеке и жизни является отражением философских размышлений певца. Философская картина мира певца - четыре стихии (земля, вода, огонь, ветер) базируются на глубоких кыргызских натурфилософских идеях. Описаны сходства и родства четырех элементов Барпы апыза с четырьмя основными стихиями мира (земля, вода, огонь, воздух) в античной натурфилософии. Отмечается, что у Барпы апыза другие природные стихии (воздух, дождь, свет, ночь) – это отдельные природные явления, неразлучные спутники Земли.

Ключевые слова: Барпы апыз, кыргызские натурфилософские идеи, четыре стихии, земля, вода, огонь, ветер, древняя натурфилософия.

Abstract: The article examines the cosmological thoughts of the great Kyrgyz singer-improviser Barpy Apyz. Barpy's improvisational poetry about the universe, the sun, the earth, man and life is a reflection of the singer's philosophical reflections. The singer's philosophical picture of the world - the four elements (earth, water, fire, wind) is based on deep Kyrgyz natural philosophical ideas. The similarities and relationships of Barpy Apyz's four elements with the four main elements of the world (earth, water, fire, air) in ancient natural philosophy are described. It is noted that Barpy Apyz has other natural elements (air, rain, light, night) - these are separate natural phenomena, inseparable companions of the Earth.

Keywords: Barpy Apyz, Kyrgyz natural philosophical ideas, four elements, earth, water, fire, wind, ancient natural philosophy.

Барпы Алыкулов – улуу төкмө ырчы. Комузу жок төгүп айткан. Санат, ашыглык ырларынын устазы. Айтышып жеңдирбеген. Акынды угууга эл миндеп агылган. Качан, каерде экен деп акмалап турушкан. Апыздын ырларын аш-тойлордо утуру ырдагандардын саны өткөн кылымдын 60-80-жж. бир топ болгон.

Барпы акылман, ойчул акын. Философиялык ойлорго жык төкмө ырчы. Акындын “Күн”, “Жер”, “Аккан суу”, “От”, “Шамал” аттуу ырлары этникалык философемадан кылчайбай аттап, ыраактап бийиктеген, байыркы грек жана философиялык терең ой-идеялар.

Мындай (аалам, күн, жер, адам, жашоо) төкмө поэзия, балким, Барпы ырчы орто жаштан өтүп, көзү дурустап көрбөй (“Азиз элем жетелеп, // Алыс жолду төтөлөп, // Алып жүрөт курбалым”), карылыкка моюн сунуп калганда калыптана баштаган беле. Аны каерде, кимдерге биринчи айтып, ошондо уккан аудитория кандай кабыл алды экен (“Санат ырларын, дүйнөнүн кубулуштарын ырдаганда угуучуларды бирде алтынчы асманга алып чыкса, бирде жетинчи жердин алдындагы окуяларга дуушар кылчу...” [2, 193-б.]). Акын билгенди, айтканды, ким кандай туюп түшүндү экен. Угузуп да, угузбай кандай ой, тилектер айтылды экен. Эл ичинде калысы да, кат-сабаттуусу да, сынчысы да болгон. Бирок эртеси кайра эле аш-тойго апызды аңдып агылган.

Төкмөлүк поэзия. Ыр 7-8 муунда ырдап айтылган. Комуз менен да, комузу жок да. Ыр муун сакталган. Бул кыргыз акындар поэзиясына гана мүнөздүү. Оозеки айтылган. Угарман, күйөрман, сынчы – баары көрүп, угуп тыңшаган. Ыракат алган. Эч ким артынан түшүп жазып калбаган. Ой да болбогон. Жүздөгөн жылдар ичи.

Айткан ырларынын кийинки тагдырын ойлогон Барпы апыз өзү аракеттенип жаздырыптыр. “Барпы менен кездешүү” (Т. Шамшиев), “Акынды эскерүү” (Т. Байзаков), “Кайнатамдын ырын жазгам” (Т. Бекибаев), “Барпынын ырын жазгамын” (Т. Токтосунов), “Атамдын эсерүүсү” (А. Касымов) [2, 186; 193; 244-254; 274-бб.] ж.б. Бирок бул айла жоктун иши болгон. Издеп, таап, чакырып, иреттеп жазгандарга баракелде. З. Бектенов: “Ушул жолу Барпынын чыгармасын жаздыруу иши үч айга созулду. Үч айдан кийин Барпы аке: - Менде болгон ыр казынамды жаздырып бүттүм, - деди” (1946-ж.) [2, 205-б.]. Ооба, өкмөттүк деңгээлде мамиле болбогондо ойчул ырчынын көптөгөн ырлары унутта калмак экен. Бирок жазылбай калганы канча эле.

Ойчул ырчы философиялык ойлоо деңгээлине кантип жетти экен. Китеппи, кол жазмабы, көгөргөн көк дептерби окугудай кат сабат ачылбаса, калем кармап жазбаса (“Илимден кемчил болуп өстүм өзүм”), бала кезден көзү ооруп келсе, кайдан жүрүп кайдагы аалам, күн, жер тематикасын билип, түшүнүп, анан буларды төгүп ыр менен айткан эле.

Барпы апыздын чыгармачылыгын изилдеп келген белгилүү адабиятчы К. Даутов: “Барпы кээ бир философиялык ойлорду айткан эле акын эмес, а илим өнүккөн элдерде кездешчү зор философиялык системасы бар ойчул акын экендиги, ал Аалам түзүлүшү жана Адам табияты жөнүндө санаттары менен кыргыз даанышмандыгын Чыгыш философиясынын деңгээлине көтөрүп таштаган бийиктеги титан экендиги, азырынча изилдөөчүлөрдүн түшүнө да кирбейт. Андай баскычка жетиш дагы кыйла мезгилди талап этет” (1995-ж.) [1, 9-б.]. Ооба, андан бери отуз жылга жакын убакыт өтүптүр. Ошону менен бирге жогорку макаладан оо илгери эле (1978-ж.) А. А. Байбосуновдун “Барпынын чыгармаларындагы космологиялык ой жүгүртүүлөр” деген илимий макаласында акын Күн, Аалам темасында “стихиялык түрдө гелиоцентрикалык (Борборунда күн турган дүйнөнүн системасы) принципти түшүнө билгендигин ачык байкоого болот... Ушул фактылар Барпынын материалисттик көз карашын накта мүнөздөп турат” [2, 141; 303-бб.] деген пикир айтылган. Бирок төкмөнүн кыргыздык табият философиясын канча мезгил өтсө да ийине келтирип изилдеп жарыя кылуу оңойго турбастыгы талашсыз. Башкысы уучубуз кур эмес.

Барпы ойчул акындын дүйнө түркүгү - төрт такылетине кээ бир ой туюмдар.

Жер.

Төгөрөктүн топугу –

Төрт такылет турбайбы. [1, 27-б.]

Ойчул акындын төрт такылет (Жер, Суу, От, Шамал) деп, дүйнөнүн түркүгү (төгөрөктүн топугу) болгон төрт элементти айтат. Ооба, ашык-кеми жок төрт такылет дейт. Беш, же үч такылет дебептир. Анткени алар туптуура төртөө экенин так билген. Элемент деген грек терминин Барпы такылет деп айтат.

Байыркы жана орто кылымдардагы натурфилософияда: дүйнөнүн төрт негизги принциптери (жер, суу, аба, от) белгиленет. Байыркы грек философу Эмпедокл (б.з.ч. V к.) төрт элементтин теориясын биринчи болуп иштеп чыккан. Кийинчерээк төрт элемент концепциясын Платон (б.з.ч. V-IV кк.), анан Аристотель (б.з.ч. IV к.) улантып өнүктүрүшкөн [4].

Аристотель боюнча ар бир элемент бир негизги заттын абалынын бирин билдирет. Негизги сапаттардын белгилүү бир айкалышы - жылуулук, муздак, нымдуулук жана кургактык. Маселен:

Аристотелде: жылуу + кургак = От.

Барпыда: Жагылуу От, жаркын От – // Жылуулуктун теңири.

От жылытат ар убак, // Ордолуу үйдүн турагын.

Оролуп Күндүн багына, // Отурдум Оттун табына. [1, 40-44-бб.]

Аристотелде: жылуулук + нымдуулук = Аба.

Барпынын төрт такылетинде Аба айтылбайт. Байыркы кытай натурфилософиясында да Аба беш элементке кирбейт.

Аристотелде: муздак + нымдуулук = Суу.

Барпыда: Топуракты намдатып, // Сызып чыккан аккан суу.

Ар ким ичсе кубанып, // Маза кылган аккан суу. [1, 29-30-бб.]

Аристотелде: муздак + кургак = Жер.

Барпыда: Бир чөлкөмдө кум жатат, // Бир чөлкөмдө ным жатат,

Бир чөлкөмдө чым жатат, // Бир чөлкөмдө дың жатат. [1, 28-б.]

Байыркы кытай натурфилософиясында төрт элемент эмес, беш элементти (стихияны) камтыган Ву-син (От, Суу, Жер, Дарак, Металл) окуусу болгон.

Төрт такылет тууралуу Барпы ырчы “Аккан суу” деген ырында да кайталайт. Туурасы, төрт такылетин аккан сууга карай дагы бир ирет тактап өтөт.

Дүнүйада эң керек

Төрт такылет, аккан суу.

Төртөбүндө барабар

Бар акыбет аккан суу. [1, 35-б.]

Акын төрт такылет дүйнөдө эң керек, алар бири-бирине барабар, анын ичинде аккан суу бар деп баса белгилейт.

Ойчул ырчы төрт такылетке Жер, Суу, От, Шамалды киргизет. Байыркы гректик төрт элементтен өзгөчөлөнөт (Аба эмес Шамал). Балким, дал ушул өзгөчөлүгү Барпы төкмөнүн байыркы грек жана кытай натурфилософияларындагы элементтер тууралуу маалыматы болбогондугун, аларды туурап эрчибегендигин айгинелеп тургандыр. Ооба, такылеттери

апыздын жеке өзүнүн тапканы экендиги күмөн туудурбайт. Бирок эмнеден, кантип, кайдан. Жоопсуз суроолор. Таң калдырат.

Суу көп дешет дүйнөдө,
Сууну да Жер көтөрөт. [1, 27-б.]

Ооба, 5-класстын окуучусу менен тең жарышып, суу 71%, жер 29% түзөт деп шыр жооп бермекпиз. “Дүйнөлүк океандар жер бетинин 71% ээлеп, сууга толгонуна карабастан, океан суулары жердин массасынын 0,023% гана түзөт” [6]. Бирок география сабагындагы 71% океан, деңиз, көл, дарыя ж.б. суулар ошол Барпы апыздын Жеринде жаткандыгы ушунча мезгил ичи эч оюбузга келбегендиги да жашырын эмес. Караңыз, улуу акын муну “ошол көп деген сууну Жер өзү батырып көтөрүп жүрбөйбү” деп, эки ыр сабы менен ой калчоого жем таштайт.

Аккан суу.
Тувулган жердин баласы –
Такылетин карачы,
Тарбиялап аккан суу. [1, 29-б.]

Барпы ырчынын бул ыр саптарында аккан суу бир такылет катары Жердин туулган баласы (жаратканы) болууда. Акын аккан сууга тарбия көргөн (өз нугунда аккан) такылетин (стихиясын) карачы деп суктануу менен карайт.

Бууңан булут ичкени
Жамгыр болгон аккан суу. [1, 32-б.]

Мында ойчул апыз суу бууланып, анан булутка айланып, кайра жамгыр болуп жерге жаайт деген суунун айлануу циклин ыр менен жеткириптир. “Табияттагы суунун айлануусу (гидрологиялык цикл), нымдуулуктун цикли – жердин биосферасындагы суунун циклдик кыймыл процесси. Суу жер бетинен жана суу объектилеринен (дарыялар, көлдөр, суу сактагычтар ж.б.) бууланат, бирок суунун көпчүлүк бөлүгү дүйнөлүк океандын бетинен бууланат” [3]. Ооба, мактаб босогосун аттабаган, кат-сабаттан алыс калган төкмө ырчы күн – жер - суу – буу - жамгыр – суу айлампасын жатык тил менен санаттап айтып жеткирет.

Жолдоштугуң Күн менен
Сүйлөшөсүң ким менен?
Күн жолдошуң эритет
Уюлдун калың музуну.
Ай жолдошуң тиктеди,
Аккан суу сенин жүзүңдү. [1, 33-б.]

Барпы ырчы аккан сууну Күн менен жолдош кылып, Күн жакшы тийбесе кайдан суу болмок, кайра муз болуп тоңуп калмак деген ойду айтат. Уюлдун калың тоң музу да күн нуруна туруштук бербей эрип сууга айланары ырас. Аккан сууга күндүзү Күн, түндөсү Ай жолдош экен. Аккан сууга асмандагы Күн жана Ай түздөн-түз себепчи деген ой жатат.

Ай он беште жык толуп,
Жарык болгон аккан суу.
Дүнүйө бою ыраатың
Анык болгон аккан суу. () [1, 34-б.]

Барпы акын ай он беште суу өзөн-сайга жык толот, мелт-калт болуп күнгө чагылышып жарык чачып турат деген ойду элестүү берет. Ай он беши качан эле деп, төкмө ырчы билгенди биз түкшүмөлдөп турганча, айтылуу Алыкул (Осмонов) “Айга” деген

ырында “Жаз мезгили, он беште ай, // Уйкуга мас өзөн-сай. // Көркүн калам айта алгыс, // Олдо тоонун түнкүсү ай” (1944) [5] деп, кадыресе жаздын келиши менен “уйкуга мас өзөн-сай” сууну он бешке караган түнкү ай менен тогоштуруп чечмелеп берет.

Баш келиш жериң Күн чыгыш,
Токтолуш жериң Батышта,
Пурсат жок тынчып жатышка. [1, 36-б.]

Апыз аккан суу Күн чыгыштан башталат да, Батышты көздөй агып отурат дейт. Ооба, Кыргызстанда жер рельефине карай дарыя-суулар чыгыштан батышты көздөй агат. Маселен, Нарын дарыясы, Жазы дарыясы, Көк-Арт суусу, Чүй дарыясы ж.б. Караңыз, чоң суулардын акканын күндө көрүп турсак да, неге ушундай экенине маани бербей келет экенбиз.

Жер бүткөндө жаралган,
Элден мурун аккан суу. [1, 36-б.]

Ырчынын аккан суу жер бүткөндө эле жаралган, анда адамзат жарала элек кез дегени илимий да, библиялык да версиялар менен шайкеш келет. Ал мындай маалыматты кайдан уккан эле, же жеке өз ой-туюмунан улам калыптанган беле. Адам суусуз жашай албастыгы чындык. Ошон үчүн да акын айткан “Жетимиш миң макулук” (27-б.) да, “Адам” (40-б.) да суудан кийин жаралгандыгы анык.

Ада болбойт аккан суу,
Ар канча ырдан мен айтсам. [1, 36-б.]

Акын аккан суу түгүнбөйт дейт, ал түбөлүктүү экен. Адамга көз каранды эмес. Сууну адамзатты бириктирген нерсе, универсалдуу символ деп түшүнүп келебиз.

От.
Жалындуу Күн, жаркын От –
Жылуулуктун теңири. [1, 40-б.]

Барпы ырчы жаркын Отту жалындуу Күнгө бирдей карап, жылуулуктун теңири – кудайы дейт.

Бүт тириглик Отто бар,
Болбогула арасат. [1, 40-б.]

Апыз адамзаттын бүт тиричилиги От менен байланышкан, буга күмөн санабай эле койгула дейт. Ооба, кудайдын жараткан күнү от жагып күн өткөргөн адам Оттун табиятын андап-туйбагандыгы да ырас. От өчпөгөн коломтонун миң-миң жылдык санжыра-санаты дайын экендиги да маалым.

Булутка булут жабышса,
Булутка булут кагышса –
Жарк-журк этет чагылган.
Жарып өтсө асманды
Жалынга окшоп жагылган...
Опурталдуу болсо да,
От ошондон табылган. [1, 41-б.]

Барпы төкмөнүн дал ушул ыр саптары анын От тууралуу айтайын деген бүт оюн тыянактап тургансыйт. Ооба, мында булутка булут кагышып - чагылган – От жаралат, адам алгач ирет биринчи Отту ушул чагылгандан алган деген ой жатат.

Бекеринен да байыркы грек мифологиясында асман, чагылган кудайы, от менен ойлонгон Зевс бийлик амирине баш ийбей моюн толгогондорду чагылган оту менен жазалабаса керек эле. Ал эми дагы бир байыркы грек мифтик титан, скифтер падышасы аталган Прометей адамдар үчүн Олимптен Отту уурдап ала качып келген деп айтылат. Прометей бул адамзат тагдырын чечкен жоругу үчүн аталаш тууганы, бүт кудайлар ана башы Зевстин каарына калгандыгы да маалым.

Оттун ай-ааламдык, адамзаттык маани-маңызын акындын төмөндөгү ыр саптары ырастап тургандай:

От менен дүйнө уланат,

Оту жок дүйнө куланат. [1, 41-б.]

Ооба, От бар үчүн дүйнөдө жашоо уланат, От өчсө дүйнөдө жашоо да токтойт деген ой жатат. Туура, бирок кептин баары ошол өзү көзү азиз бу инсандын От тууралуу ой-туюмдары эмнеден улам жаралган да, мындай ой тыянакка чыгарганга эмне түрткү болду экен деген ой келет. Дагы да тагыраак айтканда мындай (илимге чейинки) билимди кайдан алган дейсиң да. Анткени мындай ай-ааламдык ой тыянак “жөн эле, а эми бир кеп да” деп жаралбастыгы ырас, артында жабылуу ачыкталбаган билим турат.

Шамал.

Жарышканы күн менен,

Жолдоштугу түн менен.

Биле албадым эмгиче

Сыр сурашат ким менен? [1, 37-б.]

Мында Барпы апыз аккан суудагыдай шамалды күн менен түндүн жолдошу дейт. Анан аккан сууну сүйлөшөсүң ким менен дегендей, шамалды да ким менен сыр сурашасың деп риторикалык суроо салат.

Калкка керек шамалдын,

Калкка белек шамалдын,

Бар кызматын айтайын... [1, 38-б.]

Акындын айтымында шамал элге керек да, белек да экен, элге кызмат да кылат экен. Бул зор энергиялык күч-кубатка ээ табият стихиясынын зыяны менен кошо пайда жагы да бар дейт. Маселен, “Айта берсе түгүнбөйт // Айдар аттуу шамалдын // Пайда менен зыяны” (39-б.), же “Жайында жан сергитип, // Жабыкса көңүл эргитип, // Үйүр болот адамга” (39-б.) деген ыр саптары. Эми бизде болбосо да, шамал кээ бир башка өлкөлөрдө электр энергиясын берүүчү булак катары колодонулары дайын.

Онунан жүрсө - таң аткан,

Орунсуз жүрсө - түн баскан. [1, 38-б.]

Мында шамал булуттарды башкарып, онунан жүрсө кара булуттарды айдап ак таңды атырат, анан орунсуз жүрүп калса баягы кара булуттар күндү жаап, караңгы түндү түшүрөт дейт. Ырчынын оюнча буга каршы эч кандай күч жок, башкарууга болбойт. Бул шамалдын өзүнүн табигый стихиясы экен эми деп колун жаят.

Кышында жүргөн шамалды

Жокчулук десе эп болот.

Күзүндө жүргөн шамалды

Токчулук десе эп болот.

Жазында жүргөн шамалдын

Ачы менен тогу бар.

Жайында жүргөн шамалдын

Жан сергитер ону бар. [1, 39-б.]

Апыз өзүнүн төрт стихиясынын бири Шамалдын төрт мезгилге карата ордун иреттеп өтөт. Кышында жүргөн шамалды жокчулукка, күзүндө жүргөн шамалды токчулукка

себепкер дейт. Ал эми жазында жүргөн шамал токчулукка да, ачарчылыкка да бирдей себепчи, мунун акыбети ар пенденин эс-жадында болушун эске салат.

Барпы ырчынын төрт такылетине канатташ, жандооч нерселер, көрүнүштөр, кубулуштар.

Аба, Жамгыр, Шоола, Түн –

Адилет Жердин коногу. [1, 26-б.]

Ооба, бул Аба, Жамгыр, Шоола, Түн - төртөө Жердин коногу экен. (Айтмакчы, Жердин бул төрт коногу Барпынын төрт такылетинде жок. Караңыз, байыркы грек натурфилософиянын төрт элементиндеги Аба мында Жердин коногу экен). Эми конок деген бир келип, анан кайра кетет, тагыраагы үйдүн кожоюну эмес. Акын ушуну айткысы келет. Демек, бул төртөө өз алдынча, Жерге көз каранды эмес табийгый нерселер, көрүнүштөр, кубулуштар. Туура, Аба, Шоола, Түн ааламдык, Күн менен байланышкан түшүнүктөр. Жамгырга Суу (океан, деңиз, көл, дарыялар) себепчи, Жерден жаралат. Бирок Жамгыр түздөн-түз Жерге жайланып, байланып турбайт. Акын жогорку ыр сабына жамгырга удаалаш эле аккан сууну кошпоптур, анткени суу Жерге караштуу, бир мүчө, конок эмес. Айтарыбыз, акын баарын бир куржунга тыгып чаташтырууга жол бербептир.

Төкмөлүк өнөрдүн мындай жеңил-желпи эмес тематикасын байыркы натурфилософия, космогония, кыргыз философия тарыхын, акындар поэзиясы табиятын, Барпы апыздын жеке төкмөлүк өзгөчөлүгүн айкалыштырып өздөштүргөн изденүүчү аркалап кетет деген ишеним бар. Оозеки философиялык поэзиянын ар бир ыр сабында терең ой жатат. Бири-бирин улап коштоп отурат. Бир да ашыкча ыр сап жок. Бир башкы өзгөчөлүгү ойчул ырчы ушундай кыргыздык табият философиясын кара сөздө шашпай айтып, же жазып бербептир. Ыр саптарын шурудай тизип, токтолбой шыр, төгүп айткандыгында. Ушунусу менен Барпы акын өзүнө чейинки натурфилософиялар, концепциялар, ой-идеялар, көз караштардан бута атымдай ыраактап өзгөчөлөнүп турат.

Адабияттар:

1. Барпы. Чыгармалар. 1-том. Түзгөн: Б. Апилов. Б.: Кыргыз энциклопедиясынын башкы ред., 1995. – 320 б.
2. Барпы: Изилдөөлөр, эскерүүлөр, арноолор. Түзгөн: Б. Шамшиев. Б.: Кыргыз Энциклопедиясынын башкы ред., 1994. – 312 б.
3. Круговорот воды // Большая советская энциклопедия. - 3-е изд. - М.: Советская энциклопедия, 1969-1978.
4. Элементы // Новейший философский словарь. // А. А. Грицанов. - Минск: Книжный Дом, 1999.
5. Айга. [Режим доступа]. URL: <https://bilim-kg.com/ajga/> (кайрылган күн: 29.05.2024).
6. Происхождение воды и земли. [Режим доступа]. URL: <https://ecosoft.ua/ua/blog/origin-of-water/#:~:text=%D0%BF%D0%BE%> (кайрылган күн: 29.05.2024).

Kalmuratova Aishahan Orozbaevna,
Kalmurzaeva Aichurok Abdrashidovna, Toktogulova Aigul Azizbekovna
**OLIVER TWIST IS NOT ONLY THE MAIN CHARACTER BUT ALSO THE LIFE
OF THE AUTHOR**

Калмуратова Айшахан Орозбаевна,
Калмурзаева Айчурок Абдрашидовна, Токтогулова Айгул Азизбековна
**ОЛИВЕР ТВИСТ БАШКЫ КААРМАН ГАНА ЭМЕС, АВТОРДУН ӨМҮР
ЖОЛУ ДА**

Калмуратова Айшахан Орозбаевна,
Калмурзаева Айчурок Абдрашидовна, Токтогулова Айгул Азизбековна
**ОЛИВЕР ТВИСТ – НЕ ТОЛЬКО ГЛАВНЫЙ ГЕРОЙ, НО И ПУТЬ ЖИЗНИ
АВТОРА**

УДК:81-1.83

Annotation: This article analyzes the original meaning of Charles Dickens' novel "The Adventures of Oliver Twist". Among the works of Charles Dickens, the novel "The Adventures of Oliver Twist" was attracted by the fact that Charles Dickens, through the main character of the novel, depicted his difficult childhood. The author lost his parents at a young age, experienced bittersweet days in his life, and the wrong relationships with young children, he dealt in the novel through satire, sarcasm and several stylistic devices.

Oliver Twist - is not only the main character but also the life of the author. No matter how much pressure was put on Charles Dickens, he could not stop talking about the difficulties that children face in life. He said that the upbringing of children in their youth has a great influence on the formation of personality. (Vestnik of JASU 1st volume. Kalmuratova A.O.).

Key words: chronicles, mistreatment, imprisonment, transportation, dirty juvenile, indignation, bourgeoisie, social upheaval, captivate, wipes.

Аннотация: Бул макалада Чарльз Диккенстин "Оливер Твистин жоруктары" романынын түпкү мааниси эмнеде экенин анализдөө болду. Ч.Диккенстин эмгектеринин ичинен "Оливер Твистин жоруктары" романы өзүнө тартты себеби романдын башкы каарманы аркылуу Ч.Диккенс өзүнүн түйшүктүү балачагын сүрөттөгөн. Автор жаш чагынан ата-энесинен ажырап, жашоонун ачуу-таттуу күндөрүн жаш чагынан таткандыгын, жаш балдарга болгон туура эмес мамилелерди романда сатира, какшык жана бир нече стилистикалык каражаттар менен берген. Оливер Твист башкы каарман гана эмес, автордун өмүр жолу да.

Ал канчалык кысым жасалганына карабай балдардын жашоодо көргөн кыйынчылыктарын айтпай кое албаган. Балдардын жаштыгындагы тарбиясы инсандын калыптануусуна чоң таасир тийгизе турганын айткан. (ЖАМУнун жарчысы 1-том. Калмуратова А.О.).

Түйүндүү сөздөр: хроника, басмырлоо, камоо, башка жакка көчүрүү, кир жашы жете элек, кыжырдануу, буржуазия, социалдык төңкөрүш, туткунга алуу, сүртүү.

Аннотация: В данной статье анализируется, первоначальный смысл романа Чарльза Диккенса «Приключения Оливера Твиста». Среди произведений Ч. Диккенса роман «Приключения Оливера Твиста» привлек то, что Ч. Диккенс через главного героя романа

изобразил свое трудное детство. Автор потерял родителей в юном возрасте, пережил горько-сладкие дни жизни, неправильные отношения с маленькими детьми он приподнес в романе с помощью сатиры, сарказма и нескольких стилистических приемов. Оливер Твист – это не только главный герой, но и жизненный путь автора. Сколько бы ни оказывалось давление на Ч. Диккенса, он не мог перестать говорить о трудностях, с которыми сталкиваются дети в жизни. Он сказал, что воспитание детей в юности оказывает большое влияние на формирование личности. (Вестник ЖАГУ 1-том. Калмуратова А.О.).

Ключевые слова: хроники, издевательства, тюремное заключение, транспортировка, грязный малолетний, возмущение, буржуазия, социальный переворот, пленить, вытирать.

Oliver Twist, the central figure of the novel, is born to Agnes Fleming and the affluent Edwin Leeford. He was their illegitimate son. However, due to unfortunate circumstances—his mother's death during childbirth without any accompanying documentation and the subsequent loss of evidence linking him to Leeford—Oliver is relegated to the status of a pauper and finds himself orphaned, confined to a workhouse. Escaping this grim reality, Oliver crosses paths with Fagin and his gang, only to later encounter the benevolent Mr. Brownlow, who happens to be a friend of the deceased Edwin Leeford. Oliver Twist embodies a character archetype of growth and maturity. Despite facing numerous adversities, he manages to cultivate a set of clear moral principles from a tender age. His demeanor and speech exude the refinement of a well-bred child, as noted by Mrs. Bedwin's remark, "What a grateful, pretty child." This stands in stark contrast to the crude behavior and language prevalent among characters like Dodger and Charley Bates, which leave Oliver astonished. Rather than succumb to the streets, Oliver exhibits a keen interest in literature upon finding himself in Mr. Brownlow's library—a remarkable departure from the norms of his upbringing in the parish, where a ward of the esteemed Noah Claypole school descends into a life of thievery.

Charles Dickens' novel *Oliver Twist*, initially serialized between 1837 and 1839, chronicles the adversities faced by Oliver, a young orphan devoid of familial love or belonging. The narrative unfolds Oliver's struggles against mistreatment in various settings: from the harsh conditions of the baby farm to the oppressive environment of the workhouse, his brief stint as an apprentice, and his subsequent journey to London.

Though born into the hardship of a workhouse orphan, Oliver's early years resemble those of many orphans as he endures the abuse under Mrs. Mann's care at the baby farm. Mrs. Mann's indifference to the boys' well-being is evident, exemplified by Oliver's ninth birthday spent in the coal-cellar with two others, punished for daring to be hungry. This scene foreshadows the continuous mistreatment Oliver faces, with Dickens accentuating his suffering to underscore its pervasive nature. Upon his return to the workhouse, overseen ironically by Mr. Bumble, who bestowed Oliver's name without the presence of responsible parents, Oliver is further subjected to neglect and maltreatment by those with bourgeois aspirations.

Shari Holt, in her essay, highlights the irony of characters like Mrs. Mann and Mr. Bumble, who, though belonging to the working class, mimic bourgeois values and display indifference to the suffering of their peers. This suggests the absurdity and cruelty inherent in bourgeois materialism, regardless of wealth.

In the workhouse, the boys, akin to prisoners, endure a life of laborious monotony, surviving on meager rations of gruel. Any request for more, like Oliver's famous plea, is met with

condemnation, reinforcing the vast class divide. Oliver's desperation for food, contrasted with the master's affluence and incredulity, vividly illustrates the stark social hierarchy, where the impoverished are expected to endure their suffering silently.

George Cruikshank's illustrations add vibrant color to Dickens' exploration of juvenile delinquency, emphasizing both its root causes and the exaggerated consequences of a life of crime. While *Oliver Twist* is a work of fiction, it prompts reflection on the extent to which it accurately reflects Victorian London society.

Matthew White's research reveals a striking statistic: between 1830 and 1860, over half of all defendants tried at the Old Bailey for pickpocketing were under 20 years old, underscoring the prevalence of juvenile-centered crimes during *Oliver Twist*'s era. However, the novel may not fully capture the severity of the consequences faced by youthful offenders. As White notes, children convicted of serious felonies could face imprisonment, transportation, or even death, a reality depicted in my earlier blog post about the trial and sentencing of 15-year-old John Camplin. The introduction of Jack Dawkins, the Artful Dodger, offers insight into societal perceptions of criminals. Oliver's initial impression of Jack as a "dirty juvenile" with adult airs highlights how appearances shape societal judgments. Dickens portrays Jack as more mature than his age through his attire, with his wearing of a man's coat suggesting respectability. Oliver's vulnerability, coupled with his hunger and isolation, leads him to accept Jack's invitation unwittingly into the clutches of Fagin.

Furthermore, Oliver demonstrates remarkable bravery, coupled with unwavering moral integrity, which significantly shapes his actions throughout the narrative. A notable instance is his audacious yet polite plea for more food: "Please, sir, I want some more." While Oliver may be unaware of his familial roots, he displays a readiness to defend their honor, evident in his confrontation with Noah Claypole, who insults Oliver's mother in Chapter VI. Oliver fearlessly stands up to the older and stronger bully, ultimately prompting his departure from the parish—he refuses to remain in a place where his family's dignity is tarnished. Similarly, Oliver's departure from Fagin's gang underscores his discernment of the perils of criminal life, contrasting with Charley Bates's eventual realization. Witnessing the illicit activities of Fagin and Bates leaves Oliver in a state of genuine shock and indignation.

Crucially, Oliver finds himself betrayed by his "companions" on two separate occasions—first by Dodger and Bates, then by Bill Sikes and Toby Crackit. In both instances, Oliver chooses not to return.

This reluctance stems from his yearning for the familial ideal embodied by Mr. Brownlow and Mrs. Maylie's households. Oliver finds solace in the care, kindness, and understanding extended to him by these figures and considers it only natural to reciprocate. This desire for familial bonds mirrors his experiences in the workhouse, where, as a token of gratitude to Rose Maylie, Oliver expresses his willingness to serve as a humble worker—be it as a cook, maid, or gardener.

Fagin's subtle manipulation of Oliver, evident in a game where the boys must steal from him undetected, can be interpreted as a form of grooming, nudging Oliver towards a life of thievery. By encouraging Oliver and praising his discretion, Fagin plants seeds of corruption, envisioning him as the next Artful Dodger. This foretells Fagin's sinister intentions, exploiting Oliver's innocence and naivety for his own gain. As Wolff notes, Fagin's fascination with molding an ideal juvenile criminal reflects a twisted pleasure in corrupting youthful purity.

In the societal context, individuals who commit crimes like theft are often perceived as likely to reoffend and remain trapped within the system. Jabez Spencer Balfour's memoir suggests that exposure to seasoned offenders can perpetuate criminal behavior, shaping one's path towards a life of crime. Oliver's association with Fagin's gang and his entanglement in their misdeeds illustrate how such influences could hinder his prospects for rehabilitation and social advancement. His time with Mr. Brownlow, however, offers a stark contrast, providing Oliver with the affection and care he had long been deprived of. This underscores how poverty and desperation might drive individuals, like Oliver, to crime in search of basic necessities and validation.

Despite enduring a lifetime of mistreatment, Oliver retains a purity of heart and yearns for a better life. When presented with the opportunity for a home, education, and a promising future by Mr. Brownlow, Oliver hesitates to let go, clinging to the hope of a brighter tomorrow.

Education holds immense value, serving as a gateway to societal stratification between the bourgeoisie and the proletariat during this era. Characters like Mr. Brownlow, Mr. Bumble, and Mr. Sikes embody different facets of this dynamic, yet all perpetuate oppression in their own ways. Holt's analysis underscores how bourgeois ideology and institutions, represented by characters like Fagin, perpetuate literal and figurative imprisonment for the impoverished and criminalized segments of society, exacerbating societal divides and perpetuating cycles of poverty and crime.

During this era, crime was predominantly male-dominated, with men often stereotyped as pickpockets, while women typically contributed to crime statistics through prostitution. Larry Wolff notes that prostitutes were often perceived as "poor, innocent girls," while pickpockets disguised their intentions, appearing as "regular street-sellers." This dichotomy reflects Dickens' meticulous portrayal of the reality of crime, where many offenders managed to evade detection. While Nancy's true profession remains unmentioned in the novel, hints suggest her involvement in prostitution, particularly through her relationship with Mr. Sikes, as Wolff observes.

Oliver serves as a representative figure for countless children and adults in Victorian London who found themselves in similarly dire circumstances: devoid of love and care, exploited by those meant to protect them. However, as the novel progresses, Oliver finds refuge and redemption in the care of Mr. Brownlow, ultimately being adopted by him. This narrative arc offers a glimpse of a promising future, potentially as a respectable bookstore owner or even a writer, underscoring how the intervention of positive influences, particularly from bourgeois society, can transform one's life trajectory.

The novel's conclusion emphasizes Oliver's enduring humility and innocence despite enduring mistreatment and exposure to criminality. Dickens suggests that Oliver's purity of heart remains intact, demonstrating the resilience of children in adverse conditions. This denouement implies that anyone, regardless of their upbringing, is capable of redemption when surrounded by positive influences and offered support. Moreover, Dickens subtly hints at the inheritance of moral goodness from Oliver's mother, suggesting that virtuous traits can endure despite adverse circumstances, challenging the notion that negative behavior is inherently ingrained.

Колдонулган адабияттар:

1. Диккенс, Ч. Приключения Оливера Твиста [Текст]: роман / Чарльз Диккенс; пер. с англ. А. Кривцовой. – М.: Вечер, 2018. – 512 с.
2. Дьяконова, Н.Я. Философские истоки мирозерцания Диккенса [Электронный ресурс] / Н.Я. Дьяконова // Известия АН. Серия литературы и языка. – Т. 55. – № 1 // <http://www.philology.ru/>

3. Катарский, И.М. Диккенс и его время [Электронный ресурс] / И.М. Катарский // <http://charles-dickens.ru/>
 4. Михальская, Н.П. Чарльз Диккенс: Биография писателя [Электронный ресурс] / Н.П. Михальская // <http://charles-dickens.ru/>
 5. Сильман, Т.И. Диккенс: Очерк творчества [Электронный ресурс] / Т.И. Сильман // <http://charles-dickens.ru/>
 6. Тугушева, М.П. Чарльз Диккенс. Очерк жизни и творчества [Электронный ресурс] / М. Тугушева // <http://charles-dickens.ru/>
 7. Черкасова, Т.М. Типология детского характера в творчестве Чарльза Диккенса [Электронный ресурс]: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.01.03 / Т.М. Черкасова // <http://cheloveknauka.com/>
 8. Честертон, Г.К. Чарльз Диккенс [Текст] / Г.К. Честертон; пер. с англ. Н. Трауберг. – М.: Радуга, 1982. – 205 с.
-

Алибаев Умуджон Хайбатиллаевич, Мирзахидова Муяссар Иномжанов
ОНОМАСТИЧЕСКИЕ КОМПОНЕНТЫ В ПЬЕСЕ И УЛЬЯМА ШЕКСПИРА
«ROMEO И ДЖУЛЬЕТТА»

Alibaev Umudzhon Khaibatillaevich, Mirzakhidova Muyassar Inomzhanovna
ONOMASTIC COMPONENTS IN WILLIAM SHAKESPEARE'S PLAY ROMEO AND
JULIET

Алибаев Умуджон Хайбатиллаевич, Мирзахидова Муяссар Иномжановна
УИЛЬЯМ ШЕКСПИРДИН "РОМЕО ЖАНА ДЖУЛЬЕТТА" ПЬЕСАСЫНДАГЫ
ОНОМАСТИКАЛЫК КОМПОНЕНТТЕР

УДК 81-11

Аннотация: В статье исследуется роль ономастики - изучения имен - в пьесе Уильяма Шекспира «Ромео и Джульетта» как ключевого элемента, формирующего повествование и усиливающего тематическую глубину пьесы. Анализируя имена персонажей и их символическое значение, автор исследует, как Шекспир использует ономастический выбор для отражения общественных ролей, семейных идентичностей и индивидуальных судеб. В исследовании рассматривается дихотомия между именами враждующих семей - Монтегио и Капулетти - и их влияние на социальное положение персонажей, их личную борьбу и трагические судьбы. Особое внимание уделяется именам центральных персонажей, Ромео и Джульетты, и тому, как их имена вызывают темы любви, судьбы и конфликта. Кроме того, в статье рассматривается лингвистический и культурный контекст Англии эпохи Возрождения, где имена часто несли в себе глубокий подтекст и были укоренены как в литературных, так и в общественных традициях. В итоге в статье утверждается, что ономастика в «Ромео и Джульетте» служит не только средством характеристики, но и мощным повествовательным приемом, подчеркивающим темы конфликта, идентичности и судьбы, которые являются центральными для трагической развязки пьесы.

Ключевые слова: ономастика, дихотомия, идентичность, трагедия, любовь, судьба, конфликт.

Abstract: *This article explores the role of onomastics, the study of names, in William Shakespeare's *Romeo and Juliet* as a key element in shaping the narrative and enhancing the thematic depth of the play. By analyzing the characters' names and their symbolic significance, the paper investigates how Shakespeare uses onomastic choices to reflect societal roles, familial identities, and individual destinies. The study examines the dichotomy between the names of the feuding families—Montague and Capulet—and their implications for the characters' social positions, personal struggles, and tragic fates. Special attention is given to the names of the central characters, Romeo and Juliet, and how their names evoke themes of love, fate, and conflict. Additionally, the article considers the linguistic and cultural context of Renaissance England, where naming conventions often carried deeper connotations and were steeped in both literary and societal traditions. Ultimately, the paper argues that onomastics in *Romeo and Juliet* serves not only as a tool for characterization but also as a powerful narrative device that underscores the themes of conflict, identity, and fate central to the play's tragic outcome.*

Key words: onomastics, onomastics, dichotomy, identity, tragedy, love, fate, conflict.

Аннотация: Бул макалада Уильям Шекспирдин «Ромео жана Джульетта» пьесасындагы ономастиканын – ысымдарды изилдөөнүн ролу, баянды калыптандыруучу жана пьесанын тематикалык тереңдигин күчөтүүчү негизги элемент катары каралат. Каармандардын ысымдарын жана алардын символикалык маанисин талдоо менен автор Шекспирдин коомдук ролдорду, үй-бүлөлүк иденттүүлүктөрдү жана жеке тагдырларды чагылдыруу үчүн ономастикалык тандоолорду кантип колдонорун изилдейт. Изилдөө согушуп жаткан үй-бүлөлөрдүн аттары – Монтегдер менен Капулеттердин ортосундагы дихотомияны жана алардын каармандардын социалдык абалына, жеке күрөшүнө жана трагедиялуу тагдырларына тийгизген таасирин изилдейт. Өзгөчө көңүл борбордук каармандардын ысымдарына, Ромео менен Джульеттага, алардын ысымдары сүйүү, тагдыр жана конфликт темаларын кантип козгогонуна бурулат. Мындан тышкары, макалада Ренессанс Англиядагы тилдик жана маданий контекст каралат, анда ысымдар көбүнчө терең мааниге ээ болгон жана адабий жана коомдук салттарда тамырлашкан. Акыр-аягы, макалада «Ромео менен Джульеттадагы» ономастика мүнөздөмө каражаты катары гана эмес, пьесанын трагедиялык каралоосунда өзөк болгон конфликт, инсандык жана тагдыр темаларына басым жасаган күчтүү баяндоочу каражат катары да кызмат кылат деп ырасталат.

Ачкыч сөздөр: дихотомия, иденттүүлүк, трагедия, сүйүү, тагдыр, конфликт.

Введение:

Пьесы Уильяма Шекспира изобилуют ономастическими (связанными с именами) элементами, включая как имена персонажей, так и использование имен в символических целях. Термин «ономастика» происходит от греческого «онома» и означает «имя». Ономастика - это изучение имен собственных, играет ключевую роль в произведениях Шекспира, где имена часто используются для отражения характера, социального статуса или роли персонажа в сюжете [1,25]. В произведениях Шекспира используются различные ономастические приемы, такие как каламбуры, аллюзии и символизм.

Методология: Вильям Шекспир (1564–1616) — английский драматург, поэт и актёр, один из величайших писателей в мировой литературе. Он родился в Стратфорде-на-Эйвоне,

Англия, и написал более 30 пьес, включая трагедии, комедии и исторические драмы, а также сонеты и другие стихотворения.

В пьесе «Ромео и Джульетта» Уильям Шекспир широко использует ономастические фразы, где имена играют ключевую роль в углублении тем идентичности, семейной верности, любви и судьбы [1. 12]. Ниже приведены некоторые заметные ономастические элементы в «Ромео и Джульетте», подчеркивающие символическое и тематическое значение имен персонажей.

Обсуждение

Давайте обсуждаем несколько примеров ономастических фраз и примечательных вариантов имен в пьесах Шекспира:

1. Ромео и Джульетта - Ромео Монтеки и Джульетта Капулетти

1. Ромео Монтегю

Имя «Ромео» происходит от латинского слова *Romanus*, означающего «римлянин» или «из Рима», часто подразумевая человека из знатного, культурного рода. В пьесе оно подчеркивает страстную, иногда импульсивную натуру главного героя.

Имя «Ромео» обозначает благородство и доблесть, но также несет в себе подтекст страсти, поскольку в западной литературной традиции ассоциируется с любовью и романтикой. В пьесе Ромео - квинтэссенция влюбленного, часто движимого сильными эмоциями, и его имя отражает страстную и импульсивную природу его характера.

Если мы рассмотрим персонажа «Ромео» - оказываются хорошими примерами ономастических экспериментов, ведь *Romeo* происходит от латинского *Romeo* и, если люди попытаются разделить его на две части, то вскоре поймут, что это слияние географического названия (*Rome*) и глагола (*eo, go*). И такое имя собственное может звучать следующим образом: Я еду в Рим, Вечный город, которым правит Папа Римский [5. с-216].

- **Монтегю:** Фамилия Монтегю, вероятно, происходит от французских *mont* (что означает «гора») и *agu* (что означает «острый» или «заостренный»). Это может символизировать властное положение семьи Монтегю или их выдающийся статус в Вероне. Кроме того, это может означать, что Монтегю, подобно горе, внушительны и непреклонны, что соответствует конфликту семьи с Капулетти.

2. Джульетта Капулетти

Джульетта: Имя «Джульетта» происходит от латинского *Julianus*, что означает «юная» или «происходящая от Юлия». Оно передает невинность, молодость и красоту. Характер Джульетты, особенно в начале, воплощает чистоту и идеализированную любовь, а ее имя усиливает ее роль невинной жертвы, оказавшейся во вражде между ее семьей и семьей Ромео.

Это имя также символизирует невинность и чистоту, характерные для раннего образа Джульетты в пьесе.

- Ономастическая фраза Джульетты «Роза с любым другим именем пахла бы так же сладко» [6.с-170.] отражает ее размышления о значении имен и конфликте между верностью семье и любовью.

Джульетта имеет латинский корень, восходящий к *gens Iulia*, зажиточной семье, к которой принадлежал Юлий Цезарь, и к сыну Энея Юлию Асканию, напоминающему в свою очередь о боге Солнца. Кстати, имя Цезарь, первоначально передававшееся как Кайсар, имеет такие вариации, как Кайзер и Царь/Царица, так что ассоциироваться с

суверенными монархами истории приходится довольно часто.

Капулетти: Считается, что фамилия Капулетти происходит от *capella*, что в переводе с латыни означает «маленькая часовня». Это может символизировать связь со святостью или религиозным авторитетом, возможно, намекая на гордость и чувство собственного достоинства семьи Капулетти. В пьесе оно контрастирует с более мирской, страстной натурой Монтекки.

3. Знаменитая фраза: «Роза под любым другим именем...»

- Во сцене Джульетта размышляет о значении имен, произнося знаменитые строки:

«Роза с любым другим именем пахла бы так же сладко». Джульетта размышляет о том, что имя Ромео - это всего лишь ярлык, а не истинное отражение его сущности. Идея о том, что имена могут быть произвольными или второстепенными по отношению к истинной сущности человека, занимает центральное место в пьесе, поскольку влюбленные борются с общественными ожиданиями, связанными с их фамилиями. Шекспир использует размышления Джульетты, чтобы показать противоречие между самобытностью и семейной преданностью в контексте запретной любви.

4. Меркуцио

- Меркуцио: Имя «Меркуцио» происходит от имени Меркурия, римского бога общения, путешественников и хитрости. Остроумный, игривый и вспыльчивый характер Меркуцио отражает его имя. Он часто выступает в роли катализатора в пьесе, используя юмор и игру слов, а его безвременная смерть усугубляет трагизм истории. Имя подчеркивает его роль как персонажа, полного энергии, непредсказуемого и часто служащего фольгой для серьезности любви Ромео и Джульетты.

5. Тибальд Капулетти

- Тибальт: Имя «Тибальт» имеет германское происхождение и означает «храбрый» или «смелый», но часто ассоциируется с понятием ярости и гнева в «Ромео и Джульетте». Огненный нрав и агрессивный характер Тибальта делают его подходящим тезкой для вспыльчивого и мстительного персонажа, который ненавидит Монтекки и усиливает насилие между двумя семьями. Оттенок смелости в этом имени соответствует его роли яростного защитника чести Капулетти.

6. Бенволио Монтегю

- Бенволио: Имя «Бенволио» происходит от итальянского *benevolo* [8. 16], что означает «добрая воля» или «добросердечный». Бенволио - миротворец, и его имя отражает его характер. На протяжении всей пьесы он пытается предотвратить конфликты, особенно между Монтегю и Капулетти, выступая в роли фойла для более вспыльчивых персонажей, таких как Тибальти.

7. Парис

- Парис: в «Ромео и Джульетте» Парис - дворянин и жених Джульетты, выбранный ее родителями. Его имя, вероятно, отсылает к персонажу Париса из «Илиады», который похитил Елену, что привело к Троянской войне. Таким образом, имя несет в себе коннотации романтического желания, а также конфликта и трагедии. Парис изображен как более традиционный жених Джульетты, что резко контрастирует с Ромео, который олицетворяет страстную, необузданную любовь. В контексте «Ромео и Джульетты» Парис предстает как более традиционная, но в конечном итоге трагическая фигура.

8. Монах Лауренс

- Лауренс: Имя «Лауренс» происходит от laurus, [8. 34] что означает «лавр», который был символом чести и достижений в Древней Греции и Риме. Роль монаха Лауренса в пьесе, особенно его участие в тайном браке Ромео и Джульетты, несет в себе коннотации мудрости и стремления к миру. Однако его благонамеренные действия в конечном итоге приводят к трагическим последствиям, свидетельствуя о сложной роли судьбы и моральных решений.

9. Нянька

- Нянька: Хотя у Кормилицы нет личного имени в пьесе, ее роль как сиделки и доверенного лица Джульетты является неотъемлемой. Отсутствие официального имени подчеркивает ее положение как функционального персонажа, того, кто не так эмоционально вовлечен в трагические события, как главные герои, но все же играет ключевую роль в повествовании.

10. Хор

- Хор: Хор в «Ромео и Джульетте» - это рассказчик, который комментирует действие пьесы. Название «хор» символизирует греческую традицию группы исполнителей, комментирующих действие пьесы. Во времена Шекспира хор часто давал контекст, предвещал события и помогал зрителям понять более широкие темы. В «Ромео и Джульетте» хор вводит «заблудших влюбленных», предвещая трагическую развязку и усиливая тему судьбы.

Заключение:

Ономастические решения Шекспира в «Ромео и Джульетте» очень символичны и обогащают сюжет пьесы. Имена персонажей раскрывают ключевые аспекты их личностей, социального положения и напряженности, которая движет сюжетом. Размышления Джульетты об именах подчеркивают центральную тему пьесы - идентичность и конфликт между индивидуальными желаниями и семейными обязательствами. Через эти имена Шекспир исследует сложность любви, личности и судьбы, которые занимают центральное место в трагедии.

Источники литературы:

1. Березина, И. А. Мифологическая и ономастическая символика в произведениях Шекспира. — М.: РГГУ, 2012.
2. Аксенова, А. В. Английская литературная ономастика как средство работы над текстом / А. В. Аксенова. - С <http://irbis.bigpi.biysk.ru/cgi->
3. Литературная ономастика: практическое пособие / А. Ф. Рогалев ; Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины. – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2021. – 46 с. ISBN 978-985-577-704-6
4. Литературная ономастика: практическое пособие / А. Ф. Рогалев ; Гомельский гос. ун-т им. Ф. Скорины. – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2021. – 46 с. ISBN 978-985-577-704-6
5. «Ономастика», Википедия/ «Манас» энциклопедиясы/Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору. Бишкек: Кыргыз энциклопедиясынын Башкы редакциясы- 1995. 1-т-440 б. ISBN -5-89750-013-4 <https://ru.wikipedia.org>
6. Шекспир У. «Ромео и Джульетта/у. Шекспир, пер Т. Л. Щепкина-Куперник. – Т8 Издательские технологии, 2021,- 216 с –ISBN: 978-5-4467-1148-2
7. Холлидей Ф. Шекспир и его мир. — Пер. с англ.; Предисловие Харитонов В. — М.: Радуга, 1986. — 168 с. МОСКВА «РАДУГА» 1986
8. Cambridge Dictionary. <https://dictionary.cambridge.org>

9. Fabrizio Spiotta "Onomastics and Shakespeare", Academia.edu, <https://www.academia.edu>
10. International Journal of Culture and Modernity, ISSN 2697-2131, Volume 28/ May-2-23. <https://ijcm.academicjournal.io> "Theory of Onomastics and its Study in World linguistics. Mirzayeva D. I. Ph.D, Fergana State University.
11. Kurbanova Z. X. "Analysis of Onomastic units in English and Uzbek" Urganch state university, June 30, 2022
12. Nicolaisen W F H 1980 Onomastic dialects. American Speech 55: 36–45
13. Nicolaisen W F H 1982 Lexical and onomastic fields. In: Kazimierz R (ed.) Proceedings of the Thirteenth International Congress of Onomastic Sciences, Cracow, August 21–25, 1978. II. Pa'nstwowe Wydawn, Warsaw, pp. 209–16
14. Shakespeare, W. Romeo and Juliet / William Shakespeare // URL: <https://www.folger.edu/explore/shakespeares-works/romeo-and-juliet/read/> (дата обращения: 19.05.2023).

*Калчекеев Кубанычбек Бекболотович , Калчакеев Нурбек Бекболотович,
Калчакеева Айдай Кубанычбековна*
КӨРҮНҮКТҮҮ АКЫН ТҮМӨНБАЙ БАЙЗАКОВ ЖАНА БАРПЫ АПЫЗ
*Калчекеев Кубанычбек Бекболотович, Калчакеев Нурбек Бекболотович,
Калчакеева Айдай Кубанычбековна*
ВЫДАЮЩИЙСЯ АКЫН (ПОЭТ) ТУМЕНБАЙ БАЙЗАКОВ И БАРПЫ АПЫЗ
(СКАЗИТЕЛЬ)
К
OUTSTANDING AKYN (POET) TUMENBAY BAIZAKOV AND BARPY APYZ
(STORYTELLER/BARD)

УДК 82-13

*с
h*

Аннотация: Макалада Кыргыз эл акыны Түмөнбай Байзаковдун адабий ишмердүүлүгү тууралуу сөз болот. Анын журналисттик акындык, котормочулук, чыгармачылыгы даанышман Барпынын ой-чабыты менен келишет. Ошондуктан, ал Барпы акындын алгачкы ырларынан тартып (1897-жылдардан) өмүрүнүн акыркы жылдарына чейинки мезгилдердеги элге сиңип кеткен ырларын жыйнап, редакциялап жарыкка чыгарган. Барпы апыздын кайталангыз, канаттуу чыгармаларынын өлбөс-өчпөс болуп жашап калышына негиз түзгөн акындардын бири – Түмөнбай Байзаков. Макалада кыргыздын эки алп акындарынын кайталангыз чыгармачылык байланыштарынын сырларын чечмелөөгө далалат жасалды. Аталган эки акындын чыгармачылыгы бүтпөс темалардан. Андыктан бул акындардын чыгармалары, чыгармачылыгы тууралуу изилдөө иштери али алдыда деп ойлойм.

у

Ачкыч сөздөр: Апыз, журналист, котормочу, ырчы, акын, залкар ырчы, төкмө.

Аннотация: В статье описывается литературная деятельность кыргызского народного акына Туменбая Байзакова. Его журналистская, поэтическая, переводческая

деятельность и творчество сильно пострадали от внезапного мудреца Барпы. Поэтому он собирал, редактировал и издавал стихи акына Барпы, начиная с самых первых (с 1897 года) и до последних лет его жизни, которые полюбились народу. Туменбай Байзаков – один из тех поэтов, кто заложил основы бессмертия необычных, крылатых явившихся Барпы апыза. В статье предпринята попытка раскрыть тайны уникальных творческих связей двух великих кыргызских поэтов. Творчество этих двух акынов – неисчерпаемая тема. Поэтому я думаю, что исследования и творчество этих поэтов еще впереди.

Ключевые слова: Апыз (сказитель), журналист, переводчик, певец, акын (поэт), великий певец, импровизатор.

Abstract: The article describes the literary activities of the Kyrgyz national akyn Tumenbay Baizakov. His journalistic, poetic, translating activities and creativity were strongly influenced by the sudden sage Barpy. Therefore, he collected, edited, and published the poems of the akyn Barpy, from the very first (from 1897) until the last years of his life, which the people loved. Tumenbay Baizakov is one of those poets who laid the foundations for the immortality of the unusual, winged appearances of Barpy apyz. The article attempts to reveal the secrets of the unique creative connections of two great Kyrgyz poets. The work of these two and is an inexhaustible theme. Therefore, I think that these poets' research and work are still ahead.

Keywords: Apyz (storyteller/bard), journalist, translator, singer, akyn (poet), great singer, improviser.

Белгилүү акын жана котормочу Түмөнбай Байзаков адабиятка башка акын, жазуучуларга караганда кырк жашка таяп калганда келди. Бирок, журналист катары 1944-1950-жылдарда согуштан кийинки мезгилде Сузак райондук газетада эмгектенип, советтик доордун "үнү", "кулагы" катары агитациялык, пропагандалык кызматты аткарды. Ал өзүнүн келечектеги акындык-жазуучулук өнөрүнүн пайдубалын түптөдү. Мектептин директору кызматын аркалап, агартуу ишинин жанданышына кол кабыш кылды.

Акындын "Тилегим" деген алгачкы ыры 1946-жылы Жалал-Абад областтык "Большевиктик жол" газетасына жарыяланып, тушоосу кесилген. Ошондон баштап Түмөнбай Байзаков чыгармачылыкка ыктап, өзүнө жакын тематикаларды ырга айландырганга белсенди. Болочок акындын 1940-жылы айылдык мектептин 7-классын бүтүп, Сузак районундагы Крупская атындагы жети жылдык мектептин башталгыч классынын мугалими болуп иштеп, Жалал-Абад шаарындагы педагогикалык техникумдан сырттан окуу бөлүмүнөн билим алышы анын илим-билимге сугарылып, чон турмуштан өз ордун табууга шарт түздү. Бирок, көп узабай 1941-жылы каардуу Улуу Ата Мекендик согуш башталганда өз ыктыяры менен Мекенди коргоого аттанат. Ал 1942-жылдын башында Советтик Армиянын десанттык бөлүктөрүндө кызмат өтөйт. Ленинград аймагындагы салгылашууларда күжүрмөн милдетин аткарып жүрүп, 1943-жылы катуу жарадар болуп, өз айылында окутуучулук кесибин улантат.

Болочок акын Түмөнбай Байзаков 1954-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинин филология факультетин аяктап, Кыргызстан КПБКнын алдындагы республикалык партиялык мектепте мугалимдик кесипти аркалайт. Ал эми 1955-жылдан республикалык "Ала-Тоо" журналынын жооптуу катчысы, Кыргызстан жазуучулар союзунун башкармасынын адабий консультанты, кыргыз жазуучулар союзунун баштапкы

партиялык уюмунун катчысы кызматын аркалайт. Акын жазуучулук өнөрдүн чордонунда жүрүп, Түмөнбай Байзаков чыгармачылыктын татаал сырларын өздөштүрүп, 1960-жылдан 1963-жылга чейин Москвада СССР Жазуучулар союзунун секретариятынын улут адабияттары боюнча консультанттын аткарат. Бул жылдарда ал орус дүйнөлүк адабиятынын ири өкүлдөрүнүн чыгармаларынын классикалык үлгүлөрүн окуп үйрөнүп, адабиятка баш оту менен кирет. Ошентип, Түмөнбай Байзаков 1964-1968-жылдары кыргыз ССР министрлер советинин басма сөз боюнча мамлекеттик комитетинин бөлүм башчысы жооптуу кызматын жетектейт. Көрүнүктүү акын жана котормочу Түмөнбай Байзаковдун өмүрүнүн көпчүлүк бөлүгү 1968-жылдан баштап "Кыргызстан" басмасында редактордук кызматта өттү. Ал өзүнүн чыгармачылык өмүрүндө 20 дан ашуун ыр-жыйнактарын элге тартуулады. Дүйнөлүк акын-жазуучулар Хамид Алимжандын "Зейнеп менен Аман" поэмасын {1-1956-жылы} М.Рыльскийдин ырлар жыйнагын {2- 1966} Миртемирдин Гултаажы: {3-1973-ж} Муса Жалилдин дептери {4- 1979-ж} сыяктуу 15 тей көркөм китептерди кыргызча которуп, элге тартуулаган. Өз учурунда аталган котормолор коомчулук тарабынан жылуу кабыл алынган.

Маселен Түмөнбай Байзаков "Залкар ырчы" деген макаласында төмөндөгүчө билдирет:

"Жол бөгөгөн жолборс деп,
Жоолукпай өтсөм деп;
Сай бөгөгөн жолборс деп,
Саламсыз өтсөм деп,
Келип калдым үйүнө,

Келе бербейм күнүгө"... - деп шанкылдап ырдап бир киши биздин үйдү көздөй бурулду. Атам экөө кучакташып көрүштү. Эл "апыз келди" деп дүрбөп калды. Ошол кезде мен биринчи класста окуп жүргөм. Ал Барпы ырчы экен. Биздикинде түнөп калды, аябай көпкө ырдады. Он тогуз жыл Барпынын ырларын, дастандарын уктум. Акырында топурак да менден буйруган экен, - деп жазганы бар. Мына ушул чакан эскерүү Барпы менен Түмөнбайдын чыгармачылык карым-катышынын башаты экенинен кабар берет.

Негизи, Барпы акындын чыгармачылыгынын көп кырдуу сырларын Түмөнбай Байзаков биринчилерден болуп жазып же айтып жаткан жок. Болгону Барпы апыз Түмөнбайдын атасынын досу, аяш атасы, айылдашы катары жанаша жашайт. Андан да, Түмөнбай аскерден жарадар болуп, Сузак райондук газетанын редактору кызматында, мектептин директору кызматында иштегени Барпыны өзүнө тартат. Кароосуз калган чон акын 1945-жылдын кайсы бир күндөрү: "Досум, мен болсо карып баратам, өбөк-жөлөк болоор бала жок, башы жок шамалга, арбайган бадалга ырдап жүрөм.

Бири учуруп тунгуюкка алып кетсе, экинчиси жалбырагына кошуп күздө силкип таштайт. Эми сен ырларымды жаз, мугалимдериңе жаздыр, окуучуларың да кол кабыш кылсын."-дейт. Ошентип, Түмөнбай адагенде акындын айтканын этибарга албаса да, акырындап жаздыра баштайт.

Кыргыз адабиятында биринчилерден болуп, 1946-жылы 11-августта москвалык окумуштуу Богданова Медина Искендеровна Жалал-Абадка келип, Барпынын ырларын өз оозунан жазып алганы КРУИАнын кол жазмалар фондунда сакталып турат. Барпы апыздын чыгармалары мезгилдүү басмалардан өзүнчө жыйнак катары жарык көргөн күндөн тартып Жаки Таштемиров, Касымалы Баялинов, Аалы Токомбаев, Кубанычбек Маликов, Түгөлбай

Сыдыкбеков, Төлөн Шамшиев, Зияш Бектенов, Темиркул Уметалиев, Түмөнбай Байзаковдор өзүлөрүнүн ой-пикирлерин жарыялай башташкан. Ошентип, 1949-жылы Барпынын алгачкы тандалмалары жарык көрөт. Ал эми 1957-жылы Жаки Таштемировдун "Барпы Алыкулов" аталышындагы монографиясы жарык көрөт. Ал эми 1958-жылы Ж.Самагановдун "Советтик Кыргызстан жазуучуларында" "....., наряду с Токтогулом классик кыргызской литературы" {5-22-23-бет} деп аныктама берген. СССР министрлер Советинин алдында авторлорго гонорар төлөө шкаласын бекиткен, учурда да, ал классиктердин тизмесине кириптир. Барпынын чыгармачылыгы жөнүндө 1958-жылы Москвада өткөн кыргыз адабияты менен искусствосунун декадасында талкуу болуп жогору бааланган.

Түмөнбай Байзаковдун демилгеси менен Барпы апыздын тандалмалары 1949, 1955, 1960, 1970-жылдарда улам толукталып, жарыкка чыгып турган. Албетте, Барпынын көп кырдуу талантын жалпы адабий чөйрөдө ачып берүү багытында Мухтар Борбугулов, Сапарбек Закиров, Б.Ашымбаев, Сулайман Кайыпов, Кадырбек Матиев, Төлөн Шамшиев, Түмөнбай Байзаков, Хусейин Карасаев, Шабданбай Абдраманов, Н.Кангелдиев, Кадыркул Даутовдордун талдоолорун баса белгилөөгө болот. Акын Түмөнбай Байзаковдун баш сөзү менен 1970-жылы "Кыргызстан" басмасынан жарык көргөн Барпынын чыгармаларынын бир томдук жыйнагы тууралуу айткым келди: Мында Түмөнбай Байзаков баш сөзүндө Барпынын:

"Ак кымкаптан тон албайм,

Ак күмүштөн сом албайм.

Ар кимди барып бир мактап,

Ары жок ырчы боло албайм.", деп бай манаптын эшик ырчыларына карата жеке көз карашын билдирүүсүнөн баштап, улуу акындын жеке портретин ар тараптуу тартууга аракеттенгенин көрөбүз. Негизи, Токтогул, Барпы, Тоголок Молдолор өздөрү жашаган доордо бийлик өкүлдөрү тарабынан көп куугунтуктоолорго дуушар болгон, азап чегишкен.

Барпынын жогорудагы 1970-жылы жарык көргөн ыр тандалмасы 1897- 1907, 1908-1917, 1918-1929, 1930-1940, 1941-1949-жылдар аралыгындагы жазылган чыгармалардын топтомунан турат. Ал эми 1897-1907-жылдарда акындын жаш кезиндеги чыгармаларына "Жыйындагы биринчи ыр", "Кара башыл эчки", "Пада баккандагы ыр", "Барпы менен Назарбайдын айтышы", "Жетим", "Кара көз", "Гөзал кыз" ж.б.у. с. ыр топтомдору кирет. Улуу октябрь революциясынан кийин "Мырзайым", "Буракжан", "Сук Молдо", "Эмгекчилерге", "Алдамчы эшен" "Ажал" {6-715} "Аккан суу" {7-605}, "Күн" {8-665}, "Шамал" {9-696} өңдүү ырлар менен бирге "Кулмурза менен Аксаткын" {10-136-137 б}, "Дүнүйө" 11-{126 б}, "Мөлмөлүм" {12-149 б} аттуу даңазалуу чыгармаларын жаратканына күбөбүз.

Ал эми 1918-1979-жылдардагы акындын чыгармалары жөнүндө сөз кыла турган болсок "Ырымдын аты Октябрь" {19-162 б} деген ырында :

Ырымдын аты - Октябрь

Кылымдын аты -Октябрь.

Күүмдүн аты -Октябрь

Үнүмдүн аты - Октябрь

Жарыктын аты - Октябрь

Тарыхтын аты -Октябрь

Айтар сөзүм- Октябрь

Көрөр көзүм - Октябрь
 Адамдын аты- Октябрь
 Замандын аты -Октябрь
 Өмүр шаңым - Октябрь
 Көңүл таңым - Октябрь
 Эркүү элим - Октябрь
 Көрктүү жерим -Октябрь
 Гүлдөрдүн гүлү -Октябрь
 Күндөрдүн күнү - Октябрь
 Кылымдын аты -Октябрь

Ырымдын аты- Октябрь, - деп орус падышачылыгынын кулашына кубанып, улуу жеңиштин, эркиндик, тендик алып келгенин замандын, тарыхтын өзөргөнүн чон эргүү менен ырдашат. Мындан башка да, "Ленин ата", "Партияга", "Тендик күн", "Эрк кедейлерге", "Ленин тууралуу ыр", "Жер өзгөрүшү" деген өңдүү жугумдуу чыгармаларды элге тартуулайт. Кыргыз Республикасында жер реформасы жүрүп, кедейлерге үлүш жер бөлүштүрүлүп, акындар жер жөнүндөгү көп ырларын жазганын билебиз. Көрүнүктүү акын Жоомарт Бөкөнбаевдин да, "Жер алган кедейлерге" аттуу ыры да элге чон кубаныч тартуулап, дем-күч берген. Көрүнүктүү сынчы Кадыркул Даутов: "Анын мурасын туруктуу жарыялоочу Түмөнбай Байзаков болсо мындан отуз жыл мурда өзү тартиптештирип чыгарган бир томдукту кайра-кайра бастырып, "Түзгөн Түмөнбай Байзаков" деп коюп келе жатат. Эскерте кетчү нерсе Барпынын көпчүлүк ырларын, өзгөчө "Аккан суу" ыксыз кыскартууга жол берген кээ бир ыр саптарын редакциялайт, деп одоно бузуп, аларга логикалык жана маанилик жактан жабыркоолор болгон " -деп эскерет эмгегинде. Менин баамымда Түмөнбай Байзаков Барпынын чыгармаларын алгачкылардан болуп элден жыйнап, революцияга чейинки, андан кийинки, жылдардагы ырларын, айтыштарын, дастандарын этап-этаптарга бөлүп жарыялап келгени чон иш болгон. Эми мында Кадыркул Даутов айткандай Түмөнбай Байзаков Барпы апыздын чыгармаларына илимий изилдөө жүргүзгөн эмес. Болгону акындын чыгармаларын жыйнап өзүнчө бир томдукту түзгөндө атайын баш сөз жазып, анда Барпынын алгачкы ырларынан баштап элүүнчү {1950} жылдардагы поэзиясына кыскача талдоо жүргүзгөн. Албетте, илимпоздордун арасынан Богданова Медина Искендеровна алгачкылардан {20-1946-жылдын 11-августу} болуп Барпы апызга Жалал-Абадга келип жоолугуп, өз оозунан чыгармаларын жазып алгандыгы тууралуу маалыматтар бар. Кыргыз эл жазуучусу, көрүнүктүү окумуштуу Муктар Борбугуловдун "Барпы залкар акын" деген илимий макаласы 1959-жылы "Ала-Тоо " журналынын № 11 санында жарык көрүп көпчүлүктүн көңүлүн бурган илимий иш болгон. Барпы акын 1930-1940-жылдарда "Биздин заман", "Пахтачыларга", "Жаны канал" "Биздин жаштар", "Кыздар ай", "Колхозчулар", "Балдарга насыят", "Жаштын тилеги" ж.б.у.с. көптөгөн ыр-дастандарын жараткан. Ал эми 1941- 1949-жылдарда чыгармаларынан "Биз душманды жеңип алабыз", "Биздин күч", "Женишбек күн", "Төрайым менен Шекербек", "Пахта терими" деген өңдүү мекенчилдик мүнөздөгү көптөгөн чыгармаларынан тандалып бир томдукка 1970-жылдагы киргизилгенин белгилегим келет. Аталган макалада көрүнүктүү акын жана котормочу Түмөнбай Байзаковдун адабий ишмердүүлүгү, кемеңгер ырчы Барпынын чыгармаларынын жазылып алынышы, анын бир томдуктарынын чыгарылышы тууралуу кеп кылдык.

Колдонулган адабияттар:

1. Барпы. Чыгармаларынын бир томдук жыйнагы. Ф, 1970
2. Барпы. "Тандалган ырлар", Фрунзе 1949
3. Барпы. 1-том. Бишкек. Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы
4. Барпы. Изилдөөлөр, эскерүүлөр, арноолор. Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы. Бишкек- 1994.
5. Т.Байзаков "Ак тандар" ырлар жана поэмалар. -Ф.: Мектеп, 1982
6. К.Даутов. Албан кырдуу алп акындын дүйнөсү. Тамга басмаканасы. Бишкек-2003 8-9-23-беттер.
7. Барпы: изилдөөлөр, эскерүүлөр, арноолор. Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы. Бишкек-1994, 195-б.
8. Барпы: Барпы: изилдөөлөр, эскерүүлөр, арноолор. Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы. Бишкек-1994, 45-б.
- К.Бобулов. Кыргыз адабияты жөнүндө пикирлер. Ала-Тоо, 1958, №10. 93-105-106-беттер.
9. К.Даутов. Албан кырдуу алп акындын дүйнөсү. Тамга басмаканасы. Бишкек 2003. 8-9-беттер.

Калчакеева Айдай Кубанычбековна
“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ ЭНЧИЛҮҮ АТАЛЫШТАРДЫН ТАРЫХЫЙ
ДООРЛОРДУН ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫ
Калчакеева Айдай Кубанычбековна
ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ЭПОХ В ЭПОСЕ "МАНАС"
Kalchakeeva Aidai Kubanychbekovna
THE REFLECTION OF HISTORICAL EPOCHS IN THE EPIC "MANAS"

УДК 82-131

Аннотация: Бул макалада эпостогу энчилүү аттардын географиялык жайгашкан жери, тарыхый окуялар менен байланышы, азыркы мезгилдеги аталышы, кокус аты өзгөрүлгөн болсо ал эмнеге байланыштуу экенин аныктоо. Ошондой эле “Манас” эпосундагы каармандардын атына байланышкан аталыштар, жайгашкан жери, себебин талдоо. Эпостогу чагылдырылган тарыхый окуяларга байланышкан жер-суу аттарын изилдеп чыгуу азыркы учурда дагы актуалдуулугун жоготпой келет.

Негизги сөздөр: Амур, Арпа, Байкөл, Багдат, Булагасын, Жылдыз, Ималай, Испара, Кара-Кум,

Аннотация: В этой статье рассматривается географическое положение названий в эпосе, связи с историческими событиями, нынешнее название, а также с чем связано изменение названий мест. А также исследование имен, мест и причины, связанных с именами персонажей эпоса «Манас». Изучение названий мест связанных с историческими событиями и описанными в эпосе не теряет своей актуальности и сейчас.

Ключевые слова: Амур, Арпа, Байкөл, Багдат, Булагасын, Жылдыз, Ималай, Испара, Кара-Кум.

Annotation: This article examines the geographical location of the names in the epic, their connections with historical events, the current name, and what causes the change in place names. It also examines the names, places, and reasons associated with the names of the characters in the Manas epic. The study of place names associated with historical events and described in the epic is still relevant today.

Key words: *Amur, Arpa, Baikol, Bagdat, Bulagasyn, Zhyldyz, Imalai, Ispara, Kara-Kum.*

“Манас” эпосунда тарыхый ,этнографиялык, философиялык багыттагы маалыматтарды алсак болот.”Манас ”эпосу кыргыз элинин тарыхын гана эмес,анын турмушунун,жашоо тиричилигин, этникалык курамын, салт санаасын чалгылдырат. Бүгүнкү күндө кыргыз элинин баатырдык энциклопедиялык улуу эпосу «Манас» жалпы адамзаттын орток мурасы дүйнөлүк улуу маданий эстелик-мурастардын катарын толукташы, ага ар тараптан илимий изилдөөнү талап кылып олтурат. Ошолордун бири эпосту терең түшүнүп билүү үчүн жер-суу аттарына байланышкан түшүндүрмөлөрдү чечмелеп, фактыларга таянып берүү болуп саналат.

Бир эле жагын алып карасак жер-суу аталыштары "Манастагы" жерлердин, же географиялык аттарынын жыйындысы негизинен эки топко бөлүнөт:

1) эпостун өзүндө кезигүү-чү географиялык аттар, маселен эпосто Алтай жеринин аталышы бир-нече жолу эскерилет.

2) Кылым кыргыз эл деген, Түп атасы булардын Түркстанды жердеген Азып-тозуп ар жакка Андан бери келбеген. Билбейбиз кайда жүргөнүн,Азыркысын угабыз Алтай тоосун жердеген. {1,4}. Алтай жеринин аталышы кыргыз элинин тарыхында орчундуу орунду ээлеп келген. Баарыбызга маалым болгон тарыхый окуяларда Чыгыш Алтайда жашаган кыргыздар 840-жылы Уйгур кагандыгын басып алып аталган аймакта Улуу Кыргыз дөлөтүн түзгөн.

2) эпостун башкы каармандарынын ысымдарына байланыштуу энчилүү аттар кезиккен.

Үчилтиктин топонимиясы толук топтолуп, тийиштүү деңгээлде изилдене элек. Андагы жер-суу аттары, алардын түзүлүшү, лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү, этимологиясы, жаралган мезгили, топонимикалык системасы иреттелип, терең иликтөөгө муктаж. Бизге белгилүү болгон “Манас” эпосунун варианттарына байкоо жүргүзсөк эпос топонимдерге бай. “Манас” изилдөөчүлөрдүн байкоосу боюнча ("манасчылардын фантазиясынан жаралган географиялык аттар арбын дегендей пикирлер айтылып жүрөт. Эпикалык чыгармада ансыз болбойт. Мындай ысымдар Сагынбай Орозбаковдун вариантында да жолугат. Бирок, алар эпостогу жалпы, көпчүлүк айкындуулукка үндөш географиялык жер суу аттарга зыян келтире албайт. “Манас” эпосу сүрөттөп айткан тарыхый окуялардан бери нечен замандар өттү. Канчалаган элдер-улуттар жоголуп, аты унутта калды, мезгил өзгөрдү. Булардын баары жергиликтүү жер-суу аталыштарына таасирин тийгизип. Көп аталыштар унутта калды, канчалаган аталыштар өзгөрүүлөргө дуушар болду. Мезгил, заман канчалык таасирин тийгизсе да "Манас" эпосундагы жер-суу аталыштары жоготууларга учурабай, кемибей, өзүнүн тарыхый озийпасын аткарып келет. Байыркы жана азыркы жер-суу аталыштары карталардан изилдеген адам алардын көбүн

табат. “Манас” эпосунун жер-суу аттарында түрк тилдеринен кирген энчилүү аттар да белгилүү орунга ээ. Түзүлүшү, лексика-грамматикалык өзгөчөлүктөрү жагынан эпикалык жер-суу аттары азыркы топонимия системасына окшош (мисалы Амур, Арпа, Байкөл, Багдат, Булагасын, Жылдыз, Ималай, Испара, Кара-Кум, Кара-Тегин, Кара-Тоо, Каркыра, Кенжут, Кордой, Көтмалды, Кыйба, Аземил, Айдың-Көл, Аксы, Алай, Ала-Көл, Алтай, Арал, Бабыл, Багдат, Бакбурчун, Баргана, Барбар, Бээжин, Губий-Шаму, Даңгир, Даркан, Жамбыл, Желпиниш, Жамыра, Жаркен, Иле, Какан, Канды, Кантон, Каңгай, Капас, Кашкар, Кожент, Кокон, Коңгу, Котон, Көйкап, Көкө-Ноор, Кулжа, Кумул, Лоп, Манжу, Мар, Маргалаң, Кырым, Мухит, Мургап, Мисир, Сок, Сыр-Дайра, Текес, Турпан, Нура, Нарын, Ополтоо, Оркун, Саяң, Самаркан, Сары-Арка, Сашаң-Көл, Суушаң, Талас, Таңшут, Тарбагатай, Тарлан, Ташкен, Тебит, Түркстан, Урум, Уркун, Кыяз, Чаркастан, Арпа, Каркыра, Чүй, Чынмачын, Шибер, Шыйкуу, Ындыстан, Ооган, Меке, Медиян, Ыспан, Эртиш, ЫсыкКөл, Эсил жана башка мындан көп аталыштарды айта берсе болот.) Маселен Сагынбай Орозбаковдо географиялык аталыштардын мындайча сыпатталганын көрөбүз.

Көчүп өтүп Көтмалды,

Кетилтпей айдап көп малды,

Чүйдүн башын таянып,

Үрбүн жатсын жай алып {2, 160},— деп айтылат. Географиялык реалияда Ысык-Көл өрөөнүнүн батыш чети. 19-кылымдын ортосунда орустар көчүп келгенден кийин Рыбачье болуп аталып, Кыргызстан эгемендүүлүк алгандан кийин Балыкчы болуп аталып калган. Алардын негизин элдик географиялык терминдер түзөт. Эпостун көп сандаган нукура терминдери табияттагы, чарбачылык, коомдук турмуштагы көрүнүштөрдү анык чагылдырат. “Манас” эпосунун жер-суу аттарында, элдик географиялык терминологиясы унутта калып, кебелбей чалкып жаткан чоң улуттук казына, ал эпостун негизги, күчтүү тараптарынын бири болуп эсептелет. Мындагы жер-суу аталыштарын ар тараптан изилдөө учурдун талабы. “Манас” эпосунун башка каармандарынын атынан аталган антропоним жер-суу аттарында келсек анын эпостун “өз” топонимиясынан бир-кыйла аз экенин байкасак болот. Бул тайпадагы энчилүү аттар бүт дээрлик жеке Манастын ысымына байланыштуу сыяктуу. Топонимиялык “Манастын” атынан аталгандар 60 ка жакын. Болгону, бул Евразия чөлкөмүнүн туш тарабына тараган энчилүү аттар баары бирдей эпостун каарманына байланыштуу. Эгер бүт Кыргызстандын аймагындагы географиялык аталыштар кирген, карталарга түшкөн, илгертен маалим жер –суу аталыштарын алсак (алар 20дан кем эмес), алар жеке Манаска байланышканына шектенбейсиң. Талас жергесиндеги Манас-Ата тоосу, Манас-Чоку, Алай кыркаларына чектеш Кырк-Манас, Сары-Жаздагы Манас-Таш, Соң-Көлдөгү Манастын Таш-Тулгасы жана канчалаган аталыштар. Айрым айрым жер-суу аталыштары мындай табигый, элдик, табигый ыкма менен эмес жасалма, чечимдердин, токтомдордун негизинде пайда болгон (Мисалы: Манас району, Манас айлы, Манас аэропорту ж. б.). Кыргызстандын аймагынан башка Казакстандагы айрым жер-суу аталыштары Манастын таасиринен жаралгандай таасир калтырат.

Кылым кыргыз эл деген,

Түп атасы булардын

Түркстанды жердеген,

Азып-тозуп ар жакка

Андан бери келбеген {3,81-8-}.

Манас Түркстанды ды душмандардан бошото баштаганы мындайча сүрөттөлөт:

Атамдын жерин бергин деп

Алтайлык келип калганы,

Алар түйшүк салганы,

Артыкча доолап асылып

Манас келип калганы { 4. 227}.

Географиялык реалияда эзелден бери түрк элдери жашаган азыркы Орто Азия, Түштүк Казакстан, Шинжан жана Ооганстандын түндүк бөлүгүн камтыган тарыхый-географиялык аймак. Валиханов жазып алган эпизод Казакстандын Чымкент облусуна караштуу шаар (Түркстан) жөнүндө эскерилет: "Кече Түркстан карай чапканда" { 5, 75)

Мындан бөлөк өзгөчө Дагестандагы "Манасиана" айтпай кетпесек болбойт. Ленин районунун аймагында дагестандык илимпоз, түрколог Гасан Оразаевдин маалыматы боюнча Манас атында 7 топоним (Манас, Манаскент, Манас-Өзөн, Манасмахи жана башкалар) бар. Далилдүү даректерге караганда бул жерлерди илгери ногойлор ээлеп турган {6, 1989}. Мындан топонимдердин ногойлордун тарыхына, кандайдыр бир өлчөмдө Манаска да байланыштуу болушу мүмкүн деп божомолдоого болот.

Колдонулган адабиятар.

1.Абрамзон, С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Фрунзе, “Илим”, 1990. – 480 с.

2.Бартольд В.В. Сборник в честь семидесилетия Г.Н.Потанина. Записи ИРГО по отделению этнографии. Т. XXXIV. –СПБ, 1909. - С. 293-308. Новосибирск, “Наука”, 1990

3.Караев, О. К. Чагатайский улус. Государство Хайду. Моголистан. -Бишкек, “Кыргызстан”, 1985. -160 с.

4.Каратаев, О.К. Бөрү уруусунун келип чыгышынын тарыхый-этнографиялык негиздери. – Бишкек, “Улуу тоолор”, 2021. – 618 б.

5.“Манас”. Энциклопедия. I-II томдору. - Бишкек, “Кыргызстан”, 1995. – 700 б.

6.Манас (С. Орозбаковдун варианты) -4-китеп.9-б Ф.-1978-81ж

7.Рыскулова Г У. Идеи воспитания детей в эпосе "Манас" / Рыскулова Г У, Сатыбалдыева Г Ш // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2015. – № 1(30). – С. 202-207.

8. Рыскулова Г У. Барпы Алыкулов - народный педагог, истинный воспитатель / Рыскулова Г У, Сатыбалдыева Г Ш // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2015. – № 1(30). – С. 207-212.

9. Калчекеев К.Б., Шерипбаев А., Келдибаева Р. “Эр Табылды” эпосунун сюжеттик өзгөчөлүктөрү, ЖАМУнун жарчысы 2021-жыл №3 (48) 78-бет

10..Жапаралиева Н.Ж. Жогорку окуу жайларда “Манас таануу” дисциплинасынын мазмуну жана компетенттүүлүккө негиздеп окутуу, ЖАМУнун жарчысы 2021-жыл №3 (48) 142-бет

12.Мусаев С.Ж. К.Тыныстанов жана “Манас” эпосу боюнча биринчи конференция (1935-Ж.), ЖАМУнун жарчысы 2021-жыл №3 (48) 13-бет

Келдибаева Розакан Төрөевна
БАРПЫНЫН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА ТУУРАНДЫ СӨЗДӨРДҮН БЕРИЛИШИ
Келдибаева Розакан Төрөевна
ВЫРАЖЕНИЕ ЗВУКОПОДРАЖАТЕЛЬНЫХ СЛОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
БАРПЫ
Keldibaeva Rozakan Toroevna
THE TRANSMISSION OF VERBAL WORDS IN THE WORKS OF BARPY

УДК 82-1/-29

Аннотация. Макалада Барпы Алыкуловдун ырларындагы поэтикалык өзгөчөлүктөрдүн тууранды сөздөр менен берилиши каралат. Изилдөөдө акындын ырларындагы тууранды сөздөрдүн семантикалык жана семантика-стилистикалык кызматы талдоого алынып, аны аныктоодо акындын чыгармаларынан мисалдар келтирилген. Кыргыз тилинин тууранды сөздөрү экспрессивдүүлүктү, образдуулукту жаратуучу тилдик материал катары образдарды ачууда, пейзажды сүрөттөөдө, каармандардын оң же терс эмоциясын билдирүүдө, чыгарманын тилинин экспрессивдүүлүгүн жогорулатууда колдонулуп, изилдөөнүн объектиси болуп саналат. Барпынын ырларында тууранды сөздөрдүн жыш колдонулушуна негизги маани берилет. Кыргыз ырларындагы уйкаштык, муун түзүү, ритм жаратууда кеңири колдонулган тилдик каражат болуп эсептелет.

Макалада акындын тууранды сөздөрдү ыктуу пайдалануу менен каармандардын образын ачууда образдуу, элестүү, эмоционалдуу-экспрессивдүү бере алгандыгы кеңири талдоого алынды.

Ачык сөздөр: дабыш тууранды сөздөр, элес тууранды сөздөр, салыштыруу, метафора, метонимия, сөздөрдүн тыбыштык, лексикалык, морфологиялык жана синтаксистик каражаттары.

Аннотация. В статье рассматривается выражение поэтических особенностей в стихотворениях Барпы Алыкулова со звукоподражательными словами. В исследовании анализируется семантическая и семантико-стилистическая функция звукоподражательных слов в стихотворениях поэта, а также приводятся примеры из произведений поэта для ее определения. Звукоподражательные слова в кыргызском языке используются как экспрессивный, образобразующий языковой материал для раскрытия образов, описания пейзажа, выражения положительных или отрицательных эмоций персонажей, повышения выразительности языка произведения и являются объектом нашего исследования. Главное значение придается частому употреблению подобных слов в стихотворениях Барпы. В кыргызских песнях он считается широко используемым языковым средством создания рифмы, слога и ритма. В статье анализируется умелое использование слова поэтом, его умение ярко, образно, эмоционально и выразительно раскрыть образы героев.

Ключевые слова: звукоподражательные слова, образподражательные слова, сравнение, метафора, метонимия, звуковые, лексические, морфологические и синтаксические средства слов.

Abstract. The article examines the presentation of poetic features in Barpy Alykulov's poems by rhyming words. The study analyzes the semantic and semantic-stylistic function of rhyming

revealing images, describing landscapes, expressing positive or negative emotions of characters,

The article extensively analyzes the poet's ability to convey the characters' images in a figurative, imaginative, and emotionally expressive way through the skillful use of metaphors.

Keywords: sound-like words, figurative words, comparison, metaphor, metonymy, sound, lexical, morphological and syntactic means of words.

Кыргыз тилиндеги тууранды сөздөр кептин экспрессивдүүлүгүн, образдуулугун калыптандырууда чоң роль ойнойт. Алардын көп түрдүүлүгү жана функционалдык ийкемдүүлүгү аларды ар кандай контексттерде жана жанрларда колдонууга мүмкүндүк берет. Аларды изилдөө тилди түшүнүүнү гана тереңдетпестен, кыргыз элинин маданий, социолингвистикалык өзгөчөлүктөрүн изилдөөдө жаңы горизонтторду ачат.

Өз заманынын улуу акыны, көркөм сөз чебери Барпы Алыкуловдун ырлары кыргыз поэзиясында олуттуу жана көрүнүктүү орунду ээлейт, анткени анын поэзиясы кыргыз маданиятынын, салт-санаасынын үлгүсүнөн жаралгандыгында.

Акындын ырларынын терең эстетикалык табити тексттин экспрессивдүүлүгүн, образдуулугун, көркөмдүгүн жараткан тууранды сөздөрдүн ийкемдүү колдонулушу менен ыныкталат. Каармандардын психологиялык абалын, пейзаждык кубулуштарды экспрессивдүү сүрөттөөдө, баатырлардын образдарын терең ачып, оң жана терс маанилерди туюнтууда, эпостун көркөмдүгүн өркүндөтүүдө тууранды сөздөрдүн мааниси чоң.

Акындын поэзиясы инсанды адеп-ахлактык тарбиялоо жана калыптандыруу, жакшылыкка, адамгерчиликке, адилеттүүлүккө чакыруу идеяларына бай. Анын чыгармаларынын өзгөчөлүгү элдик педагогикалык салттарды поэзиянын тили менен бере алгандыгында. Ырларынын идеялык-тематикалык мазмуну анын элдик насаат поэзиясынын салттарын улантуучусу экендигин далилдейт. Барпы Алыкулов дидактикалык поэзиянын мыкты үлгүлөрүн көрсөтүп, аны адабий жанр катары калыптандырган.

Эмгекте тууранды сөздөрдүн кептеги лексика-семантикалык мааниси менен бирге ындагы стилистикалык, эмоционалдык-экспрессивдүүлүк маанилерине да токтолобуз. Поэтикалык чыгармалардын тилине, б.а. Барпы акындын ырларына тилдик талдоо жүргүзүү менен тилдин фонетикалык, лексикалык, морфологиялык жана синтаксистик стилистика боюнча анализ кылуу кыргыз тилинин стилистикасына салым кошкон болобуз.

Акын өз ырларында кептик каражаттарды көркөмдүүлүктүн жогорку деңгээлине жеткирип, өз оюн окурманга жеткирүүдө, көркөм образ түзүүнүн эң мыкты чебери катары таанылды. Анын чыгармаларында троптун түрлөрү, салыштыруу, метафора, метонимия ж.б. катары тууранды сөздөрдү ийкемдүү колдоно билүү менен ырларын өлбөс-өчпөс кылып жарата алды.

*Жаркырап жердин койнудан,
Жайнап чыккан, аккан суу...*

Эгизден түшүп пас жакка

Шаркыраган аккан суу.

Жүрүп кетсе алтындай

Жаркыраган, аккан суу.

Жылгадан түшсө, обону

Шылдыраган, аккан суу. (Барпы, 29) Нам жеткен жерден гия өсүп

Дүркүрөгөн, аккан суу.

Абазы сүрлүү, жай кирип

Күркүрөгөн, аккан суу. (Барпы, 30)

Сулуулар сылап чач өрсө

Жымылдаткан, аккан суу. (Барпы, 31) “Аккан суу” ырында “*жер үстүндө гия чөп тамыр алып желпилдейт*”, “*агарып түшсөң шаркырап аска зоодон, аккан суу*”, суунун мөлтүлдөшү, бүркүттүн шаңшышы, макулдук кыбыраган, суунун күркүрөшү ж.б. тууранды сөздөр адабиятта жана элдик оозеки чыгармачылыкта өзгөчө мааниге ээ болуп, образ жаратуучу, маанайды жеткирүүчү каражат катары кызмат кылат.

Сөздүн образдуулугу, экспрессивдүүлүгү стилдик категория болуп, көркөм чыгарманын экспрессивдүүлүгүн, жандуулугун арттырат. “Шамал” ырында: **Кудуранып урушкан**

Жаңжалы бар шамалдын.(Б., 37)

Бороондуу күнү ышкырат,

Болжолу жок иш кылат.

Жаандуу күнү шуулдайт,

Дарчани бузуп куюндайт.

Тумандуу күнү түн курат,

Туурдукту үзүп булкунат. (Б., 38)

Тегеренген чарк уруп,

Уюлу бар шамалдын (Б., 39) “Адамзаттын балдары” ыры

Ырыскыңды насибиңди

Эл ичинде бүтөт дейт.

Түшөсүң жерге чыркырап,

Чаңгалинда ырыскың

Жер жүзүгө тыркырап,

Тирик жүрсөң тересиң. (Б., 46)

Быркылдабай бир жакка

Жаниңда жүрөт, бул өлүм. (Б., 47)

Сегиз жаштай жүрбөйсүң,

Сенделгениң билбейсиң (Б., 48)

Акын кыргыз элинин элдик оозеки чыгармаларында кылымдар бою калыптанган стилдик өзгөчөлүктө чагылдыра алды. Тыбыштык жактан окшош сөздөр белгилүү бир үн менен байланышкан кыймыл-аракеттерди да билдириши мүмкүн, бул жандуу жана эсте каларлык сүрөттөрдү түзүүгө жардам берет. Бул сөздөрдү колдонуу менен авторлор тексти байытуучу жана аны жандуу жана эмоционалдык жактан байытуучу ассоциацияларды түзүшөт.

“Напси” ырында

Напсини тыркыраса жыйалбайсың,

Напсини байлап эч ким тыйалбайсын,

Напсиң жок кыбырабай жүрө албайсың. (Б., 39)

Бул напси чыркыратып жанды кыйдың,

Көңүлгө нечи бикир, ойду жыйдың. (Б., 39)

Кыргыз тилинде тууранды сөздөр кепке эмоционалдык боёк, образдуулук берүү жөндөмү менен өзгөчө орунду ээлейт. Бул стилдик милдети аларды көркөм адабиятта, поэзияда жана элдик оозеки чыгармачылыкта ажырагыс кылат. Тууранды сөздөр окурмандардын көңүлүн буруп, текстти кызыктуу, образдуу жана элестүү берүүдө чоң мааниге ээ. Автор “Эр жигитке сын” ырында

*Ачуусу келсе **булкунат**,
Айылга күндө **чыр** кылат. (Б., 60)
Карды тойсо **мардаңдайт**,
Мактап койсо аз гана,
Көчөгө батпай **дардаңдайт**. (Б., 61)*

Мында эр жигиттеги терс сапаттар *булкунат*, *мардаңдайт*, *дардаңдайт* деген элестүү этиштер менен берилиши каармандардын образын берүүдө мемантика-стилистикалык мааниси өзгөчө сөздөрдү пайдаланган.

*“Болбос жигит” ыры
Болбос жигит терс басат,
Терстигинен эл качат.
Адамсынып **короёт**,
Өзүнөн өзү **зороёт**.
Иште деген кишиге
Жеп ийчүдөй **ороёт**.
Туугандан достон ажырап
Өрттөнгон бактай **сороёт** (Б., 64)
“Жигиттик” ыры
Күрпөң-күрпөң жүгүртүп,
Күлүктү минсең – жигиттик. (Б., 64)
Ак боз минип алыста
Чалкаласаң – жигиттик.
Алышам деген душманды
Талкаласаң – жигиттик.
Барган сайын **дүркүрөп**,
Өсүп турсаң – жигиттик. (Б., 67)
Калкан кийип дагыңа
Жаркылдайсың – жигиттик.
Душман сезет тез сүйлөп,
Чартылдайсың – жигиттик. (Б., 69)
“Аялдын жакшысы” ырында
Жакшы аял белгиси –
Чалкыган көлдөй кең болот. (Б., 70)
Мончоктой сөзү тизилет,
Моймолжуп күлүп, сүзүлөт. (Б., 71)
Көргөндөрдү мас кылып*

*Көчөгө чыкса **суйсалам**. (Б., 71)* Барпы Алыкуловдун ырларына тилдик талдоо жүргүзүүдө тууранды сөздөрдөгү фонетика-стилистикалык каражаттарды, аллитерация, ассонанс өзгөчө ыкмада бере алган. Тууранды сөздөр өзү табиятынан поэтикалык

чыгармаларды көркөмдөөдө пайдаланганга ыктуу тилдик каражат болуп саналат. Мисалы, “Аялдын жаманы” деген ырында *Жаман аял белгиси* –

Көрүнгөнгө булкунат. (Б., 72)

Жаткан төшөк жыйылбайт,

Жаанга тийип чыйылдайт (Б., 72)

“Жакшынын жакшы билет сымбатын” ыры

Жалпайган жаман алгыча,

Жылаасына калгыча,

Жалгыз ганаке жатсаң жанозур.

Сулкуйган жаман алгыча,

Султан бойду кор кылбай,

Шүк жүргөнүң жанозур. (Б., 73) Мында *ж жана с* тыбыштарын жыш колдонуу менен үнсүз тыбыштардын кайталануу аркылуу аллитерацияны жаратып, дабыш кооздугуна жетише алды.

Айылчы болот талпактап,

Аяк-тавак жуулбай,

Ар жерде жатат шалпактап. (Б., 75)

Аяк-тавак жуу десең,

Уруша кетет чүйрүңдөп.

Анан ар айылга бир кирип,

Ушакты айтат сүйрүңдөп. (Б., 75)

“Жакшы кыз” ыры менен оң маанини берүү *жаркырап, жайкалган* сөздөр менен *Жаркырап* жайнаган кыз –

Үйдүн көркү.

Жазында жайкалган чөп –

Дөңдүн көркү. (76)

“Өзү каар, тили заар кыз” ыры *Балтыры жоон күчтүү кыз,*

Күрөктөй орсок тиштүү кыз. (Б., 77)

Жумуш кыл десе сулкуюп,

Сом темирдей жаткан кыз. (Б., 77)

“Ушакчы” ыры

Көзүнчө ырсак-ырсак,

Күлүп коёт. (Б., 79)

Куюндай опур-топур

Элди бузат (Б., 80)

“Жалганчы” ырында жалганчы адамдын “*жалган айтып жайсаңдашы, жоор аттай кайсаңдашы, чакчыгай болуп чакылдашы, бабырган болуп бакылдашы, эчкидей болуп эбиреши, эл-журтка барып жебиреши*” (Б., 62) деген этиш тууранды сөздөр аркылуу каармандын жаман сапаттары ачык-айкын көрүнөт.

“Желөпкө” ырында “*мактап койсо дардайып, келдеңдеген -желөпкө, мурду көөп апкаарып дердеңдеген – желөпкө* (Б., 86) деп берилет. Каармандардын мүнөзүн, кебете-кешпирин, эмоциясын өзүндөй образдуу, элестүү берүүдө тууранды сөздөрдөн башка сөз түркүмдөрүнүн “күчү” жетпес.

“Мисал үчүн” ыры менен түрдүү мүнөздөгү адамдардын образындагы оң жана терс сапаттарды тууранды сөздөр менен образдуу сүрөттөй алган:

*Бозо ичсем киши болуп **мардаңдадым**,*

*Өзүмчө киши болуп **дардаңдадым**.*

Алдадым эрте менен келем дедим,

*Шашкансып эки жакка **элеңдедим**.*

*Бөрүдөн үрккөн койдой **сереңдедим**,*

Гаргардин эртең пулун берем дедим. (Б., 100)

*Карасам, күн **жарк этти** чагылгандай,*

*Ат үркүп, жер **тарс этти** кагылгандай. (Б., 106)* Дабыш тууранды сөздөр тыбыштык кабылдоого негизделсе, элес тууранды сөздөр визалдык кабылдоого негизделет жана предметтин, кыймылдын, абалдын же кубулуштун сырткы көрүнүшүн, көрүнүшүн, силуэтти туурайт. М., “Ажал” ырында “ак сакалы жайкалган, азада бою кайкайган”. (Б., 118)

Социалдык-маданий контексттин көз карашынан алганда, тууранды сөздөр кыргыз элинин маданий-салттык өзгөчөлүктөрүн да чагылдырат. Дүйнө сен” ырында акын дабыш, элес жана сезим тууранды сөздөрдү жыш колдонуу менен дүйнөнүн, замандын оор-кыйынчылыктарын бирин-экинчисине айкалыштыра салыштырып отуруп, градацияны түздү. *Бир адамды сыздатып*

***Зыркыраттың**, дүйнө сен.*

Бир адамды ыйлатып

***Буркураттың**, дүйнө сен.*

Уруштуруп тууганды

***Тыркыраттың**, дүйнө сен.*

Бирдин малын таратып

***Чыркыраттың**, дүйнө сен. (Б., 123)*

***Калтыратып** кедейди*

Карып кылдың, дүйнө сен. (Б., 124)

*Нечи кызык **дүркүрөп**,*

Довур өткөн дүйнөдөн. (Б., 128)

***Былкылдата** койбостон*

Чапкан өттү дүйнөдөн. (Б., 129)

Келериңде дүнүйө,

*Көл **мелтиреп** толгондой. (Б., 130)*

Октобой мерген аталбайт” ырында адам өмүрүнүн “сулкуйган, жалпайган” (143-144) тилдик каражаттары менен образ түзгөн.

Сулуулар менен бир жүрсөң,

***Сулкуйган** жаман көрө албайт.*

Жакшылар менен бир жүрсөң,

***Жалпайган** жаман көрө албайт. (Б., 145)* *Сулкуйган* деген сөз өтмө мааниде колдонулуп, *жалпайган* деген сөз өтмө мааниде адамдын келбетин сүрөттөп, жаман адамды аныктап турат.

Адам образын түшүнүүдө логикалык, психологиялык жана эмоционалдык факторлор негизги факторлор болуп саналат. “Тескейден шамал тербенбей” ыры толук эле бойдон

тууранды сөздөрдөн туруп, алар сүйлөм аягында элестүү этиштерге айланып, жеке адамга тиешелүү өзгөчөлүктөрдү жеткиликтүү сүрөттөй алган. *Балалуу катын эр урса,*

*Балдары ыйлап **чуркурайт.***

Баласыз катын эр урса,

*Бадан бою **зыркырайт.*** (Б., 166)

Эки жаман бириксе,

Айыбын таап чукулайт.

Колун давлат болбосо,

Бирөөдөн бирөө пул сурайт.

Жокчулук тарткан мукурайт,

*Кеч кирсе тоок, **чукулдайт,***

Кекилик жазда тукумдайт.

Оорубу күчтүү жараат,

Ириңи агып лукулдайт.

Күлкүсү туткан жааш балдар,

Каткырышып бакылдайт.

Темирди соккон устанын,

*Балкасы катык **чакылдайт.***

Айланып учкан шумкардын,

*Канатын ирмеп **зырылдайт.***

Күрмөлдү минсең тулпардай,

*Төрт аягы **тырылдайт.***

Тишин катуу ооруса,

*Тамыры бошоп **былкылдайт.***

Жаман болсо коңушуң,

*Сурасаң буюм **кыңкылдайт.***

Таш төгүлгөн жол болсо,

*Басканда бутуң **тарсылдайт.***

Болоттон соккон кылычты,

*Суурсаң күнгө **жаркылдайт.***

Коркунуч күнгө кишиге,

*Бууну бошоп **кылчылдайт.***

Ушакчылар элде көп,

*Айылды сүйлөп **тамтаңдайт.*** (Б., 168)

Бул сөздөр элдик оозеки чыгармачылыктын бир бөлүгү болуу менен муундан-муунга өтүп, маданий элементтерди сактап, кыргыз элинин менталитетин, чындыкты кабылдоосуна шарт түзөт.

Жыйынтыгында, тууранды сөздөр фонетика-стистикалык жактан гана көркөмдүүлүк деңгээли жогору болбостон, грамматикалык табияты жагынан да алардын колдонулуу мүмкүнчүлүгү бийик, бул алардын функционалдуулугун кеңейтет. Тууранды сөздөр сүйлөмдө зат атоочтун, сын атоочтун жана этиштин ролун аткара алат.

Тууранды сөздөрдүн стилистикалык өзгөчөлүктөрү боюнча изилдөөлөрдүн жүрүшү солгун, анын көптөгөн жактары ачыла элек. Ошондуктан эмгек тууранды сөздөр боюнча келечектеги изилдөөлөрдүн катарын толуктайт.

Колдонулган адабияттар:

1. Барпы: Чыгармалар: биринчи том. Б.: Кырг.Энциклопедиясынын башкы ред., 1995.- 320 б.
2. Барпы: Изилдөөлөр, эскерүүлөр, арноолор. Б.: Кырг.Энциклопедиясынын башкы ред., 1994. – 312 б.
3. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили. Морфология. - Б.: 1997. - 295 б.;
4. Ажыбаева З. Кыргыз тилиндеги эмоционалдык-экспрессивдүү каражаттар. А.Жакыпбековдун “Теңири Манас” романынын негизинде. -Б.: Бийиктик, 2007. -140 б.
5. Айтматов, “Манас” – байыркы кыргыз руханиятынын туу чокусу. - Ф.: «Кыргызстан», 1 китеп. - 1978. С. 7-13.;
6. Аширбаев, Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. Фонетика, сөз жасоо жана лексикалык стилистика: Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китеби. - 2-китеп. – Бишкек, 2000. – 200 б.;
7. <https://eposmanas.ru/beshkempirova-ai-semantic-stilisticheskie-osobennosti-podrazhatelnyh-slov-v-epose-manas/>
8. Айылчиева, Д. Т. Основные способы и факторы языковой картины мира / Д. Т. Айылчиева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2019. – № 3(42). – С. 64-68. – EDN SRKZSP.
9. Айылчиева, Д. Т. Когнитивные и этнокультурные аспекты лингвопаремиологии / Д. Т. Айылчиева // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2022. – № 3(52). – С. 9-13. – EDN PQPRMM.

Айталиева Толкун Кундузбековна
“СЕМЕТЕЙ” ЭПОСУНУН СЮЖЕТТИК-КОМПОЗИЦИЯЛЫК ТҮЗҮЛҮШҮ
Айталиева Толкун Кундузбековна
СЮЖЕТНО-КОМПОЗИЦИОННОЕ СТРУКТУРА ЭПОСА “СЕМЕТЕЙ”
Aitalieva Tolkun Kunduzbekovna
THE PLOT AND COMPOSITIONAL STRUCTURE OF THE EPIC “SEMETEY”

УДК.398

Аннотация: “Семетей” эпосу- “Манас” үчилтигинин экинчи бөлүмү болуп саналат. Генеологиялык циклизациянын негизинде түзүлгөн эпосто биринчи бөлүмдөгү эл-жерди коргоо жана ага кызмат кылуу идеясы андан ары улантылат. Манас баатыр кыргыздар жер ооду болуп барган бөтөн жерде туулса, баатырдын көзү өткөндөн кийин, ордосу таланып, Каныкей уулу Семетейди аман алып калуу үчүн атасынын шаары Букарды көздөй качып барып, уулун аман-эсен сактап калууга бардык аракетин жумшайт. Баатыр Манастын жолун уланткан уулу Семетейдин балалыгы, эр жетиши, баатырдык үйлөнүү салты, ата кунун алуу мотивинин берилиши жана баатырдын кайып болушуна чейинки окуялар эпосто кеңири сүрөттөлүп берилет. Эпостун сюжеттик-композициялык курулушунда

баатырдык эпостордун салттык мотивдери сакталып, ошол эле учурда эпостун өзүнө таандык өзгөчөлүктөрү менен айырмаланып турат.

Негизги сөздөр: “Семетей” эпосу, үчилтик, экинчи бөлүм, сюжет, мотив, идея, композиция.

Аннотация: Эпос «Семетей» — вторая часть трилогии «Манас». Идея защиты и служения народу в первой главе продолжена в эпосе, основанном на генеалогическом цикле. Герой Манас рождается на чужой земле, куда вторгся кыргызский народ, после смерти героя его ордо был разграблен, Каныкей бежит в отцовский город Букар, чтобы спасти сына Семетей, и изо всех сил старается обезопасить сына. В эпосе подробно описываются детство Семетей, продолжавшего путь героя Манаса отрочество, возмужание и традиция женитьбы, отмщение за смерть отца, мифическое исчезновение героя. Сюжетно-композиционная структура эпоса сохраняет традиционные мотивы героического эпоса и в то же время отличается своей спецификой от других эпосов.

Ключевые слова: Эпос «Семетей», трилогия, вторая часть, сюжет, мотив, композиция, идея.

Annotation: The epic “Semetey” is the second part of the “Manas” trilogy. The idea of protecting and serving the people in the first chapter is continued in the epic based on the genealogical cycle. The hero Manas is born on a foreign land, where the Kyrgyz people invaded, after the death of the hero his ordo was plundered, Kanykey runs to his father's city of Bukar to save his son Semetey, and tries his best to keep his son safe. The epic describes in detail the childhood of Semetey, who continued the path of the hero Manas, adolescence, manhood and the tradition of marriage, revenge for the death of his father, and the mythical disappearance of the hero. The plot and compositional structure of the epic preserves the traditional motifs of the heroic epic and at the same time differs in its specificity from other epics.

Key words: Epic "Semetey", trilogy, second part, plot, motive, composition, idea.

“Семетей” эпосу -“Манас” үчилтигинин экинчи бөлүгү. Эпосто чабылып-чачылган кыргыздардын башын бириктирип эл кылган, сырттан басып кирген жоо-душмандардан коргогон кыргыздардын каны Манас баатырдын көзү өткөндөн кийин, ордосу туугандары Абыке, Көбөш тарабынан таланып, Каныкей атасынын жолун уланта турган уулун аман сактап калыш үчүн, кайын энеси Чыйырдыны ээрчитип, уулун көтөрүп алып, атасы Темирканды көздөй качып кетет. Аларга Манастын аталаш бир тууганы Бакай жардам берет. “Семетейдин” сюжети төмөнкүдөй негизги окуялардан турат: Абыке, Көбөштүн жана аларга кошулуп кеткен кырк чоронун Манастын ордосун чабышы, Каныкейдин Семетейди алып Букарга качышы; Семетейдин балалык чагы; Каныкейдин Тайторуну чабышы; Семетей өзүнүн чыныгы ата-тегин алгач угушу; Каныкейдин жомогу; Семетейдин Букардан Таласка келиши; Семетей өздөрү чатак чыгарышкан Абыке, Көбөш, Жакыптарды жана аларга кошулуп кетишкен кырк чорону жеңиши; Семетейдин Чыңкожо, Толтойду жеңип, Айчүрөккө үйлөнүшү; Семетей Коңурбайдан атасы Манастын кунун куушу; Семетей менен Үмөтөйдүн чатагы; Семетейдин Кыяз менен урушу жана кайып болушу. Бүгүнкү күндө “Семетей” эпосунун 30 га жакын варианты белгилүү. Дээрлик бардык варианттарда жогоруда саналган негизги сюжеттик окуялар сакталган. Бул манасчылык өнөрдөгү салттуулуктун сакталышы менен түздөн-түз байланыштуу. “Семетей” эпосундагы чагылдырылган

окуялардын “Манас” үчилтигинен айырмалуу жактары бар. Үчилтиктин биринчи бөлүмүндө башкы каарман Манас баатырдын өмүрү дээрлик кандуу кармаштарда өтөт. Ал бала кезинен эле өзүнө сес көрсөткөндөрдөн коркуп калбай каршылык көрсөтүп, кийин эр жеткенден кийин кыргыздардын кайрадан туулуп өскөн Ата Журтуна баруусу үчүн өмүрүн арнайт. Бир мезгилде баскынчылык саясат жүргүзүп кыргыздарды туш тарапка чачыратып жиберген душмандарды жеңип, элдин эркиндигин, көз карандысыздыгын камсыз кылат.

Башкы каармандар сырткы душмандар эмес, ички душмандардан кордук көрүшүп, келечектеги эл коргой турган баатыр, Манас баатырдын мурасчысы Семетейдин өмүрүн сактап калыш үчүн, энеси Каныкейдин далалаты, аракети кеңири баяндалып берилет. Семетей эр жетип, Каныкейдин көздөгөн тилеги ишке ашып, уулу кыргыз жерине барып, атасынан калган тактысына ээ болуп, элин-жерин коргоп, Коңурбайдан атасы Манастын кунун кууп жеңишке жетишет. Чыгарманын финалдык бөлүгүндө Семетей ички душман, өзүнүн эмчектеш бир тууганы Канчоронун чыккынчылыгы менен душмандарынан жаракат алып, кайып болуп кетет. Семетейдин башкы душманы Кыяз баш болгон жедигерлер болот. Алардын душмандашып калуусу эпостогу баатырдык үйлөнүү салты менен байланыштуу, себеби Кыяздын агасы Толтойдун кудалашкан колуктуусу Чачыкейди таятасы Темиркан Семетейге эр жетип, кайрадан Таласка кайта турган болгондо алып берип узатат. Манастын тууганы Шыгайдын уулу Чыңкожо Толтойго: “Сенин ала турган колуктуунду Семетей алып алды, сен анын атасы бел куда болуп койгон Акундун кызы айдай сулуу Айчүрөгүн алып ал”- деп азгырат. Чыңкожонун айтканын туура көргөн Толтой Айчүрөктү алам деп Акункандын шаарын камап, зордук көрсөтмөкчү болот. Толтойго күйөөгө чыгууга макул болбогон Айчүрөк ак куу кебин кийип, Семетейди издеп келип, анын ак шумкарын алып кетет. Ак шумкарын издеп, Айчүрөктүн дайынын билген Семетей Акун кандын шаарына барып, Чыңкожо, Толтой менен кармашып, аларды жеңип Айчүрөккө үйлөнөт.

Семетей Айчүрөккө үйлөнгөндөн кийин Коңурбайдан ата кунун алуусу сүрөттөлүп берилген. Коңурбайдан атасы Манастын өчүн алып аны жеңет.

Жедигерлердин Кыязынын Семетей менен Күлчоро экөөндө кеги болгон, ал атасы Толтойдун өчүн алууну көздөйт. Анын иш-аракетине өздөн чыккан жат, чыккынчы Канчоро жардам берет. Натыйжада, Семетей жаракат алып кайып болот. Канчоро кан болуп, Күлчоро туткундалып, Айчүрөк олжого кетет.

Окумуштуу Б.Керимжанованын “Семетей жана Сейтек” аттуу чакан эмгеги бар жана анда эпостун изилденүү тарыхына токтолгон. “Семетей” жана “Сейтек” эпосторунун мазмуну, үчилтиктин бири-бири менен болгон байланышы жана эпостордун формаларынын айрым өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө алган. Эмгек көлөмү жагынан чакан болгону менен мазмуну жагынан бай экендигин байкоого болот. Б.Керимжанова эмгегинде “Манас” эпосунун башкы идеясы тууралуу мындай дейт: “Как и в эпических поэмах других среднеазиатских народов- “Кер-Оглы” и “Алпамыш”, в трилогии “Манас” важнейшее место занимает идея любви к родине и народу и особенно, призывы к борьбе за безопасность своего народа. Это придает произведению высокий патриотический пафос.” [1:7] “Манас” үчилтигинин башталышынан тартып аягына чейин Ата мекенге, элге болгон сүйүү жана ага кызмат кылуу чыгармалардын негизги идеясы болуп саналат. Манас, Семетей, Сейтек кыргыз элинин идеал туткан

баатырлары. Алар өз өмүрлөрүн кыргыз элинин эркиндиги, көзкарандысыздыгын коргоого арнаган. Аталары ишке ашыра албай калган иштерди балдары ишке ашырышат. Алар бийлик жүргүзүп турганда кыргыздар байкерчиликте, тынчтыкта өмүр сүрүшкөн. Алардын ордун ички душмандар ээлеп калганда, элге эсепсиз салык салынып, калк кыйналып, баштарына кыйынчылык келген.

Окумуштуу С.Ю.Неклюдов эпостордун 2 жанрдык формациясы бар деп бөлүштүрөт. Алар- архаикалык жана классикалык эпостор. Архаикалык эпостор тууралуу төмөнкүдөй оюн билдирген. “Архаикалык эпос - Борбордук Азиядагы жана Түштүк Сибирдеги түрк-монгол, карело-фин, Түндүк Кавказ элдеринин “нартардын” эпосу, Түштүк-Чыгыш Азия (Филиппин, Вьетнам) элдеринин эпосу жана башкалар. Ал жерин желмогуздардан бошоткон маданий баатыр (“баатырдык миф”, Геркулес жомокторунун бир түрү) жана уруулар аралык кагылышуулар жөнүндөгү уламыштардын негизинде түзүлгөн. Ал сүрөттөлгөн окуялардын мифологиялык интерпретациясын карманат жана анын сюжетинде (“үйлөнүү” жана “жоокер” темалары) архаикалык баатырдык жомоктун биографиялык контурлары анализге алынат.[2] Ал эми классикалык эпостор жөнүндө мындай деген пикирин билдирет: “Алардын антагонисттеринин эпикалык каармандарынын сүрөттөрү демифологияланган, ал эми жин-перилердин ордун тарыхый душмандардын жалпыланган фигуралары ээлейт. Эпикалык конфликтке тарыхый окуялар негиз болуп, эң негизги идея эл-жерди басып алуучулардан коргоо, ал эми каармандардын аттарында көбүнчө чыныгы тарыхый инсандардын ысымдары аталат”. “Манас” эпосу кылымдар бою оозеки түрүндө жашап келе жаткан эпос катары анда түрдүү доордун белгилери сакталган жана анда жогоруда ф.и.д. С.Ю.Неклюдов белгилеген эпостордун архаикалык да, классикалык да жанрдык белгилери байкалат.

“Манас” үчилтиги бизге классикалык үлгүсүндө келип жеткенин окумуштуулар Р.З.Кыдырбаева, С.Бегалиев, А.Жайнаковалар өздөрүнүн изилдөөлөрүндө жазышкан. Эпос өзүнүн калыптануусунун узак тарыхый жолунда кыргыздардын алгачкы уруучулук түзүлүш мезгилинен тартып феодалдык-патриархалдык түзүлүш мезгилиндеги жашоо-турмушунан кеңири маалымат берет. Эпос кайсы бир конкреттүү мезгилде болуп өткөн окуяларды эмес, элдин башынан өткөргөн бир нече кылымдардагы тарыхынан кабардар кылат, себеби чыгармада катышкан каармандардын ар бири өзүнө таандык ар кандай доорлордун белгилерин алып жүрүшөт. Окумуштуу В.М.Жирмунский “Тюркский героический эпос” аттуу эмгегинде: “Вопрос о времени и условиях сложения киргизской эпопеи “Манас” и о тех исторических событиях и лицах, которые в ней отразились, представляет большую сложность и может быть поставлен на данном этапе наших знаний лишь в порядке предварительной гипотезы. Как всякий древний народный эпос “Манас” веками передававшийся в устном исполнении сказителей-импровизаторов, способных в рамках традиции на новотворчество, переоформлялся неоднократно, и новые исторические события, имена, идеи и образы наслаивались на старые, отражающие двухтысячелетнюю историю киргизского народа. Патриархально-родовой строй и воинский кочевой быт, сохранявшиеся на протяжении почти всего этого долгого времени, многовековая тяжелая героическая борьба малочисленного киргизского народа против более сильных соседей, угрожавших его свободе, независимости и даже самому существованию, - вот основные социально-исторические предпосылки

замечательного расцвета героического эпоса у киргизов.” [3:68]-деп жазган.Окумуштуу дүйнө элдеринин баатырдык эпосторуна мүнөздүү көрүнүштөрдү белгилеген.

Фольклорист С.Суразаков эпостордун генеологиялык циклизацияга негизделип айтылышын,уруулук коомдук түзүлүш мезгили менен байланыштырган.Аталары аткара албай кеткен иштерди анын балдары иш жүзүнө ашырышат.Кыргыз элинин баатырдык эпопеясы “Манас” эле эмес,кенже эпосторунун мисалында да, айтылган пикирдин туура экендигин далилдөөгө болот. Мисалы, “Курманбек” эпосунда Курманбектин эрдик иштерин анын уулу Сейитбек, ал эми анын иштерин Шырдакбек улантат. “Кожожаш” эпосунда башкы каармандын уулу Молдожаш, “Эр Төштүк” эпосунда Эр Төштүктүн уулу Жоодарбешим аталарынын жолун андан ары улантышат.

Үчилтиктин биринчи бөлүмүнүн башкы каарманы Манас баатырдын образында архаикалык элементтер өтө кеңири кездеше турган болсо, Семетей баатырдын образы реалдуулукка жакын сүрөттөлүп берилет. Феодалдык коомдун шартында жашаган адамдардын жашоосу жана өзгөчө туугандардын ортосундагы пикир келишпестиктер, өз ара тирешүү жана бири-биринен өч алуу үчүн жүргүзүлгөн аёсуз күрөштөр “Семетей” эпосунда кеңири мүнөздө чагылдырылат.

Пайдаланылган адабияттар:

- 1.Керимжанова Б. “Семетей” и “Сейтек” – Ф., 1961.7-бет.
- 2.Неклюдов С.Ю. Поэтика эпического повествование: пространство и время. М.2015
- 3.Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. [Текст] Ленинград,1974.23-117-беттер.
- 4.“Манас” энциклопедиясы.2-том. Б.,1995.
5. “Сейтек”- “Манас” трилогиясынын корутунду бөлүгү.Ф.,1984
6. Каралаев С. «Семетей». Инв.237.

ЮРИДИКАЛЫК ИЛИМДЕРИ
ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ
LEGAL SCIENCES

Сариев Чынгыз Акимович
Кыргыз Республикасынын Айыл өкмөтүнүн компетенциялары
Сариев Чынгыз Акимович
Компетенция сельского правительства Кыргызской Республики
Sariev Chyngyz Akimovich
Competence of the rural government of the Kyrgyz Republic

УДК: 35.07

Аннотация: Бул макалада Кыргыз Республикасынын Айыл өкмөттөрүнүн компетенциялары талкууланат. Айыл жерлерин туруктуу өнүктүрүүнү камсыз кылуу контекстинде айылдык бийлик органдарына жүктөлгөн негизги функциялар жана милдеттер талдоого алынган. Айыл өкмөттөрүнүн ишин жөнгө салуучу мыйзамдык жана ченемдик укуктук базага, ошондой эле жергиликтүү деңгээлде компетенцияларды ишке ашыруунун практикалык аспектилерине өзгөчө көңүл бурулат. Селолук жерлерди башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатуунун негизги проблемалары жана перспективалары баяндалган. Изилдөөдө ата мекендик да, эл аралык да булактар пайдаланылган, бул Кыргыз Республикасынын шарттарында колдонулуучу алдыңкы тажрыйбаларды салыштырып талдоо жана аныктоого мүмкүндүк берет.

Ачкыч сөздөр: айыл өкмөтү, Кыргыз Республикасы, компетенция, жергиликтүү өз алдынча башкаруу, башкаруу, айыл аймактары, туруктуу өнүгүү, мыйзамдар, ченемдик укуктук база, функциялар, милдеттер, башкаруунун натыйжалуулугу.

Аннотация: в данной работе рассматриваются вопросы компетенции сельского правительства Кыргызской Республики. Анализируются основные функции и задачи, возлагаемые на сельские органы власти в контексте обеспечения устойчивого развития сельских территорий. Особое внимание уделяется законодательной и нормативно-правовой базе, регулирующей деятельность сельского правительства, а также практическим аспектам реализации компетенций на местном уровне. Описываются ключевые проблемы и перспективы повышения эффективности управления сельскими территориями. В исследовании используются как отечественные, так и международные источники, что позволяет провести сравнительный анализ и выявить лучшие практики, применимые в условиях Кыргызской Республики.

Ключевые слова: сельское правительство, Кыргызская Республика, компетенция, местное самоуправление, управление, сельские территории, устойчивое развитие, законодательство, нормативно-правовая база, функции, задачи, эффективность управления.

Annotation: This work discusses the competence of the rural government of the Kyrgyz Republic. The main functions and tasks assigned to rural authorities in the context of ensuring sustainable development of rural areas are analyzed. Particular attention is paid to the legislative and regulatory framework governing the activities of rural government, as well as practical aspects of the implementation of competencies at the local level. The key problems and prospects for increasing the efficiency of management of rural areas are described. The study uses both domestic

and international sources, which allows for a comparative analysis and identification of best practices applicable in the conditions of the Kyrgyz Republic.

Key words: rural government, Kyrgyz Republic, competence, local government, management, rural areas, sustainable development, legislation, regulatory framework, functions, tasks, management efficiency.

Кыргыз Республикасындагы айыл өкмөтүнүн өз алдынча башкаруу өлкөнүн олуттуу бөлүгүн түзгөн айыл жерлерин башкарууда жана өнүктүрүүдө негизги ролду ойнойт. Бул документтин максаты айыл өкмөттөрүнүн негизги компетенцияларына ар тараптуу сереп салуу, алар туш болгон негизги көйгөйлөрдү аныктоо жана алардын туруктуу өнүгүүгө көмөктөшүүдөгү натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн потенциалдуу чечимдерди талкуулоо болуп саналат. Талдоо теманы ар тараптуу түшүнүү үчүн тиешелүү улуттук жана эл аралык булактарга негизделген.

Айыл өкмөтүнүн өз алдынча башкаруунун негизги компетенциялары. Кыргыз Республикасында айыл өкмөтүнүн компетенциялары ар кандай мыйзамдар жана ченемдик укуктук актылар менен, атап айтканда, «Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жөнүндө» мыйзам менен аныкталат. Бул компетенциялар айыл аймактарын башкаруу жана өнүктүрүү үчүн зарыл жана үч негизги багытка бөлүнөт:

Инфраструктураны башкаруу: Айыл өкмөттөрү айыл жамааттарынын бакубаттуулугу үчүн маанилүү болгон жергиликтүү инфраструктураны колдоо жана өнүктүрүү үчүн жооптуу. Буга төмөнкүлөр кирет: жолдор жана транспорт: мобилдүүлүктү жана базарларга жетүүнү жеңилдетүү үчүн жергиликтүү жолдорду жана транспорттук тармактарды күтүүнү жана өнрүүнү камсыздоо.

Суу жана канализация: таза суу менен камсыз кылуу жана калктын ден соолугун чыңдоо үчүн суу менен камсыздоо тутумдарын жана канализация объекттерин башкаруу. Коомдук имараттар жана объектилер: негизги кызматтарды жана коомдук иш-чараларды колдоо үчүн мектептерди, ден соолук борборлорун жана административдик имараттарды тейлөө. Мамлекеттик кызматтарды көрсөтүү: Айыл өкмөттөрүнүн негизги функцияларынын бири болуп айыл тургундарынын жашоо сапаты үчүн маанилүү болгон негизги мамлекеттик кызматтардын жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу саналат. Буга төмөнкүлөр кирет: билим берүү, жергиликтүү мектептерди колдоо, сапаттуу билимге жетүүнү камсыз кылуу жана айылдык жамааттардын муктаждыктарына ылайыкталган билим берүү программаларын ишке ашыруу. Ден соолук: баштапкы медициналык-санитардык жардамды жайылтуу, коомдук клиникаларды иштетүү жана айыл калкынын ден соолугунун конкреттүү көйгөйлөрүн чечүү үчүн коомдук саламаттыкты сактоо демилгелерин жайылтуу.

Социалдык камсыздоо: социалдык коргоо программаларын башкаруу, аярлуу адамдарга колдоо көрсөтүү жана бардык тургундардын керектүү кызматтарга жана колдоолорго жетүүсүн камсыздоо үчүн социалдык инклюзивдүүлүккө көмөк көрсөтүү. Экономикалык өнүгүү: Айыл өкмөттөрү өз ыйгарым укуктарынын чегинде экономикалык өнүгүүгө көмөктөшүүдө маанилүү ролду ойношот. Буга төмөнкүлөр кирет: айыл чарбасы: айыл чарба ишмердүүлүгүн колдоо, эксплуатация кызматтарын көрсөтүү жана айыл чарба өндүрүмдүүлүгүн жана туруктуулугун жогорулатуу үчүн рынокко кирүүгө көмөктөшүү.

Чакан жана орто ишканалар (ЧОИ): Чакан жана орто ишканалардын өсүшүнө дем берүү, бизнести өнүктүрүү боюнча кызматтарды көрсөтүү жана ишкердик жана инновациялар үчүн жагымдуу шарттарды түзүү. Туризм: Айылдык туризмди экономиканы

диверсификациялоонун жана киреше алуунун каражаты катары жайылтуу, айыл жерлеринин уникалдуу маданий жана табигый кооз жерлеринен пайдалануу. Негизги көйгөйлөр: маанилүү ролуна карабастан, Кыргыз Республикасынын айыл өкмөттөрү алардын натыйжалуулугуна тоскоол болгон бир катар олуттуу көйгөйлөргө туш болушат. Бул көйгөйлөр кирет: финансылык чектөөлөр: айыл өкмөттөрү үчүн эң орчундуу көйгөйлөрдүн бири бул аларга жеткиликтүү финансылык ресурстардын чектелгендиги. Бул чектөө алардын негизги кызматтарды көрсөтүү, инфраструктураны колдоо жана өнүктүрүү долбоорлоруна инвестициялоо мүмкүнчүлүгүнө таасирин тийгизет. Айыл өкмөттөрү көбүнчө борбордук өкмөттүн трансферттерине таянышат, бул алардын муктаждыктарын канааттандыруу үчүн дайыма эле жетиштүү боло бербейт. Потенциалдуулукту жогорулатуу муктаждыктары: жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын кызматкерлеринин административдик жана башкаруу потенциалын чыңдоого олуттуу муктаждык бар. Көптөгөн айыл аймактарында тийиштүү түрдө даярдалган кадрлар жетишпейт, бул эффективдүү башкарууну жана тейлөөнү кыйындатат. Айыл өкмөттөрүнүн натыйжалуу иштеши үчүн жергиликтүү чиновниктердин квалификациясын жана билимин жогорулатуу өтө маанилүү.

Укуктук жана ченемдик укуктук айкындык: Укуктук жана ченемдик укуктук базалардагы бүдөмүк жана кайталоо башкаруудагы натыйжасыздыкка жана конфликттерге алып келиши мүмкүн. Милдеттердин үзгүлтүксүз жана натыйжалуу аткарылышын камсыз кылуу үчүн так көрсөтмөлөр жана башкаруунун ар кандай деңгээлдеринин ортосундагы координацияны жакшыртуу зарыл. Жөнөкөйлөтүлгөн ченемдер айыл өкмөттөрүнө эффективдүү жана эффективдүү иштөөгө жардам берет. Натыйжалуу чечимдер: Бул көйгөйлөрдү чечүү жана айылды башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн бир нече чечимдерди ишке ашырууга болот: Финансылык колдоо жана жергиликтүү кирешелерди түзүү: каржылоонун көбөйүшү: борбордук өкмөттөн көбүрөөк каржылык колдоо көрсөтүү айылдык аймактардын муктаждыктарын канааттандырууга жардам берет. Бул бюджеттик көбөйтүүнү жана өз убагында жана адекваттуу төлөмдөрдү камсыз кылууну камтыйт. Жергиликтүү кирешелерди түзүү: мүлк салыктары, тейлөө төлөмдөрү жана жергиликтүү экономикалык ишмердүүлүк аркылуу жергиликтүү кирешелерди стимулдаштыруу айыл өкмөттөрүн кошумча ресурстар менен камсыздайт. Жергиликтүү киреше агымдарын көбөйтүү боюнча стратегияларды иштеп чыгуу каржылык туруктуулук үчүн маанилүү. Дараметин жогорулатуу: окутуу программалары: жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын кызматкерлери үчүн комплекстүү окутуу программаларын ишке ашыруу алардын финансылык менеджмент, долбоорлорду пландаштыруу жана мамлекеттик башкаруу сыяктуу чөйрөлөрдөгү көндүмдөрүн жогорулата алат. Үзгүлтүксүз кесиптик өнүгүү жөндөмдүү жана натыйжалуу жумушчу күчүн түзүү үчүн абдан маанилүү болуп саналат.

Техникалык жардам: Техникалык жардам жана колдоо көрсөтүү уюштуруу структураларын жана административдик процесстерди жакшыртууга жардам берет. Бул кеңеш берүү кызматтарын, потенциалды жогорулатуу долбоорлорун жана мыкты тажрыйбаларды бөлүшүүнү камтышы мүмкүн. Саясат реформалары: регламенти жөнөкөйлөтүү: Ченемдик укуктук базаны жөнөкөйлөтүү жана тактоо белгисиздикти жана кайталоону азайтып, натыйжалуу башкарууга алып келет. Эффективдүү чечимдерди кабыл алуу жана ишке ашыруу үчүн так жана так эрежелер абдан маанилүү. Жакшыртылган

Координация: үзгүлтүксүз консультациялар жана биргелешкен пландаштыруу демилгелери аркылуу башкаруунун ар кандай деңгээлдеринин ортосундагы жакшыртылган координация башкаруу процесстеринин жылмакай болушун камсыздай алат. Улуттук, аймактык жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын ортосунда күчтүү өнөктөштүк жана байланыш каналдарын түзүү жалпы максаттарга жетүү үчүн негизги болуп саналат.

Кыргыз Республикасындагы айыл өкмөтүнө жергиликтүү иштерди башкаруу жана туруктуу өнүгүүгө көмөк көрсөтүү үчүн олуттуу жоопкерчилик жүктөлөт. Каржылык көйгөйлөрдү чечүү, потенциалды жогорулатуу жана саясий реформаларды ишке ашыруу менен айыл өкмөттөрү алардын натыйжалуулугун жогорулатып, жалпы элеттин прогрессине салым кошо алат. Улуттук өкмөттөрдү, жергиликтүү кызыкдар тараптарды жана эл аралык өнөктөштөрдү тартуу менен биргелешкен аракеттер айыл өкмөттөрүнүн ыйгарым укуктарын кеңейтүү жана Кыргыз Республикасынын туруктуу өнүгүүсүн камсыз кылуу үчүн маанилүү. Бул биргелешкен аракеттер аркылуу айыл өкмөттөрү элет тургундарынын жашоо сапатын жакшыртууда жана экономикалык өсүштү жана туруктуулукту камсыз кылууда маанилүү роль ойной алат.

Өнүккөн өлкөлөрдө жаңы технологиялардын ааламдашуусу бардык өнүгүп келе жаткан рыноктордун атаандашуу жөндөмдүүлүгүнүн өсүшүнө көмөк көрсөтөт. Жаңы инновациялар эмгек күчүнүн өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу менен эмгек акы төлөөгө караганда, эмгектин өндүрүмдүүлүгү тез өсөт. Жаңы инновацияларды өнүктүрүү эмгектик күчтү тажрыйбалуулугун байытууга өз таасирин тийгизбей койбойт [6.101-бет].

Адабий тизме

1. Абдыраева, Г. М. (2019). Кыргызстандын айыл аймактарын стратегиялык өнүктүрүү: көйгөйлөр жана перспективалар. Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жарчысы.
2. Нарматов Н К. Функциональные особенности парламентских фракций Жогорку Кенеша Кыргызской Республики / Нарматов Н К // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2015. – № 2(31). – С. 95-98. – EDN XYOZED.
3. Нарматов Н К. Особенности доказывания в уголовном судопроизводстве / Нарматов Н К // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2015. – № 2(31). – С. 98-102. – EDN XYOZEL.
4. Кыргызстандын айыл аймактарын 2040-жылга чейин өнүктүрүү стратегиясы. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Регионалдык саясатты өнүктүрүү боюнча улуттук агенттик.\
5. Дүйнөлүк банк. (2020). 2020-23-финансылык жылдар үчүн Кыргыз Республикасы-Өлкө өнөктөштүк негиздери.
6. Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана 2024, №4 (Апрель) Бишкек 2024. Ааламдашуу шартындагы жогорку билим берүүнүн абалы. Алымкулов Б.Н. 101-бет.

Оморова Г.С., Кошмамат уулу Ж.

**АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ УЧЕТА И ОЦЕНКИ ПРАВ НА ОБЪЕКТЫ
ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ (КЫРГЫЗСТАН)**

Оморова Г.С., Кошмамат уулу Ж.

**ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫК МЕНЧИК ОБЪЕКТИЛЕРИНЕ БОЛГОН
УКУКТАРДЫ ЭСЕПКЕ АЛУУНУН ЖАНА БААЛООНУН АКТУАЛДУУ
МАСЕЛЕЛЕРИ (КЫРГЫЗСТАН)**

G. Omorova., J.Koshmat uulu

**CURRENT ISSUES OF ACCOUNTING AND EVALUATION OF INTELLECTUAL
PROPERTY RIGHTS (KYRGYZSTAN)**

УДК 347.77

Аннотация: Статья посвящена исследованию актуальным вопросам учета и оценке объектов интеллектуальной собственности в условиях функционирования современного рынка. Автором отмечено, с признанием объектов интеллектуальной собственности в качестве товара в экономиках стран растет интерес к вопросам оценки прав на результаты интеллектуальной деятельности. Такая оценка необходима, в частности, как при покупке, так и при продаже интеллектуальной собственности. Сегодня эти вопросы приобретают большое значение во внешнеполитической, коммерческой и производственной деятельности предприятий всех форм собственности.

Ключевые слова: объекты интеллектуальной собственности, оценка, подход, проблематика.

Аннотация: Макалада заманбап рыноктун иштөө шарттарында интеллектуалдык менчик объектилерин эсепке алуунун жана баалоонун актуалдуу маселелерин изилдөөгө арналган. Автор тарабынан белгиленгендей, интеллектуалдык менчик объектилерин товар катары таануу менен өлкөлөрдүн экономикасында интеллектуалдык ишмердүүлүктүн натыйжаларында укуктарды баалоо маселелерине кызыгуу өсүүдө. Мындай баалоо интеллектуалдык менчикти сатып алууда да, сатууда да өзгөчө зарыл. Бүгүнкү күндө бул маселелер менчиктин бардык түрүндөгү ишканалардын тышкы саясий, коммерциялык жана өндүрүштүк ишмердүүлүгүндө чоң мааниге ээ болууда.

Ачкыч сөздөр: Интеллектуалдык менчик объектилери, баалоо, мамиле, көйгөйлөр.

Annotation: The article is devoted to the study of topical issues of accounting and evaluation of intellectual property objects in the context of the functioning of the modern market. The author notes that with the recognition of intellectual property objects as goods, there is a growing interest in the issues of assessing rights as a result of intellectual activity in the economies of countries. Such an assessment is especially necessary for both the purchase and sale of intellectual property. Today, these issues are becoming very important in the foreign policy, commercial and industrial activities of enterprises of all forms of ownership.

Keywords: intellectual property objects, assessment, approach, problems.

Появление термина «интеллектуальная собственность» в международном законодательстве и официально ратифицированных государствами международных соглашениях и договорах в начале второй половины XX в. связывают с тем, что в это время в экономическом обороте, общественном производстве и потреблении стали массово

использоваться результаты интеллектуальной деятельности, особенно интенсивно после широкого массового распространения ЭВМ и телекоммуникационных технологий[1].

Масштабом налога при налогообложении интеллектуальной собственности во всех случаях является денежная единица. Денежные единицы используются для измерения прибыли и дохода, полученных от передачи исключительных прав, размера выплат, начисляемых в пользу физических лиц при создании ими объектов интеллектуальной собственности и передачи прав на них, определения стоимости нематериальных активов и добавленной стоимости. Единицей налогообложения, то есть единицей масштаба налога, используемой для количественного измерения налоговой базы, является национальная денежная единица - сом, и в установленных законом случаях денежные единицы других государств (например, валюта выплаты дохода).

Оценка прав на объекты интеллектуальной собственности производится организацией и индивидуальными предпринимателями при принятии данных прав к учету. При этом учет и оценка являются организационной основой налогообложения интеллектуальной собственности. Поскольку особенности оценки прав на использование объектов интеллектуальной собственности зависят от порядка их учета, представляется необходимым остановиться на бухгалтерском и налоговом учете прав на результаты интеллектуальной деятельности и приравненные к ним средства индивидуализации юридических лиц, производимой продукции, работ и услуг[2].

Особенности интеллектуальной собственности требуют установления соответствующего ее характеру порядка учета, отличного от порядка, применяемого для иного имущества, принадлежащего налогоплательщикам на праве собственности. Действующим законодательством предусмотрено два вида учета прав на объекты интеллектуальной собственности: бухгалтерский и налоговый учет. Бухгалтерский учет прав на объекты интеллектуальной собственности необходим, в частности, для исчисления налога на добавленную стоимость и налога на имущество предприятий. На основании налогового учета исчисляется налог на прибыль организаций. Учет прав на объекты интеллектуальной собственности является для организации обязанностью, вытекающей из положений закона от 29 апреля 2002 года № 76 «О бухгалтерском учете» в Кыргызской Республики[3] и Налогового кодекса Кыргызской Республики.

Бухгалтерский учет исключительных прав на объекты интеллектуальной собственности в составе имущества организаций осуществляется путем отнесения их к нематериальным активам. Понятие нематериальные активы и условия отнесения к ним объектов интеллектуальной собственности содержатся в различных часто противоречащих друг другу нормативно-правовых актах, что происходит в результате постоянного изменения законодательства и отсутствия нормально функционирующего механизма приведения ранее изданных нормативных актов в соответствие с новыми законодательными актами. Так, актами, определяющими понятие нематериальных активов, в частности, являются: Постановление Правительства «Стандарт оценки нематериальных активов и объектов интеллектуальной собственности»[4], утвержден Постановлением Правительства Кыргызской Республики от 3 апреля 2006 года № 217, а также О внесении изменения в приказ Министерства финансов Кыргызской Республики «Об утверждении Положения по ведению бухгалтерского учета и финансовой отчетности в секторе государственного управления» от 11 июля 2023 года.

Однако в связи с тем, что государственным органом, в компетенцию которого входит обеспечение методологического руководства бухгалтерским учетом и отчетностью является Министерство финансов Кыргызской Республики, представляется правильным обратиться к актам именно этого органа государственной власти.

Документами, подтверждающими существование объекта интеллектуальной собственности и исключительного права на его использование у организации, являются патенты и свидетельства, необходимость получения которых установлена соответствующими законами об отдельных объектах интеллектуальной собственности, а также договоры о передаче прав на данные объекты, зарегистрированные в установленных законом случаях.

Что касается авторских и смежных прав, то для возникновения, осуществления и охраны авторского права и смежных прав не требуется регистрации произведения. Поэтому для учета организацией принадлежащих ей исключительных прав в качестве нематериального актива необходимо заключение авторского договора с автором произведения либо его правопреемником. Законодательство не устанавливает требования обязательной регистрации такого договора, за исключением договоров о полной уступке (передаче) прав на программу для ЭВМ и баз данных, подлежащих регистрации в Кыргызпатенте.

Права на изобретения, полезные модели и промышленные образцы, в том числе и в целях учета их в качестве нематериальных активов, подтверждаются патентом, который выдается Патентным ведомством и удостоверяет приоритет, авторство изобретения, полезной модели или промышленного образца и исключительное право на их использование. Удостоверение прав на товарные знаки, знаки обслуживания и наименования мест происхождения товаров осуществляется путем выдачи Патентным ведомством свидетельств на соответствующее средство индивидуализации[5]. Регистрация топологий интегральных микросхем в соответствии со статьей 5 Закона Кыргызской Республики от 31 марта 1998 года № 29 «О правовой охране топологий интегральных микросхем»[6] осуществляется по желанию правообладателя и подтверждается свидетельством.

Для отдельных групп нематериальных активов срок полезного использования определяется исходя из количества продукции или иного натурального показателя объема работ, ожидаемого к получению в результате использования этого объекта. По нематериальным активам, по которым невозможно определить срок полезного использования, нормы амортизационных отчислений устанавливаются в расчете на двадцать лет (но не более срока деятельности организации)[7].

Что касается нематериальных активов, то они принимаются к бухгалтерскому и налоговому учету и учитываются для целей налогообложения по первоначальной стоимости. Однако бухгалтерская первоначальная стоимость нематериального актива не совпадает с первоначальной стоимостью нематериального актива для целей налогового учета.

В заключение рассмотрения вопросов оценки прав на объекты интеллектуальной собственности необходимо отметить, что определение первоначальной стоимости нематериальных активов должно быть унифицировано в бухгалтерском и налоговом учете, также как и понятие нематериальных активов. Основными положениями определения

первоначальной стоимости нематериальных активов для целей налогообложения можно назвать следующие:

- первоначальную стоимость составляют экономически оправданные и документально подтвержденные расходы налогоплательщика на приобретение или создание объектов интеллектуальной собственности (исключительных прав на них) и доведение их до состояния, в котором они пригодны для использования;
- в первоначальную стоимость нематериальных активов, погашаемую путем начисления амортизации, не должны включаться суммы налогов, уплачиваемых налогоплательщиком, поскольку налог не является расходом на приобретение или создание объектов интеллектуальной собственности (исключительных прав на них) и доведение их до состояния, в котором они пригодны для использования, а представляет собой форму принудительного изъятия государством части имущества налогоплательщика;
- первоначальная стоимость нематериальных активов определяется исходя из цен, указанных сторонами сделки. Осуществление налоговыми органами контроля за правильностью применения цен возможно в строго определенных законом случаях. При этом определение рыночной цены прав на объекты интеллектуальной собственности должно производиться путем привлечения налоговыми органами независимого оценщика.

Литература:

1. Kamil I. Intellectual property a power tool for economic growth. WIPO. 2003;
2. Гримальский В.И. Проблемы учета нематериальных активов. М.: ЗАО «Бизнес-школа «Интел-Синтез», 2002. - 48 с.;
3. Закон Кыргызской Республики «О бухгалтерском учете» от 29 апреля 2002 года № 76 [Электронный ресурс: <http://toktom.kg>];
4. Стандарт оценки нематериальных активов и объектов интеллектуальной собственности Утвержден постановлением Правительства Кыргызской Республики от 3 апреля 2006 года № 217. [Электронный ресурс: <http://toktom.kg>];
5. Закон Кыргызской Республики «О товарных знаках, знаках обслуживания, географических указаниях и наименованиях мест происхождения товаров» от 24 марта 2023 года № 70 [Электронный ресурс: <http://toktom.kg>];
6. Закон Кыргызской Республики «О правовой охране топологий интегральных микросхем» от 31 марта 1998 года № 29. [Электронный ресурс: <http://toktom.kg>];
7. Самсоненко Ю.Ю. Информационный бюллетень «Городиский и партнеры». -2002. №2(11). -С. 3.
8. Нарматов Н К. Функциональные особенности парламентских фракций Жогорку Кенеша Кыргызской Республики / Нарматов Н К // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2015. – № 2(31). – С. 95-98. – EDN XYOZED.
9. Нарматов Н К. Особенности доказывания в уголовном судопроизводстве / Нарматов Н К // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2015. – № 2(31). – С. 98-102. – EDN XYOZEL.

Пазылов Н.А., Оморова Г.С., Карасартова Р.
**ОСОБЕННОСТИ РЕАЛИЗАЦИИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИМИ
РОДИТЕЛЯМИ ИМУЩЕСТВЕННЫХ ОБЯЗАННОСТЕЙ (КЫРГЫЗСТАН)**

Пазылов Н.А., Оморова Г.С., Карасартова Р.
**ЖАШЫ ЖЕТЕ ЭЛЕК АТА-ЭНЕЛЕР ТАРАБЫНАН МҮЛКТҮК
МИЛДЕТТЕРДИ ЖҮЗӨГӨ АШЫРУУНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ (КЫРГЫЗСТАН)**

N.A. Pazylov, G.S.Omarova, R.Karasartova
**PECULIARITIES OF THE IMPLEMENTATION OF PROPERTY DUTIES BY
MINOR PARENTS (KYRGYZSTAN)**

УДК 347.634/637

Аннотация: В данной статье исследуются вопросы семейно-правового положения несовершеннолетних родителей. Закон устанавливает только права несовершеннолетних родителей по достижении ими 16 лет, предусматривая их обязанности, а также возможность совершения ими семейных, и прежде всего родительских, соглашений. А также дается анализ имущественных обязанностей несовершеннолетних родителей первой категории (не состоящих в браке до достижения шестнадцати лет).

Ключевые слова: несовершеннолетние родители; дети; права; обязанности; воспитание; алименты.

Аннотация: Бул макалада жашы жете элек ата-энелердин үй-бүлөлүк жана укуктук жоболорунун маселелери каралат. Мыйзам жашы жете элек ата-энелердин 16 жашка чыкканда гана укуктарын белгилейт, алардын милдеттерин, ошондой эле алардын үй-бүлөлүк жана баарынан мурда ата-энелик келишимдерди түзүү мүмкүнчүлүгүн карайт. Ошондой эле биринчи категориядагы жашы жете элек ата-энелердин (он алты жашка чыкканга чейин никеде турбаган) мүлктүк милдеттерине талдоо жүргүзүлөт.

Ачкыч сөздөр: жашы жете элек ата-энелер, балдар, укуктар, милдеттер, тарбиялоо, алимент.

Abstract: This article discusses the issues of family and legal status of parents of minors. The law establishes the rights of minor parents only after they reach the age of 16, provides for their duties, as well as the possibility of concluding family and, above all, parental contracts. An analysis of the property obligations of minor parents of the first category (who are not married until they reach the age of sixteen) is also carried out.

Keywords: underage parents, children, rights, duties, parenting, alimony.

Анализ родительских прав и обязанностей позволяет выделить единственную имущественную обязанность родителей по отношению к своим детям - это обязанность по содержанию.

Смысл термина «содержание» не однозначен. Так, его применение возможно не только в семейном праве, но и в других отраслях. Например, содержание по ренте, содержание по социальному обеспечению. Во всех этих случаях имеет место содержание, то есть обеспечение жизненных потребностей одних лиц за счет и усилиями других лиц. Такое жизнеобеспечение должно носить ограниченное распространение и по общему

правилу касаться лиц, в силу объективных причин не располагающих достаточными для этого собственными силами и средствами. В Семейном кодексе понятие алименты и содержание смешиваются и, по сути, приравняются, что позволяет говорить об отождествлении семейно- правовой обязанности содержания и алиментирования. Следовательно, «применительно к семейно-правовым отношениям содержание именуется алиментами. Поэтому, следует говорить, что при этом имеется в виду узкое, семейно-правовое понятие «содержание»[1].

При анализе имущественных обязанностей несовершеннолетних родителей первой категории (не состоящих в браке до достижения шестнадцати лет) следует снова обратиться к ст. 67 СК КР[2]. В п.1 данной нормы указаны права и обязанности этой категории несовершеннолетних родителей: право на совместное проживание с ребенком и участие в его воспитании. Ни п.п.2,3 ст. 67 СК КР, ни другие нормы семейного права не говорят об иных правах или обязанностях несовершеннолетних родителей первой категории. Это позволяет сделать вывод, что закон не наделил несовершеннолетних родителей, не состоящих в браке до достижения шестнадцати лет, никакими родительскими обязанностями, в том числе и обязанностью по содержанию детей. Причина тому очевидна - возраст и положение (фактическое) несовершеннолетнего родителя, не позволяющее ему иметь собственный доход и нести расходы по содержанию своего ребенка.

Ю.Ф. Беспалов придерживается другой точки зрения, считая, что несовершеннолетние родители с четырнадцати лет имеют не только обязанности по уплате алиментов, но несут семейно-правовую ответственность за их несвоевременную уплату[3]. Е.В. Князева допускает взыскание алиментов даже с несовершеннолетних родителей, не достигших 14 лет. С данными утверждениями нам трудно согласиться. Несовершеннолетние родители, как уже говорилось, неоднородная правовая категория. Семейный кодекс КР, разделяя несовершеннолетних родителей на виды, выделяет для каждого из них либо особый круг родительских прав (отличаются этим несовершеннолетние родители первой категории от всех остальных), либо отмечает особый порядок их реализации (это отличает вторую категорию от третьей). Следовательно, рассуждения о родительских обязанностях несовершеннолетних родителей, без учета данных обстоятельств, не позволяет выявить все правовые нюансы осуществления несовершеннолетними родителями своих родительских прав и обязанностей. Ю.Ф. Беспалов, делая вывод о четырнадцатилетнем возрастном рубеже, по сути, берет за основу нормы о наступлении гражданской ответственности у частично дееспособных лиц. На наш взгляд, применять нормы гражданского кодекса к правоотношениям по несению родительских обязанностей неверно. Согласно ст.5 СК КР гражданское законодательство применяется к отношениям между членами семьи, если это не противоречит существу семейных правоотношений. Согласно п.3 ст.61 ГК КР[4] несовершеннолетние в возрасте от четырнадцати до восемнадцати лет самостоятельно несут имущественную ответственность по сделкам, совершенным ими в соответствии с п.п.1, 2 настоящей статьи. Обязанность по содержанию и ее принудительное исполнение в виде взыскания алиментов не предусмотрена ст. 61 ГК КР, поскольку алиментная обязанность возникает не из сделки, а из факта рождения ребенка, установления в отношении его материнства либо отцовства и не выполнения родителями обязанностей по содержанию ребенка. Следовательно, в основе ответственности по ст. 61 ГК КР и обязанности по уплате алиментов лежат разные правовые

предпосылки и применять данную норму ГК КР к имущественным правоотношениям с участием родителей, на наш взгляд, нельзя.

Делая вывод об отсутствии обязанностей несовершеннолетних родителей первой категории, необходимо рассмотреть, каким же образом Семейный кодекс защищает имущественное право ребенка несовершеннолетних родителей, не состоящих в браке до достижения шестнадцати лет, на получение содержания.

Обязанность по предоставлению содержания ложится, на наш взгляд, на алиментобязанных лиц второй очереди, в ст. 99 СК КР[2] сказано: «несовершеннолетние нуждающиеся в помощи внуки в случае невозможности получения содержания от своих родителей имеют право на получение в судебном порядке алиментов от своих дедушки и бабушки, обладающих необходимыми для этого средствами».

Алиментная обязанность дедушки и бабушки является алиментной обязанностью второй очереди и имеет субсидиарный (дополнительный) характер по отношению к алиментным обязанностям первой очереди. Несовершеннолетние нуждающиеся внуки могут требовать алименты от своих бабушек и дедушек, только если не могут получить содержания от своих родителей. По общему правилу, может иметь место как полное отсутствие возможности получения алиментов от своих родителей в результате их смерти, безвестного отсутствия, уклонения от уплаты алиментов, полного отсутствия у них средств, так и невозможность получения алиментов в достаточном размере для обеспечения ребенка. При предъявлении иска к алиментобязанным лицам второй очереди истцом должно быть доказано, «что им принимались меры к получению алиментов с алиментобязанных лиц первой очереди, но они не привели к желаемым результатам»[5].

При взыскании алиментов, суд определяя их размер, руководствуется материальным и семейным положением как плательщика, так и получателя алиментов, а также другими заслуживающими внимания интересами сторон (п.2 ст.103 СК КР). В случае, если после установления в судебном порядке размера алиментов изменилось материальное или семейное положение одной из сторон, суд вправе по требованию любой из сторон изменить установленный размер алиментов, учитывая заслуживающие внимания интересы истца и ответчика.

Поэтому возможно увеличение размера алиментов, взыскиваемых в пользу детей несовершеннолетних родителей первой категории с их дедушек и бабушек.

Семейный кодекс допускает взыскание дополнительных расходов и за прошедшее время (единовременно), если истец докажет, что они имели место. Алименты за прошедшее время также могут быть взысканы если судом установлено, что до обращения в суд принимались меры к получению средств на содержание, но алименты не были получены вследствие уклонения лица, обязанного уплачивать алименты, от их уплаты, но основания для взыскания за прошедший период иные. Следовательно, взыскивая алименты, суд не сможет учесть фактически понесенные дополнительные расходы, если истец ранее не предпринимал меры к их получению.

Таким образом, вторым вариантом решения проблемы отсутствия субъекта, который мог бы нести имущественную обязанность перед детьми несовершеннолетних родителей первой категории по уплате дополнительных расходов, является внесение изменений в п.1 ст. 91 СК КР следующего содержания:

«Обязанность по несению дополнительных расходов в отношении ребенка, родители которого не состоят в браке и не достигли шестнадцати лет, возлагается на дедушек и бабушек этого ребенка»[2].

Данное предложение, на наш взгляд, полностью сохраняет идею и порядок возложения дополнительных расходов и служит соблюдению имущественных прав ребенка несовершеннолетних родителей первой категории.

Все указанные доводы справедливы, но идея преимущества установления алиментов в твердой денежной сумме не выдерживает критики, если речь идет о плательщике, работающем в одном месте с достаточно высокой и динамично увеличивающейся заработной платой. Применительно к несовершеннолетним родителям второй и третьей категории (несовершеннолетними родителями второй категории являются родители от шестнадцати до восемнадцати лет, не состоящие в браке, а к несовершеннолетним родителям третьей категории относятся родители, не достигшие возраста восемнадцати лет и состоящие в браке) взыскание алиментов в твердой денежной сумме соответствует интересам ребенка, поскольку в силу возраста данные родители либо не имеют собственного дохода, либо их доход является непостоянным, либо небольшим по размеру. Следует согласиться с мнением профессора С.А. Ивановой о том, что если «интересы детей расходятся с интересами родителей, то в этих случаях закон всегда отдает предпочтение интересам детей»[6]. Вот почему, рассматривая особенности выполнения алиментных обязанностей несовершеннолетними родителями, надлежит прежде всего руководствоваться интересами ребенка.

Говоря об особенностях заключения несовершеннолетними родителями соглашений об уплате алиментов в пользу своих детей, можно отметить следующее.

Соглашение об уплате алиментов - есть соглашение между лицом, обязанным уплачивать алименты, и их получателем, в котором предусматривается размер, условия и порядок выплаты алиментов. Это соглашение облекается в предусмотренную ст. 105 СК КР форму.

Одна из проблем соглашения об уплате алиментов сводится к вопросу об определении круга его участников (то есть субъектов алиментного обязательства). Возможно ли заключение соглашения об уплате алиментов только между алиментобязанными лицами, либо данный договор могут заключать любые субъекты, в том числе и не являющиеся по закону получателями и плательщиками алиментов.

В настоящее время в специальной и учебной литературе дискутируется вопрос о том, «насколько широк субъектный состав участников соглашений об уплате алиментов», сформировались различные подходы к его решению. Так, некоторые авторы отмечают, что заключать алиментное соглашение может в том числе и лицо, которое в силу закона не является алиментобязанным[7]. Зачастую отправной точкой для определения собственной позиции по данному вопросу становится определение места семейного права в системе отраслей права.

Так, если признать что круг субъектов алиментного соглашения максимально узкий, то есть его могут заключать только определенные законом лица и только при наличии установленных Семейным кодексом условий, то в этом случае лишь несовершеннолетние родители второй и третьей категории могут стать субъектами соглашения об уплате алиментов в пользу своих несовершеннолетних детей. Несовершеннолетние родители

первой категории (не состоящие в браке до достижения шестнадцати лет) исключаются из круга лиц, которые могут заключить указанное алиментное соглашение, поскольку они не имеют обязанностей по содержанию.

На наш взгляд, самое сложное при заключении алиментного соглашения положение несовершеннолетних родителей второй категории. С одной стороны, они также не полностью дееспособны и в соответствии со ст.104 СК КР обязаны заключать алиментные соглашения с согласия своих законных представителей. С другой - они в соответствии с п.2 ст. 67 СК КР обладают полным объемом семейной родительской дееспособности и соответственно имеют право быть законным представителем своего ребенка, и в том числе при заключении алиментного соглашения. Представляется, что п.2 ст. 67 СК КР специальная норма по отношению к ст.104 СК КР, когда речь идет о заключении соглашения об уплате алиментов в пользу ребенка несовершеннолетнего родителя второй категории. Другими словами, при заключении алиментного соглашения, когда несовершеннолетний родитель второй категории является плательщиком алиментов, требуется согласие его законных представителей. В случае, когда несовершеннолетний родитель второй категории - представитель получателя алиментов (то есть действует как законный представитель своего ребенка), он самостоятельно заключает алиментное соглашение и согласие его законных представителей не требуется.

Литература:

1. Косова О.Ю. Семейно-правовое регулирование отношений по предоставлению содержания членам семьи. Автореф. дис. докт. юрид. наук. -М, 2005. -С. 56-57.
 2. Семейный кодекс Кыргызской Республики от 30 августа 2003 года № 201. Электронный ресурс:[<https://cbd.minjust.gov.kg/1327/edition/1163855/ru>].
 3. Беспалов Ю.Ф. Семейные права ребенка и их защита. -Владимир, 2001. -С.20
 4. Гражданский кодекс Кыргызской Республики от 8 мая 1996 года № 15 Электронный ресурс: [<https://cbd.minjust.gov.kg/4/edition/14707/ru>]
 5. Комментарии к Семейному кодексу Российской Федерации / отв. ред. И.М. Кузнецова. 2-е изд. -М. 2000. -С.310.
 6. Нарматов Н К. Функциональные особенности парламентских фракций Жогорку Кенеша Кыргызской Республики / Нарматов Н К // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2015. – № 2(31). – С. 95-98. – EDN XYOZED.
 7. Нарматов Н К. Особенности доказывания в уголовном судопроизводстве / Нарматов Н К // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. – 2015. – № 2(31). – С. 98-102. – EDN XYOZEL.
-

Авторлор жөнүндө маалымат

Атаканова Н.Э.- И. Раззаков атындагы КМТУ, аспирант Бишкек, Кыргыз Республикасы nakusa89@mail.ru

Атаканова Н.Э.- КГТУ им. И. Раззакова, аспирантка Бишкек, Кыргызская Республика nakusa89@mail.ru

Atakanova N.E.- I. Razzakov KSTU, Bishkek, Kyrgyz Republic nakusa89@mail.ru

Авазов Эрнис Абдыманапович- Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад шаары, тарых илимдеринин кандидаты, доцент, 0773 27 53 73 e-mail: ernis-ist@mail.ru

Авазов Эрнис Абдыманапович - Джалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова, г. Джалал-Абад, кандидат исторических наук, доцент, 0773 27 53 73 e-mail: ernis-ist@mail.ru

Avazov Ernis Abdymanapovich - Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, , candidate of historical sciences, associate professor, 0773 27 53 73 e-mail: ernis-ist@mail.ru

Айдаркулов Кадыркул Айдаркулович - Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы, тарых илимдеринин кандидаты, профессор. +996772282705, doktor-jasu@mail.ru

Айдаркулов Кадыркул Айдаркулович - Джалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова, город Джалал-Абад, Кыргызская Республика, кандидат исторических наук, профессор. +996772282705, doktor-jasu@mail.ru

Aidarkulov Kadyrkul Aidarkulovich - Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Jalal-Abad city, Kyrgyz Republic, candidate of historical sciences, professor. +996772282705, doktor-jasu@mail.ru

Каратаев Олжобай Кубатбекович-профессор тарых илимдеринин доктору КУУ

Каратаев Олжобай Кубатбекович-профессор, доктор исторических наук, КНУ

Karataev Olzhobai Kubatbekovich-Professor, Doctor of Historical Sciences KNU

Жаныбекова Кайырман Расуловна-Тарых илимдеринин кандидаты. КУУ

Жаныбекова Кайырман Расуловна-кандидат исторических наук, КНУ

Zhanibekova Kayyrmkan Rasulovna- Candidate of Historical Sciences, KNU

Сакбаева Зулфия Исраиловна – Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, биология илимдеринин доктору, ЖАМУнун профессору. Жалал-Абад шаары. 077225154, sakbaevazulfia11@rambler.ru.

Калаева Гүлүм Садыбакасовна - Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, окутуучу. Жалал-Абад шаары. 0778141876, kalaeva2020@bk.ru

Асанова Майрамкан Жаманкуловна - Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, окутуучу. Жалал-Абад шаары. 0703513197. asnjvamairamkan041@mail.com

Мамырбаева Алтынай Эргешалиевна - Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, окутуучу. Жалал-Абад шаары, 996708980668. Mamyrbaeva.altynay@mail.ru

Сакбаева Зулфия Исраиловна – Джалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова, доктор биологических наук, профессор ЖАГУ. Город Жалал-Абад. 772 25 51 54, sakbaevazulfia11@rambler.ru.

Калаева Гулум Садыбакасовна – Джалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова, преподаватель. Город Джалал-Абад. 0778141876, kalaeva2020@bk.ru

Асанова Майрамкан Жаманкуловна - Джалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова, преподаватель. Город Джалал-Абад. 0703513197 asnjamairamkan041@mail.com

Мамырбаева Алтынай Эргешалиевна - Джалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова, преподаватель. Город Джалал-Абад. 996708980668. Mamyrbaeva.altynay@mail.ru

Sakbaeva Zulfia—Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, doctor of Biological Sciences, professor of JASU. 772255154. sakbaevazulfia11@rambler.ru.

Kalaeva Gulum Sadybakasovna – Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, teacher, Jalal-Abad city. 0778141876, kalaeva2020@bk.ru

Asanova Mairamkan Jamankulovna - Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, teacher, Jalal-Abad city. 0703513197 asnjamairamkan041@mail.com

Mamyrbaeva Altynay Ergeshalievna - Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, teacher, Jalal-Abad city. 996708980668. Mamyrbaeva.altynay@mail.ru

Кудайбердиева Гулзада Алманбетовна - Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, окутуучу, Жалал-Абад шаары. 0779094794, gkudaiberdieva@bk.ru

Нурдинов Шамшидин Шабидинович - Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, биология илимдеринин кандидаты, доцент. Жалал-Абад шаары. 0779457770, Shama_70@mail.ru

Кудайбердиева Гулзада Алманбетовна - Джалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова, преподаватель. Город жалал-Абад. 0779094794, gkudaiberdieva@bk.ru

Нурдинов Шамшидин Шабидинович - Джалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова, кандидат биологических наук, доцент. Город Жалал-Абад. 0779457770, Shama_70@mail.ru.

Khudaiberdieva Gulzada - Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, senior teacher, 0779094794, gkudaiberdieva@bk.ru

Nuridinov Shamshidin - Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, candidate of Biological Sciences, Jalal-Abad city. 0779457770, Shama_70@mail.ru.

Темирбаева Сонунбу Тороновна научный сотрудник Жалал-Абадского научного центра южного отделения НАН КР г.Жалал-Абад, ул.Б.Осмонова 130 temirbaeva.1964@mail.ru

Сонунбу Тороновна Темирбаева, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын түштүк бөлүмүнүн Жалал-Абад илимий борборунун илимий кызматкери, Жалал-Абад шаары, Б.Осмонов көч.-130 temirbaeva.1964@mail.ru.

Temirbaeva Sonunbu Toronovna, researcher at the Zhalal-Abad Scientific Center of the Southern Branch of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, Zhalal-Abad, ul. B. Osmonova 130 temirbaeva.1964@mail.ru

Рысбаева Жамила Төлөновна – Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы, Тарых кафедрасынын улук окутуучусу. 0777430543. Rysbaeva1966@gmail.com

Сакиева Сайипжамал Салайдиновна, Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы.

Асаналиева Мээргүл Максуталиевна, Ош мамлекеттик университети, Ош шаары, Кыргыз Республикасы.

Сакиева Сайипжамал Салайдиновна, Жалал-Абадский государственной университети, город Жалал-Абад, Кыргызская Республика.

Асаналиева Мээргүл Максуталиевна, Ошский государственной университет, город Ош, Кыргызская Республика.

Sakieva Sayipzhamal Salaidinovna, Jalal-Abad State University, Jalal-Abad city, Kyrgyz Republic.

Asanalieva Meergul Maksutaliyevna, Osh State University, Osh city, Kyrgyz Republic.

Нишанбаева Жаңылай Манасовна–преподаватель Жалал-Абадский государственный университет им. Б. Осмонова Кыргызская Республика, г. Джалал-Абад 715600, проспект Т.Байзакова 24 nishanbaeva.janylai@gmail.com

Nishanbaeva Zhanylai Manasovna–Teacher Jalal-Abad State University named after B. Osmonov 715600, T. Bayzakov Avenue 24, Jalal-Abad, Kyrgyz Republic nishanbaeva.janylai@gmail.com

Усенов Кеңешбек Жумабекович – техника илимдеринин доктору, профессор, Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин ректору

Кеңешбек Джумабекович Усенов – доктор технических наук, профессор, ректор Джалал-Абадского государственного университета имени Б.Осмонова

Keneshbek Dzhumabekovich Usenov – Doctor of Technical Sciences, Professor, Rector of Jalal-Abad State University named after B. Osmonov

Токоева Гулдана Самидиновна – философия илимдеринин доктору, профессордун м.а., Э.Уметов атындагы педагогикалык факультетинин деканы

Токоева Гульдана Самидиновна – доктор философских наук, профессор МА, декан педаго

Tokoeva Guldana Samidinovna – Doctor of Philosophy, Professor of MA, Dean of the Faculty of Pedagogy named after E. Umetovгического факультета им.Э.Уметова

Ажыбаев Артур Шарapidинович, КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун ага илимий кызматкери ajybaev77@mail.ru

Ажыбаев Артур Шарapidинович, Старший научный сотрудник института Языка и литературы им. Ч.Айтматова при НАН КР ajybaev77@mail.ru

Azhybaev Artur Sharapidinovich, Senior Researcher Institute of Language and Literature them. Ch. Aitmatova at the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic ajybaev77@mail.ru

Алибаев Толкун Кундузбековна–Талас мамлекеттик университети,Талас шаары, Кыргыз Республикасы, филология илимдеринин кандидаты, доцент. 0702344334. aitalieva.75@mail.ru

Омошев Төлөгөн Теңирович педагогика илимдеринин кандидаты, проф. К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университети

Омошев Төлөгөн Теңирович, кандидат педагогический наук, проф. Международный университет имени К.Ш.Токтомаматова

Omoshev Tologon Tenirovich candidate of pedagogic sciences, professor

International University named after K. Sh. Toktomamatov

Алтаева Динара Исаковна филология илимдеринин кандидаты, доц.м.а. И.Арабаев атындагы мамлекеттик университети E-mail. altaevad73@mail.ru

Алтаева Динара Исаковна, кандидат филологических наук, и.о.доц Кыргызский государственный университет имени И.Арабаева

Dinara Isakovna Altaeva-candidate of philological sciences, i.o.doc Kyrgyz State University named after I. Arabaeva

Жумаева Гүлгаакы Зулумбаевна филология илимдеринин кандидаты доцент. К. Карасаев атындагы мамлекеттик университет. 0700 609 040.

Жумаева Гүлгаакы Зулумбаевна кандидат филологических наук, доцент. Государственный университет имени К. Карасаева. Телефон: 0700 609 040.

Zhumaeva Gulgaaky Zulumbaevna is a Candidate of Philological Sciences, Associate Professor at the State University named after K. Karasaev. Phone: 0700 609 040.

Кожоназарова Ырыскүл Мырзалиевна – Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы, улуу окутуучу, 0772258778.

Кожоназарова Ырыскүл Мырзалиевна – Джалал-Абадский государственный университет имени Б. Осмонова, г. Джалал-Абад, Кыргызская Республика, старший преподаватель, 0772258778.

Kozhonazarova Yryskul Myrzalievna – Jalal-Abad State University named after B. Osmonov, Jalal-Abad, Kyrgyz Republic, senior lecturer, 0772258778.

Кожоярова Нестан Жакыпбековна, Кыргыз Республикасы Жалал-Абад шаары Кыргыз Республикасынын ТБдөгү Жалал-Абад илимий борборунун илимий кызматкери, аспирант. Мобилдик телефон: 077395962 knestan69@gmail.com

Кожоярова Нестан Жакыпбековна, научный сотрудник Жалал-Абадского научного центра в Южном Отделении НАН КР, аспирант. Мобильный телефон: 0773955962 knestan69@gmail.com

Kozhoiarova Nestan Zhakypbekovna, researcher at the Jalal-Abad Scientific Center in the Southern Branch of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic, postgraduate student. Mobile telephone: 077395962 knestan69@gmail.com

Көлбаева Мээрим. Курманбековна-ф.и.д. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун «Манас», фольклор, акындар чыгармачылыгы бөлүмүнүн башчысы,

Көлбаева Мээрим Курманбековна-ф.и.д.

Руководитель отдела «Манас», фольклора и творчества акынов Института языка и литературы имени Айтматова.

Kulbayeva Meerim Kurmanbekovna.- Ph.D.Head of the "Manas", Folklore, and Poets' Creativity Department at the Institute of Language and Literature named after Chinghiz Aitmatov.

Мурзакметов Абдымиталип Камытович – Ош мамлекеттик университети, Ош шаары, Кыргыз Республикасы, тарых илимдеринин кандидаты, доцент.

Мурзакметов Абдымиталип Камытович - Ошский государственный университет, город Ош, Кыргызская Республика, кандидат исторических наук, доцент.

Murzakmetov Abdymitalip Kamytovich - Osh State University, Osh city, Kyrgyz Republic, candidate of historical sciences, associate professor.

Сопонова Айнура Аскарровна, К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университет, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад шаары, ага окутуучу

Сопонова Айнура Аскарова Международный университет имени К. Ш. Токтомаматова, Кыргызская Республика, г. Жалал-Абад, ст. преподаватель

Soponova Ainura Askarova, International University named after K.Sh. Toktomatov, Kyrgyz Republic, city of Jalal-Abad, senior lecturer

Турганбаев Нурмамат Орозович – Ош мамлекеттик университети, Ош шаары, Кыргыз Республикасы, филология илимдеринин кандидаты, доцент 0552270087. nturganbaev64@mail.ru

Турганбаев Нурмамат Орозович - Ошский государственный университет, город Ош, Кыргызская Республика, кандидат филологических наук, доцент 0552270087. nturganbaev64@mail.ru

Turganbaev Nurmamat Orozovich - Osh State University, Osh city, Kyrgyz Republic, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor 0552270087. nturganbaev64@mail.ru

Турдубаева Аида Мамажунусовна – Борбор Азия эл аралык медициналык университети, Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы, филология илимдеринин кандидаты, 0776717173. turdubaeva_78@mail.ru

Турдубаева Аида Мамажунусовна – Международный медицинский университет Центральной Азии, г. Джалал-Абад, Кыргызская Республика, кандидат филологических наук, 0776717173. turdubaeva_78@mail.ru

Turdubaeva Aida Mamazhunusovna – Central Asian International Medical University, Jalal-Abad city, Kyrgyz Republic, Candidate of Philological Sciences. 0776717173. turdubaeva_78@mail.ru

Топчубай уулу Замирбек - К.Ш.Токтомаматов атындагы эл аралык университетинин ага окутуучусу, Эл аралык Кувейт университетинин аспиранты, Жалал-Абад шаары, Тарсус көчөсү 1а, zamid891111@gmail.com

Шатай кызы Нурила - К.Ш.Токтомаматов атындагы эл аралык университетинин окутуучусу, Жалал-Абад шаары, Тарсус көчөсү 1а, shataikyzyyn@gmail.com

Топчубай уулу Замирбек - старший преподаватель международного университета имени К.Ш. Токтомаматова, аспирант Международного Кувейтского университета, г. Джалал-Абад, улица Тарсус 1а,

Шатай кызы Нурила - преподаватель международного университета имени К.Ш. Токтомаматова, г. Джалал-Абад, улица Тарсус 1а, shataikyzyyn@gmail.com

Topchubai uulu Zamirbek - senior lecturer at the International University named after K.Sh. Toktomamatova, graduate student of Kuwait International University, Jalal-Abad, Tarsus street 1a, zamid891111@gmail.com

Shatai kyzy Nurila - teacher at the International University named after K.Sh.Toktomamatova, Jalal-Abad, Tarsus street 1a, shataikyzyyn@gmail.com

Байсеркеев Аскарбек Эсенович – п.и.д., профессор, Эл аралык Кувейт университетинин ректору, Бишкек шаары, Э.Ибраев көчөсү 6а, ikurectorat@gmail.com

Байсеркеев Аскарбек Эсенович - д.т.н., профессор, ректор Международного Кувейтского университета, г. Бишкек, улица Э. Ибраева 6а, ikurectorat@gmail.com

Калчакеев Кубанычбек Бекболотович, ЖАМУнун мамлекеттик тил бөлүмүнүн баашчысы, филология илимдеринин доктору, профессор. Манас Проспекти- 57,32/

Н Калчакеев Н.Б. – ЖАМУнун аспиранты,

Ү Калчакеева А.К. – ЖАМУнун аспиранты,

Р Калчакеева Айдай Кубанычбековна аспирант **Б.Осмонов** атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университети Жалал-Абад педагогикалык колледжи, Жалал-Абад шаары, Токтогул көчөсү 16. akalcgakeeva@gmail.com

Л Аскарова Айнура Каныбековна доктор экономических наук, профессор Жалал-Абадского государственного университета им. Б. Осмонова, г. Жалал-Абад, ул. Р.Азимова 49, aynura.7474@mail.ru

К Мурзалиева Эльнура Идирисбековна кандидат экономических наук, доцент Кыргызского государственного технического университета им. И. Раззакова, г. Бишкек, проспект Ч.Айтматова 66, e-mail: murzalieva79@mail.ru

М Абдырахманова Гульчехра Батырбековна кандидат экономических наук, доцент Жалал-Абадского государственного университета им. Б. Осмонова, г. Жалал-Абад, ул. Р.Азимова 49, e-mail: gulchehra1860@mail.ru

Л Аскарова Айнура Каныбековна Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин профессору, экономика илимдерини доктору, Жалал-Абад шаары, В.Азимов -49, aynura.7474@mail.ru

: Аскарова Айнура Каныбековна доктор экономических наук, профессор Жалал-Абадского государственного университета им. Б. Осмонова, г. Жалал-Абад, ул. Р.Азимова 49, aynura.7474@mail.ru

Л Мурзалиева Эльнура Идирисбековна кандидат экономических наук, доцент Кыргызского государственного технического университета им. И. Раззакова, г. Бишкек, проспект Ч.Айтматова 66, e-mail: murzalieva79@mail.ru

е Абдырахманова Гульчехра Батырбековна кандидат экономических наук, доцент Жалал-Абадского государственного университета им. Б. Осмонова, г. Жалал-Абад, ул. Р.Азимова 49, e-mail: gulchehra1860@mail.ru

е Аскарова Айнура Каныбековна Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин профессору, экономика илимдерини доктору, Жалал-Абад шаары, В.Азимов -49, aynura.7474@mail.ru

g Келдибаева Розакан Төроевна, К.Ш.Токтомаматов атындагы Эл аралык университет, Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад шаары, окутуучу

а Келдибаева Розакан Төроевна, Международный университет имени К. Ш. Токтомаматова, Кыргызская Республика, г. Жалал-Абад, преподаватель

l Keldibaeva Rozakan Toroevna, International University named after K.Sh. Toktomatov, Kyrgyz Republic, city of Jalal-Abad, teacher.

с
о
т
"

К
а
л
с
а